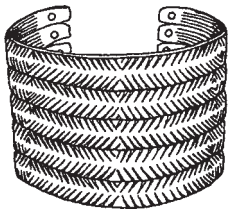
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 14

ДО 90-РІЧЧЯ І.Г. ШОВКОПЛЯСА

КИЇВ
ШЛЯХ
2011

УДК 902(477)
ББК 63.4 (Укр.)
К 18

К 18 Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – Київ: Шлях, 2011. – 208с.
ISBN 978-966-650-

Черговий 14 випуск «Кам'яної доби України» присвячений 90-річчю від дня народження відомого українського археолога І.Г.Шовкопляса. Збірка містить статті з проблематики кам'яної доби – матеріали доповідей, прочитаних на Науковій конференції пам'яті вченого, проведеній 7-8 квітня 2011р. у м.Києві спільними зусиллями відділу кам'яного віку та Археологічним музеєм ІА НАНУ. Розрахована на археологів, істориків та краєзнавців, усіх, кого цікавить первісна археологія.

ББК 63.4 (Укр.)

Оргкомітет висловлює подяку Спілці археологів України за сприяння в проведенні конференції та публікації її матеріалів

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В.М.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Ситник О.С.
д.і.н., проф.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., проф.	Сапожников І.В.
д.і.н., проф.	Отрощенко В.В.
д.і.н., пр.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Рецензенти: д.і.н. Гладилін В.М.
д.і.н. Клочко В.І.

Свідоцтво про державну реєстрацію засобів масової інформації КВ №8605 від 01.04.2004
Зареєстровано вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання в галузі археології.

С Інститут археології НАН України, 2011
С Видавництво «Шлях», 2011

ІВАН ГАВРИЛОВИЧ ШОВКОПЛЯС
1921 - 1997

ЗМІСТ

Залізняк Л.Л.	**ІВАН ГАВРИЛОВИЧ ШОВКОПЛЯС – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, МУЗЕЙНИК І ЗАХИСНИК ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ**	6
Кулаковська Л.В.	**ТРИ ДОЛІ ІВАНА ШОВКОПЛЯСА**	9
Шовкопляс І.Г., Пашкевич Г.О.	**ДОБРАНІЧІВСЬКА СТОЯНКА**	15
Пясецький В.К.	**ДОДАТКОВІ ДАНІ ПРО АШЕЛЬСЬКЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ МЕДЖИБІЖ**	20
Ігнатенко О.В.	**НОВИЙ ЛЕВАЛУА-МУСТЬЄРСЬКИЙ КОМПЛЕКС У СХІДНОМУ КРИМУ КАРАБАЙ І, КУЛЬТУРНИЙ ШАР 2**	27
Кротова О.О.	**ЖИТЛОВІ ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ**	36
Залізняк Л.Л., Нездолій О.І.	**НОВА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОРОБЧИНЕ-КУРГАН НА КІРОВОГРАДЩИНІ**	43
Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О.	**НОВА ГРАВЕТСЬКА СТОЯНКА ОЗЕРОВЕ НА КІРОВОГРАДЩИНІ**	56
Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П.	**РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОПЕДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У БАСЕЙНІ ВЕЛИКОЇ ВИСІ**	63
Кулаковська Л., Усик В., Езартс П., Рідуш Б., Герасименко Н., Проскурняк Ю.	**ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ДОРОШІВЦІ ІІІ**	74
Рижов С.М., Степанчук В.М., Матвіїшина, Ж.М., Кармазиненко С.П.	**ПЛЕСНА – НОВА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА ПАМ'ЯТКА НА ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКІЙ ВИСОЧИНІ**	88
Кармазиненко С.П.	**ЕФЕКТИВНІСТЬ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**	101
Демиденко Ю.Е.	**МІКРОЛІТИ КОМПЛЕКСІВ ОРИНЬЯКУ СЮРЕНІ І ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ВИВЧЕННІ ВАРІАБЕЛЬНОСТІ ОРИНЬЯКУ ЗАХІДНОЇ ЄВРАЗІЇ**	108

Ткаченко В.І.	**ДО ПИТАННЯ ПРО НОСІЇВ ГРАВЕТСЬКИХ ІНДУСТРІЙ**	115
Гладилін В.М.	**ПРО ТАК ЗВАНІ «ЛИЧИНИ» В МИСТЕЦТВІ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ МІЗИН**	122
Яковлева Л.А.	**МОБІЛЬНА СКУЛЬПТУРА МІЗИНА: ТИПОЛОГІЯ, ТЕХНОЛОГІЯ, ХУДОЖНЯ СТИЛІСТИКА**	124
Гавриленко І.М.	**ДОСЛІДЖЕННЯ ВАДИМОМ ЩЕРБАКІВСЬКИМ РЕШТОК ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ЖИТЛА В ГІНЦЯХ: НЕЗДІЙСНЕНЕ ВІДКРИТТЯ**	133
Главенчук А.В.	**КУЛЬТУРНИЙ ШАР ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2 (за результатами дослідження північно-східної ділянки)**	141
Леонова А.О.	**СИРОВИННА БАЗА КІСТЯНОЇ ІНДУСТРІЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА II**	149
Сніжко І.А.	**МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОЇ ФАУНИ НА ХАРКІВЩИНІ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**	158
Манько В.О.	**ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ КРИМСЬКОГО СВІДЕРУ ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ**	162
Піструіл І.В.	**ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ КАТАРЖИНО 1 ТА КАТАРЖИНО 2 НА ОДЕЩИНІ**	172
Теліженко С.А.	**ПІЗНІЙ МЕЗОЛІТ ЧИ НЕОЛІТ? ДО ПИТАННЯ НЕОЛІТИЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ**	182
Ногін Є.В.	**НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛИСОГУБІВСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ (до питання хронології та культурної приналежності неолітичних пам'яток Північної України)**	189
Гаскевич Д.Л., Кіосак Д.В.	**НЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ МЕЛЬНИЧНОЇ КРУЧІ З ДОСЛІДЖЕНЬА.В.ДОБРОВОЛЬСЬКОГО ТА КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАМ'ЯТКИ**	198
Переверзєв С.В. Сорокун А.А.	**ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ РОМАНКІВ 3 У 2009 РОЦІ**	208

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 6-8.

Залізняк Л.Л.

ІВАН ГАВРИЛОВИЧ ШОВКОПЛЯС – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, МУЗЕЙНИК І ЗАХИСНИК ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Zaliznyak L.L.

IVAN GAVRYLOVYCH SHOVKOPLYAS – FAMOUS UKRAINIAN SCIENTIST, TEACHER, MUSEOLOGIST, AND AVOKATE OF HISTORICAL HERITAGE

Стаття присвячена видатному українському археологу, який лишив помітний слід не тільки у палеолітознавстві України, але й у музейній справі, педагогіці, захисті археологічної спадщини.

Іван Гаврилович Шовкопляс – провідний фахівець у галузі верхнього палеоліту України, безцінна спадщина якого є наріжним каменем сучасного українського палеолітознавства. Як талановита людина він проявив себе в багатьох галузях – як видатний організатор науки, ідеолог і практик палеолітознавства, музейник, педагог, бібліограф.

Маловідомою сторінкою біографії вченого є його успішне протистояння претензіям Москви та Петербургу на археологічну спадщину України у 50-х роках XX ст. Маючи тавро «сина ворога народу» (батько не повернувся з ГУЛАГівських таборів), Іван Гаврилович у добу пізнього сталінізму не побоявся підняти голос проти традиційного грабіжницького ставлення метрополії до археологічних скарбів України (Онищенко 1996, с.9-11).

Одразу ж після захисту кандидатської дисертації у 1949 р. директор Інституту археології АН УРСР академік П.П.Єфименко запропонував молодому досліднику обов'язки вченого секретаря Інституту, а невдовзі – й посаду заступника директора Інституту з наукової роботи, яку І.Г.Шовкопляс обіймав до 1960 р.

У 1950 р. на півдні України розпочалося масштабне будівництво Каховської ГЕС та мережі каналів для перекидання дніпровської води до засушливого Криму. Московські археологи на чолі з професором Б.Граковим заявили претензії на керівництво археологічними дослідженнями в зоні новобудови, відсторонюючи українських колег від вивчення власної археологічної спадщини. Мало хто з київських археологів наважився суперечити сталінській Москві. Навіть директор інституту, могутній академік П.П.Єфименко, висловивши обурення у приватній бесіді, усунувся від особистої участі в обговоренні цього питання. Виявити ініціативу він запропонував своєму молодому заступнику: «Ви молодий, енергійний, то й розв'язуйте цю проблему без мого втручання. Це Ваш обов'язок за посадою».

Іван Гаврилович відстояв право українських вчених вивчати найдавніше минуле на українських землях. Це було зроблено настільки переконливо, що під час новобудовного буму 70 - 80 рр. російські колеги вже не наважилися претендувати на керівництво українськими рятувальними експедиціями. Однак громадянська позиція Івана Гавриловича по захисту археологічної спадщини України йому так просто не минулася. На Всесоюзній координаційній нараді АН СРСР та АН союзних республік Б.Греков звинуватив українського вченого в націоналізмі. Зрозуміло чим міг скінчитися для молодого науковця привселюдний політичний донос на початку 50-х років. Лише завдяки втручанню президента АН України академіка О.Палладіна, який звернувся безпосередньо до московського колеги, президента АН СРСР О.Несміянова, справу було залагоджено.

Чергове загострення стосунків з російськими колегами сталося 1954 р., після розкопок «золотого» скіфського кургану в Мелітополі. Директор Ленінградського Ермітажу М.Артамонов звернувся до Інституту археології АН УРСР, щоб «за існуючою традицією» знайдені в кургані шедеври греко-скіфської торевтики, зокрема золотий горит, меч та ін., Україна передала до Ермітажу. Іван Гаврилович на свій страх і ризик спробував зламати стару грабіжницьку імперську традицію вивезення найцінніших археологічних знахідок з України до музеїв Москви та Петербургу. Тоді

М.Артамонов звернувся безпосередньо до президента АН України, звинувативши І.Шовкопляса в «ігноруванні давньої традиції». Та академік О.Палладін не тільки захистив молодого вченого, що відстоював інтереси України, але й видав розпорядження залишити історичні реліквії на українській землі. Так було покладено край безпардонним зазіханням на українську національну спадщину. Відтоді скіфське золото з України, зокрема пектораль із Товстої могили, чаша з Гайманової могили та багато інших археологічних раритетів із дорогоцінних металів, які доти осідали в Росії, стали передавати на зберігання до музею історичних коштовностей у Києво-Печерській лаврі. М.Артамонов не забув принциповість українського вченого, відмовивши йому в опонуванні на захисті докторської дисертації (Онищенко 1996, с. 10, 11).

Головні наукові інтереси Івана Гавриловича лежали в галузі верхнього палеоліту. Він виявив неабияку майстерність у дослідження стійбищ прильодовикових мисливців на мамонтів. На півночі України ним розкопані на великій площі широко відомі стоянки Мізин, Добранічівка, Клюси, Радомишль. Менше знають про І.Г.Шовкопляса як про теоретика палеолітознавства, який зробив вагомий внесок в сучасні уявлення про суспільства верхнього палеоліту. Але саме він виділив господарчо-культурні комплекси та інтерпретував їх як стійбища окремих малих сімей (Шовкопляс 1971). Дослідник переконливо показав, що купи кісток, які його попередники вважали кухонними відходами, насправді були рештками чумоподібних сімейних жител з конічним каркасом із дерев'яних жердин, вкритих шкурами і обкладених кістками мамонтів. Завдяки масштабним розкопкам общинних стійбищ мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я І.Г.Шовкопляс зробив значний крок у відтворенні соціальної структури общин прильодовикових мисливців, довівши факт наявності парної сім'ї у верхньому палеоліті.

Ці принципові для розуміння суспільства палеолітичних мисливців положення Іван Гаврилович відстоював у непростих умовах, всупереч властивим епосі марксистським догмам (Кухарчук 2002). На той час «метри» археології вважали, що палеолітичні общини були монолітними первісними комунами чисельністю до 100-200 осіб, які мешкали у велетенських житлах. На підтвердження цього марксистського стереотипу П.П.Єфименко реконструював таке велике общинне житло в Костьонках I, а П.Й.Борисковський – у Пушкарях I. Ідеї І.Г.Шовкопляса про малі сім'ї в палеоліті, що мешкали в невеликих сімейних житлах дисонували з загальноприйнятими уявленнями, які спиралися на думку незаперечних авторитетів. Зрозуміло, що відстояти свої погляди в цих умовах могла лише людина переконана, з твердим характером.

Іван Гаврилович відомий ще в одній іпостасі – видатного музейника України. Він полишив після себе два унікальні археологічні музеї. Головний археологічний музей України – Археологічний музей НАНУ в Києві створювався з ініціативи і завдяки зусиллям Івана Гавриловича з 1966 по 1969 р. Музей «Добранічівська палеолітична стоянка» – унікальний і єдиний в Україні музей на місці розкопок стоянки мисливців на мамонтів під Яготином. На жаль, нічого подібного за останні 40 р. в Україні не створено.

Іван Гаврилович – педагог від бога. Розпочавши свою педагогічну діяльність учителем історії в школі у воєнні часи, він викладав у Київському педагогічному інституті та в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка. Сучасники свідчать, що Іван Гаврилович був носієм величезного обсягу інформації з української історії, народознавства, етнографії – усього того, що в наш час отримало назву українознавство. Особливою заслугою І.Г.Шовкопляса є підготовка й видання у 1969 р. першого українського підручника з археології, на якому вчилося не одне покоління археологів України. Він був науковим керівником кандидатських дисертацій провідних українських палеолітознавців В.М.Гладиліна і М.І.Гладких.

«Остання любов» Івана Гавриловича – бібліографія археології України. У 1973 р. за надуманим обвинуваченням у ідеологічних помилках його звільнили з посади директора Археологічного музею та з Інституту археології НАН України. Останню чверть свого життя Іван Гаврилович працював у Центральній науковій бібліотеці НАНУ. Саме тут ним було підготовлено кілька фундаментальних видань, присвячених бібліографії археології України, які фактично започаткували цю галузь науки в країні.

Відсторонення від улюбленої справи у розквіті творчих сил талановитого та енергійного палеолітознавця, непересічного організатора й популяризатора науки нанесло непоправної шкоди археології України і, перш за все,

археології кам'яної доби. Не додало воно слави й ініціаторам цього неправедного діла. Однак час розставляє все на свої місця. З роками постать Івана Гавриловича стає все монументальнішою, а його заслуги перед українською археологією – все вагомішими.

ЛІТЕРАТУРА

Кухарчук Ю.В. Внесок І.Г.Шовкопляса у розробку питань економічної та соціальної організації пізньопалеолітичного населення півночі України // Археологія. 2002. № 2. – С.7 - 13.

Онищенко О. Передмова до видання «Іван Шовкопляс. Бібліографічний покажчик». – К., 1996. – С.5 20.

Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. □ 1971. – Вип.3. С.14 –16.

Zaliznyak L.L.

Ivan Gavrylovych Shovkoplyas – famous Ukrainian scientist, teacher, museologist, and avokate of historical heritage.

The paper is devoted to the memory of famous Ukrainian archeologist, prominent resergher of Paleolitic, well known museologist, teacher and avokate of historical heritage.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 9-14.

Кулаковська Л.В.

ТРИ ДОЛІ ІВАНА ШОВКОПЛЯСА

Kulakovska L.V.

THREE FATES OF IVAN SHOVKOPLYAS

Відомий учений, неабиякий знавець української культури та історії Іван Гаврилович Шовкопляс є постаттю знаковою в археології. Його життя та науковий доробок заслуговують спеціального, прискіпливого та професійного дослідження. Саме він збагатив археологічну науку матеріалами верхньопалеолітичних стоянок Мізин, Радомишль, Добранічівка, які сьогодні входять до золотого фонду української археології.

Народився Іван Гаврилович Шовкопляс 8 квітня 1921 р. в селі Лазірки Оржицького району Полтавської області в селянській родині.

1928-1938 рр. – навчання у Лазірківській середній школі.

1939 р. – вступ на історичний факультет Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.

1942 р. – закінчив історичний ф-т Дагестанського педагогічного інститут у м.Махачкала.

1942-1944 рр. – учитель історії та географії у школі №21 м.Новокузнецьк Кемеровської обл.

1945 р. – закінчив історичний ф-т Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (м. Київ).

1944-1949 рр. – завідувач відділу Державного історичного музею УРСР.

1949 р. – захист кандидатської дисертації.

1965 р. – захист докторської дисертації.

1949-1973 рр. – учений секретар, заступник директора з наукової роботи, старший науковий співробітник, завідувач відділу Інституту археології.

1973-1997 рр. – старший науковий співробітник, виконувач обов'язків завідувача відділу, провідний та головний науковий співробітник Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (тепер Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського).

1995 р. – заслужений діяч науки і техніки України

Життєвий шлях Івана Гавриловича Шовкопляса скінчився 13 червня 1997 р., у м.Києві.

Археолог

Знайомство Івана Гавриловича з археологією відбулося ще в ранній юності, під час відвідин розкопок верхньопалеолітичної стоянки Гінці. А в 1945 р. він уже брав безпосередню участь в роботі експедиції, яка вела обстеження пам'яток у Дніпровському Надпоріжжі. Керівником цих досліджень був Михайло Рудинський, знаний фахівець у галузі первісної археології, за плечима якого вже були розкопки палеолітичної стоянки Пушкарі І. Наступного року він працює в складі експедиції ІІМК АН СРСР на розкопках трипільського поселення Лука Врублівецька на Дністрі, якою керував С.М.Бібіков (учень Г.А.Бонч-Осмоловського). Знаковим для І.Г.Шовкопляса 1946 р. став ще й тому, що саме тоді він познайомився з відомими палеолітознавцями П.П.Єфименком і П.Й.Борисковським та вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Безумовно, зустрічі й спілкування з цими відомими вченими й непересічними особистостями, праця під їх орудою стали віхами його біографії, визначили його археологічний вибір.

У 1949 р. І.Г.Шовкопляс захищає у ЛІВА АН СРСР кандидатську дисертацію «Супонівська палеолітична стоянка» за матеріалами верхньопалеолітичної стоянки, дослідженої його учителем та керівником П.П.Єфименком. А з 1954 р. він уже розпочинає самостійні палеолітичні розкопки – верхньопалеолітичної стоянки Мізин на Чернігівщині(рис.1, 2, 3).

Мізин, Добранічівка, Радомишль, Фастівська стоянка. Дослідження ведуться на всіх пам'ятках практично паралельно. На перший погляд це може видатися дещо дивним. Більш прийнятним є варіант повного вивчення однієї стоянки і перехід до іншої. Розуміння цього явища прийде трохи пізніше, коли з'являться перші напрацювання та висновки.

Розкопки стоянок ведуться широкими площами (розробка методики належить П.П.Єфименку), що дає змогу ще в ході розкопок окреслити структуру поселень, виокремити ділянки, пов'язані з господарськими та побутовими заняттями, виявити залишки штучних споруд. І.Г.Шовкопляс блискуче провів дослідження названих пам'яток, його польова документація є й сьогодні взірцем для

наслідування. У ході розкопок фіксувалась кожна деталь (планіграфічно, фотографічно, ілюстративно). Усі ці прискіпливі спостереження дали змогу відтворити повну картину поселенських структур.

Предметом особливого зацікавлення вченого був господарсько-побутовий аспект та соціальний устрій первісного суспільства. Саме тоді він дійшов висновку, що родові колективи верхнього палеоліту складалися з окремих сімей, кожна з яких мала власне житло на поселенні.

На противагу розповсюдженому в той час захопленню реконструкціями «великих житлових споруд», І.Г.Шовкопляс продовжує розпочату в 30-і роки С.М.Зам'ятніним справу дослідження невеликих за розмірами верхньопалеолітичних жител. Використовуючи досвід своїх попередників та збагативши його власними науковими спостереженнями, він визначає скупчення кісток у Мізині та Добранічівці як залишки невеликих односімейних жител. Велику підтримку та допомогу отримує в цей час вчений від І.Г.Підоплічка, відомого палеонтолога, геолога, археолога (рис.4). Результатом співпраці цього тандему стало не лише відтворення структури поселень, але й перша (та, власне, і єдина) реконструкція палеолітичного житла з Мізину, а згодом і з Межирічей.

«Однак, одного лиш житла було недосить для забезпечення виробничого й господарського життя його мешканців. Мусили бути й інші об'єкти – сліди діяльності первісних людей… Уперше дуже чітка картина взаємопов'язаного комплексу з решток жител та інших об'єктів постала під час досліджень на Мізинській стоянці на Десні, розкопаній на всій її площі. В ході узагальнення результатів її дослідження були введені в науковий обіг поняття й термін «господарсько-побутовий комплекс пізнього палеоліту» як суми взаємопов'язаних між собою жител і різних господарсько-виробничих та побутових об'єктів, що становили єдине ціле в житті мешканців стоянки (Шовкопляс, 1965а). «До складу господарсько-побутового комплексу пізнього палеоліту входили житла, місця довготоривалої обробки каменю й кістки (виробничі центраи), місця епізодної обрбки каменю (точки), великі вогнища поза житлами, ями-сховища, заповнені кістками тварин. Або скупчення таких кісток на давній денній поверхні (іноді й те й інше одночасно)» (Шовкопляс, 1977, с.116-117).

Ці висновки підтвердилися подальшими розкопками верхньопалеолітичних поселень в Україні й Росії (Мізин, Добранічівка, Радомишль, Межирічі, Гінці, Пушкарі, Костьонки, Юдинове тощо). У наш час ряд дослідників, продовжуючи справу І.Г.Шовокпляса, звернулися до більш детального вивчення окремих складових господарчо-побутових комплексів (Межирічі, Пушкарі І, Гінці тощо).

Отже, запропонована та підтверджена багатьма фактами ідея І.Г.Шовкопляса про структуру та організацію верхньопалеолітичних поселень є одним із важливих факторів при вивченні давнього минулого. Можна сказати, що величезний практичний досвід ученого, його надзвичайна скрупульозність при розкопках та веденні польової документації призвели до цілком логічних теоретичних висновків.

Іноді виникають дискусії з приводу «теоретиків» та «практиків» в археології. Дехто вважає, що «теоретики» є якоюсь особливою кастою, місія якої полягає лише в узагальненні та інтерпретації здобутих «практиками» результатів. На мою думку, діяльність в археології І.Г.Шовкопляса, який завжди в своїх дослідженнях ішов від власних практичних здобутків до цілком логічних і достовірних теоретичних висновків і побудов, є яскравим прикладом того, яким мусить бути справжній академічний учений.

Викладач

Педагогічна діяльність І.Г.Шовкопляса розпочалася ще в роки війни. Після закінчення історичного факультету Дагестанського університету доля закинула його до Сибіру, і саме там він працював шкільним учителем історії та географії у м.Новокузнецьк Кемеровської обл. До викладацької роботи він повернеться вже в Києві, коли викладатиме на історичному факультеті Київського педінституту у 1954-1956 рр. Ці роки не пройшли даремно для вченого – уже в 1964 р. він видає перший український підручник з археології «Основи археології». Поява цього навчального посібника стала помітним явищем, оскільки в ній висвітлювалась історія розвитку людства саме на матеріалах України. У 1972 р. з'явився другий наклад підручника, і слід сказати, що й сьогодні він користується заслуженою популярністю в студентському середовищі.

У 70-х роках Іван Гаврилович викладає основи археології на історичному факультеті Київського університету, отримує наукове звання професора. Величезний багаж знань, бажання й уміння донести їх до слухачів стали запорукою його успіху серед студентів. Його лекції відзначалися жвавою манерою подачі, умінням вислухати думку студента і завжди дати ґрунтовну відповідь. Зазвичай іспити він приймав у залах Археологічного музею ІА НАНУ, де можна було

одразу ж з'ясувати незрозумілі студентові запитання, підкріпити теоретичний матеріал археологічними знахідками. Івана Гавриловича завжди вирізняла доброзичливість до студентів та молодих співробітників. Далеко не кожен, хто прослухав курс археології у нього, став археологом, але саме Іван Гаврилович зумів прищепити їм любов до цієї науки, і всі вони згадують його як прекрасного оратора, доброзичливого викладача, людину енциклопедичних знань.

Музеєзнавець

З музейною роботою І.Г.Шовкопляс познайомився ще будучи студентом університету. Улітку 1940 р. він став співробітником Центрального історичного музею України. Спочатку як студент на півставки, вже по війні – науковим співробітником, а згодом і завідувачем відділу. Справ було надзвичайно багато – комплектація фондів, створення експозиції. Саме тут він здобув перший досвід у музеєзнавстві. З цього моменту його подальше життя буде тісно пов'язане з музейною справою. Іван Гаврилович володів колосальним запасом знань. Притаманна йому була ще одна дивовижна риса – бажання поділитися цими знаннями з друзями, колегами, просто широким загалом. Закінчивши дослідження Мізинської стоянки, він передає частину матеріалів до Чернігівського історичного музею, організовує експозицію у Мізинському музеї, власне, віддає данину пам'ятці. У 60-роки минулого століття І.Шовкопляс проводить розкопки стоянки Радомишль на Житомирщині, і після завершення цих робіт на місці стоянки з'являється пам'ятник пам'ятці. Але все це для нього – лише окремі віхи, що нагадують людству про певні епізоди минувшини. У голові ж уже визріває інший план – ідея об'єднати весь фактичний матеріал, добутий розкопками багатьох дослідників в Україні, у стінах археологічного музею. Втілення в життя цієї ідеї розпочалося у 1966 р., а вже 19 травня 1969 р. Археологічний музей Інституту археології АН України відчинив свої двері для відвідувачів (рис.6).

Розпочинав цю справу Іван Гаврилович з нуля. Основою концепції музею була археологічна періодизація, експонування оригінальних матеріалів комплексами. Чудове знання археологічних фондів інституту, часті поїздки по експедиціях дали змогу відібрати найкращі, показові матеріали для відтворення найдавніших періодів в історії України. Музей став академічним науково-освітнім закладом, своєрідною археологічною лабораторією, установою, яка багато зробила для поширення археологічних знань. Експозиція його й сьогодні вирізняється академічною витриманістю подання матеріалів.

У 1977 р. на місці розкопок Добранічівської палеолітичної стоянки І.Г.Шовкопляс створив перший в Україні музей на місці розкопок палеолітичної пам'ятки – «Добранічівська палеолітична стоянка» (філіал Яготинського історичного музею; рис.5). У невеличкій, непоказній на перший погляд будівлі можна побачити залишки господарсько-побутового комплексу в тому стані, як він виглядав на час розкопок: залишки житла, місця обробки каменю та кістки, ями тощо. Музей користується неабиякою популярністю у вітчизняних та зарубіжних гостей, досить часто тут проводяться невеликі конференції, зустрічі зі школярами).

Варто відзначити, що концепція археологічної музеєфікації І.Г.Шовкопляса нічим не відрізнялася від добре розвинутої західної моделі. Кожна досліджена ним пам'ятка відмічена в історико-культурному просторі. Створені ним музеї, розділи експозиції, пам'ятники відомі не лише світовому співтовариству археологів, але й широким колам громадськості в Україні. Ми звикли захоплюватися музеями близьких та далеких сусідів, музеєфікацією їх археологічних (палеолітичних) пам'яток і не бачимо (не хочемо бачити? не розуміємо?) того скарбу, який належить виключно нам і який давно вже зайняв своє почесне місце у світовій культурній спадщині.

ЛІТЕРАТУРА

Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение / / БКИЧП. – №47. – М., 1977. – С.115-120.

Kulakovska L.V.

Three Fates of Ivan Shovkoplyas

The article dedicated to scientific activity of Ivan Shovkoplyas. Author emphasised three main vectors of his scientific career: investigation of Palaeolithic sites, museum construction and teaching.

Рис.1. Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Мізин.1955 р. Зліва направо: І.Г.Шовкопляс, Г.М.Шовкопляс, Т.Мовша.

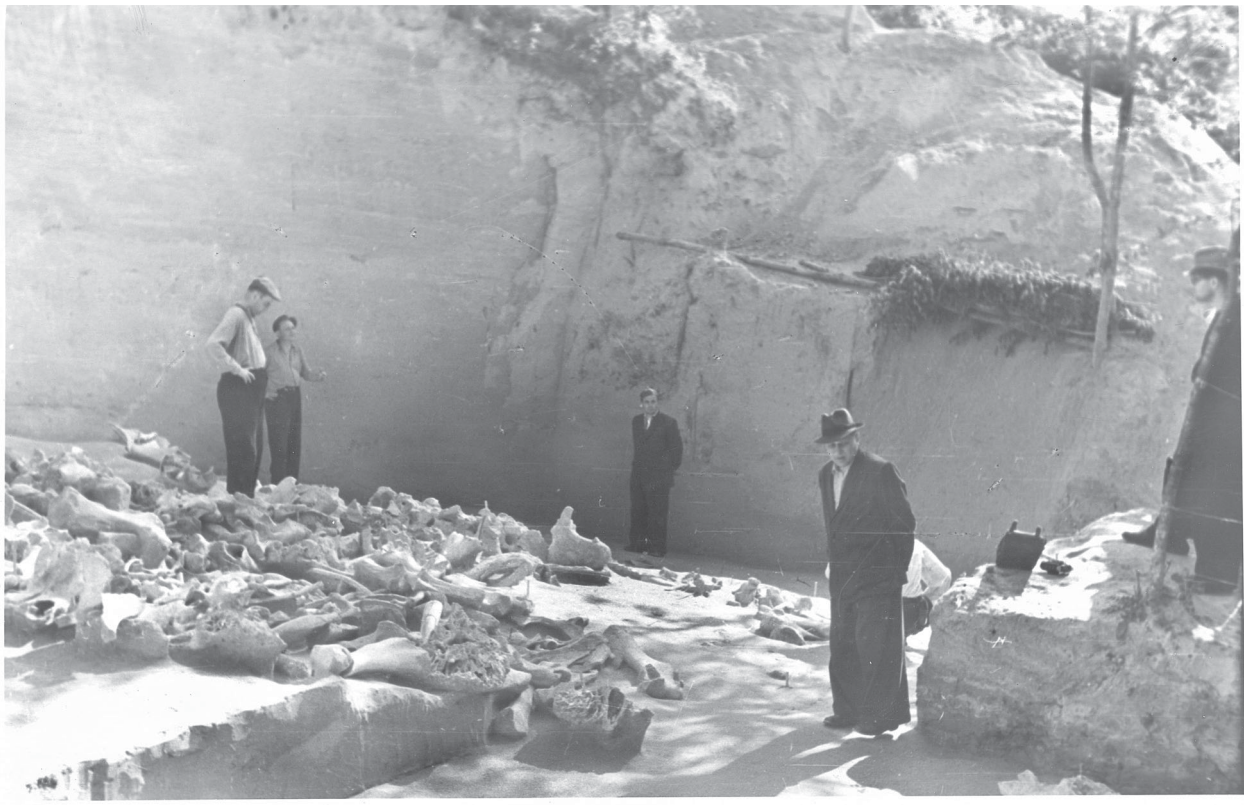

Рис.2. Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Мізин.1955 р. Зліва направо: П.Й.Борисковський, І.Г.Шовкопляс, І.Г.Підоплічко, С.М.Бібібков

Рис.3. Десна біля Мізина.1955. І.Г.Шовкопляс та Тетяна Шовкопляс.

Рис.4. І.Г.Шовкопляс і І.Г.Підоплічко.

Рис.5. Інтер'єр музею «Добранічівська стоянка».

Рис.6. Археологічний музей ІА НАНУ. 1969 р. Зліва направо: І.Г.Підоплічко, Б.Є.Патон, В.М.Келдиш, І.Г.Шовкопляс.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 15-19.

Шовкопляс І.Г., Пашкевич Г.О.

ДОБРАНІЧІВСЬКА СТОЯНКА

Shovkoplyas I.G., Pashkevych G.O.

DOBRANICHIVKA SITE

Стаття написана у 70-х роках минулого століття, але не була надрукована через несприятливі обставини в житті І.Г.Шовкопляса. Як відомо, 1973 р. він був звільнений – із політичних мотивів – з Інституту археології АН УРСР і фактично позбавлений можливості працювати в галузі палеоліту. Екземпляр статті був віднайдений Г.О.Пашкевич у власному архіві і переданий до редколегії «Кам'яної доби України».

Відкрита у 1952 р. пізньопалеолітична стоянка біля с.Добранічівка Капустинської сільради Київської області, досліджувались Палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І.Г.Шовкопляса в 1953, 1967, 1969, 1970 та 1973 рр. У розкопках стоянки брали участь співробітники Інституту зоології АН УРСР І.Г.Підоплічко та Н.Л.Корнієць. Розкрито було всю площу поширення культурних залишків (близько 2 тис. кв.м). Встановлено вік стоянки – пізньомадленський час, близько 12 тис. р. тому.

Стоянка знаходилася свого часу на поверхні мисоподібного виступу другої надзаплавної тераси лівого берега р.Ташанки, при впадінні її в долину р.Супой – лівої притоки Дніпра. Місце стоянки мало нахил з північного сходу на південний захід, було відкритим на південь та захищеним із півночі.

Культурні залишки залягали у верхній частині шару лесу, на глибині 2,0-2.5 м від сучасної поверхні, (на висоті близько 16 м над рівнем сучасної заплави Ташанки). Узагальнений геологічний розріз на місці стоянки під час розкопок мав наступний вигляд:

1.Сучасний чорноземний ґрунт, частково знятий (0.90м).

2.Лес палево-жовтий (0.90м).

3.Культурний шар (0.20м).

4.Лес палево-жовтий (3.00м).

5.Викопний ґрунт жовто-бурий (0.20м).

6.Лес палевого кольору (0.70м).

7.Валунна глина (морена) (5.00м).

8.Суглинок жовтий (1.40м).

9.Суглинок сизий, озерний (2.60м).

Викопний ґрунт нижче культурного шару зіставляється А.О.Величком з брянським викопним ґрунтом (Шовкопляс 1955, с.32-45; 1972, с.177-188; Шевченко, Шовкопляс 1982, с.16-20). В.А.Дубняк та Г.О.Пашкевич визначають його як дофінівський, зіставляючи брянський ґрунт з витачівським (за М.Ф.Векличем) (Величко, Губонина, Морозова 1963, с.619-622; Веклич 1968), і вважають, що культурний шар Добранічівської стоянки був прив'язаний до прошарку ембріонального ґрунту в причорноморському лесі, потужність якого на різних ділянках коливалася від 0.2 до 0.5 м (Дубняк, Пашкевич 1975, с.57-58; Пашкевич, Дубняк 1978, с.69-85).

Спорово-пилковий аналіз зразків лесу та ембріонального ґрунту показав різницю їх складу. Так, в утворенні спектрів, виділених для зразків з лесу, головна роль належить пилку трав (до 95%). Серед них велике значення мають злаки та осокові. Чимало пилку різнотрав'я, представленого родинами *Fabaceae, Brassicaceae, Rosaceae, Linaceae, Convolvulaceae, Caryophyllaceae, Ranunculaceae*. Багато також пилку полинів та лободових. Натомість пилок деревних порід нечисленний: визначено пилок сосни, вільхи, берези, верби. У групі спор переважають зелені мохи *Bryales*. Невеликою кількістю предсьавлені спори папоротей *Polypodiaceae*, а також дифазіума сплощенного (*Diphasium complanatum)*, лікоподіелли заплавної (*Lycopodiella inundata),* плаунка плауновидного (*Selaginella selaginoides*).

Незначний вміст пилку дерев, перевага пилку трав у складі спорово-пилкових спектрів, наявність пилку галофітів, таких, як *Helianthemum, Scabiosa, Cichorium, Euphorbia* та степових рослин – *Kochia prostrata, Artemisia scoparia, A.dracunculus, Chenopodium botrys* вказують на значну відмінність рослинного покриву часу формування лесової товщі від сучасного, характерного для лісостепової зони. У рослинному покриві головну роль відігравали степові різнотравно-злакові угрупування. В їхньому складі багато геліофітів та ксерофітів. Пошмпені також солонцюваті луки. Присутність спор плаунка плауновидного – представника холодолюбної арко-бореальної флори, свідчить про холодні та

континентальні умови, в яких проходило формування лесової товщі.

За час тимчасового покращення кліматичних умов сформувався своєрідний ембріональний ґрунт, який нагадує сучасні бурі лісові ґрунти холодних фацій. У ґрунті простежується гумусно-акумулятивний горизонт, який представлено бурувато-палевим суглинком. Потужність ґрунту невелика – від 0.2 до 0.5 м, і зустрічається він лише на окремих ділянках в лесі, в інтервалі від одного до 2.3 м на різних глибинах від сучасної поверхні.

У складі спорово-пилкових спектрів ембріонального ґрунту, в порівнянні з лесом, значно зростає значення пилку дерев (до 34%), більш розмаїтим стає їх склад. Переважає пилок сосни, зустрічається також пилок ялини. У невеликій кількості відмічено пилок вільхи та берези. Знайдено також пилок широколистяних порід. Це – поодинокі зерна дуба та липи. У групі пилку трав переважає різнотрав'я, серед якого багато представників родин *Rosaceae, Rubiaceae, Brassicaceae, Lamiaceae, Fabaceae*. Багато пилку трав та осокових. Різнотрав'я має мезофітний характер. Але відмічено тут також пилок ксеро- та галофітів з родини *Chenopodiaceae.* Є також пилок представників водних та прибрежно-водних ценозів – *Sparganium, Potamogeton, Nymphaea*. Склад спор дуже різноманітний. Разом зі спорами зелених та сфагнових мохів у значній кількості знайдені спори папоротей родини *Polypodiaceae.* Поодиноко представлені спори гронянок – півмісячної (*Botrychium lunaria*) та північної (*B.boreale*). Постійно присутні у спектрі спори плауна звичайного (*Lycopodium clavatum*) та лікоподіелли заплавної (*Lycopodiella innundata*), зрідка – плаунка плауновидного.

У прошарку ембріонального ґрунту є велика кількість рослинних решток, що пов'язано, очевидно, з господарською діяльністю давньої людини. Визначені серед решток кора та деревина берези й вільхи, кора сосни, корінці осок та очерету, паренхіма водних рослин.

Описані вище зміни в складі спорово-пилкових спектрів відбивають ті коливання клімату, які мали місце при формуванні товщі лесу. Потепління, що знайшло відображення в спектрах з ембріонального ґрунту, викликало формування більш різноманітного рослинного покриву і, як наслідок, ґрунту.

Для рослинного покриву цього часу характерною була розмаїтість, пов'язана з неоднорідністю рельєфу місцевості та ґрунтових умов. Ліси – переважно соснові, подекуди з домішкою ялини – поширювалися на борових терасах та вододілах. Вони мали добре розвинений трав'яний покрив. У складі лісів зрідка зустрічалися дуб та липа. Сухі, підвищені, з добре дренованими ґрунтами місця займала степова рослинність з участю ксерофітів, а в пониженнях – мезофітне різнотрав'я. Присутність пилку *Eurotia ceratoides* свідчить про наявність перигляціальних ценозів. Біля водойм були поширені зарості вільхи та верби. Тут же були осокові та гіпнові болота.

Добранічівська стоянка була довготривалим поселенням однієї з груп пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я. Культурний шар на її площі містив виразні залишки невеликих зимових жител та вогнищ, місць обробки кременю та кісток (виробничих центрів) та ям – сховищ, заповнених кістками тварин. Усі ці об'єкти групувалися в господарсько-побутові комплекси, у центрі кожного з яких було житло. На стоянці знайдені та вивчені залишки чотирьох таких комплексів, майже аналогічних між собою. Невеликі скупчення кісток тварин, окремі вогнища та місця обробки каменю й кісток зустрічались на стоянці і поза такими комплексами.

Залишки жител мали заокруглені у плані (діаметром близько 4 м) скупчення кісток мамонта, використаних свого часу при їх спорудженні. По краях таких скупчень знаходились найбільші кістки, які подекуди зберегли своє положення у давній будівлі, утворюючи майже суцільну огорожу, з розривом у місці входу до житла. У середині скупчень знаходились менші, більш легкі кістки. Вивчення таких скупчень дозволило відтворити характер пізньопалеолітичних жител Добранічівської та багатьох інших стоянок. Вони мали вигляд заокруглених будівель типу північних чумів, стіни яких складалися з дерев'яних жердин, вкритих шкурами та обкладених кістками тварин. Найбільшими кістками мамонта обкладались нижні ділянки похилих стінок жител, меншими й легшими – вищі частини. Кількість кісток у скупченнях завжди була більшою в їх північно-східній половині, де обкладка стін жител була щільнішою – для захисту від холодних північних та східних вітрів у зимову пору року. На підлозі житла знаходилося невелике округле вогнище, лінзоподібне заглиблення якого на момент розкопок завжди було заповнене кістками, вуглинками та золою.

Великі вогнища за межами жител завжди знаходилися в місцях обробки каменю та кісток

і мали не тільки побутове, але й виробниче призначення. Їх залишки виглядали як значне скупчення кісткових вуглинок та золи. У місцях виробничих центрів знаходилась велика кількість роздробленого каміння та дрібних уламків розколотих кісток тварин, у тому числі зі слідами обробки.

Ями-сховища різних розмірів містили велику кількість різноманітних кісток мамонта та інших тварин. Деякі з них мали сліди погризів хижаками. Наявність у ямах кісток, що не містили на собі м'яса (бивні та окремі ребра мамонта) свідчать про те, що вони (ями) були сховищами матеріалів для різноманітних господарчих, побутових та виробничих потреб жителів стоянки (Шовкопляс 1971, с.13-21).

Для прикладу коротко наведемо характеристику залишків одного з таких господарчо-побутових комплексів Добранічівської стоянки, який складався з наземного житла з вогнищем у центрі, двох вогнищ поза межами житла, двох місць обробки каменю й кісток і чотирьох ям-сховищ, заповнених кістками мамонта та інших тварин. Ці об'єкти були оточені ділянками культурного шару, зовнішні границі якого чітко обмежували площу господарсько-побутового комплексу на стоянці, відділяючи її від інших таких же комплексів.

Рештки житла представлені значним скупченням кісток тварин, головним чином мамонта, найбільші з яких були розміщені по краю, а менші – посередині. Частина великих крайових кісток зберегла своє первісне вертикальне, ледь нахилене до центру положення. Свого часу вони були вкопані в землю нижніми частинами, зокрема черепи. Носові кінці останніх були повернуті до центру рівними (пласкими) лобовими ділянками.

Посередині житла знаходилося невелике вогнище діаметром близько 70 см, лінза якого досягала в центрі 17 см. Північна половина заглиблення вогнища була оточена двома великими тазовими кістками мамонта, внутрішні поверхні яких обгоріли під дією вогню. Заглиблення вогнища було заповнене кістковими вугликами та золою.

На південний захід та північний захід від житла знаходилися великі округлі вогнища, діаметром близько 1.7 та 1.2 м, розміщені на давній поверхні площі стоянки без помітних заглиблень. На їх місці збереглася значна кількість кісткових вуглинок та золи, місцями у вигляді щільного шару товщиною до 12 см. Поруч із цими вогнищами були влаштовані місця обробки каменю та кісток – виробничі центри. Вони представлені значними скупченнями дрібних предметів – розколотого каміння та дрібних уламків кісток тварин, що були побічними продуктами виготовлення знарядь праці та інших виробів із цих матеріалів.

До складу комплексів входило чотири ями-сховища, розмірами 2.5 х 1.7 м, 2.1 х 1.5 м, 2.3 х 1.6 м та 2.3 х 1.25 м, доверху заповнені значною кількістю різноманітних кісток тварин, інколи частково використаних.

У ході розкопок стоянки добуто велику кількість різноманітних предметів: кісток тварин та каменів різних порід на всіх етапах їх використання та обробки при виготовленні знарядь праці, побутових предметів та інших виробів.

Кам'яна сировина, що використовувалася мешканцями стоянки, в основному має місцеве походження – зустрічається в шарах валунного суглинку (глини) та піску. Це – граніт та гнейс, кварцит та пісковик і особливо кремінь, який був висхідним матеріалом для виготовлення знарядь праці. Всього зібрано близько семи тисяч розщеплених кременів, у тому числі близько 700 знарядь. Виготовлені з невеликих жовен-заготовок, вони мають переважно невеликі розміри (2-7 см) і використовувались в роботі, мабуть, за допомогою дерев'яних та кістяних руків'їв. Крем'яні знаряддя представлені різцями та скребками різних типів, ріжучими вістрями, проколками, пластинками з притупленим краєм та ін. Зустрінуті й комбіновані знаряддя. Поряд із кременем при виготовленні таких виробів використовувався також гірський кришталь – як у його звичайному прозорому різновиді, так і в димчастому (так званий моріон або раух-топаз). Він не зустрічається в околицях стоянки, і, як вважають геологи, скоріш за все був принесений із правобережжя Дніпра, куди мешканці стоянки робили епізодичні мисливські експедиції. Не місцевим є також зустрінутий на стоянці бурштин, що походить, можливо, з того ж правого берегу Дніпра, північніше Києва.

На багатьох ділянках стоянки та в різних її об'єктах зустрічалися кістки й роги тварин з різноманітними слідами обробки та утилізації. Це – розколоті уздовж та розчленовані впоперек бивні мамонта й роги північного оленя, ребра тварин із вирізаними їх ділянками. Серед закінчених виробів з кісток та рогу заслуговує на увагу серія клиноподібних знарядь із стінок трубчастих кісток мамонта, та молоткоподібні

інструменти з рогів північного оленя, заготовка для межила з ребра мамонта, набір проколок з трубчастих кісток дрібних тварин. Зустрінуті також землекопне знаряддя з великого ребра мамонта, зрізане з обох боків, сокироподібний інструмент та випрямляч ("жезл начальника") з бивнів мамонта.

До культових предметів належить частково обламана у верхній частині невелика (9 см) стилізована жіноча статуетка, виготовлена зі шматка бурштину. За характером стилізованої передачі жіночої фігури вона близька до деяких статуеток із Мізинської стоянки, виготовлених з бивня мамонта (Шовкопляс 1975, с. 234).

У культурному шарі стоянки зустрічалася також вохра та інтенсивні сліди її розмиву.

Основою господарської діяльності мешканців Добранічівської стоянки були мисливство на оточуючих їх тварин та збиральництво рослинних їстівних ресурсів. До продуктів збиральництва слід віднести також кістки природньо загиблих тварин, які використовувались мешканцями стоянки як своєрідний будівельний матеріал, поливо або сировина для виготовлення різноманітних виробів. Переважно такі, зібрані кістки, і заповнювали ями-сховища. Вони ж, очевидно, переважали і в конструкціях жител.

Кістки тварин складають найбільшу за об'ємом і другу за чисельністю (після кам'яних артефактів) групу знахідок на площі стоянки. Враховано близько 3 тис. кісток різних тварин. Насправді їх на стоянці було значно більше. Залишилась неврахованою частина кісток в об'єктах (скупчення на місці житла, декілька ям-сховищ), залишених у незайманому вигляді в якості музейних експонатів. Частину кісток втрачено при руйнуванні одного з комплексів до початку розкопок на стоянці.

Видовий склад фауни стоянки, кількість кісток та число особин тварин характеризуються наступним чином:

Види тварин:	**Кількість кісток**	**Число особин**
Мамонт	2766	91
Північний олень	30	5
Песець	64	7
Вовк	53	3
Ведмідь	13	1
Вівцебик	2	1
Шерстистий носоріг	2	1
Зубр	2	1
Лисиця	2	1
Бабак степовий	4	1
Заєць	3	2
Росомаха	1	1
Біла куріпка	1	1
Всього	**2943**	**116**

З таблиці видно, що основною промисловою твариною для мешканців стоянки був мамонт. Залишки північного оленя представлені знаряддями праці з його рогів (так звані сокири). Рідкісною знахідкою є череп бурого ведмедя. Песців, кістки яких нерідко знаходились в анатомічному порядку, та вовків, можливо, здобували заради шкур для хутряного одягу. Поодинокість кісток зубра, вівцебика, шерстистого носорога та росомахи слід, очевидно, пояснити полюванням на них далеко від місця стоянки.

Господарсько-побутові комплекси Добранічівської стоянки були чітко відокремлені один від одного ділянками, які практично не містили культурних решток. Кожний такий комплекс належав, очевидно, окремій групі мешканців стоянки. Найімовірніше, це були давні

родинні парні сім"ї, з яких складалися родові общини, що населяли пізньопалеолітичні стоянки.

Вважаючи, що кожний такий комплекс є самостійним господарчо-побутовим утворенням, можна вважати, що господарче та побутове життя в епоху пізнього палеоліту здійснювалось вже посімейно, хоча й усередині родової общини. Загальнообщинними могли лишатися тільки найбільш трудомісткі операції, що вимагали спільних зусиль усіх або частини мешканців стоянки, як, наприклад, облавне мисливство на великих тварин або захист від нападу інших общин.

Окремішні групи людей – парні сім'ї – були невеликими за числом їх членів, про що мають свідчити невеликі житла. Виходячи з однакового розміру та складу об'єктів господарчо-побутових комплексів, такі сім'ї були майже однаковими за числом мешканців.

Над ділянкою стоянки з добре збереженими залишками одного з її господарсько-побутових комплексів (залишки житла з вогнищем, вогнище поза межами житла, місце обробки каменю та кістки, чотири ями-сховища з кістками мамонта) споруджено спеціальний павільйон. Він є основою експозиції унікального археологічного музею "Добранічівська стоянка", відкритого для відвідувачів у 1977 році. У ньому експонуються також документальні креслення та фото всіх об'єктів інших комплексів стоянки і найкращі вироби з каменю, кістки та бурштину, добуті під час розкопок (Шовкопляс 1981, с. 26-27).

За складом та характером культурних залишків, у тому числі залишків господарчо-побутових комплексів, Добранічівська стоянка багато в чому подібна і навіть ідентична до найближчих до неї за часом та територією Гінцівської стоянки на Полтавщині (Левицький 1947, с.205-231) та Межиріцької на Черкащині (Пидопличко 1976; Корниец, Гладких, Величко и др. 1981, с.106-119).

ЛІТЕРАТУРА

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. – К.: Наук. думка, 1968. – 238 с.

Величко А.А., Губонина З.Н., Морозова Т.Д. О возрасте перигляциальных лессов и ископаемых почв по материалам изучения озерно-болотных обложений у с.Мезин // Доклады АН СССР. – Т.150. – № 3. – 1963. – С.619-622.

Дубняк В.А., Пашкевич Г.О. Вік та природні умови часу існування Добранічівської пізньопалеолітичної стоянки // Матеріали до Третього з'їзду Географічного товариства УРСР. – 1975. – С. 57-58.

Корниец Н.Л., Гладких М.М., Величко А.А., Антонова Г.В., Грибченко Ю.Н., Зеликсон Э.М., Куренкова Е.И., Халчева Т.А., Чепалыга А.Л. Межирич // Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. – М., 1981. – С.106-119.

Левицький І.Ф. Гінцівська палеолітична стоянка // Палеоліт і неоліт України. – 1947. - Т.1. – С.205-231.

Пашкевич Г.А., Дубняк В.А. Палеогеографическая характеристика разреза с.Добраничевка // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1978. – С.69-85.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 240 с.

Шевченко А.И., Шовкопляс И.Г. Палеолит Киевского Приднепровья // (Препринт), Ин-т геол. наук АН УССР - К., 1982. – С.16-20.

Шовкопляс И.Г. Добраничевская палеолитическая стоянка // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып.59. – 1955. – С.32-45.

Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. – 1971. – Вип.3. – С.13-21.

Шовкопляс И.Г. Добраничевская стоянка на Киевщине // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 185. – 1972. – С.177-188.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К., 1975. – С.234.

Шовкопляс І.Г. Подорож у давнину // Соціалістична культура. – 1981. – № 7. – С.26-27.

Shovkoplyas I.G., Pashkevych G. A.
Dobranichivka site

Proposed paper was written in 70-s of the last century, but was not published due to adverse circumstances in life of I.G.Shovkoplyas. As it is known, in 1973 he was dismissed – on political motives – from the Institute of archaeology of Academy of sciences of the Ukrainian SSR and, in fact, lost the opportunity to work in field of Paleolithic studies. Copy of this paper was found by G.A. Pashkevych in her own archives and was transferred to the Editorial Board of the "Kamyana doba Ukrainy".

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 20-26.

Пясецький В.К.

Piasetski V.K.

ДОДАТКОВІ ДАНІ ПРО АШЕЛЬСЬКЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ МЕДЖИБІЖ

ADDITIONAL DATA ON ACHEULEAN LOCALITY OF MEDZHYBIZH

У статті подаються деякі нові дані стосовно геології та археології ашельського місцезнаходження Меджибіж у верхів'ї Південного Бугу. Частина цих даних розглядається критично.

Про ашель Меджибожа вже виходила друком стаття автора Пясецкий 2001, с.125-134). Нині виникла потреба додати до неї деякі важливі доповнення.

У зв'язку з тим, що за палеонтологією і почасти палінологією дані В.І.Бондарчука, П.Ф.Гожика, Л.І.Рековця, М.С.Комар) алювіальні відклади, що містять кам'яні вироби, датуються завадівським лихвинським) часом, ці вироби попередньо віднесено до середнього ашелю. Проте за археологічними ознаками вироби можуть датуватися в рамках ашелю і якось інакше але як саме – поки що невідомо).

Є вагомі докази, щоб підтвердити стратифікацію, запропоновану автором у вищезгаданій статті для субаеральних відкладів, які перекривають завадівський алювій в пункті 1 рис.1) місцезнаходження. Докази з'явилися в 2000 році, коли стаття 2001 року була вже в друці. Наведемо ці докази.

Є свідчення, що невеликий гранітний кар'єрчик в пункті 1 місцезнаходження з'явився ще на початку XX століття. Закладений він був на кінці короткого, але високого мису, який на невеликій відстані переходить в схил плато рис. 2). Очевидно цей кар'єрчик був закладений тут тому, що на кінці мису на денну поверхню виходили граніти, а потужність осадових відкладів тут була незначна. Невдовзі в західному напрямку вона швидко збільшилась, і кар'єр закинули. Той факт, що пункт 1 знаходиться на мисі, є дуже важливим для розуміння геологічного розрізу субаеральної товщі в цьому місці, що побачимо нижче.

Геологічний розріз в пункті 1 було представлено у вигляді колонки в статті 2001 року. У 2000 році складено розріз – замальовку західної стінки розкопу, але не була достатньо розчищена північна частина цієї стінки, тому на замальовці ряд контактів показано пунктиром рис. 3).

Як бачимо, типово делювіальний суглинок чи важкий супісок) шару 6 залягає з різким кутовим, ерозійним і, як побачимо далі, з великим часовим неузгодженням на завадівському алювії. Щось подібне, напевне, можна спостерігати і в південній частині західного борту кар'єру. І всі шари, що залягають вище шару 6 у північній частині розкопу, теж мають падіння на північ, тобто ці шари повторюють рельєф мису, вірніше – сучасний рельєф унаслідує давній рельєф. У той же час завадівський алювій із сучасним рельєфом не пов'язаний, хіба що голоценова долина Південного Бугу значною мірою тут знаходиться в межах долини Пра-Бугу. Це означає, що субаеральні відклади в пункті 1 дуже відірвані в часі від терасового алювію, який залягає нижче.

Вік верхнього похованого грунту автором був визначений як дофіновський штильфрид B), тим більше, що в цьому грунті були знайдені пізньопалеолітичні кремені. У зв'язку з тим, що ніякої часової перерви між шарами, які лежать нижче, аж до шару 6 включно, не фіксується, то далі можливий простий перелік: вік шару 4 – bg, шару 5 – vt, шару 6 – формально, – ud, і ніяких спекуляцій на цю тему, здається, бути не може.

Взагалі-то ерозійні процеси інтенсивно розвиваються в міжльодовиків'я і в достатньо теплі міжстадіали, а в льодовиків'я, в тому числі і в калінінське валдайське), з початком якого синхронізується удайський горизонт, в значній мірі йшов занос ерозійних форм рельєфу еоловим пилом. Тому делювіальний суглинок шару 6 може відноситись до витачівського відносно теплого часу, куди відноситься похований грунт шару 5. У яких кліматичних умовах утворився шар 6 – поки що незрозуміло, бо з цього шару отримані

занадто невиразні палінологічні спектри. В майбутньому будуть отримані, мабуть, більш яскраві спектри і буде уточнений геологічний вік шару 6. А поки що на розрізі рис. 3) цей шар відноситься до витачівського чи удайського часу. Отже, мис існував вже тоді. Продовжував, звичайно, він формуватись і пізніше, включаючи і голоцен. І недарма на цьому мисі виникла пізньопалеолітична майстерня. Недарма тут і менша потужність причорноморського і бузького лесу.

Під час формування шару 6 проходила дуже інтенсивна ерозія. Вона зрізала частину завадівського алювію, бо ж недарма в типово делювіальному суглинку шару 6 є пилок водно-прибережних рослин. Можна допустити, що ерозією було знищено і ряд доудайських чи довитачівських) горизонтів. Інша справа, що деякі горизонти лесів і викопних грунтів могли не утворитись.В пункті 1 маємо випадок, коли суто геологічна стратиграфія не допомагає визначити геологічний вік алювію тераси. За геологічними даними цей вік, здавалось би, прилуцький микулинський), тоді, як насправді, він завадівський.

Кілька слів про результати палінологічних аналізів алювіальних відкладів в пункті 1. Хоч займатись аналізом таких відкладів – справа невдячна, все ж були отримані достовірні результати, що базальний горизонт терасового алювію утворився в кліматичному оптимумі додніпровського міжльодовиків'я. Цей базальний горизонт малопотужний, але це не означає, що оптимум був короткотривалим. Достовірні і дані, що прісноводний мергель шару 9 утворився в холодних кліматичних умовах. Що стосується результатів аналізів руслових пісків, то в них виявлений пилок екологічно несумісних видів дерев – холодолюбивих і теплолюбивих. Справа в тому, що при високих повенях під руслом ріки могла зрушуватись вся товща осадів і пилок теплолюбивих рослин змішувався з пилком холодолюбивих, і потім виникали змішані палінологічні спектри. Так що наявність пилку дуба в зразках 11, 9, 8 і 7, дуже невеликої кількості пилку липи і граба в зразках 11 липа) і 9, 7 граб) (Пясецкий 2001, с.130, рис. 3) навряд чи потрібно брати до уваги. До речі, і мікротеріофауна в руслових пісках теж може бути змішаною.

Що стосується пізнього палеоліту в пункті 1, то маємо справу з невеличкою за площею майстернею, до того ж, майже повністю знищеною кар'єром. При розширенні верхньої частини розкопу на захід ніяких пізньопалеолітичних кременів не трапилось.

В 2006 році в поважному англійському журналі про Меджибізьке місцезнаходження вийшла стаття (Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2006, pp. 1-11). В цій статті є, м'яко кажучи, дуже дивні речі. Так, на сторінці 9, fig. 6,3 зображено видовжений кремінний відщеп, який походить з шару 10 пункту 1 згідно з нумерацією шарів цих авторів, тобто – з верхньої частини завадівського алювію fig. 2 і 3). І цей відщеп чомусь віднесений до мустьє, щоправда із знаком запитання. Вік мустьє, на нашу думку, не може бути більш раннім за вік прилуцького (микулинського) горизонту. Можливо, що раннє мустьє, взагалі, починається з витачівського часу. Може здаватись парадоксальним, що цей відщеп може мати той самий вік, що й артефакти, які залягають у підошві терасового алювію. І справді: давня стоянка існувала десь поблизу берега Пра-Бугу. При боковій ерозії ріки в кліматичному оптимумі міжльодовиків'я вона була розмита, очевидно, лише частково, і кремінь потрапив на дно ріки, долина якої ще не була заповнена алювієм. Сюди потрапили і кістки тварин. Далі долина ріки в значній мірі заповнилась алювієм. Бокова ерозія в цей час в районі давно покинутої стоянки поновилась і згаданий «мустьєрський» відщеп потрапив вже в верхню частину алювію. Невеликий кремінний відщеп виявлений автором в пункті 1 теж в верхній частині алювію (Пясецкий 2001, с. 128, с. 130, рис. 3). Поодинокі кістки тварин, які зустрінуті тут, як це було відмічено, сильно звітрілі, що легко пояснити. Незрозуміло тільки чому не патинований відщеп.

Публікує Л.І. Рековець на сторінці 9, fig. 6,b і уламок широкої пізньопалеолітичної пластини. Під цим рисунком є підпис, що походить ця пластина з шару лесу, щоправда із знаком запитання. На одній із сторінок статті Л.І. Рековець сповіщає, що знайшов він цю пластину і ще невелику кількість пізньопалеолітичних виробів на схилі борта кар'єру.

А справа ось в чому. Як говорилось в нашій статті 2001 року, деяку кількість пізньопалеолітичних виробів разом з гранітною наковаленкою було виявлено в дофіновському похованому грунті. Ці предмети були покладені поблизу борту кар'єру, щоб забрати їх з собою наступного дня. В наступний день виявилось, що хтось скинув ці знахідки в воду, а частину - на схил борту кар'єру. Я ці малоцінні в науковому плані предмети збирати не став, а потім їх підібрав Л.І.Рековець. Він, звичайно, читав

статтю автора цих рядків 2001 року. Але очевидно читав недостатньо уважно, бо якби уважно, то йому було б відомо, що пізньопалеолітичні знахідки походять не з лесу, а з дофіновського похованого ґрунту.

Кремінні артефакти місцезнаходження автори публікують в рисунках і в фотографіях. В обох випадках це ті самі предмети. В рисунках вони були опубліковані в статі про ашель Меджибожа 2001 року. (Рековец, 2001, с. 136, рис. 1-3). Автори і гадки не мають, що існують правила орієнтації при зображенні кремінних виробів, бо відщепи в їхній статті 2006-го року на fig. 7a і c зображені догори ударними площадками порівн. fig. 6 і fig. 7 в їхній статті).

Перейдемо до питання про те, що пишуть автори і що вони зображають на геологічних розрізах в статті, яка тут розглядається. В зв'язку з тим, що не кожен читач має статтю авторів, то для того, щоб ні у кого не виникла думка, що автором даної статті щось вигадується, наводимо оригінальні рисунки авторів з їхньої статті виконані ксероксом. Номери рисунків авторів збережено fig. 2 і 3). На fig. 2, профіль 1 це наш пункт 1) загальна потужність осадів складає 8 метрів, що неймовірно, бо в нашому розкопі тут по західній стінці вона складала 5,23 м. Як побачимо далі, розкоп Л.І.Рековця розширився в західному напрямі дуже мало і восьмиметрової потужності осадів просто не було звідки взятись. Вертикальний масштаб на профілі 1 не однаковий для субаеральної та алювіальної товщ. Якщо не звернути на це увагу, то створюється викривлене уявлення, що потужність алювію тут більша ніж потужність субаеральних утворень, тоді як в дійсності – навпаки. Доводиться вперше бачити, щоб хтось так складав розрізи, хіба що це якийсь новий «крик моди». На рисунках немає умовних позначень і незрозуміло які осади зображені на розрізах, за винятком тих шарів, збоку яких є підписи і шарів піску. На стор. 2 автори пишуть, що, мовляв, кремінні артефакти залягли безпосередньо на граніті *in situ* тут і далі курсив наш – П.В.) в малопотужній щільній вапняковистій глині dense marly clay), а уламки кісток тварин – безпосередньо вище – в карбонатних пісках, гравії і конгломераті. Очевидно, що шар 15 на їхньому розрізі це і є шар гравію і конгломерату. У дійсності в базальній частині алювію є тільки *незначний домішок дрібного кварцового гравію*, а щодо конгломерату, то це вже занадто. І дійсно, у вищезгаданій дуже малопотужній 2-3 см) глині є окремі крем'яні артефакти, разом з одиничними, дещо обкатаними уламками середньо-сарматського вапняку і деяких інших гірських порід. Оброблений кремінь залягає і вище, в базальному горизонті з домішкою гравію і з кістками тварин. Так що крем'яні ашельські вироби і кістки складають один комплекс. Ні про яку інсітність в базальному прошарку глини обробленого кременю не може бути мови. А взагалі-то потрібно було б більш детально розібратись з мікростратиграфією базального горизонту.

Феноменальним є розріз, який зображено на fig. 3. Він складений так, що той, хто його складав, мусив стояти позаду відслонень в пунктах 1 і 2 лицем до них, а не попереду цих відслонень див. рис.1). На розрізі fig. 3 пункти 1 і 2 потрібно поміняти місцями. Якщо на fig. 2 в пункті 1 у авторів зображено два поховані ґрунти (і це вірно), то на fig.3 в тому ж пункті їх вже три, причому вони зрізають якийсь потужний ґрунт пункту 2. Де взяли автори розріз в пункті 2 невідомо. Вони розчистку тут явно не робили. Якісь роботи в цьому пункті Л.І.Рековець проводив у 1984 році Рековец 1994, с.32, 33, 46, 50). Геологічний розріз пункту в цій роботі відсутній, і дослідника субаеральна товща явно не цікавила, так само як і будова давнього алювію по вертикалі.

Автор цих рядків мав змогу відвідати Меджибізьке місцезнаходження влітку 2010 року, маючи надію побачити розріз у пунктах 2 і 3 за нумерацією авторів. Як повідомляють автори, розчистки в цих пунктах ставились ними в 2003 році. Але ніяких слідів розчисток виявити не вдалось. Відмічено також, що і розкоп в пункті 1 розширений в західному напрямку зовсім мало, а це свідчить про те, що потужність осадової товщі тут аж ніяк не складає 8 метрів див. вище). Ця потужність авторами вигадана, – невідомо тільки для чого.

В пункті 2 fig. 3 безпосередньо під сучасним ґрунтом зображений якийсь потужний ґрунт, про геологічний вік якого не сповіщається. Цей похований ґрунт тут навряд чи існує, адже в поряд розміщеному глинищі рис. 1) два спарені ґрунти дофіновського часу залягають під причорноморським лесом в інт. 2,25 – 3,0 м. Пясецкий 2001, с.128) – явно гіпсометрично нижче верхнього похованого ґрунту в пункті 2.

У своїй статті 2001 року якось не довелось написати, що на початку 60-х років минулого століття автором був закладений невеликий розкоп в пункті 2 рис. 1). Тоді й особливої потреби писати про це не було. Субареальні

відклади і контакт алювію з ними розкопом зачеплені не були, однак розріз алювію в цьому пункті по вертикалі тотожний такому з пункту 1, алювій теж з залізисто-марганцевистими бобовинами в верхній частині. Немає тільки, як в пункті 1, прошарку пісковику і прісноводного мергелю, бо це суто місцеві утворення пункту 1. Немає тут і гравійних шарів, які зображені авторами на fig. 3, зате, як і в пункті 1, в підошві алювію були знайдені кістки тварин, які автори на розрізі пункту 2 якраз і не зображають, бо в 2003 році вони тут не копали. Щодо обробленого кременю, то він тоді нам не трапився – мабуть тому, що розкоп був надто малий. Схоже, що розріз пункту 2 автори висмоктали, як кажуть, з пальця. І зовсім немає причин зображати на fig. 3, що алювій пункту 1 молодший за алювій пункту 2, що перший зрізає другий. У цих двох пунктах, крім тотожності будови алювію, про його одночасність свідчить і така дуже важлива потамологічна ознака, як залягання підошви алювію на однаковому гіпсометричному рівні в цих двох пунктах. Хіба що цей рівень в пункті 2 на кілька лише сантиметрів нижчий ніж в пункті 1, бо цей другий пункт знаходиться десь за 300 м вниз по течії ріки. рис.1). У авторів на fig. 3 – все навпаки.

А щодо того, що автори вважають, що алювій пункту 2 і 3 давніший за алювій пункту 1, то роблять вони це на тій підставі, що в пункті 2 знайдені зуби Arvicola mosbachencis, яка, *можливо, трохи старша,* як вважають автори, за Arvicola того ж виду з пункту 1. Вони пишуть: «… indicate that the excavation 2 fauna is closer to that of the first lower) alluvium cycle in excavation 1, although it is *probably a little older*» на с. 5 статті). Будучи палеонтологами, автори занадто багато уваги приділяють саме палеонтологічним даним, нехтуючи свідчення геологічні і потамологічні.

Щодо стратифікації розрізу в пункті 3 fig. 2), то не зрозуміло чому тут *лес* шару 2 і *похований ґрунт* шару 3 корелюються з *лесом* шару 7 пункту 1. В зв'язку з тим, що похований грунт шару 5 пункту 3 автори корелюють з алювієм шарів 10 і 11 пункту 1 і пишуть, що ця частина алювію можливо відноситься до потягайлівського підгоризонту в рамках завадівського горизонту), то виходить, що лес шару 4 в пункті 3 – дніпровський. І цей лес автори співставляють з якимсь утворенням шару 8 пункту 1. Про те, що залягає в пункті 1 над алювієм, йшла мова вище. До речі, дніпровський лес в пункті 1 під знаком запитання автори зображають і на fig. 3. Детально розбирати стратиграфію розрізу пункту 3 немає можливості. Потрібно, однак, сказати, що *вся алювіальна товща в пунктах 1-3 одночасова*, хіба що в пункті 3 може краще збережена від дії ерозії верхня частина цієї товщі. Ще раз підкреслимо, що підставою для висновку про одночасність алювіальних товщ є така дуже важлива потамологічна ознака, як залягання підошви алювію у всіх цих пунктах практично на одноковому гіпсометричному рівні. По цій причині і кореляції шарів і горизонтів пунктів 1 і 3 на fig. 2 не слід брати до уваги, бо вони не вірні. Ці кореляції побудовані під ідею, що алювій пункту 1 більш молодий ніж алювій пункту 3 і 2), а ця ідея нічим фактично не обґрунтована. До речі, вся товщина осадів в пункті 3 у авторів складає 17 метрів. У дійсності вона має потужність не більше 10 метрів. Якщо ніяких гравійних шарів у пунктах 1 і 2 немає, то невідомо звідки вони могли взятись в пункті 3, а їх зображено тут аж чотири шари 13, 15-17), fig. 2.

Тепер виникла нагальна потреба виконати інструментальне нівелювання як сучасної земної поверхні в усіх пунктах, так і підошви терасового алювію. Це не той випадок, коли можна говорити щось приблизно. Літературні дані Горецкий 1966, 1970) і власний досвід свідчать, що навіть невеликі похибки визначення відносної чи абсолютної висоти підошви алювіальних світ призводить до різних непорозумінь. Не завадило б і пройти ручним буром ряд свердловин – скажімо починаючи від пункту 3 по поверхні тераси перехресно до голоценової долини Півд. Бугу з метою встановлення де знаходиться тиловий шов тераси, спробувати підтвердити і геологічною стратиграфією завадівський вік терасового алювію. Потрібно було б виконати палінологічні аналізи похованих ґрунтів у пункті 3, і тоді тільки щось можна говорити про *реальну* стратиграфію субаеральних утворень в цьому пункті. Є надія, що таку роботу хтось у майбутньому виконає.

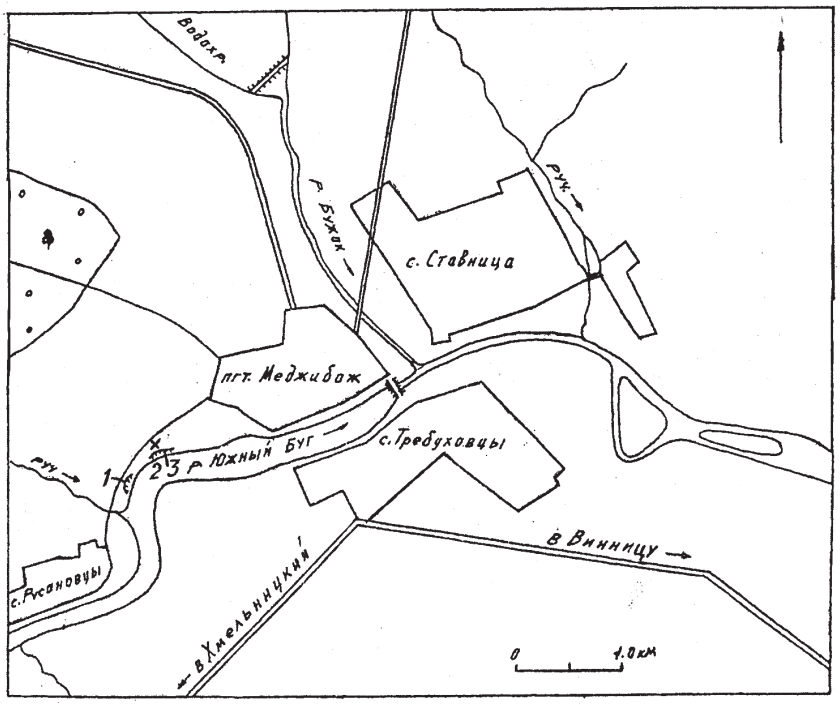

Рис.1. План розміщення ашельського місцезнаходження Меджибіж. 1 -3 - Пункти досліджень і їх номери (пункти 1 - 2 автора і Л.І. Рековця, пункт 3 - Л.І. Рековця.). х - глинище

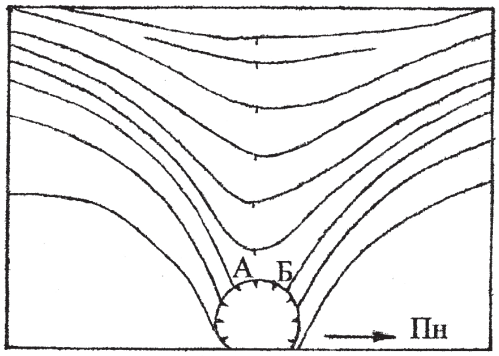

Рис.2. Схематичний план пункту 1.А - Б - лінія геологічного розрізу

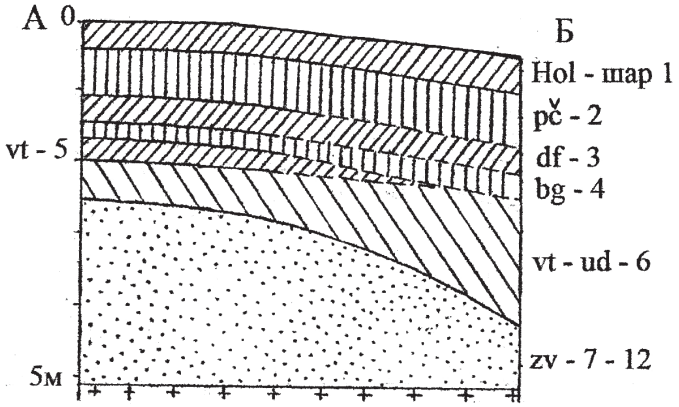

Рис.3. Схематичний геологічний розріз -замальовка по лінії А - Б.

- Сучасний і похований грунти
- Суглинок шару 6
- Леси
- Алювіальні відклади

ЛІТЕРАТУРА

Горецкий Г.Н. Долина р. Волги в раннем и среднем антропогене. – М.: Наука, 1966.-412 с.

Горецкий Г.Н. Аллювиальная летопись Великого Пра-Днепра. – М.: Наука, 1970.

Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож. – Киев: Стилос.- Vita antiqua. - № 3-4-2001, - с. 125-134.

Рековец Л.И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. – К.: Наукова думка. – 1994. – 370с.

Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож. – Киев: Стилос.- Vita antiqua. - № 3-4. – 2001. – С. 135-137.

L. Rekovets, A. Chepalyga, V.Povodyrenko. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site, Medzhybozh, Ukraine. – London: Anypama Devi YP'AGN; TNN SCAN. – JQI: 1365. – 2006.-P. 1-11.

Piasetski V.K.

Additional data on Acheulean locality of Medzhybizh.

Article contains some new information on the geology and archaeology of Acheulean locality of Medzhybizh in the Upper Southern Buh. Certain part of these data are discussed critically.

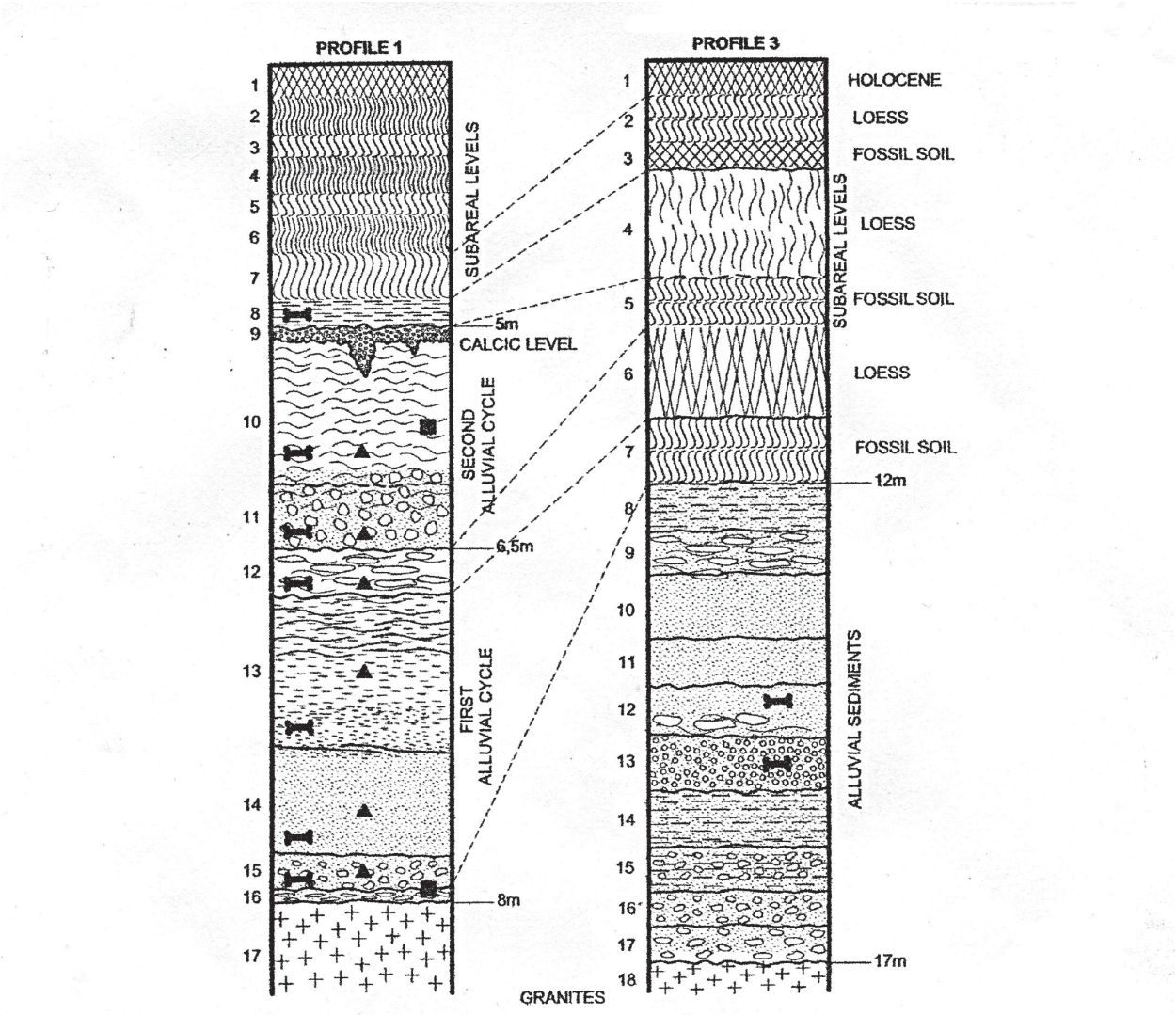

Fig. 2 Correlation profile at Medzhybozh 1 and 3. Numbers: 1 - 17 - sedimentary strata: ⬬ - mammalian remnants, ▲ - moluskan remnants, ■ - artefacts. (Recovets et al., 2006).

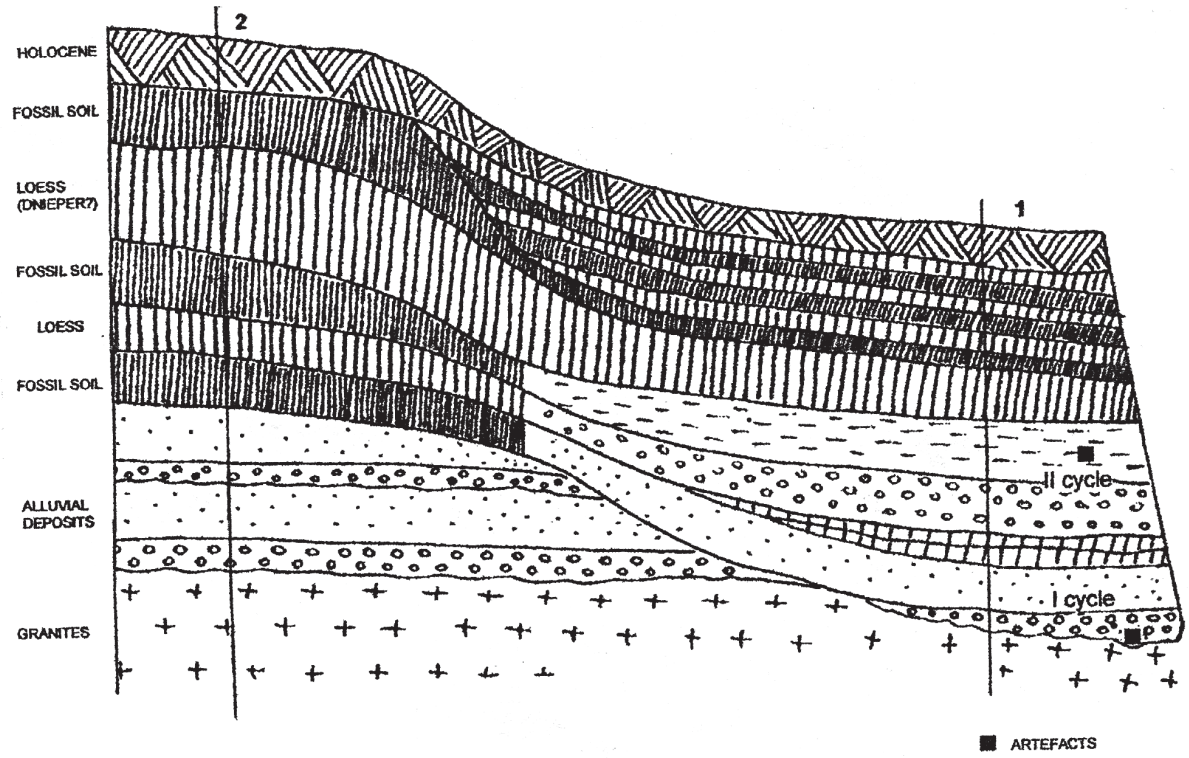

Fig. 3. General geological sequence in exavation 1 and 2. (Recovets et al., 2006).

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 27-35.

Ігнатенко О.В.

НОВИЙ ЛЕВАЛУА-МУСТЬЄРСЬКИЙ КОМПЛЕКС У СХІДНОМУ КРИМУ: КАРАБАЙ І, КУЛЬТУРНИЙ ШАР 2

Ignatenko O.V.

THE NEW LEVALLOIS-MOUSTERIAN COMPLEX IN EASTERN CRIMEA: KARABAI I, CULTURAL LAYER 2

У статті подаються результати техніко-типологічного аналізу гомогенного левалуа-мустьєрського комплексу палеолітичної стоянки Карабай І, культурний шар 2. Розглянуті питання хроно-стратиграфічного положення культурного шару 2 та функціонального типу стоянки.

На сьогодні в Криму відомо півтора десятка стоянок з левалуазькими індустріями або з виразним левалуазьким компонентом. За інтерпретаційними можливостями ці пам'ятки не є рівнозначними, що передусім пов'язане з питанням їх гомогенності. Гомогенними левалуа-мустьєрськими комплексами вважаються матеріали з гроту Шайтан Коба, верхній горизонт (Бонч-Осмоловский 1934, Колосов 1972), Кабазі II, горизонти А3А-IIА/2 (Колосов, Степанчук, Чабай 1993; Chabai 1998a-c, Chabai 2006), Кабазі V, пачки горизонтів III/3, IV (Demidenko 2008, Chabai 2008), Карабі Тамчин, шари II/2, III (Евтушенко 2003, Yevtushenko 2004). До негомогенних левалуа-мустьєрських комплексів Криму, змішаних під час розкопок, належать Кабазі I (Формозов 1959), Холодна Балка (Формозов 1956), Бахчисарайська (Крайнов 1979). Перевідкладеними є комплекси Чокурча II (Колосов, Степанчук, Чабай 1993) і Шайтан-Коба, схил (Колосов 1972); дехто відносить до перевідкладених і Альошин Грот, горизонт 2 (Чабай 2004), хоча дослідники пам'ятки вважають його гомогенним (Колосов 1995, Колосов, Степанчук 1998).

Левалуа-мустьєрський компонент присутній у мікокських стратифікованих комплексах Заскельної V, шари II, III та Заскельної VI, шари II, IIIа, IV (Колосов 1986, Чабай 2004), Пролому II, шар IV (Колосов 1986) та ГАБО, верхній шар (Колосов, Степанчук, Чабай 1993). Відмічений він і в матеріалах стоянки Шайтан-Коба IV (Степанчук 1999, Степанчук 2006). Таким чином, більшість відомих стоянок із левалуа-мустьєрським компонентом приурочені до гротів або похованих гротів. Хронологічно левалуа-мустьєрські індустрії Криму вкладаються у проміжок часу між стадіалом Хоссело та інтерстадіалом Денекамп (Чабай 2004).

Палеолітична стоянка Карабай І була відкрита О.І.Євтушенком у 2001 р. і досліджувалася під його керівництвом протягом 2004-2006 рр. Унікальність цієї пам'ятки полягає в умовах її розташування – у лесово-ґрунтових відкладах. Маємо тут перший в історії дослідження середнього палеоліту Криму лесово-ґрунтовий розріз, що містить середньопалеолітичний матеріал.

Розташована стоянка Карабай І на березі сезонного водотоку, у нижній частині схилу південного борту балки Карабай-Куба (Білогірський район), на ділянці, що примикає до молодого яру. На жаль, відсутність фауністичних залишків у відкладах стоянки значно впливає на інтерпретаційні можливості її матеріалів (Евтушенко 2009).

Загалом досліджена площа складає 80 кв. м, потужність розкопаних нашарувань – 8 м (Евтушенко 2009, с.79). Стратиграфічна колонка Карабая І представлена 21 літологічним шаром. Так само, як і пачка седиментів Кабазі II, вона пов'язана з колювіальними відкладами (Chabai 2005; Yevtushenko, Chabai in press).

Культурний шар 2 залягав у лесоподібному суглинку літологічного шару 13 (рис.1). На думку Н.П.Герасименко, відклади цього літологічного шар співвідносяться з фазою між формуванням нижнього та верхнього прилукських ґрунтів: Pryluki, pl2 – MIS 5b. Матеріал культурного шару 2А пов'язаній з літологічним шаром 10b, віднесеним Н.П.Герасименко до етапу формування нижнього витачівського ґрунту. Пропонована інтерпретація літологічних нашарувань припускає значний хронологічний хіатус, що відповідає етапам акумуляції верхнього прилукського ґрунту (MIS 5a) та удайського лесу (MIS 4) (Евтушенко, Чабай в печати).

О.І.Євтушенко запропонував іншу хроностратиграфічну інтерпретацію відкладів

Карабая I. На його думку, літологічні шари 6, 7, 8, 9, 10a, 10b, 11, 12, 13 (культурні шари 1A, 1, 2A, 2) відповідають витачівській світі відкладів (Евтушенко 2009, с.80,84).

Зразки з літологічних шарів 10a, 10b, 13, 15a, 15b, що відповідають культурним нашаруванням, представленим у верхній частині культурним шаром 1A, а в нижній – 4-3, було продатовано ОСЛ-методом. Ця пачка літологічних відкладів датується періодом або 30-60 тис. р. тому, або 60-115 тис. р. тому. Спеціалісти з датування віддають перевагу другій парі дат. Для обпаленого кременю з культурного шару 2 (квадрат 4H, глибина 623, літологічний шар 13) отримано ТЛ-дату 142±23 тис. р. тому. Ця дата не відповідає ОСЛ-показникам. Другий варіант ОСЛ хронології є близьким до даних Н.П. Герасименко щодо часу акумулювання пачки відкладів Карабая I, тоді як перший варіант відповідає висновкам О.І.Євтушенка (Евтушенко, Чабай, в печати).

Головним питанням, таким чином, є визначення хронології відкладення лесоподібних седиментів літологічного шару 13, а отже – й часу акумуляції культурного шару 2, який відноситься до левалуазького технокомплексу. Підхід О.І.Євтушенка не суперечить прийнятій на сьогодні хронології левалуазьких індустрій Криму (Чабай 2004, с. 38). Культурний шар 2 в такій інтерпретації укладається в інтервал стадіалів Витачів, vt_2 (Huneborg Stadial) або Витачів, vt_{1b1-b2} (Hosselo Stadial). У першому випадку левалуазький комплекс Карабая I, шар 2 співвідноситься з такими левалуа-мустьєрськими індустріями, як Кабазі V, пачка горизонтів III/3 та Кабазі II, горизонти II/1, II/2, II/3, II/4, II/5. У другому випадку Карабай I, шар 2 синхронний левалуа-мустьєрським комплексам Кабазі V, пачка горизонтів IV та Кабазі II, горизонт IIA/2 (Евтушенко, Чабай, в печати). Точка зору О.І.Євтушенка опосередковано підтверджується наявністю артефактів верхньопалеолітичного вигляду – скребка та деяких пластин – в культурних шарах 1 та 2A (Yevtushenko, Ignatenko, in press). Поява таких артефактів у період формування нижнього витачівського ґрунту видається, на думку В.П.Чабая, надто передчасною. Подібні скребки та пластини відмічені в низці верхньопалеолітичних індустрій, що існували на заключних етапах акумуляції відкладів витачівської свити (Monigal 2004; Евтушенко, Чабай в печати).

Якщо прийняти точку зору Н.П.Герасименко та другу пару ОСЛ-дат, то левалуазький комплекс Карабая I, шар 2 має зіставлятися з MIS 5. I в цьому випадку культурний шар 2 стає першим свідоцтвом використання левалуазької технології в період раннього ґляціалу в Криму.

На планіграфію культурного шару 2 справили значний вплив ерозійні процеси (рис.2). У північно-західній та південно-східній ділянках розкопу відклади літологічного шару 13 повністю знищені схиловою ерозією. У центральній частині по лініях квадратів J, K, L відклади пошкоджені розмивами. Найбільша концентрація знахідок була виявлена на квадратах 4G, 5G, 4H, 5H – північно-східне скупчення артефактів (рис.2). На не порушених ерозією ділянках артефакти культурного шару 2 залягали тонкою майже горизонтальною стрічкою, відділяючись від перестилаючого культурного шару 2A та підстеляючого шару 3-1 стерильними прошарками товщиною 25 та 10 см, відповідно (Евтушенко 2009, с.84; Yevtushenko, Chabai in press). Щільність знахідок 2 культурного шару на 1 куб. м складає в середньому 33 артефакти (Yevtushenko, Ignatenko in press).

Артефакти.

Крем'яні артефакти поділяються на 5 категорій: уламки, лусочки, відщепи, пластини, знаряддя (табл. 1). Нуклеуси відсутні. Усі артефакти, окрім 3 предметів, вкриті патиною, 6 мають сліди природного ушкодження.

У комплексі культурного шару 2 відсутні сколи обробки двобічних знарядь, у тому числі серед лусочок.

Табл. 1. Карабай I, культурний шар 2: структура колекції артефактів.
Table 1. Karabai I, cultural layer 2: Artefact totals.

	Кількість	%	% essential
Відщепи*	25	19,1	67,6
Пластини	5	3,8	13,5
Знаряддя	7	5,3	18,9
Уламки	8	6,1	–
Лусочки, < 3 см	86	65,7	–
ВСЬОГО:	131	100	100
*разом з природним відщепом			

Уламки представлені групою із 8 предметів. Це, переважно, невеликі фрагменти, максимальний розмір яких не перевищує 4,5 см. Лише один значний за розмірами (7,7х4,9х2,3 см) уламок можна вважати сировинним резервом.

Найбільше в культурному шарі 2 лусочок (сколи до 3 см) – 65,7% від усієї колекції. Численність цієї групи артефактів свідчить, що матеріал шару 2 не зазнав суттєвого переміщення – як горизонтального, так і вертикального, і знаходився у первинному або близькому до первинного заляганні. Про те саме свідчить наявність стерильних прошарків, які відділяють артефакти культурного шару 2 від підстилаючих та перекриваючих відкладів.

Пластин у колекції 5, їх індекс 13,5%. Усі вони фрагментовані, лише одна з них має визначиму форму – трапецієподібну.

Відщепів 13 (40 %), їх розміри варіюють в межах 4-6 см у довжину та 3-5 см у ширину.

Усереднені параметри сколів становлять: довжина – 5,1 см, ширина – 3,9 см, товщина – 1,0 см. Чверть відщепів та всі 5 пластин мають від 26% до 75% жовневої кірки на дорсальній поверхні. П'ять відщепів та одна пластина належать до первинних, що складає 16% всіх сколів розміром від 3 см. Серед огранок дорсальних поверхонь сколів превалюють: поздовжня, ортогональна, біпоздовжньо-перехресна, біпоздовжня. Обробка дорсальних поверхонь відщепів є досить інтенсивною. Три відщепи є левалуазькими (рис.3, *1, 2, 3*). Більшість сколів є асиметричними відносно осі сколювання. Усі відщепи мають регулярну форму; переважають прямокутна, овальна та трапецієподібна. Більшість відщепів мають зігнутий у середній частині латеральний профіль, 7 відщепів та дві пластини мають скручений профіль. Пір'яподібні, тупі, петлеподібні дистальні профілі зустрічаються практично в однаковому співвідношенні. У цілому відщепи й пластини культурного шару 2 мають переважно трапецієподібні (11 відщепів та 2 пластини), трикутні і багатогранні перетини.

Ударні площадки сколів переважно фасетовані. Індекс фасетажу культурного шару 2 складає: Ifl – 66,7; Ifs – 47,6. Слід відзначити, що 45% сколів мають зворотну редукцію ударної площадки. Зворотна редукція ударної площадки – це ретушування краю площадки в напрямку від дорсальної поверхні вглиб, яке має за мету поглиблення точки удару та підняття площадки в плані, що забезпечує оптимальний контроль за розмірами й пропорціями майбутньої заготовки (Нехорошев 1999, с.14). Ударні площадки з напівліпсами складають 73%. Половина ударних площадок сколів розташована під прямим кутом. Усередненні параметри площадок сколів для культурного шару 2 такі: ширина – 2,6 см; товщина – 0,7 см.

Три левалуазьких відщепи (рис.3, *1, 2, 3*), знайдені в колекції культурного шару 2, є свідоцтвом використання левалуазького черепахоподібного методу на стоянці. Вони походять з квадратів 5G, 4I та 7L (два пов'язані з північно-західною концентрацією артефактів – «жилою поверхнею»).

Один левалуазький відщеп, з квадрату 5G (глибина 6,16 м), має розміри 7,1х5,8х0,7 см. Він симетричний, прямокутної форми, з радіальною огранкою дорсальної поверхні, має слабовигнутий латеральний профіль та пір'яподібне закінчення, трапецієподібний у перетині. Ударна площадка (2,9х0,5 см) напівскошена, багатогранна, зворотно-редукована (рис. 3, *1*).

Другий левалуазький відщеп (рис. 3, *3*) з квадрату 4I, (глибина – 6,16 м) має розміри: 6,3х7,3х0,3 см. Він симетричний, трапецієподібної форми, з ортогональною огранкою, пласким латеральним профілем та петлеподібною дистальною частиною, багатогранним перетином. Ударна площадка (2,7х0,5 см), demi-chapeau de gendarme, розташована під прямим кутом, зворотно редукована.

Третій левалуазький відщеп має дорсальну маргінальну ретуш в дистальній частині (рис.3, *2*). Він походить з квадрату 7L, глибина – 6,04 м. Розміри відщепа: 6,0х6,6х1,0 см. Форма трапецієподібна, симетрична; огранка дорсальної поверхні радіальна, є невелика ділянка, вкрита жовневою кіркою; латеральний профіль плаский, дистальний профіль пір'яподібний; перетин трапецієподібний. Ударна площадка (2,5х0,6 см) випукла фасетована, зворотно редукована, розташована під прямим кутом.

Відносно великі розміри левалуазьких відщепів з культурного шару 2, вкорочені пропорції, наявність в одному випадку ділянки жовневої кірки вказують на те, що вони могли бути отримані на початковому етапі експлуатації черепахоподібних нуклеусів (Yevtushenko, Ignatenko in press).

Набір знарядь складається з гостроконечника (рис.4, *1*), двох діагональних скребел (рис. 3, *4*; 4, *3*), тронковано-фасетованого виробу, двох відщепів з ретушшю (рис. 3, *2*; 4, *4*) та одного невизначимого знаряддя (рис.4, *2*).

Функціональний тип стоянки.

Високий відсоток відщепів з жовневою кіркою, переважання відщепів та пластин без вторинної обробки свідчать про те, що первинне розщеплення проходило на стоянці. Невелика кількість знарядь відносно всього комплексу артефактів очевидно вказує на їх виробництво безпосередньо на території стоянки. Таким чином, модель експлуатації сировини складається із нуклеусного розщеплення та виробництва знарядь на стоянці. Така модель експлуатації сировини характерна для стоянок і таборів типу А (Chabai, Uthmeier 2006, p.308-310). Відмінність між стоянками і таборами полягає в інтенсивності утилізації сировини. Щільність артефактів на 1 куб. м є об'єктивним показником. Цей показник для Карабая I , шар 2 – 33 є близьким до відповідних показників Кабазі II, горизонти IIA/1, II/8C (Чабай 2004, с.216) та вказує на низьку інтенсивність утилізації сировини. Тому функціональний тип стоянки Карабая I, культурний шар 2 визначається як стоянка, тип А.

Висновки

Карабай I перша стоянка під відкритим небом, що вміщує левалуа-мустьєрський комплекс, розташована безпосередньо на березі сезонного водотоку. Культурний шар 2 знайдено в первинному або близькому до первинного залягання, комплекс артефактів гомогенний. За техніко-типологічними ознаками індустрія є левалуазькою, про що свідчать наявність левалуазьких відщепів знятих з черепахоподібних нуклеусів, високий індекс фасетажу та набір знарядь, типовий для левалуа-мустьєрських індустрій Криму. Свідоцтвом наявності специфічного пластинчастого нуклеусного розщеплення на стоянці є реберчаста пластина та пластина, що зняла частину протилежної площадки нуклеуса. Реберчасті пластини та біпоздовжні нуклеуси для пластин є характерними для кримського левалуа-мустьє (Chabai 1998b, p.239-240). Комплекс артефактів культурного шару 2 Карабая I своєю структурою найбільше схожий до колекцій Кабазі II, IIA/2, IIA/1 (Chabai 1998b, p.232-233; Chabai 1998c, p.253-256). Функціональний тип – стоянка, тип А. Хронологічна позиція комплексу не є однозначною. Відклади літологічного шару 13 сформувалися в стадіальних умовах. Дві пари ОСЛ-дат слугують підтвердженням як версії О.І. Євтушенка щодо віднесення культурного шару 2 до MIS 3 (стадіали Хоссело або Хьюнеборг), так і для висновків Н.П.Герасименко стосовно ранньогляціального віку (MIS 5) відкладів літологічного шару 13 (Прилуки, pl2).

ЛІТЕРАТУРА

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II международной ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – М., 1934. – Вып. V. – С. 114-183.

Евтушенко А.И. Многослойная стоянка Караби Тамчин: технико-типологическая характеристика комплекса // Варіабельність середнього палеоліту України: Матеріали круглого столу 11-12 листопада 2002р. – К., 2003. – С. 207-243.

Евтушенко А.И. Палеолитические стоянки Карабай I и Карабай II: предварительные результаты исследований // Археологический альманах. – 2009. – №20. – С. 77-88.

Евтушенко А.И., Чабай В.П. Карабай I: результаты и перспективы исследований // Археологический альманах (в печати).

Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба – мустьєрська стоянка Криму. – К., 1972. – 160 с.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. – К., 1986. – 223 с.

Колосов Ю.Г. Алешин Грот – новая мустьерская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) // Археологический альманах. – 1995. – №4. – С. 75-80.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. – К., 1993. – 224 с.

Колосов Ю., Степанчук В. Новий тип середньопалеолітичної індустрії у Східному Криму // Записки НТШ: Праці Археологічної комісії. – 1998. – Т. CCXXXV. – С. 38-61.

Крайнов Д.А. Бахчисарайская мустьерская стоянка // Исследование палеолита в Крыму (1879-1979): Сб. научных трудов. – К., 1979. – С.106-133.

Нехорошев П.Е. Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. – СПб.: Европейский Дом, 1999. – 174 с.

Степанчук В.Н. Средний палеолит Крыма. Индустриальные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины вариабельности // Vita Antiqua. – К., 1999. – С.17-28.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы: Зеленая буковина, 2006. – 463 с.

Формозов А.А. Исследования по каменному веку Крыма в 1956 году // КСИИМК. – Вып. 73. – 1959а. – С. 39-47.

Формозов А.А. Мустьерская стоянка Кабази в Крыму (Первый опыт изучения погребенных пещер в СССР) // СА. – 1959б. – №XXIX-XXX. – С.143-158.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст. – Симферополь: Шлях, 2004. – 324 с.

Chabai V.P. Kabazi-II: Introduction // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea, vol.1. – Edited by: A.Marks and V.Chabai. – Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – 1998a. – No 84. – P. 167-200.

Chabai V.P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages of Unit II, Levels II/7-II/8C // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea, vol.1. – Edited by: A.Marks and V.Chabai. – Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – 1998b. – No 84. – P. 201-252.

Chabai V.P. Kabazi-II, Units IIA-III: Artifacts // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea, vol.1. – Edited by: A.Marks and V.Chabai. – Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – 1998c. – No 84. – P. 253-272.

Chabai V.P. Kabazi II: stratigraphy and archaeological sequence // Kabazi II: The Last Interglacial Environment & Subsistence. The Palaeolithic Sites of Crimea. / Ed. by V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier.- Simferopol-Cologne. – 2005. – Vol. 1. – P. 1-25.

Chabai V.P. The Western Crimean Mousterian and Micoquian at Kabazi II, Units A, II, IIA and III: Environment, Chronology and Artefacts // The Palaeolithic Sites of Crimea / Edited by V. Chabai, J. Richter, Th. Uthmeier. – Simferopol-Cologne, 2006. – Vol. 2. – P. 1-36.

Chabai V., Demidenko Yu. The Classification of Flint Artifacts // Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – 1998. – №84. – P. 31-52.

Housley R.A., Sanderson D.C.W., Burbidge Ch.I., Richter D., Higham T.F.G. Luminescence Analyses (OSL and TL) and AMS Radiocarbon Determinations from Kabazi V // Paleolithic Sites of Crimea / Ed. by V. Chabai, J. Richter, T. Uthmeier. – Simferopol-Cologne, 2007. – Vol. 3. – Part 1. – P. 51-67

Monigal K. The Lithic assemblage from Buran-Kaya III Level C // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea, vol. 3. – Edited by: V. Chabai, K. Monigal, and A.Marks. – Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – 2004. – № 104. – P. 57-78.

Yevtushenko A. Karabi Tamchin: Lithic Assemblages from Selected Levels // Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – 2004. – №104. – P. 307-340.

Yevtushenko A., Chabai V. Karabai I: Stratigraphy and Archaeological Sequence// Археологический альманах (in press).

Yevtushenko A., Ignatenko O. Karabai I, cultural layers 1A, 1, 2A, 2: artefacts // Археологический альманах (in press).

Ignatenko O.V.

The new Levallois-Mousterian complex in Eastern Crimea: Karabai I, cultural layer 2

The article is representing the chrono-stratigraphical, technological and typological analysis of flint artefacts from Karabai I, cultural layer 2. According to the results of complex investigations the deposits of the cultural layer 2 could be correlate with Hosselo/Huneborg Stadials (MIS 3) or with the Early Glacial (MIS 5). The collection of artefacts from cultural layer 2 is homogeneous. The presence of Levallois flakes, high percentage of faceted platforms as well as the typological features of tool-kit are common for Levallois-Mousterian industries of Crimea. The structure of artefacts and the low density of artefacts (33,3 per 1 c.m.) point on on-site primary flaking and tools production. According with the functional typology, adopted in Crimean Palaeolithic studies, Karabai I, 2 belongs to the type A of Levallois-Mousterian stations.

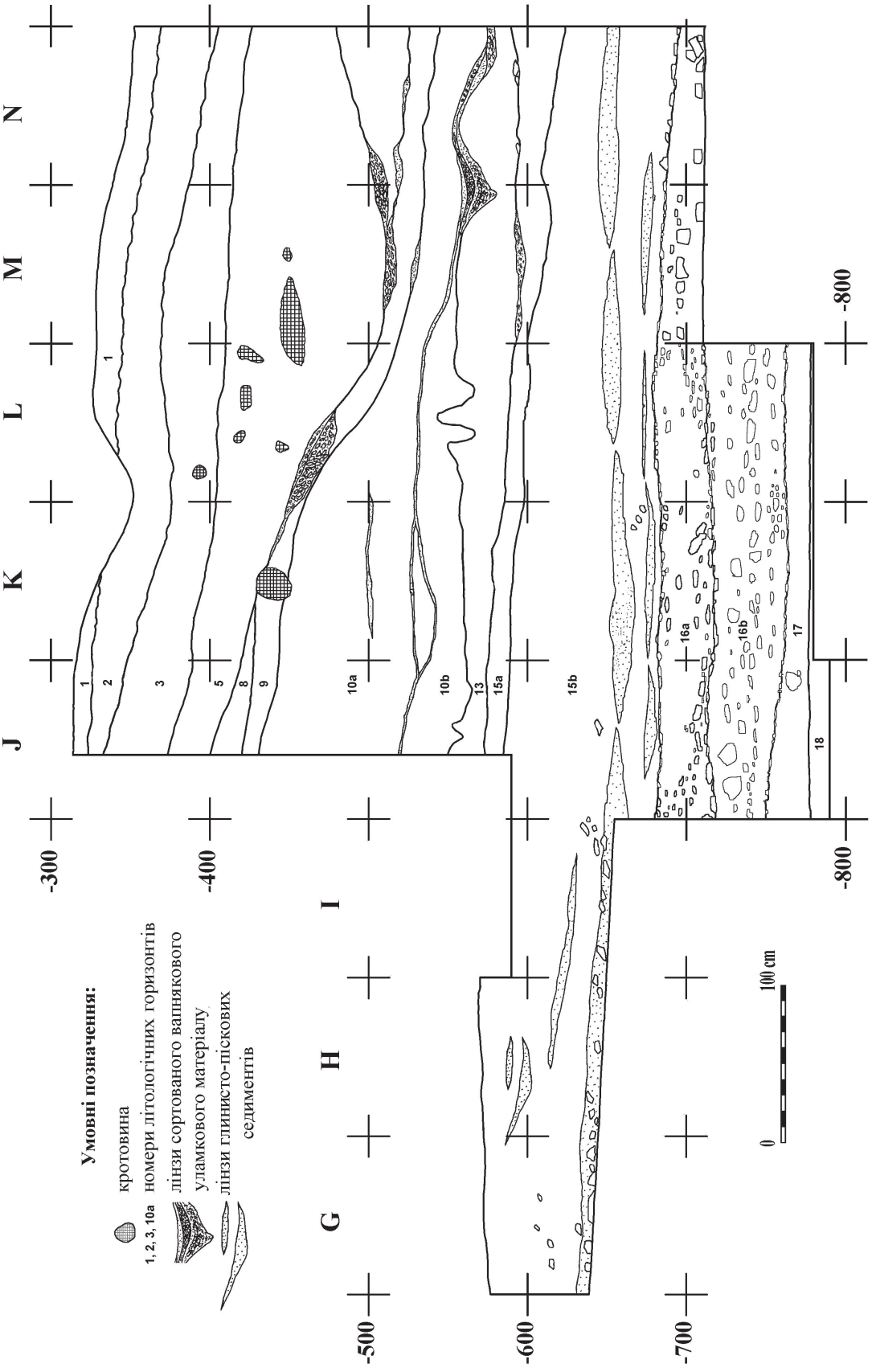

Рис. 1. Карабай I: стратиграфія геологічних відкладів, південний розріз*.
*за Yevtushenko, Chabai, in press.
Fig. 1. Karabai I: stratigraphy, southern profile**.
**after Yevtushenko, Chabai, in press.

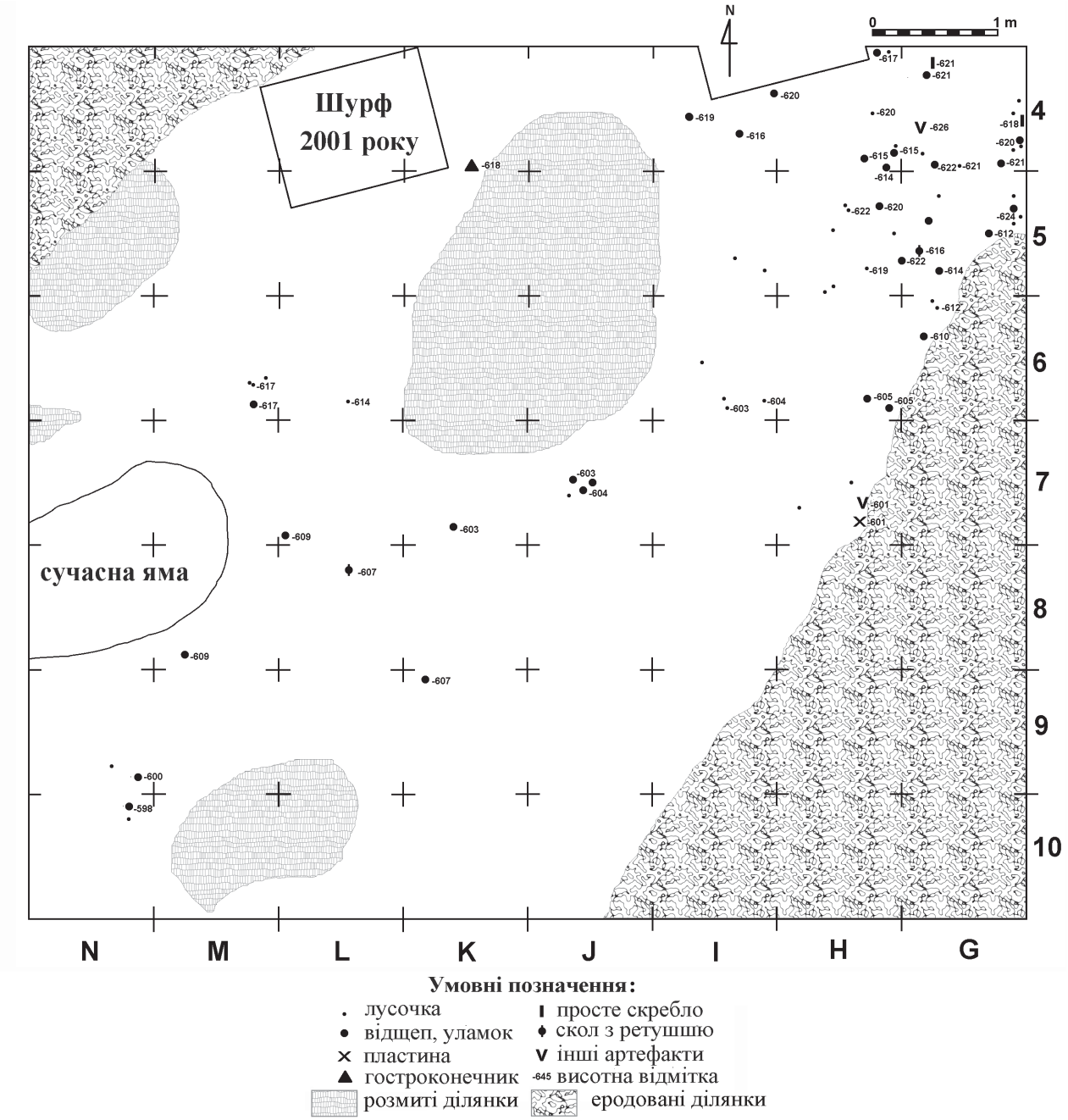

Рис. 2. Карабай I, культурний шар 2. План розкопу.
Fig. 2. Karabai I, cultural layer 2: Site plan.

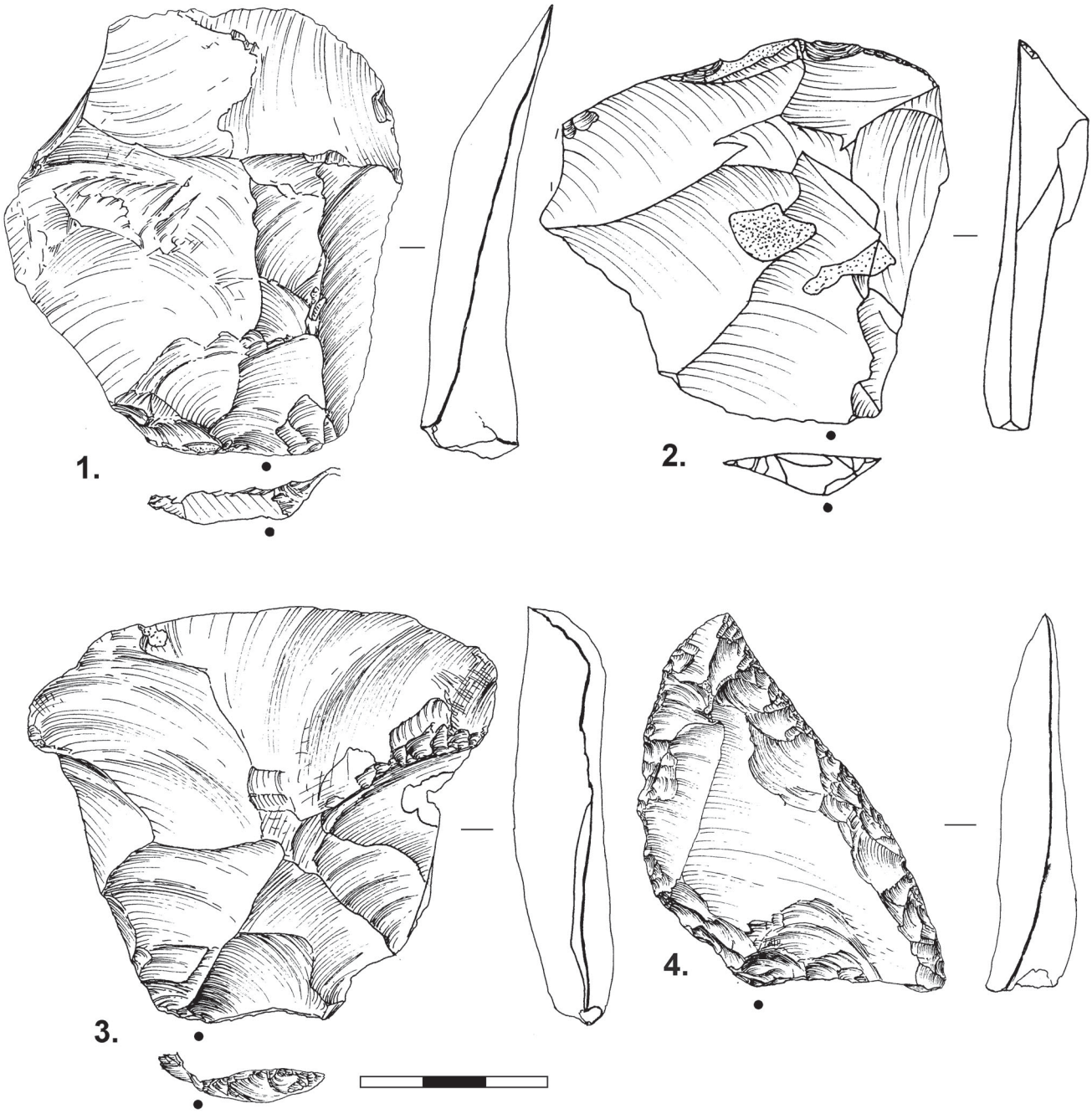

Рис. 3. Карабай I, культурний шар 2. 1, 3 – левалуазькі відщепи; 2 – скол з ретушшю, виготовлений на левалуазькому відщепі; 4 – скребло, діагональне, дорсальне.
Fig. 3. Karabai I, cultural layer 2. 1, 3 – Levallois flakes; 2 – retouched piece, made on Levallois flake; 4 – scraper, diagonal, dorsal.

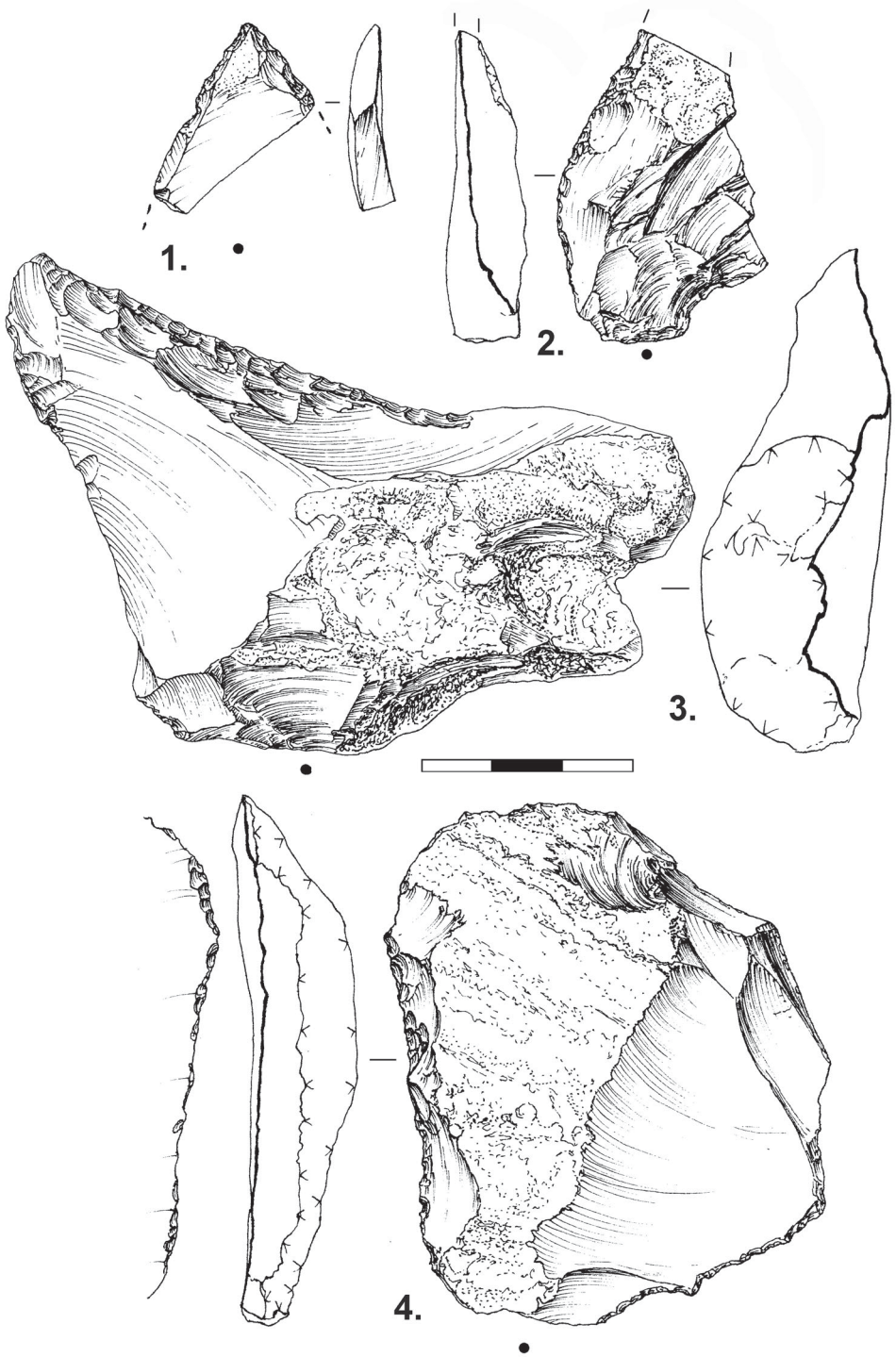

Рис. 4. Карабай I, культурний шар 2. Знаряддя: 1 – гостроконечник, невизначений, дорсальний; 2 – невизначене знаряддя, латеральне, дорсальне; 3 – скребло, діагональне, дорсальне; 4 – відщеп із поперемінною ретушшю.
Fig. 4. Karabai I, cultural layer 2. Tools: 1 – point, unidentifiable, dorsal; 2 – unidentifiable tool, lateral, dorsal; 3 – scraper, diagonal, dorsal; 4 – retouched piece, alternating.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 36-42.

Кротова О.О.

ЖИТЛОВІ ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

Krotova O.O.

LIVIND SPACES OF UPPER PALEOLITHIC SITES OF AZOV-BLACK SEA STEPPES

У статті пропонується аналіз та узагальнення даних щодо вивчення таких елементів структури степових стоянок, як житлові території Розглянуто також термінологію основних понять та критерії їх визначення.

Важливим досягненням вітчизняної археології палеоліту є дослідження характеру поселень із залишками житлових конструкцій, виявлених на численних стоянках Євразії, починаючи з 1920-х років минулого століття (Zamiatnine 1934; Ефименко 1953; Борисковский 1958; Рогачев 1970). В Україні перші дослідження та реконструкція залишків жител із кісток мамонта на стоянках середнього Подніпров'я пов'язані з іменами І.Г.Шовкопляса (1965) та І.Г.Підоплічка (1969, 1976). І.Г.Шовкоплясу також належить визначення базового поняття господарсько-побутового комплексу (ГПК) "як суми взаємопов'язаних… господарсько-виробничих та побутових об'єктів, що складали єдине ціле в житті мешканців стоянки" (Шовкопляс 1977, с.117).

Останнім часом з'явилася низка робіт, присвячених вивченню структури степових стоянок. На території деяких із них виділено специфічні ділянки культурного шару, які дослідники інтерпретують як залишки житлових об'єктів (житлових площадок або жител) (Леонова 2004, 2009; Горелик 2001; Степанчук та ін. 2004). Виявлені на площі деяких інших стоянок скупчення культурних залишків інтерпретують як господарсько-побутові комплекси (ГПК) з ознаками існування у їхніх межах, окрім виробничих ділянок, житлових територій (Кротова 1992, 2002; Сапожников 1994, 2003).

Однією з основних умов вивчення структури пам'ятки вважається необхідність її дослідження на всій або на значній площі та складання відповідної польової документації (Леонова 1983, с.107). Достовірність же висновків про структуру стоянок, досліджених на обмеженій території, може викликати сумніви.

Пам'яток, які б відповідали цій основній вимозі у степовій зоні не так багато. Їх можна розподілити на дві основні групи. Перша з них включає стоянки або їх частини з ділянками культурного шару, які дослідники інтерпретують як *житлові об'єкти (житла), із залишками певних конструкційних деталей*. До цієї групи можна віднести стоянки Мураловку, Кам'яні балки I-II, Рогалик II В, Міру, Осокорівку I.

Другу групу складають стоянки, структуру яких визначено як один (Ями, Говоруха, Минівський яр) або декілька (Велика Акаржа) *ГПК*, у межах яких виділено ділянки, які розцінюють як *житлові території без залишків конструкційних деталей.*

Основними критеріями виділення тих та інших є наявність повноцінного археологічного джерела – культурного шару стоянки, використання сучасних методів та підходів до вивчення та узагальнення його особливостей, якісний і кількісний аналіз археологічних матеріалів, залучення методів і даних суміжних дисциплін, насамперед етнографічних даних і моделей.

На стоянці поблизу хутора **Мураловка** (Неклинівський район, Ростовська область, Росія), дослідженій М.Д.Прасловим у 1960-і роки на площі близько 140 кв.м., культурний шар товщиною 5-10 см залягав на глибині 2,0-2,5 м, у світло-бурому суглинку. Овальне скупчення культурних залишків площею понад 60-70 кв.м, що складалося з крем'яних і кістяних виробів та кісток тварин, концентрувалося навколо плями попелу (сліди вогнища ?) і було обмежене з північного-заходу вимосткою з плиток та щебеню сарматського вапняку. У публікаціях попереднього характеру дослідники інтерпретували скупчення як залишки житлового комплексу (Праслов, Филиппов, 1967; Праслов, 1972).

На площі Кам'янобалківських стоянок (хутір Недвигівка, Неклинівський район, Ростовська

область, Росія) на Нижньому Дону виявлено ділянки культурного шару, які дослідники інтерпретують як житлові об'єкти або комплекси (Леонова и др. 2006, с.136-137; Леонова 2009; Виноградова 2009; Хайкунова 2007).

Одношарова стоянка **Кам'яна балка 1,** що мала чітку структуру культурного шару, включала два скупчення знахідок овальної форми площею близько 20-22 кв. м кожне, розташованих на відстані 150 м одне від одного. Для них характерні чіткі контури, іноді відзначені ямками із вкопаними кістками, та залишки кількох вогнищ, розташованих по довгій осі скупчень. Вивчення та інтерпретація їх як житлових об'єктів послугували еталоном для дослідження подібних скупчень на інших пам'ятках кам'янобалківської культури (Леонова и др. 2006, с.136-137; Леонова 2009, с.197).

Середній (другий, основний) культурний шар трьохшарової стоянки **Кам'яна балка II** відкрито на площі близько 1500 кв. м. Для нього характерна значна насиченість знахідками і складна структура з житловою та виробничою зонами. У межах житлової зони виділено кілька скупчень знахідок близької до овалу форми з чіткими контурами, які іноді перекривають одне одного. У їх межах – сліди кількох вогнищ, іноді ямки із вкопаними кістками. Дослідники інтерпретують скупчення як житлові об'єкти (площадки), подібні тим, що були відкриті в Кам'яній балці I. У межах виробничої зони переважають центри первинної обробки та подальшого розколювання кременю, місця обробки кістки (Леонова 2009; Виноградова 2009).

Середній (другий) горизонт трьохшарової стоянки **Кам'яна балка III** потужністю 0,1-0,2 м, залягає у пальово-жовтому суглинку на глибині близько 1,5 м. Хоча він частково зруйнований делювіальними процесами та діяльністю землерийних тварин, на більшості дослідженої території (329 кв. м) збереглися in situ структурні елементи культурного шару. До їх числа належать залишки вогнищ, плями попелу поблизу них (зони чистки вогнищ), скупчення крем'яних виробів та дебітажу (виробничі центри) і ямки, заповнені кістками. Вони групувалися у більші скупчення – комплекси, де проходила основна господарсько-побутова діяльність на стоянці. Дослідниця стоянки вважає, що їх структура певною мірою подібна до структури деяких ГПК степових стоянок [Хайкунова 2007].

Н.Б. Леонова (2009) дає характеристику двох основних різновидів житлових об'єктів кам'янобалківської культури – житлової площадки та житлового комплексу, які виділяються кількісним та якісним складом знахідок і наявністю специфічних елементів культурного шару – залишків вогнищ, скупчень кременю й кістки.

Основний житловий об'єкт, "житлова площадка" – це овальна у плані ділянка площею понад 20-22 кв. м, що має чіткі кордони, які порушені у певних місцях, де простежуються "шлейфи" знахідок (зони евакуації сміття), що, можливо, фіксують входи. По її довгій осі знаходяться залишки кількох вогнищ та скупчення кременю з високим (15-30 %) вмістом знарядь або фрагментів кісток – кухонних відходів, і мінімальним – продуктів первинної обробки (2-7 %).

По периферії скупчень, а іноді й у внутрішній частині, поблизу вогнищ нерідко простежують ямки із вкопаними кістками – компактні скупчення з 3-7 крупних фрагментів кісток копитних, як правило, звернених епіфізами донизу і заглиблених по відношенню до рівня культурного шару на 15-30 см. Дослідники припускають, що вони могли служили для закріплення опорних стовпів і стовпчиків у ямках і розглядають їх як "елементи будівельних конструкцій" (Леонова 2009, с.196-197).

На думку Н.Б.Леонової (2009, с.201), така овальна ділянка, скоріше за все, є залишками легкого наземного житла. Однак дослідниця зауважує, що «житлові площадки», на відміну від жител, навряд чи були огороджені і перекриті повністю...» (Леонова 2009, с.197).

«Житловий комплекс» – це житловий об'єкт разом із кількома виробничими центрами поблизу нього (на відстані 2-10 м), єдність яких, зазвичай, підтверджують зв'язки, встановлені методом ремонтажу крем'яних виробів. Загальна площа комплексу – близько 80-100 кв. м (Леонова 2009).

Про можливе використання простору між кількома вогнищами, розташованими в один ряд в укритті, для облаштування спальних місць, дає уяву публікація Л.Бінфорда, у якій дослідник навів приклади такого використання стоянкового простору групами австралійських аборигенів та Мрабрі Північного Таїланду, а також запропонував модель спальних зон – узагальнену діаграму перемежування і розмірів спальних місць, які базуються на спостереженнях, зроблених серед численних груп мисливців-

збирачів (Binford 1983, p.161-162). Вірогідно, що подібним чином використовувалася і ділянка між вогнищами на житлових площадках кам'янобалківських стоянок.

Пункт **Рогалик II «В»** (Станично-Луганський район, Луганська область), що разом із пунктами II «А» і XII складає єдине поселення, досліджено на площі 168 кв. м. Тут було виділено пляму культурних залишків овальної форми (6,0 X 3,0 м) з чіткими контурами. Рівень їх залягання був у ній на 0,15 м нижче по відношенню до прилеглої території, що мала невисоку концентрацію знахідок. У межах плями виявлено невелику локалізацію кременів зі слідами дії вогню, яка мала шлейф, витягнутий у південному напрямку. Серед знахідок – вироби з кременю з високим вмістом знарядь (16 %) та предметів зі слідами використання (переважно обробка дерева, менше – м'яса, кістки і шкур). Дослідник інтерпретує скупчення як залишки дещо заглибленої житлової конструкції площею понад 18 кв.м зі слідами внутрішнього вогнища та виходом на південь, у межах якого виготовляли і використовували знаряддя [Горелик 2001, с.46-54].

На двошаровій стоянці **Міра** (Запорізький район, Запорізька область), розташованій в околицях с.Канівське на алювіальній терасі правого берега Дніпра зафіксовано два культурні шари доби верхнього палеоліту in situ та сліди природної(?) пожежі між ними (Степанчук та ін. 2004).

Дослідження тафономії культурних шарів дозволила визначити їх структуру, розташування на площі стоянок функціонально відмінних скупчень: слідів житлової конструкції, господарських ям та ямок від жердин і кілків, місць розробки мисливської здобичі та місць обробки певних порід каменю у верхньому (I), ямки та скупчення деревного вугілля – у нижньому (II/2) культурних шарах.

Дослідники пам'ятки вважають, що «розподіл культурних решток» у південно-східній частині першого культурного шару «дозволяє зробити припущення про присутність житлової конструкції...». На їх думку, "практично всі ямки від кілків, зустрінуті в шарах II/2 і… II/1 відносяться до часу функціонування I шару" і є конструкційними елементами решток «постійного наземного каркасного сферичного або циліндричного житла площею близько 14,5 кв.м і входом, зверненим на схід» (Степанчук та ін., 2004, с.67-68).

Перші згадки про можливу інтерпретацію певних ділянок культурного шару кількох стоянок (Кайстрова балка II, Осокорівка I, Ямбург, Дубова балка) порожистої частини Дніпра як залишків жител датуються 1930-1950-ми роками, хоча здебільшого вони не підтверджені повноцінною польовою документацією. На жаль, більшість матеріалів цих стоянок було втрачено під час Другої світової війни (Лепікаш 1934; Левицький 1946, 1949; Рогачев 1947; Ефименко 1953; Борисковский 1953; Колосов 1964).

План і опис реконструкції залишків житла № 1 із горизонту V-а Осокорівки I, дослідженого І.Ф.Левицьким у 1946 році і пізніше опублікованого Ю.Г. Колосовим (Левицький 1946; Колосов 1964, С 43, табл. XXIII, *22*), найчастіше згадуються в літературі як достовірні, тому вважаємо доцільним зупинитися більш детально саме на цих матеріалах.

Горизонт V-а стоянки **Осокорівка I** залягав у лесоподібному верствуватому суглинку на глибині 5,39-6,24 м. У ньому І.Ф.Левицький (1946) простежив два скупчення знахідок, кожне з яких мало близьку до прямокутної форму із закругленими кутами площею від 7,5 до 15,5 кв. м. У центральній частині кожного з них знайдено сліди заглиблених вогнищ, по кілька невеликих за площею скупчень знахідок, які включали вироби з кременю (знаряддя, розколотий кремінь, у тому числі дрібні лусочки), фрагменти кісток та шматочки вохри. Зафіксовано також кілька десятків ямок від жердин і кілків(?). І.Ф.Левицький інтерпретував ці два скупчення як залишки жител.

У звіті І.Ф.Левицького загального плану розташування скупчень не представлено, тому відстань між ними невідома, як і контури та деталі розташування культурних залишків у межах однієї з них. На рис.8 (Левицкий 1946, папка 11) представлено два плани розташування знахідок у першому скупченні («житло» № 1), які доповнюють одне одного, та схема запропонованої ним реконструкції стін житла (рис.1). На першому кресленні зафіксовано план розташування знахідок, у тому числі, скупчення кременю (рис.1, *I*), на другому – план і розріз залишків вогнища, а також інші простежені дослідником особливості культурного шару – вугілля, плями кольорової глини та тліну, ямки різної форми та діаметру (рис.1, *II*). У легенді до другого креслення значне місце посідають елементи реконструкції ним скупчення як залишків житла («залишки глиняної обмазки

стін», ямки від «жердин» та «кілків каркасу огорожі вогнища»).

Саме друге креслення було опубліковане Ю.Г.Колосовим (1964, С. 43, табл. XXIII, *22*) як «план житла № І». Виходячи з нього, можна зрозуміти, що підставою для окреслення чітких контурів житла послугували контури глиняної плями, очевидно якогось незвично яскравого(?) кольору, який виділявся на тлі лесоподібного суглинку, у якому залягав культурний горизонт (Колосов 1964, с.43). Цю пляму І.Ф.Левицький інтерпретував як залишки глиняної обмазки(?) стін житла(?). Крім того, певною мірою, ці контури співпадають зі слідами ямок (від жердин?). На плані показано розрив у цьому контурі, який фіксувався ще й плямою горілої маси, що тяглася у вигляді «шлейфу» від залишків вогнища у південно-західному напрямку (рис.1, *II*). Цей розрив дослідник інтерпретував як вхід до житла та шлях евакуації відходів із вогнища в процесі його очистки. Навколо вогнища зафіксовано 39 дрібних ямок, які, на думку І.Ф.Левицького, залишилися від кілків, що слугували за основу каркасу вогнища.

І.Г.Підоплічко (1969, с.47) висловив сумніви стосовно характеру «ямок від жердин та кілків» та деяких інших особливостей культурного шару, які він спостерігав під час розкопок Осокорівської стоянки у 1946 році і походження яких він значною мірою пояснював результатом діяльності землерийних тварин. Очевидно, слід дослухатися до цього застереження і обережно підходити до інтерпретацій і реконструкцій дослідника стоянки як до недостатньо обґрунтованих.

Так, що стосується його реконструкції контурів житла № 1 (рис.1, *III*), то навряд чи можна погодитися, що саме така запропонована дослідником інтерпретація способу й матеріалу зведення стін житла (лоза із глиняною забутовкою) та заслону навколо вогнища (враховуючи сумнівність походження ямок саме від кілків) є доведеною. Утім, на мою думку, варто максимально використовувати дані конкретної фіксації розташування археологічних і фауністичних знахідок на планах, що є результатом скрупульозної, як на той час, методики розкопок і польової фіксації, яку застосовував І.Ф.Левицький (усне повідомлення Д.Я.Телегіна, співавтора розкопок стоянки Минівський яр). Варто також належно оцінити як досить достовірну його реконструкцію чотирьох місць обробки кременю (рис.1, *III*), що влаштовані навколо вогнища і відповідають даним фіксації розташування скупчень крем'яних виробів та дебітажу, зафіксованих на першому кресленні. Ця реконструкція є досить близькою до етнографічної моделі використання стоянкового простору поблизу вогнища Л.Бінфорда (Binford 1983, p.152-153).

У басейні Сіверського Дінця було досліджено декілька стоянок, що представлені культурним шаром in situ невеликої товщини з чіткими деталями. Дві з них – це поодинокі скупчення культурних залишків площею близько 50 (**Ями**) та 22 (**Говоруха**) кв. м, майже повністю досліджених розкопками. На третій (**Минівський яр**) повністю досліджене одне із двох виявлених скупчень, площею близько 20 кв.м (Левицький, Телегін 1951, 1956; Кротова 2002).

Якісний та кількісний аналізи розподілу знахідок на їх площі, згідно методики Н.Б.Леонової, доповнені елементами функціонального аналізу та ремонтажу крем'яних виробів, а також використання етнографічних моделей організації стоянкового простору за Л.Бінфордом (Binford 1983, p.152-153) дозволили визначити їх як ГПК та встановити їхню структуру (Кротова 1992, 2002). Особлива роль у визначенні структури стоянок, згідно методики Н.Б.Леонової (1983, с.108), надається ділянкам із розрідженими знахідками і високим вмістом знарядь та їх зв'язку з іншими елементами культурного шару.

На території кожної з цих стоянок визначено ділянки, пов'язані з виробничо-побутовою діяльністю. Здебільшого це робочі місця та комплекси з обробки кременю (переважають відходи, знаряддя складають близько 1,5 %), а також місця приготування і споживання їжі, сконцентровані довкола залишків невеликих вогнищ.

Ділянки площею 10-15 кв.м, дещо відособлені територіально від виробничо-побутових територій поблизу вогнищ, мають мало насичений знахідками культурний шар та високий (10-18 %) вміст виробів із вторинною обробкою. Їх можна виділити як місця використання і, можливо, зберігання знарядь, які, можливо, слугували і як житлові території, захищені легкими заслонами чи укриттями, де мешканці стоянок могли відпочивати, зберігати цінні речі та працювати під час негоди (Кротова 2002).

На двох стоянках (Ями, Говоруха) у межах таких ділянок відмічені місця, де, очевидно, зберігали й обробляли червону вохру, що згідно

деяких етнографічних даних, пов'язане з місцями, призначеними для діяльності чоловіків. Фарби використовувалися здебільшого в чоловічих ритуалах і приготування їх входило до кола їх активності (Binford 1989, p.239, 255).

Стоянку **Велика Акаржа** поблизу смт. Великодолинське (Овідіопольський р-н, Одеська обл.), що досліджувалася В.І. Красковським, П.Й. Борисковським (1950-60-і рр.) та І.В. Сапожниковим (1980-90-і рр.), розкопано на площі понад 450 кв.м. Основний горизонт культурних залишків потужністю 0,35-0,50 м залягав на глибині 0,55-1,05 м. Він мав сліди інтенсивної обробки кременю та кількох вогнищ і містив також морські та наземні молюски, фрагменти кісток бізонів, шматочки червоної вохри. Пам'ятку інтерпретовано як базовий сезонний табір мисливців на бізонів (Борисковский, Праслов 1964).

Центральну частину поселення, яка мала значну насиченість знахідками, що не концентрувалися у чіткі плями, було визначено як територію, що неодноразово заселялася. На периферії стоянки прослідковано чотири плями концентрації знахідок площею від 16 до 23 м, які вважають рештками локальних господарсько-побутових комплексів (ГПК) (Сапожников 2003, с.135). ГПК виділено завдяки аналізу планіграфії розташування знахідок (плями культурного шару) та загальному статистичному аналізу складу крем'яних виробів кожного із них, який засвідчує активну виробничу діяльність з обробки кременю. Відмічено також, що на території кожного з ГПК було утилізовано від одного до чотирьох туш бізонів (там само, с.135-160). Дослідник припускає існування у межах ГПК жител типу чумів або тіпі (там само, с.135-160).

Слід зауважити, що планіграфія Великої Акаржі нагадує структуру резидентних таборів мисливців-збирачів, де, згідно етнографічних даних, центральна частина (домашній простір) поблизу вогнищ не мала чіткої структури за рахунок активної діяльності мешканців стоянки та регулярного очищення від сміття, яке накопичувалося неподалік. На відміну від неї, периферійні ділянки розташування специфічних зон використання – виготовлення знарядь, розробки здобичі, тощо – не очищалися і мали чітку структуру (Binford 1989, p.256).

Таким чином, у степовій зоні досліджено дві групи стоянок, у структурі яких простежуються певні ділянки – скупчення культурних залишків, які інтерпретуються як житлові території.

На площі однієї групи стоянок виділено скупчення із залишками вогнищ та слідами конструкційних деталей – ямками із вкопаними кістками (Кам'яні балки I-II) або ямками від дерев'яних кілків (Осокорівка I), кам'яною вимосткою (Мураловка) та штучним заглибленням (Рогалик IIB). Їх інтерпретують як житлові об'єкти (житлові площадки, житла, житлові комплекси).

Друга група стоянок представлена одним або кількома скупченнями культурних залишків зі слідами вогнищ або без них, які інтерпретують як господарсько-побутові комплекси (ГПК), на площі яких виділяють ділянки виробничо-побутової діяльності (робочі місця з обробки кременю, кухня) та місця відпочинку, де могли бути легкі заслони – намети (Ями, Говоруха, Минівський яр) або легкі житла типу чумів-тіпі (Велика Акаржа). Як самі ГПК так і житлові території у їх межах виділені завдяки якісному і кількісному аналізу знахідок і не мають слідів конструкційних деталей.

Інтерпретація виділених на території стоянок обох груп ділянок, які могли використовувати як житлові території, базується на аналізі власне археологічних матеріалів та елементів культурного шару, а також, певною мірою, на етнографічних аналогіях і моделях структури стоянок первісних мисливців-збирачів.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.-Л., 1953. – № 40. – 464 с.

Борисковский П.И. Изучение палеолитических жилищ в Советском Союзе // СА. – 1958. – № 1. – С. 3-19.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – 1964. Вып.А1-5. – 54 с.

Виноградова Е.А. Жилые площадки каменнобалковской культуры II // С.Н. Бибиков и первобытная археология. – СПб, 2009. – С. 202-209.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины.. – Киев-Луганск., 2001. – 364 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Издание третье. – К., 1953. – 663 с.

Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // САИ. – Вып.А 1-5, Прил.II. – 1964.– С.42-49.

Кротова А.А. Структура позднепалеолитических памятников бассейна Северского Донца // КСИА АН СССР. – 1992. – Вып. 206. – С. 68-72.

Кротова О.О. Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток // Археологія. – № 1. – 2002а. – С.24-31.

Левицкий И.Ф. Раскопки палеолитической стоянки на Осокоровой балке в 1946 году (предварительный отчет) // НА ИА АН УССР, фонд И.Левицкого - 11. – 1946.

Левицький І.Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокоровій в 1946 р. // АП УРСР. – Т. 2. К., 1949.– С. 289-291.

Левицкий И.Ф., Телегин Д.Я. Отчет об археологических исследованиях на Северском Донце // НА ИА АН УССР, ф/э – 1243. – 1951.

Левицький І.Ф., Телегін Д.Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський яр на Сіверському Дінці // АП УРСР. – Т.4. – К., 1956. – С.183-188.

Леонова Н.Б. О методах изучения структуры верхнепалеолитических стоянок // ВА. – 1983. – № 71. – С.104-118.

Леонова Н.Б. Жилые площадки и жилища: особенности формирования культурного слоя (на примере памятников юга Восточной Европы) // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С.223-235.

Леонова Н.Б. Жилые площадки каменнобалковской культуры // С.Н. Бибиков и первобытная археология. – СПб, 2009. – С.195-201.

Леонова Н.Б., Несмеянов С.А., Виноградова Е.А., Воейкова О.А., Гвоздовер М.Д., Миньков Е.В., Спиридонова Е.А., Сычева С.А. Палеоекология равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная балка в Северном Приазовье). – М.: Научный мир, 2006. - С. 243-263.

Лепікаш Л.А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя // Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану. – Вип.1. – К.: Вид-во ВУАК, 1934. – 157 с.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К.: Наукова думка, 1969. – 162 с.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. К.: Наукова думка, 1976. – 237 с.

Праслов Н.Д. Некоторые специфические черты каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // КСИА. – № 131. – 1972. – С.70-77.

Праслов Н.Д., Филиппов А.К. Первая находка палеолитического искусства в южнорусских степях // КСИА. – № 111. – 1967. – С. 24-30.

Рогачев О.М. Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – Т.1. – С.249-263.

Рогачев А.М. Палеолитические жилища и поселения //Каменный век на территории СССР. – МИА № 166. – С. 64-77.

Сапожников И.В. Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // АВ. – СПб., 1994б. – № 3. – С. 38-47.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины. // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003а. – Вип. 3. – 302 с.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Пліхт Й. Ван дер, Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 5. – С. 62-98.

Хайкунова Н.А. Южный участок стоянки Третий Мыс (Каменная балка III) // Проблемы археологии каменного века (к юбилею М.Д. Гвоздовер). – М.: Дом еврейской книги, 2007. – С. 257-276.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К.: Наукова думка, - 1965. – 327 с.

Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКИЧП. – № 47. – 1977. – С. 115-120.

Binford L.R. In Pursuit of the Past. – Thames and Hudson, 1983. – 256 p.

Binford L.R. Debating Archaeology. – New York: Academic Press, 1989.

Zamiatnine S. Gagarino. M-L., 1934. – 85 p.

Krotova O.O.

LIVIND SPACES OF UPPER PALEOLITHIC SITES OF AZOV-BLACK SEA STEPPES

Proposed paper contains the analysis and summarizing of the data concerning to study of the elements of structure of the steppe sites as living spaces, the main terms and criterions of its allocation.

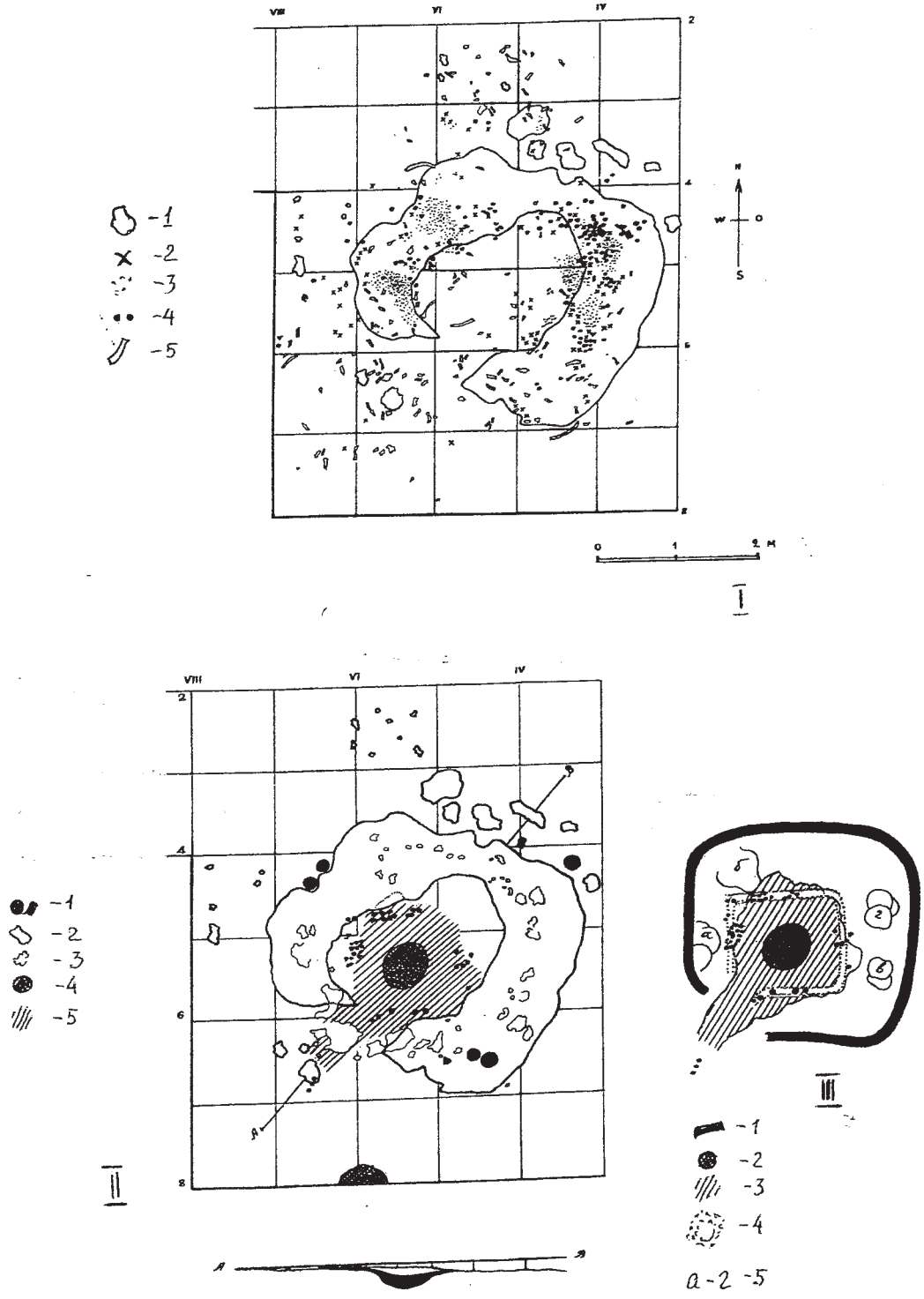

Рис. 1. Плани (I, II) скупчення знахідок (“житла № 1”) та реконструкція (III) обрисів житла на стоянці Осокорівка I, горизонт V а. Умовні позначки: I (1 – залишки глиняної обмазки; 2, 3 – крем’яні вироби; 4 – раковини; 5 – кістки тварин); II (1 – ямки від жердин; 2 – залишки глиняної обмазки; 3 – сліди комишевого тліну; 4 – вогнище; 5 – вугілля); III (1 – стіна; 2 – вогнище; 3 – вугілля; 4 – огорожа вогнища; а,б,в,г – місця обробки кременю). За Левицьким 1946 (папка 11, рис. 8).

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 43-55.

Залізняк Л.Л., Нездолій О.І.

НОВА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОРОБЧИНЕ–КУРГАН НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Zaliznyak L.L., Nezdoliy O.I.

NEW PALAEOLITHIC SITE KOROBCHINE-KURGAN IN KIROVOGRAD REGION

У статті вперше публікуються незвичні для палеоліту України матеріали зі стоянки Коробчине-курган під м.Новомиргородом Кіровоградської області, які, зберігаючи пізньомустьєрські традиції обробки кременю, містять вироби типові для верхнього палеоліту.

Розташування.

Стоянка знаходиться за 10 км на захід від районного центру Новомиргород Кіровоградської області, на найвищій ділянці плато лівого берега р. Велика Вись (абсолютна висота 193 м), на півдорозі між східною околицею с.Коробчине та шосе Новомиргород – Коробчине. Біля ґрунтової дороги з Коробчиного до шосе, у центральній частині стоянки розміщена група з двох курганів, вищий з яких сягає 4,5 м. Вкриті молочно-білою патиною кремені архаїчного вигляду зустрічаються на оранці між курганами та довкола них на площі 180 х 120 м.

На північ від пам'ятки починається схил у бік заплави р. Велика Вись. Схил порізаний балками і вкритий дубово-грабовим лісом, що позначений на карті як урочище Байрак, а місцевими жителями називається Коробчинським лісом. На дні балок є відслонення крем'яної сировини, яким, схоже, користувалися мешканці стоянки. Кілька років тому поле, на якому розміщена стоянка, засадили акацією, що швидко розростається і через 1-2 роки зробить пам'ятку практично непридатною для археологічних досліджень на багато років.

Історія дослідження

Пам'ятка відкрита краєзнавцем з Новомиргорода П.І.Озеровим на початку 80-х років XX ст. Навесні 2006 р. її відвідали В.М.Степанчук та С.М.Рижов, які зібрали під'йомний матеріал і поставили шурф, що виявив руйнацію культурного шару. У травні 2010 р. на пам'ятці працював розвідувальний загін Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) на чолі з Л.Л.Залізняком. Було зібрано під'йомний матеріал та поставлено два шурфи площею 2 х 1 м і глибиною 2,2 м. У серпні 2010 р. стратиграфію шурфу №2 дослідили палеогеографи з Інституту географії НАН України д.г.н. Ж.М.Матвіїшина та к.г.н. С.П. Дорошкевич.

Навесні 2011 р. Археологічна експедиція НаУКМА на чолі з Л.Л.Залізняком заклала на місці шурфу № 1 розкоп площею 3 х 7 м і глибиною до 3,3 м, а також 4 шурфи 2 х 1 м (№№ 3-6). Саме ці матеріали публікуються у даній статті. У липні цього ж року площа розкопу була подвоєна шляхом прирізки до нього розкопу площею 3 х 7 м. Функцію керівника розкопу за відсутності начальника експедиції виконував магістр археології НаУКМА О.М.Нездолій, який керував групою студентів-істориків Кіровоградського педуніверситету на чолі з викладачем В.О.Собчуком. Влітку 2011 р. поставлено ще два шурфи (№№ 7 і 8). Стратиграфія та матеріали з усіх восьми шурфів у різних частинах пам'ятки були однотипні.

Стратиграфія

Шурфи та розкоп площею 6 х 7 м виявили наступну стратиграфію геологічних нашарувань стоянки Коробчине-курган (рис. 1). Зверху залягає шар чорного переораного гумусу потужністю близько 0,4 м. Нижче оранки лежить сіре підґрунтя голоценового ґрунту з кротовинами (потужність 0,5 м). З глибини 0,9 м до 1,6 м – бурий суглинок, який поступово на рівні 1,6-1,7 м переходить у світлий, крихкий лесоподібний суглинок, простежений до глибини 3,3 м. Усі геологічні горизонти, у тому числі їхня нижня, плейстоценова частина, пронизані кротовинами.

Як зазначалося, у серпні 2010 р. співробітники Інституту географії НАНУ д.г.н. Ж.М.Матвіїшина та к.г.н. С.П.Дорошкевич дослідили стратиграфію шурфу №2 і визнали бурий суглинок під голоценовим чорноземом рештками витачівського похованого ґрунту, а підстилаючий його світлий лес палевого кольору – удайським лесовим горизонтом, за схемою В.Ф.Веклича. У серпні 2011 р. згадані палеогеографи повторно відвідали пам'ятку, оглянули нашарування в розкопі 3 х 7 м глибиною

2,2 м і підтвердили свої минулорічні висновки. Подаємо короткий опис стратиграфії стоянки за Ж.М.Матвіїшиною та С.П. Дорошкевичем.

Сучасний (голоценовий) ґрунт, віднесений до чорнозему типового, який налягає на більш давній матеріал і перетворює його. В низах голоценового ґрунту та глибше, чітко простежується горизонт бурих викопних ґрунтів, ймовірно, витачівського віку, які сформувалися на лесоподібних удайських суглинках.

Витачівський горизонт (1,0-1,7 м), представлений буримі відкладами, які у верхній частині суттєво перетворені сучасними ґрунтотворними процесами. Профіль монолітний, найбільш бурий у середній частині, карбонатний з поверхні, з великою кількістю бурих і сірих кротовин та червоточин. Доволі умовно розділений на два ґрунти кліматичного оптимуму - vt_{b1} та vt_{b2}.

Vt_{b2} (1,0-1,25 м) – бурий, ущільнений, темнішає в нижній частині, грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий середній суглинок. Перехід дуже поступовий.

Vt_{b1} (1,25-1,7 м) – палево-бурий щільний середній суглинок, який донизу поступово світлішає.

Верхній бурий ґрунт пізнього кліматичного оптимуму (vt_{b2}) і нижній темно-бурий ґрунт раннього оптимуму (vt_{b1}) сформувалися на удайських лесоподібних суглинках. Ґрунт пізнього оптимуму (vt_{b2}) згодом, під час голоценового потепління зазнав суттєвих змін, зокрема був частково перетворений сучасним ґрунтом, що певною мірою ускладнює його діагностику. Аналоги даним ґрунтам в сучасному ґрунтовому покриві відсутні, що дозволяє говорити про специфічні природні умови того часу. На думку згаданих дослідників, витачівські ґрунти формувалися в умовах контрастного, змінно-волого-посушливого помірного клімату, за достатньо сприятливих умов для оглинення та озалізнення маси. Результати палеопедологічних досліджень витачівських ґрунтів вказують на специфічність природних умов часу їх формування. Зокрема, на їх степовий, можливо, навіть сухостеповий генезис.

Удайський горизонт (1,7-2,2 м) – бурувато-палевий, пухкий, дрібнопористий, вертикально-стовбчастий, карбонатний, легкий лесоподібний суглинок, що є ґрунтотворною породою витачівського ґрунту. Зустрічаються одиничні кротовини та червоточини, виповнені матеріалом з витачівського горизонту. Удайський лес простежено в розкопі до глибини принаймні 3, 3 м, де крем'яні вироби повністю відсутні.

Лесова мікробудова вказує на формування удайських лесоподібних суглинків у перигляціальних умовах холодного етапу розвитку плейстоценового природного середовища. Пізніше, протягом витачівського часу, під впливом процесів ґрунтоутворення, відклади зазнали діагенетичних змін. Їх верхня пачка стала основою для формування витачівських ґрунтів.

Через криккість підстилаючих гумус плейстоценових відкладів останні значно побиті кротовинами, що зумовило розсіювання культурного шару по вертикалі. Кремінь зустрічався з самої поверхні майже до глибини 2,2 м. Найбільша концентрація крем'яних артефактів простежена в межах бурого витачівського ґрунту та у безпосередньо підстилаючому його горизонті (гл. 0,8-1,7 м). Саме на цьому рівні залягав шар густо вкритих вапняковою кіркою найбільш масивних артефактів, який фіксує рівень денної поверхні стоянки. Нижче вміст кременів у шарі різко зменшувався, а знайдені на глибині 1,8-2,2 м нечисленні кремені були явно пов'язані з кротовинами. З глибини 1 м більшість виробів лежали горизонтально, мали гострі краї, блакитну патину, яка швидко біліла на сонці. Найбільш патиновані кремені походять з оранки. Їх поверхня вкрита молочною патиною, а у багатьох випадках навіть має сліди вилущення. Деякі вироби тріснули внаслідок кріогенних явищ.

Молочно-білі кремені архаїчного вигляду на поверхні, в оранці та в голоценовому підґрунті до глибини 1 м супроводжувалися одиничними призматичними нуклеусами, пластинами пізньопалеолітичного типу (і навіть відтискними – мезолітичного типу), поодинокими кінцевими скребачками, різцями, які або зовсім не були патиновані, або мали тонку блакитну патину.

Таким чином, культурний шар із патинованим кременем архаїчного вигляду залягав у витачівському горизонті, але був частково розтягнутий землериями по вертикалі. Вище основного культурного шару, в голоценовому гумусі до глибини 1 м зафіксовані матеріали розвиненого верхнього палеоліту граветської традиції і, почасти, мезоліту. Вони значно менше патиновані і морфологічно відмінні від архаїчного комплексу.

Архаїчний кремінь стоянки Коробчине-курган міг опинитися в орному шарі через руйнацію верхньої пачки витачівських відкладів, що вміщувала крем'яні артефакти культурного шару. Через змив відкладів з плато витачівський ґрунт

із архаїчним кременем опинився на поверхні і став основою для сучасного чорнозему та орного шару. Крім того, інтенсивна діяльність землериїв у досить крихких відкладах пам'ятки призвела до часткового переміщення матеріалу по вертикалі і його змішування в межах голоценового ґрунту. Комплекс крем'яних виробів, що залягали нижче голоценового гумусу у плейстоценових відкладах витачівського та удейського часу не містить суттєвих домішок з верхнього граветського шару, хоча проникнення окремих пізніх артефактів по кротовинах вниз не виключається.

Крем'яні вироби

Мешканці стоянки використовували місцеву крем'яну сировину, яка, можливо, походить із відслонень крейдяного періоду мезозойської ери у розташованих за кілька сотень метрів ярах схилу правого борту долини р.Велика Вись. Архаїчний крем'яний комплекс стоянки відрізняється від невеликої граветської домішки у голоценовому ґрунті як морфологічно, так і станом поверхні – глибокою молочною патиною, часом вилущенням поверхні. Частина виробів ушкоджена морозобоєм.

Архаїчна колекція кременю з травневого розкопу 2011 р. нараховує 3624 виробів, в тому числі 216 завершених знарядь та їх уламків. У цю категорію не ввійшли 259 відщепів та уламків зі спорадичною ретушшю. Численні нуклеуси та особливо різноманітні сколи з них дають підстави припускати, що на розташованій поряд із родовищем кременю в ярах берегової тераси р. Велика Вись пам'ятці здійснювалася інтенсивна первинна обробка кременю. Разом з тим, аморфні уламки кременю та первинні відщепи недостатньо масові щоб вважати стоянку майстернею з підготовки нуклеусів та первинного розщеплення кременю поряд із родовищем. Питома вага ретушованих знарядь досить висока, особливо якщо врахувати сотні відщепів та уламків зі слідами спорадичної ретуші. Однак остання у багатьох випадках могла мати природне походження, враховуючи значну ступінь пошкодженості кременів природними факторами.

Серед ядрищ домінують однобічні сплощені зі слідами підпаралельного сколювання пластинчастих відщепів. Переважають двоплощинні (біполярні) нуклеуси зустрічного зняття (рис.2, *1-5*). Одноплощинних сплощених помітно менше (рис.2, *6, 7*; 3, *1, 2*). Більшість площадок нуклеусів нефасетовані, але деякі несуть сліди сколів підготовки площадки (рис.2, *1*). Менш виразною є серія дископодібних ядрищ з радіальним ограненням (рис.3, *3-6*), які цілком можуть бути варіантом того ж сплощеного нуклеуса підпаралельного сколювання, але з більш ніж двома площадками. Наявні кілька крем'яних відбійників із зірчастою забитістю кінця. Відбійники з інших кристалічних порід чи піщаника відсутні.

Звертає увагу нерозвиненість левалуазької техніки обробки кременю. Не знайдено ні нуклеусів для вістер, ні черепахоподібних, ні характерних сколів з них. Заготовки з фасетованими площадками представлені поодинокими екземплярами. У більшості випадків окремі фасетки на площадках є слідами нерегулярної підправки площадок біполярних нелевалуазьких нуклеусів.

Разом з тим в колекції присутня виразна серія фронтальних сколів передньої частини сплощених нуклеусів. Ці досить великі, плоскі сколи з гострими краями дещо нагадують левалуазькі і, певною мірою, могли бути своєрідними відповідниками останніх. Сколи з передньої частини сплощених біполярних нуклеусів у багатьох випадках мають підтиску протилежних кінців (рис. 4, *1-6*). Аналогічні вироби зі стоянок Близького Сходу отримали назву *bi-truncated-faceted tools,* а зі стоянок Донбасу та Нижнього Дону (Білокузминівка, Шлях) – «ножів протокостенківського типу» (Нехорошев 1999, рис. 49).

Висловлено припущення, що насправді це своєрідні нуклеуси. Однак для цього вони надто тонкі, а отримані з них сколи замалі для виготовлення знарядь. Переважна більшість останніх в колекції Коробчине-курган виготовлена на досить масивних відщепах. До того ж, згадані знаряддя мають підтеску не тільки з боку черевця, але часом і зі спинки (рис.4, *4*), що не властиво для нуклеусів. На жаль, визначити призначення підтески кінців фронтальних сколів з нуклеусів стоянки поки що не вдається.

У колекції присутні ще два не традиційні для пам'яток пізнього мустьє чи раннього верхнього палеоліту України вироби з незрозумілою функцією. Це так звані виїмчасті струги з білатеральними сколами з черевця (рис.4, *7-8*). Вони являють собою масивні відщепи з круто ретушованими виїмками на кінцях. Виїмки використані в якості площадок, з яких по краю відщепів з боку черевця знімалися видовжені сколи. Ці незвичні для палеоліту України знаряддя дуже нагадують білатеральні різці донецької мезо-неолітичної культури басейну Сіверського Дінця (Залізняк 1998, рис. 75, *38-41*,

76, *53-57*; 2005, рис. 37, *34-39*). Частина дослідників вважає ці вироби різцями, інша – стругами по кістці чи дереву, дехто – нуклеусами. Трасологічний аналіз цих знарядь міг би допомогти з'ясувати їх призначення.

Виразними серіями представлені одно- та дволезові скребла мустьєрського типу (рис.5, *1-11*). Більшість із них виготовлені з масивних відщепів з великими площадками та масивними відбивними горбками. Напрям удару часто не збігається з віссю заготовки. Переважає типова для мустьєрських виробів крута, східчаста ретуш.

Дивує відсутність конвергентних скребел або гостроконечників. Одиничними екземплярами представлені вістря на пластинчастих сколах з пригостреним ретушшю дистальним кінцем (рис.6, *5*). Ці вироби трохи нагадують «дистальні гостроконечники» (за термінологією В.П.Чабая) верхніх шарів стоянок кабазійської традиції Гірського Криму (Чабай 2004, с.63-69).

У колекції практично відсутні біфаси. Знайдено лише один уламок з частковою двобічною обробкою (рис.7, *15*). Натомість в архаїчній частині колекції присутня виразна верхньопалеолітична складова. Маються на увазі короткі кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах (рис.6, *1-3, 10*), підокругла скребачка на відщепі (рис.6, *4*), ориньякоїдні скребачки високої форми, переважно з носиком (рис.6, *8, 11-15*), у тому числі з ламінарною ретушшю (рис.6, *13-15*), поодинокі різці (рис.6, 7), перфоратори (рис.6, *9*). Пошуки ориньякських мікропластинок Кремс-Дюфур успіхом не увінчалися.

Серед знарядь виділяється виразна серія скобелів на відщепах з ретушованими виїмками на краях. Особливої уваги заслуговують крупні скобелі для стругання стрижнів 2-3 см діаметром (можливо ратищ списів?) (рис.7, *1-4*). Наявна група відщепів та пластинчастих сколів із зубчастим краєм (рис.7, *5-14*).

Як уже зазначалося, значна частина відщепів, уламків, пластинчастих заготовок колекції мають спорадичну, безсистемну ретуш. Враховуючи суттєву пошкодженість поверхні кременів природними факторами, слід гадати, що спорадична ретуш по краю багатьох сколів утворилася природним шляхом або ж унаслідок їх використання в трудових операціях.

Аналіз матеріалів.

Архаїчний крем'яний комплекс стоянки Коробчине-курган органічно поєднує в собі типово мустьєрські вироби (деякі типи нуклеусів та характерні сколи з них, численні скребла з властивою мустьє ретушшю) з верхньопалеолітичними (скребачки кінцеві та високої форми ориньякоїдні, окремі різці, перфоратори, білатеральні різці-струги). Частина виробів однаково характерна як для пізнього мустьє, так і для початку верхнього палеоліту (наприклад, біполярні сплощені нуклеуси підпаралельного зняття пластичастих сколів, помітна роль пластинчастих заготовок).

Незвичне для палеоліту України поєднання в крем'яному комплексі стоянки виробів середньопалеолітичних з типовими верхньопалеолітичними спричинило різнобій у культурно-хронологічній оцінці пам'ятки фахівцями з середнього палеоліту України. Л.В.Кулаковська вбачає прямі паралелі колекції з Коробчиного в матеріалах сусідньої мустьєрської стоянки Андріївка 4. В.М.Степанчук заперечує такі паралелі, як і наявність будь-яких середньопалеолітичних рис у крем'яному комплексі пам'ятки, вважаючи весь набір її виробів характерним для ранньої пори верхнього палеоліту. В.П.Чабай навпаки не бачить в крем'яному комплексі пам'ятки нічого верхньопалеолітичного і відносить його до епохи мустье. Дослідник вказує на прямі паралелі комплексу Коробчине-курган в матеріалах середнього палеоліту Близького Сходу, де також у первинній обробці домінує плоскісне підпаралельне розщеплення кременю та наявні серії сколів з підтескою кінців. До перехідного від мустьє до верхнього палеоліту часу схильний віднести матеріал пам'ятки Ю.В.Кухарчук.

На думку авторів цих рядків, крем'яний комплекс Коробчиного не має прямих аналогій серед палеолітичних стоянок України. Разом з тим, певні паралелі маємо в матеріалах деяких стоянок фінального мустьє та початкової пори пізнього палеоліту, техніка обробки кременю яких базується на підпаралельному знятті пластинчастих заготовок з плоских, переважно біполярних нуклеусів. Зокрема така технологія властива пізнім пам'яткам кабазійської культурної традиції Гірського Криму (Чабай 2004, с.59-73). Крім первинної пластинчастої техніки обробки кременю комплекс Коробчине-курган зближає з пізніми кабазійськими стоянками Криму відсутність біфасів, домінування скребел, окремі різці, перфоратори, вістря на пластинах, які В.П.Чабай називає дистальними гостроконечниками (Чабай 2004, рис. II-20 – II-22), фронтальні сколи з плоских нуклеусів з підтескою кінців (рис. 4, *1-6*). Подібні вироби з верхніх шарів кримської стоянки Кабазі II отримали назву *be-truncated-faceted pieces* (Чабай 2004, рис. II-26, *8*; II-28, *5*). Однак на Кабазі не знайдені ориньякоїдні високі скребачки з носиком та карене, кінцеві

скребачки верхньопалеолітичних типів, фронтальні сколи з плоских нуклеусів з підтескою кінців, білатеральні струги.

За окремими показниками близькі до колекції Коробчиного матеріали з пізньомустьєрських стоянок білокузьминівського типу Донбасу – Білокузминівка, Курдюмівка (Цвейбель, Колесник 1987, 1992) та Нижнього Дону – Шлях (Нехорошев 1999), нижні шари Бірючої Балки 2 (Нехорошев 2009, с.127). Їх пов'язує техніка первинної обробки кременю на основі підпаралельного, часто зустрічного сколювання зі сплощених нуклеусів, значна роль пластинчастих заготовок, переважання однобічної обробки знарядь, домінування скребел, наявність одиничних різців, перфораторів. Згадувані фронтальні сколи з біполярних нуклеусів з підтескою кінців на цих памятках отримали назву «ножі протокостенківського типу» (Нехорошев 1999, рис. 49). З Курдюмівки походять дистальні вістря на пластинах (Нехорошев 1999, рис.42, *1-3*), подібні до кабазійських та коробчинських.

Хронологічні рамки архаїчного комплексу стоянки Коробчине-курган визначають зазначені аналогії в матеріалах стоянок фінального мустьє – початкової пори верхнього палеоліту півдня Східної Європи. На користь такого датування пам'ятки свідчить її геологічна стратиграфія. Рівень залягання культурного шару фіксує найбільша концентрація знахідок, яка пов'язана з рештками витачівського грунту. Останній формувався наприкінці середнього та на початку верхнього палеоліту під час так званого середньовюрмського потепління 55-27 трт. Додаткове світло на хронологію Коробчиного проливають дві радіокарбонові дати, отримані за кістками бізона для стоянки Шлях – 46300+3100 (OxA 8306) та 45700+3000 (OxA 8307) (Нехорошев 1999, с.86) та численні дати за С-14 пізньокобазійських стоянок Криму – в межах 38-28 трт. Колекція Коробчиного, через вміст типових верхньопалеолітичних виробів (скребачок кінцевих та ориньякоїдних високого типу, різців), виглядає більш розвиненою, як у порівнянні з крем'яним комплексом стоянки Шлях, так і пізньокабазійськими матеріалами, які радіокарбоновим методом упевнено датуються початком верхнього палеоліту. Ця особливість дає підстави припускати дещо молодший вік стоянки Коробчине-курган і попередньо датувати її пізньовитачівським часом, тобто ранньою порою верхнього палеоліту в межах 40-27 трт.

Точніше продатувати стоянку радіовуглецевим методом поки що немає можливості через відсутність кісток в шарах пам'ятки.

Таким чином, маємо підстави говорити про новий тип палеолітичних пам'яток України перехідного від середнього до верхнього палеоліту часу. Пам'ятки типу Коробчине попередньо датуються кінцем середньовюрмського (витачівського) потепління пізнього плейстоцену. Вони відрізняються від пізніх кабазійських пам'яток Криму і стоянок типу Білокузминівка Донбасу та Нижнього Дону наявністю серій типових верхньопалеолітичних виробів – скребачок кінцевих та ориньякоїдних високого типу, різців, білатеральними стругами. Коробчине-курган, разом з пізньокобазійськими пам'ятками Гірського Криму, стоянками Білокузминівка, Курдюмівка Донбасу та Шлях басейну Дону утворюють своєрідну групу пам'яток, що розвивалися на півдні Східної Європи у перехідний від мустьє до верхнього палеоліту період. Їх поєднує пластинчаста технологія на основі біполярного плоскісного нуклеусу, відсутність біфасів, домінування скребел, дистальні вістря на пластинах, сколи з біполярних нуклеусів з підтескою кінців, окремі знаряддя верхньопалеолітичних типів (скребачки, різці). Ці особливості мають крем'яні комплекси з деяких стоянок перехідного періоду Близького Сходу. Зокрема щось подібне маємо в емірані Леванту, який, однак вирізняється виразними серіями специфічних емірейських вістер.

Синтез мустьєрських технологій з верхньопалеолітичними повертає нас до актуальної проблеми взаємоконтактів пізніх неандертальців прильодовикової Європи з прибулими на континент із півдня Homo sapiens. Якщо за даними генетичного аналізу палеоантропологічних матеріалів генний набір кроманьйонців принципово різнився від геному неандертальців через відсутність контактів між ними, то як без таких контактів могли постати синтетичні крем'яні комплекси типу Коробчине-курган, що демонструють органічний синтез культури неандертальців з культурою перших сапієнсів Європи? Відповідь на подібні питання слід шукати в матеріалах пам'яток перехідного періоду від середнього до пізнього палеоліту, до яких належить і Коробчине-курган.

Пам'ятка перспективна і потребує дослідження у найближчі роки, оскільки швидко заростає акацією і вже в недалекому майбутньому стане недоступною для археологів.

КОРОБЧИНЕ-КУРГАН 2011

Нуклеуси	
сплощені зустрічного зняття	- 18
сплощені одно площинні	- 9
радіальні	- 9
нуклеподібні уламки	- 45
Пластини	- 67
Відщепи, уламки	- 3001
Уламки з ретушшю	- 201
Відщепи зі спорадичною ретушшю	- 58
Знаряддя з ретушшю	
Скребла одинарні	- 15
подвійні	- 8
Сколи з підтескою кінців	- 6
Струги з білатеральними сколами	- 2
Скребачки кінцеві	- 5
підокруглі	- 1
високої форми з носиком	- 12
Вістря дистальні	- 2
Різець	- 1
Перфоратор	- 1
Скобелі	- 42
Зубчасті знаряддя	- 27
Пластини з ретушшю	- 32
Відщепи з ретушшю	- 60
Відбійник	- 2
УСЬОГО:	**- 3624**
У тому числі закінчених знарядь	**- 216**

ЛІТЕРАТУРА

Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. - 307 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континенталь-ної України // Кам'яна доба України. – Вип.8. – К., 2005. – 184 с.

Нехорошев П.Е. Технологический метод изучения первичного ращепления камня среднего палеолита. – СПб, 1999. – 174 с.

Нехорошев П.Е. Конец среднего палеолита на Русской равнине в свете материалов стоянки Шлях // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. – Донецк, 2009. – С.111-127.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004. – 324 с.

Zaliznyak L.L., Nezdoliy O.I.

New palaeolithic site Korobchine-kurgan in Kirovograd region

Paper is devoted to publication of unusual for Ukrainian Palaeolithic materials from new site Korobchine-kurgan nearby Novomyrgorod town in Kirovograd region, Ukraine. Lithic inventory of the site demonstrates synthesis Middle and Upper Palaeolithic traditions of flint treatment. The site dated early period of Upper Paleolithic and has some analogies in materials of Bilokuzminovka and Kurdumovka sites in Donbas, Shlyakh site on Low Don River and late Kabazy culture tradition sites in Crimea.

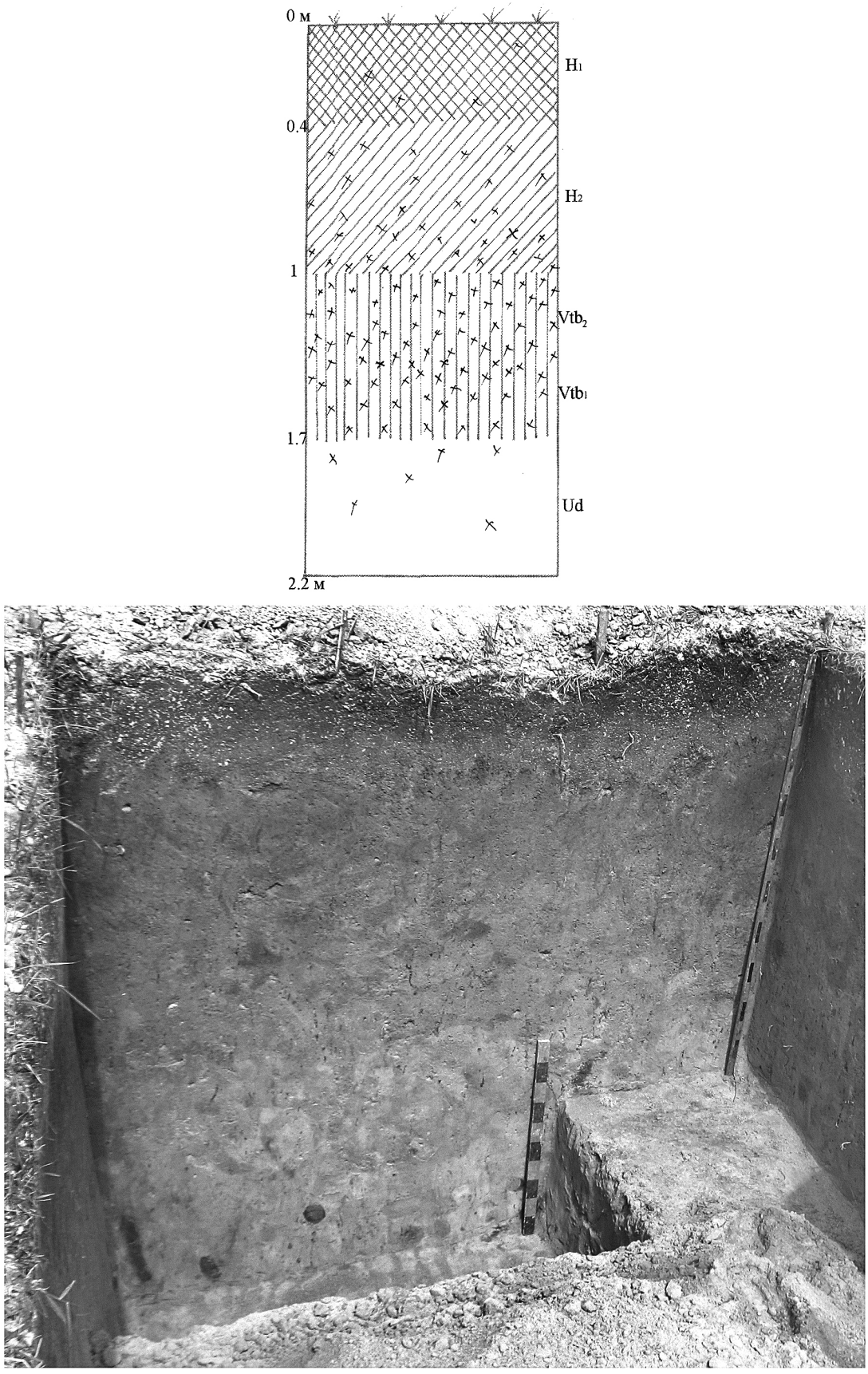

Рис. 1. Коробчине-курган - 2011. Стратиграфія геологічних нашарувань.

H_1 – оранка; H_2 – сіре під´рунтя голоценового ´рунту; Vtb – бурий витачівський ´рунт; Ud – удайський лес; + - крем'яні вироби.

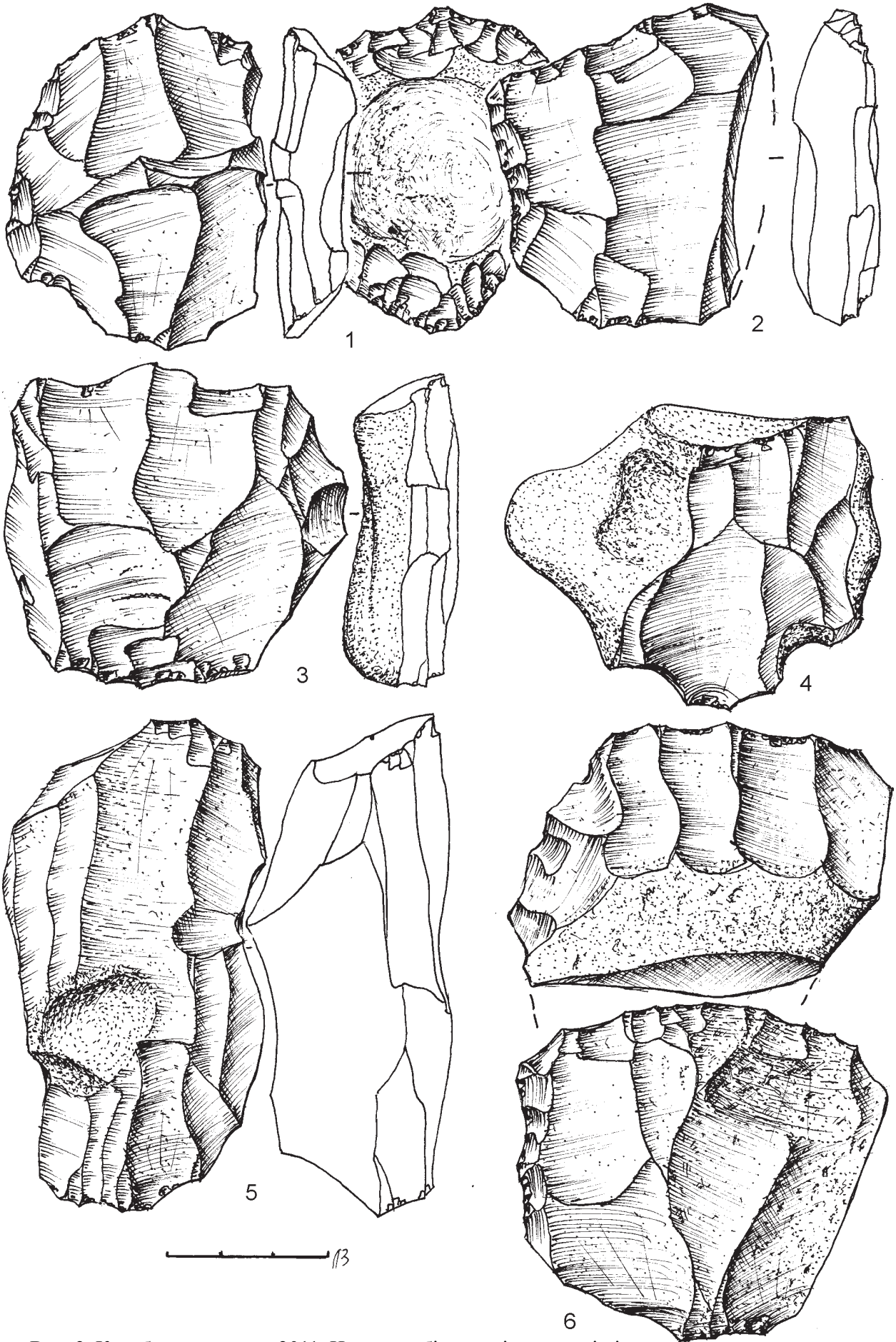

Рис. 2. Коробчине-курган - 2011. Нуклеуси біполярні сплощені підпаралельного зняття.

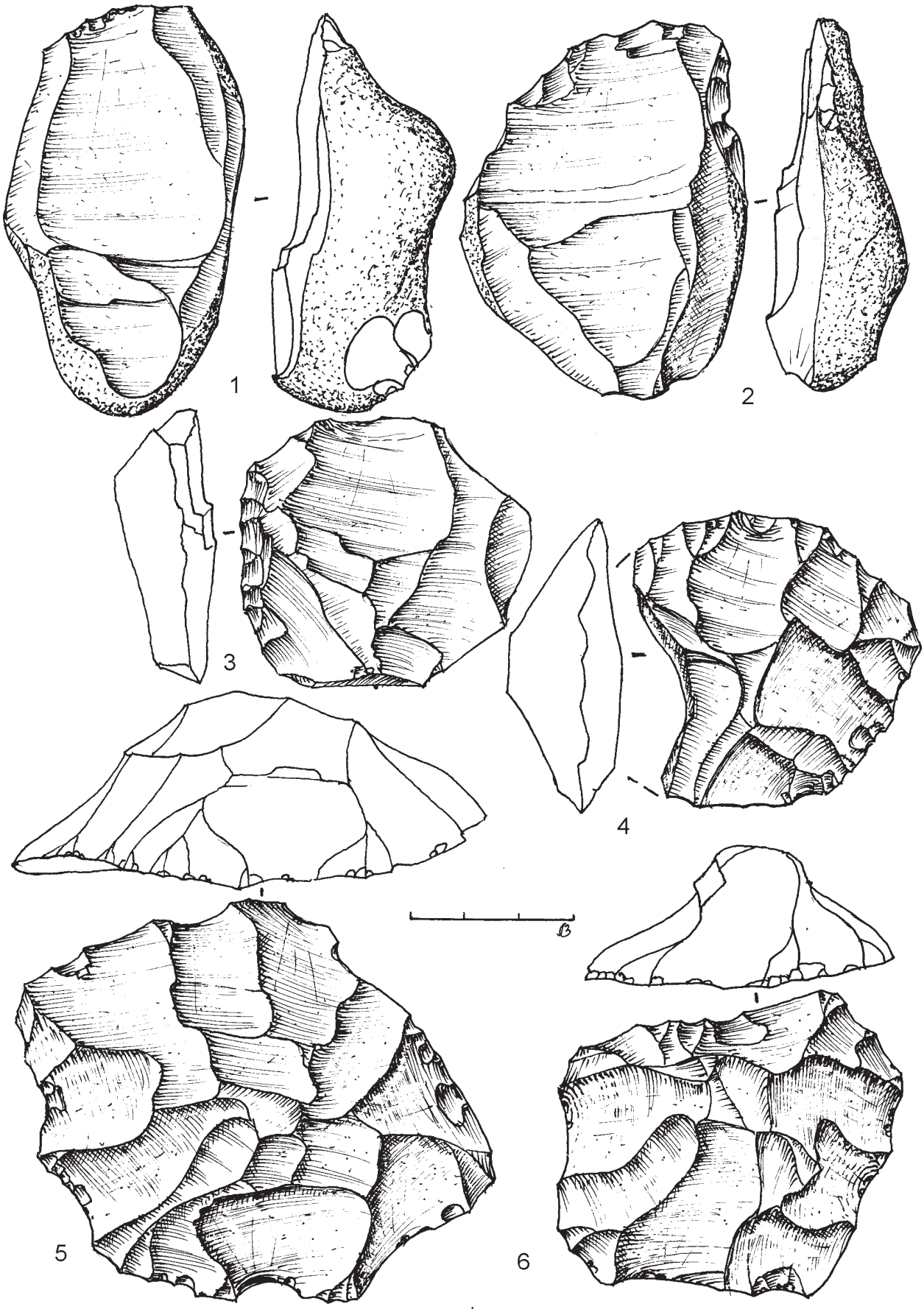

Рис. 3. Коробчине-курган - 2011. Нуклеуси сплощені одноплощинні (1, 2) та дископодібні (3-6).

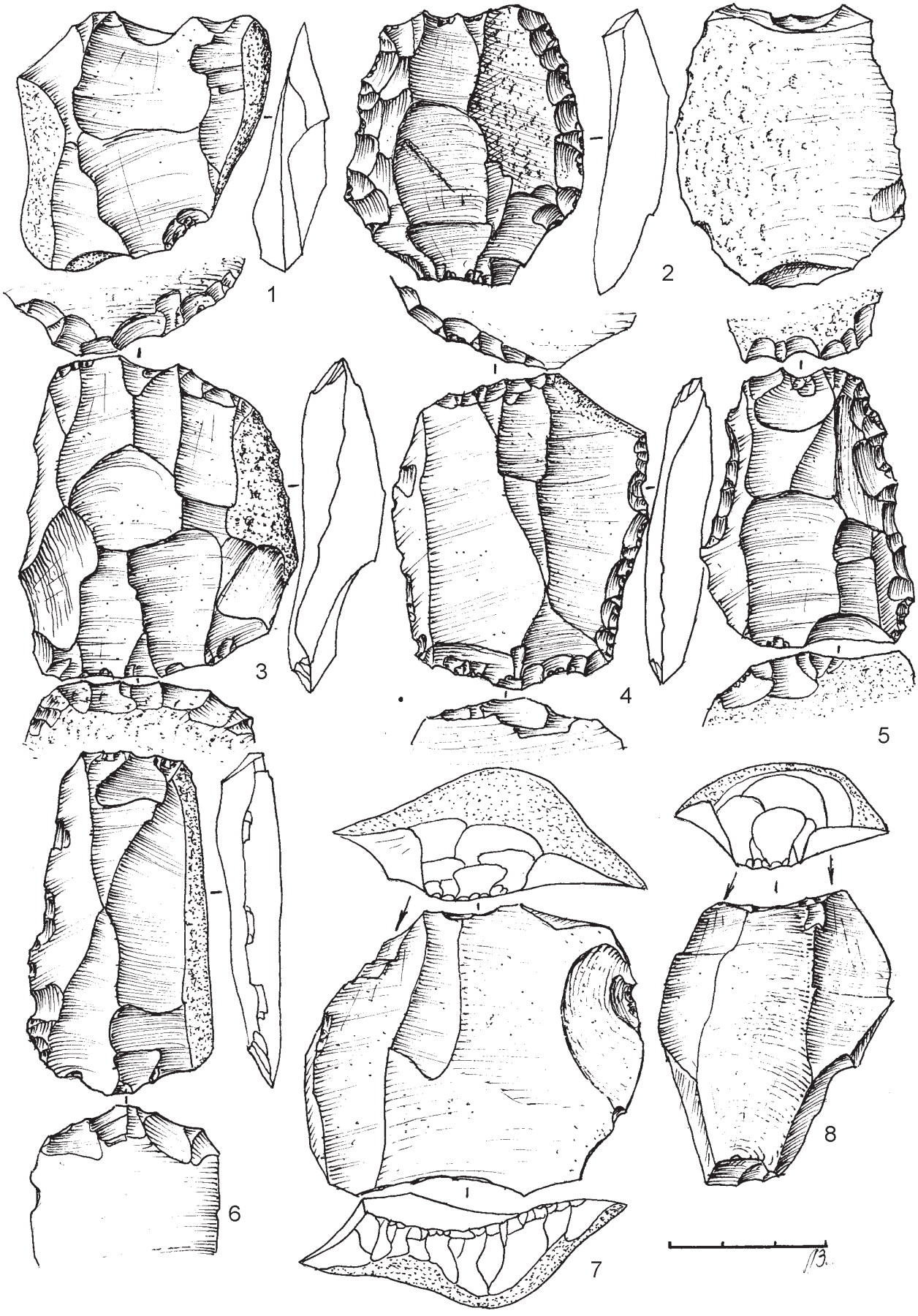

Рис. 4. Коробчине-курган - 2011. Сколи з підтескою кінців (1-6) та білатеральні струги (7, 8).

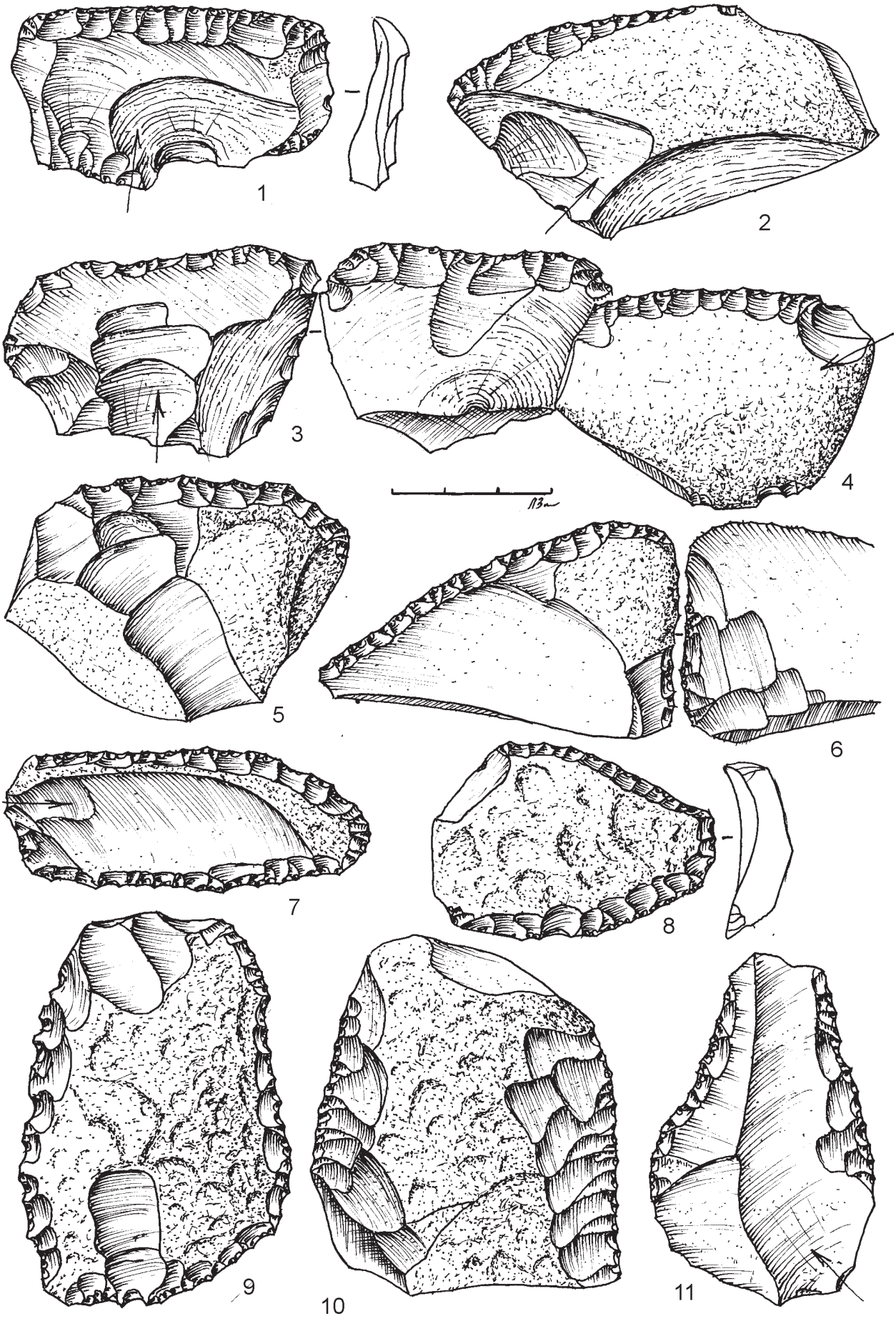

Рис. 5. Коробчине-курган - 2011. Скребла.

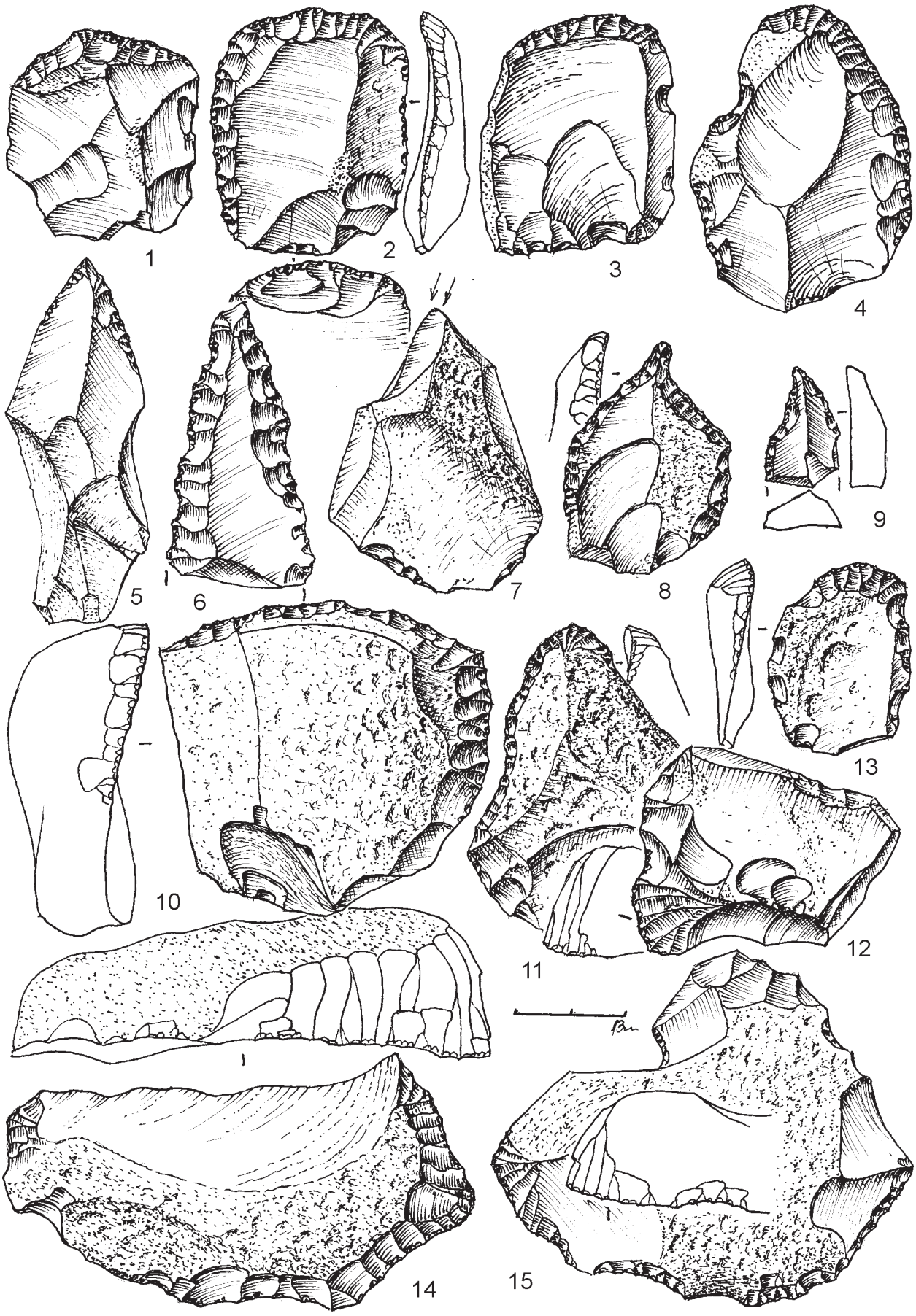

Рис. 6. Коробчине-курган - 2011. Крем'яні вироби верхньопалеолітичного типу.

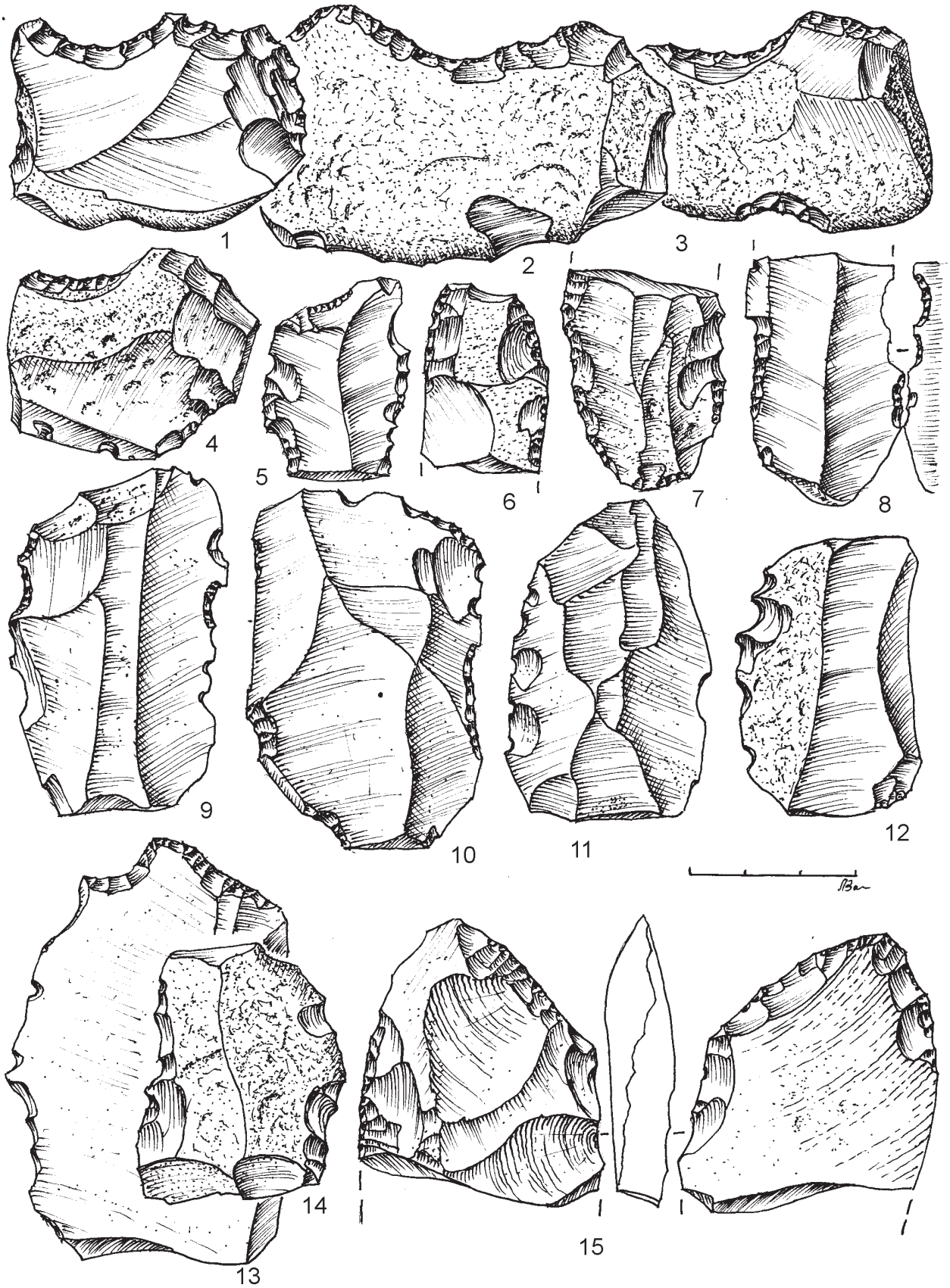

Рис. 7. Коробчине-курган - 2011. Скобелі (1-4), зубчасті знаряддя (5-14), уламок біфаса (15).

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 56-62.

Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О.

НОВА ГРАВЕТСЬКА СТОЯНКА ОЗЕРОВЕ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Zaliznyak L.L., Vetrov D.O.

NEW GRAVETTIAN SITE OF OZEROVE IN KIROVOHRAD REGION

У статті публікуються матеріали нової граветської стоянки Озерове, дослідженої Археологічною експедицією НаУКМА у 2008-2011 рр. поблизу м.Новомиргород на Кіровоградщині.

Стоянка Озерове входить до великого скупчення різночасових пам'яток кам'яної доби на р.Велика Вись під м.Новомиргород на Кіровоградщині. Концентрація стоянок у цьому регіоні пояснюється відслоненнями крем'яної сировини в ярах сусіднього села Коробчине. Стоянка названа на честь її першовідкривача, краєзнавця з м.Новомиргород П.І. Озерова. Була відкрита ним, а також низка інших верхньопалеолітичних пунктів поблизу Новомиргорода, у 80-х роках XX ст.

Після відкриття цей пункт, як і більшість пам'яток регіону, були незаслужено забуті науковим загалом аж до початку XXI століття, коли протягом 2004-2007 років пункт неодноразово відвідували Л.Л.Залізняк, В.М.Степанчук С.М.Рижов, Д.О.Вєтров (Степанчук 2006, Залізняк та ін., 2007а, б). Обстеження обмежувалися зборами підйомного матеріалу. Навесні 2008 року під час роботи Новомиргородської новобудовної експедиції під керівництвом Л.Л.Залізняка, за участю Д.О.Вєтрова, В.О.Манька, П.І.Озерова, І.М.Хоптинця, було проведене шурфування пам'ятки. У ході обстеження зораного поля, на якому розташована стоянка, виявлено три скупчення крем'яного матеріалу з переважанням кременів верхньопалеолітич-ного вигляду. На місці двох найбільших концентрацій знахідок було закладено два шурфи для з'ясування рівня залягання матеріалу і ступеня збереженості культурного шару. За результатами цих досліджень стоянка була визнана як перспективна для розкопок (Степанчук 2006; Залізняк та ін. 2009а, б).

Пам'ятка розташована за 500 м на захід від крайніх хат с.Лікареве та за кілометр на південь від східного краю с.Коробчине Новомиргородського району Кіровоградської області на невеликому мисі високого плато лівого берега річки Велика Вись. Мис обмежений з півночі заплавою р.Велика Вись, із заходу урочищем Байрак та зі сходу майже повністю замитим давнім яром. Урочище Байрак являє собою систему крутих ярів, заростих густим лісом, який місцеві мешканці звуть Коробчинським.

Улітку 2010 р. археологічною експедицією Національного університету „Києво-Могилянська академія" під керівництвом Л.Л.Залізняка було закладено розкоп площею 21 кв. м, орієнтований по осі північ – південь, та 10 шурфів для з'ясування меж пам'ятки. Загалом за польовий сезон 2010 р. було досліджено близько 35 кв. м стоянки.

Наступного 2011 р. дослідження стоянки Озерове продовжено тією ж археологічною експедицією НаУКМА. Розкоп площею 28 кв. м було прирізано до північно-західного кута розкопу 2010 р. Функції керівника розкопу, на якому працювали студенти НаУКМА та Кіровоградського педуніверситету, протягом обох років розкопок виконував м.н.с. Д.О. Вєтров. Важливу роль у дослідженні пам'ятки відіграв керівник практики кіровоградських студентів В.В.Собчук.

Культурний шар досліджувався в метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які розбиралися ножами. Поодинокі знахідки кременю залягали від сучасної поверхні до основного культурного шару, що знаходився на глибині близько 0,9-1,1м, у верхній частині бузького лесу. Поодинокі знахідки зустрічалися до гл. 1,3 м. Незначне розпорошення артефактів пояснюється діяльністю землериїв, про що свідчать численні кротовини, що сягали глибини 1,5 м і більше.

Стратиграфію пам'ятки у 2010 р. досліджувала д.г.н. Ж.М.Матвіїшина. Вона підтвердила залягання кременів практично на одному стратиграфічному рівні – у верхній частині бузького лесу, що за Н.П.Герасименко (2004, с.19), відкладався у відрізок часу 27-19 тис. років тому. Леси, що вміщують артефакти, за висновком згаданих геологів, формувалися в холодному або помірно-холодному степу з

рідколіссям і чагарниками в долинах річок та в балках.

На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та ушкодження плугом унаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинування артефактів із суглинків нерівномірне. Вапнякова кірка вкривала більшість кременів із суглинків, особливо їх нижню поверхню. Гострі краї кременів не мають видимих ушкоджень, їх горизонтальне положення свідчить про непорушейнованість шару (звичайно, за винятком ріллі). Морфологічна однорідність комплексу свідчить про його гомогенність.

Для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю. Джерелом сировини вірогідно було первинне родовище кременю в ярах біля с.Коробчине, за кілометр на північний захід від стоянки Озерове.

Загалом за три сезони досліджень (2008, 2010, 2011 рр.) розкопано 63 кв. м площі стоянки (з урахуванням площі шурфів). Добуто 1661 кремінь, 43 з яких – знаряддя з ретушшю. У цілому вироби з кременю відзначаються значними розмірами, що властиво комплексам граветської традиції, але з іншого боку, свідчить про багату сировинну базу пам'ятки.

Рельєфні відбивні горбки масивних первинних відщепів свідчать, що первинна обробка кременю, відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Декілька масивних крем'яних відбійників із зірчастою забитістю знайдені на пам'ятці. У колекції представлені всі етапи обробки кременю – від первинного розщеплення до виготовлення знарядь праці.

Переважну більшість знахідок (1359), становлять відходи виробництва, а саме: різноманітні уламки кременю, відщепи та луски – 1252, нуклеподібні уламки – 23, авіважі та інші технологічні сколи (10), 2 різцеві сколи.

Знайдено 25 нуклеусів (рис.1-2). Серед них слід відзначити 8 одноплощинних ортогнатних з прямою площиною, із яких 5 великих і масивних використовувалися для отримання великих широких пластин (рис.1). Три інші ядрища мають менші розміри і використовувалися для отримання менших заготовок (рис.2). У колекції є ще: 5 одноплощинних ортогнатних нуклеусів зі скошеними площинами великих розмірів (рис.1,*3*); 2 малих двоплощинних ортогнатних нуклеуса; 1 великий двоплощинний ортогнатний нуклеус.

Виразну групу складають двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами (рис.2). З них 7 мають малі розміри і 3 – великі. Майже всі двоплощинні нуклеуси зустрічного сколювання, крім двох великих двоплощинних нуклеусів, що мають суміжні площини сколювання. Також були знайдені 1 торцевий двоплощинний нуклеус зустрічного сколювання виготовлений на невеликому уламку кременю та 1 малий багатоплощинний нуклеус. Деякі нуклеуси спрацьовані і мають сплощену форму.

Основною заготовкою для знарядь праці слугували пластини великих та середніх розмірів шириною 2-4 см. Усього їх нараховується в колекції 230 екземплярів, що становить близько 20% від загальної кількості усіх крем'яних виробів стоянки. Цілих пластин дуже мало, переважна їх більшість представлена уламками. Рівномірне патинування цих фрагментів, знайдених в культурному шарі свідчить про те, що зламані вони були в давнину.

Характерним елементом техніки первинної обробки кременю стоянки є неглибокі негативи відбивних горбків пластин. Над широким, але невисоким відбивним горбком більшості пластинчастих сколів нависає край ударної площини, утворюючи характерну «губку». Маловиразний рельєф відбивних горбків відповідає неглибоким негативам сколів на великих призматичних нуклеусах, які слугували для отримання пластинчастих заготовок знарядь. Ці технологічні особливості є наслідком застосування м'якого (рогового?) відбійника, що характерно для первинної обробки кременю пам'яток граветського технокомплексу прильодовикової Європи.

Виробів з ретушшю всього 43 екземпляри (близько 4% від загальної кількості кременів), не рахуючи 28 аморфних відщепів та уламків зі спорадичною ретушшю. Навіть серед сформованих знарядь переважають морфологічно невиразні вироби. Лише 20 виробів з ретушшю можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Структуру комплексу виробів з ретушшю стоянки Озерове визначають три головні категорії знарядь: різці, скребачки, пластини з ретушшю.

Скребачки – найвиразніша категорія знарядь стоянки. Представлені в колекції 12 екземплярами. Серед них 7 кінцевих скребачок на пластинах (рис. 3, *1-4, 7*) та 2 кінцеві на відщепі (рис.3, *5*). Частина скребачок зламані (рис. 3, *1, 2, 5*) або представлені фрагментарно лише частиною робочого леза (рис. 3, *12*).

ОЗЕРОВЕ. ТАБЛИЦЯ КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ
(ДОСЛІДЖЕННЯ 2008, 2010, 2011 рр.)

ВИРОБИ	2008	2010	2011	Разом
Пренуклеуси	1		2	3
Нуклеуси одноплощ. ортогнат великі		3	2	5
ортогнатні малі		2	1	3
зі скош. площиною		1	4	5
двоплощинні ортогнатні великі	1	1	2	4
ортогнатні малі		2		2
зі скош. площиною			5	5
Нуклеуси торцеві двоплощинні			1	1
Нуклеуси багатоплощинні			1	1
Нуклеподібні уламки	6	14	3	23
Авіважі та інші технічні сколи	4	5	1	10
Різцеві сколи		1	1	2
Мікроластини та їх уламки		11	33	44
Пластини та їх уламки	79	61	90	230
Відщепи та уламки кременю	285	442	525	1252
Аморфні відщепи з ретушшю	8	18	2	28
Знаряддя ретушовані				
Різці кутові на зламаній пластині	1		1	2
бічні		1		1
подвійні		1	1	2
кутові на відщепі		1	1	2
Скребачки кінцеві	1	5	2	8
Скребачки на відщепах	1	1	1	3
Різець-скребачка		1		1
Вістря			1	1
Свердло			1	1
Пластини з ретушшю	4	8	5	17
Скребла на відщепах			2	2
Уламки знарядь		1	1	2
УСЬОГО	**392**	**580**	**689**	**1661**
У т. ч. завершених знарядь з ретуш.	**8**	**19**	**16**	**43**

Більшість скребачок досить великі (рис.3, *1, 2, 5, 7*), мають добре відретушований регулярною притуплючою ретушшю випуклий робочий край, причому ретуш часом заходить на боки заготовки (рис.3, *1-4*).

Різців усього 7 (рис.3, *8-10, 11, 13*). Вони морфологічно різноманітні. Переважають кутові на відщепах (рис.3, *9-11*) та пластинах (рис. 3, *13*). Є великий подвійний серединний багатофасетковий різець на масивній пластині (рис. 3, *8*), різець комбінований зі скребачкою.

Знайдено невелике свердло виготовлене дрібним ретушуванням на дистальному кінці пластинки (рис.3, *6*). Також було знайдено 2 скребла на великих масивних первинних відщепах, аналогічних скреблам зі стоянок Троянове 4а та Троянове 4в.

Інші знахідки з вторинною обробкою представлені 17 ретушованими пластинами та їх уламками (рис.3, *14-16*). Тільки декілька з них мають чітку регулярну ретуш на одному чи двох краях заготовки, інші мають спорадичну нерегулярну ретуш.

Серед знахідок стоянки слід виділити масивний шматок пісковику овальної форми, що має сліди обробки, шматок червоної вохри та 2 фрагменти трубчастої кістки тварини.

Загалом колекція стоянки Озерове за характером сировини, значними розмірами пластинчастих заготовок і виробами з ретушшю, зробленими на великих і дуже великих пластинах, що мають ширину від 2 до 4 см і більше, розвиненою технікою отримання досконалих, великих пластин, широким використанням при виготовленні скребел значних за розміром первинних відщепів, морфологією ретушованих знарядь має прямі аналогії в матеріалах стоянок поблизу

с.Троянове, що за кілька кілометрів на північний схід. Схожість цих пам'яток проявляється не тільки в подібності колекцій кременю, а і у стратиграфії залягання знахідок – у верхній частині бузького лесу. Значна роль відходів виробництва, нуклеусів і нечисленність виробів з ретушшю дають підстави визначити пам'ятку, як спеціалізовану стоянку-майстерню.

Таким чином, стоянку Озерове слід віднести до кола граветських, оскільки її крем'яний інвентар має прямі паралелі серед виробів відомих граветських пам'яток Троянове 4, Троянове 3, Троянове 5 цього ж регіону та нижніх граветських шарів стоянки Володимирівка на р.Синюха (шари 8, 7), а також у матеріалі пам'яток «молодовської культури» басейну Дністра (Черниш 1953).

Враховуючи нечисленність граветських пам'яток у Центральній Україні, стоянку Озерове слід кваліфікувати як перспективну пам'ятку, що потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. – Автореф. докт. дис. – К., 2004. – 39 с.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. – 2007а. - №2. – С.3-9.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. – №10. – 2007а. – с.102-125.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Троянове 4 – перша граветська пам'ятка у Середньому Подніпров'ї / / АДУ 2005-2007. – К., 2007б. – С.165-168.

Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О.,Хоптинець М.І. Беленко М.М. Розкопки «Археологічної експедиції НаУКМА» палеолітичних стоянок на р.Вись у 2009 р. // АДУ 2008-2009. – К., 2009. – С.100-101.

Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Озеров П.И. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р.Большая Высь в 2004 году // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ – Запоріжжя:, Дике Поле, 2006. – С.34-39

Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. – К., 1953. – 76 с.

Zaliznyak L.L., Vetrov D.O.

New gravettian site of Ozerove in Kirovohrad region

Paper presents materials of new Gravettian site of Ozerovo studied nearby the Novomyrhorod city of Kirovohrad by the Archaeological expedition of NaUKMA in the years 2008-2011.

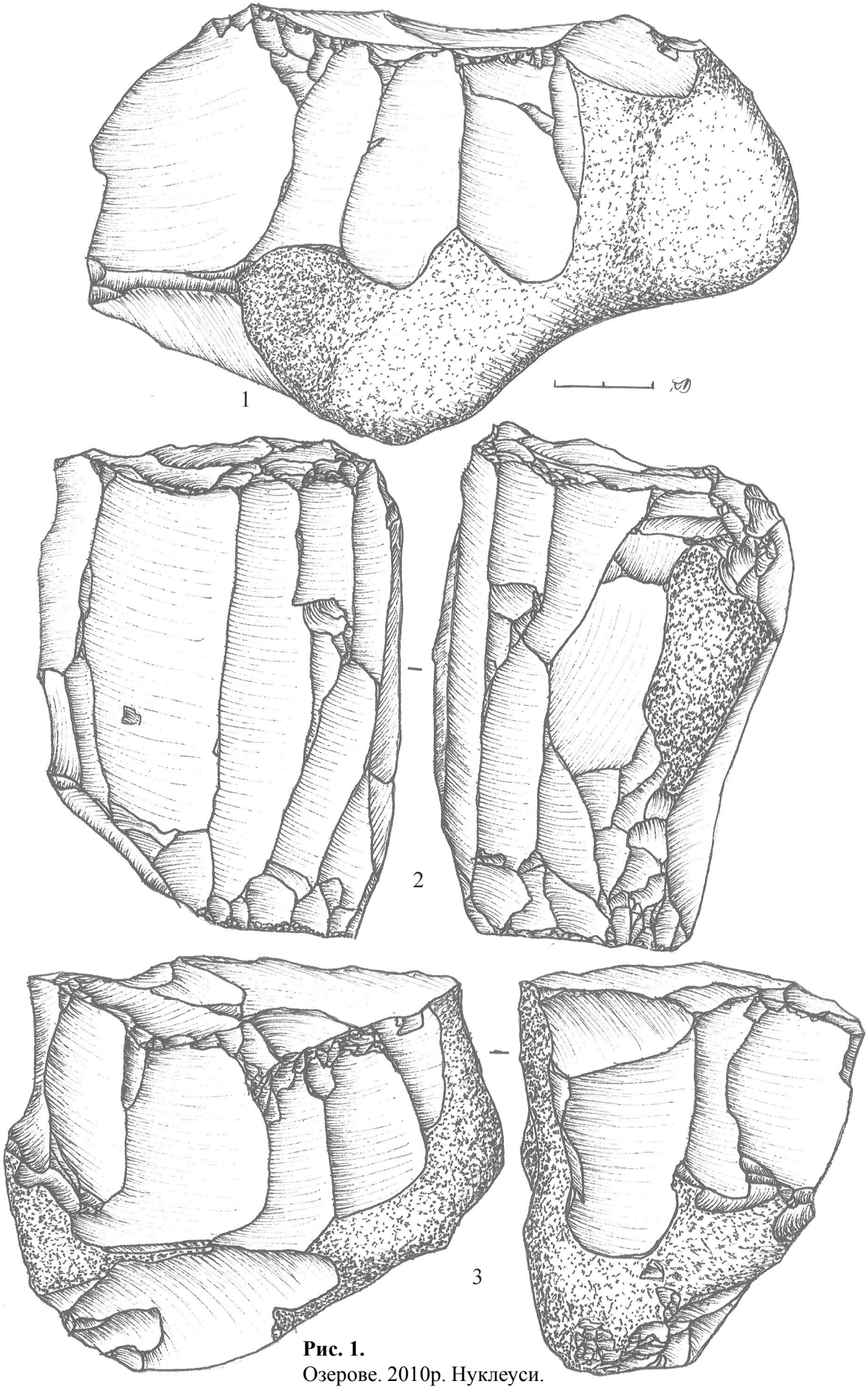

Рис. 1.
Озерове. 2010р. Нуклеуси.

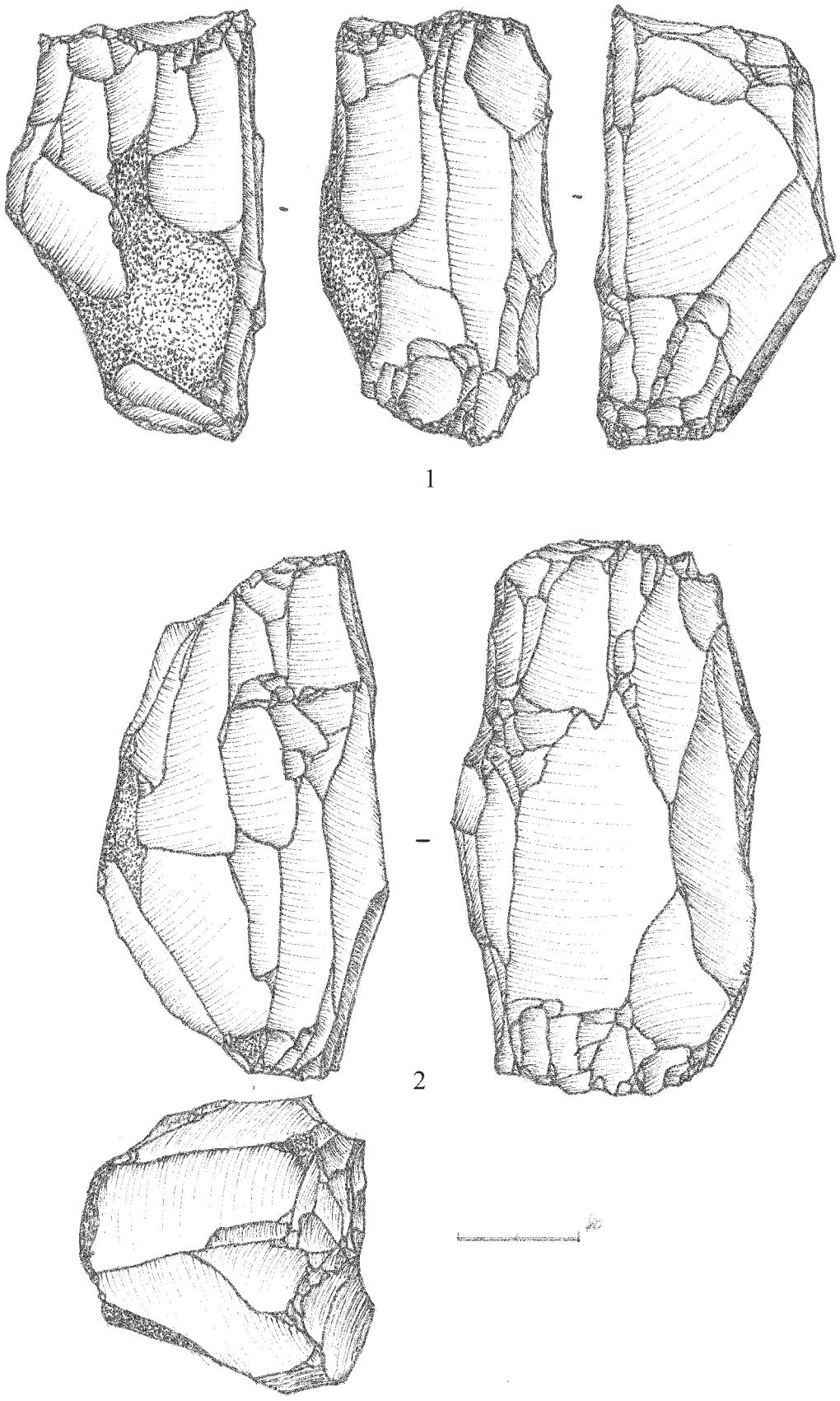

Рис. 2. Озерове. 2011р. Нуклеуси.

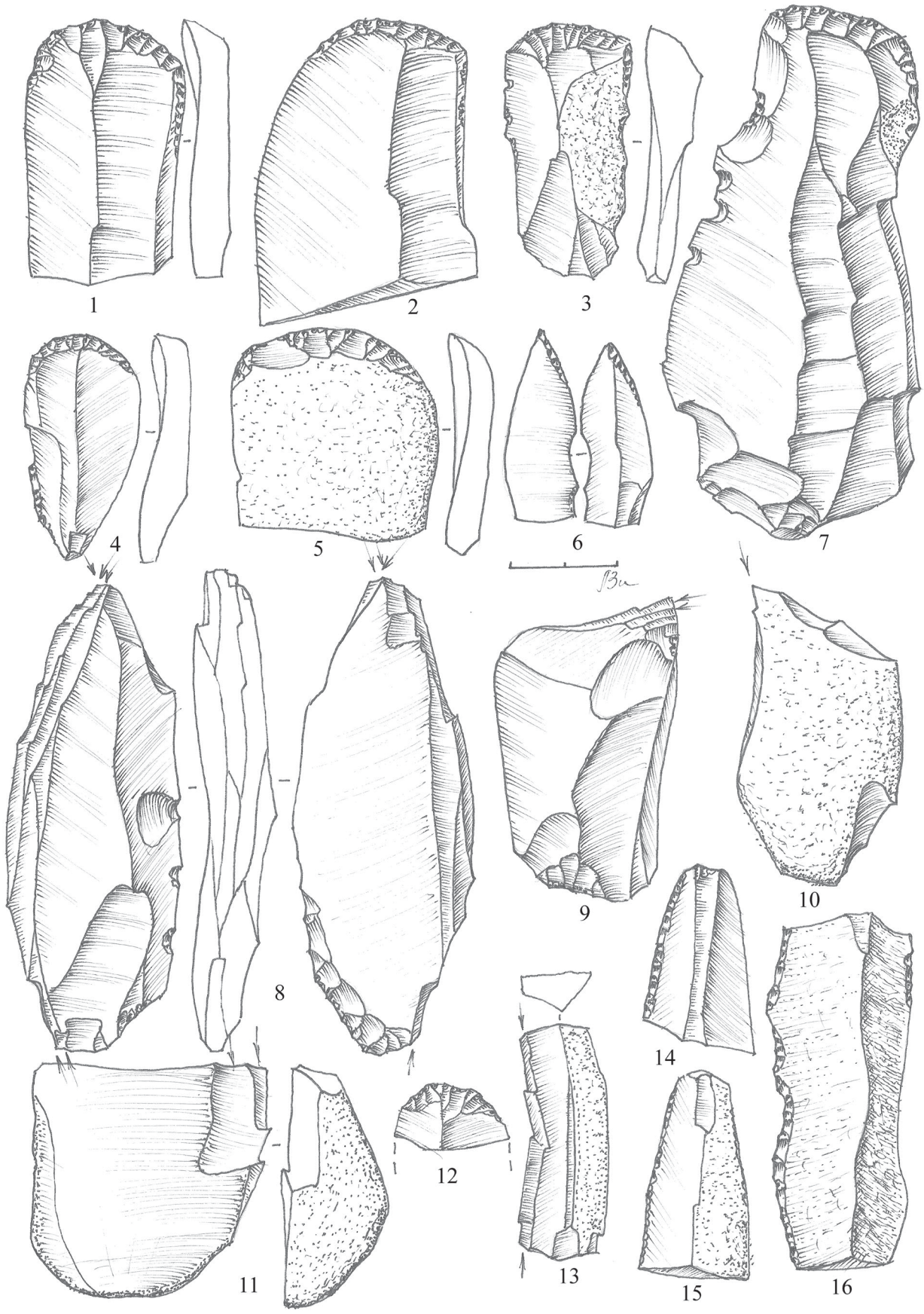

Рис. 3. Озерове. 2010-2011рр. Знаряддя праці.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 63-73.

Матвіїшина Ж.М.,
Дорошкевич С.П.

РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОПЕДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК В БАСЕЙНІ ВЕЛИКОЇ ВИСІ

Matviyishyna Zh.M.,
Doroshkevich S.P.

RESULTS OF PALEOPEDOLOGY RESEARCH OF LATEPALEOLITHIC MONUMENTS IN BASIN THE BIG WYSS

За допомогою палеопедологічного методу, з широким застосуванням мікроморфологічного аналізу з'ясовуються питання генезису та стратиграфії верхньочетвертинних відкладів на пізньопалеолітичних стоянках е басейні р. Велика Вись. Особливу увагу звернено на генезис відкладів тих горизонтів, в яких виявлено крем'яний матеріал, з метою палеогеографічних реконструкцій природних умов часу проживання давньої людини на основі педологічних даних.

У 2010 році, за запрошенням зав. відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України д. і. н. Л.Л. Залізняка, співробітниками відділу палеогеографії Інституту географії НАН України д. геогр. н. Ж.М. Матвіїшиною та м. н. с. С.П. Дорошкевичем були проведені палеопедологічні дослідження верхньочетвертинних відкладів на палеолітичних стоянках у басейні р. Велика Вись. Метою проведених досліджень було з'ясування питань генезису і стратиграфії відкладів, уточнення результатів попередніх досліджень та власне палеогеографічні реконструкції природних умов часу проживання давньої людини.

У басейні р. Велика Вись нами було досліджено три пізньопалеолітичні стоянки – Вись, Озерове та Коробчине, що знаходяться в Новомиргородському районі, Кіровоградської області. За сучасним фізико-географічним районуванням ця територія знаходиться в межах лісостепової зони, Подільсько-Придніпровського краю, Південнопридніпровської височинної області, з характерними для неї фізико-географічними умовами (Національний атлас України 2007). На стоянках були досліджені відклади голоценового (hl), бузького (bg), витачівського (vt) та удайського (ud) горизонтів, згідно стратиграфічної схеми розчленування четвертинних відкладів України (Веклич та ін. 1993). При палеогеографічних реконструкціях враховувалися результати більш широких досліджень з просторово-часової кореляції палеогеографічних умов четвертинного періоду для території України (Матвіїшина та ін. 2010) і конкретно для Середнього Побужжя (Матвіїшина, Дорошкевич 2010). Палеопедологічні дослідження включали детальний макроморфологічний опис горизонтів різновікових відкладів на пізньопалеолітичних стоянках, відбір зразків та мікроморфологічний аналіз 35 шліфів із непорушеною структурою з генетичних горизонтів ґрунтів і лесів. Методика палеопедологічних досліджень детально описана в монографії М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, В.В. Медведєва та ін. (Веклич та ін. 1979), тому ми не будемо зупинятися на цьому питанні. Лише відмітимо, що мікроморфологічний аналіз, на відміну від інших методів, які в основному використовують усереднені дані, надає можливість розглядати під мікроскопом зразки з ґрунтів у непорушеному стані, спостерігати природне співвідношення компонентів мікробудови, що неможливо виявити іншими методами. Окрім того, мікроморфологічний аналіз надає можливість виявити індивідуальні риси мікробудови відкладів, характерні для окремих стратиграфічних горизонтів (Матвіїшина 1982), та з'ясувати питання генезису відкладів, діагностуючи ознаки тих чи інших ґрунтотворних процесів. У зв'язку з обмеженим обсягом публікації, ми не маємо змоги повністю висвітлити весь хід палеопедологічних досліджень, тому подаємо лише їх результати та висновки..

Стоянка **Вись** знаходиться за 1,3 км на північний-схід від с. Лікареве. Це унікальна палеолітична пам'ятка, на якій в одному культурному шарі знайдено крем'яні артефакти,

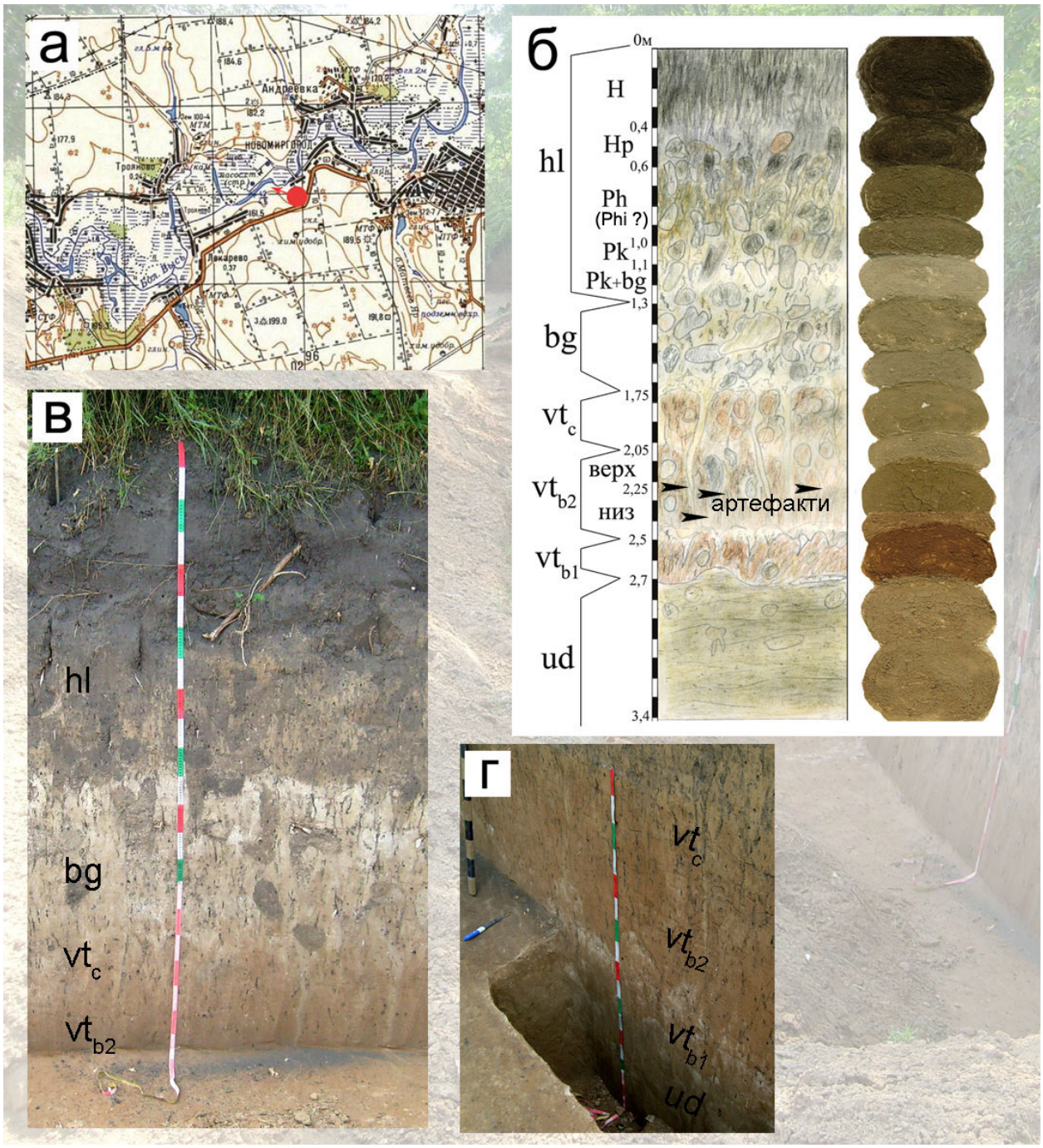

Рис. 1. Розріз плейстоценових відкладів на археологічній стоянці Вись: **а** - місце розташування розрізу; **б)** - зарисовка основного шурфа з стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу (за Ж.М. Матвіїшиною); **в** - фото основної розчистки з відкладами голоценового, бузького та витачівського горизонтів; **г** - фото витачівського та удайського горизонтів.

що поєднують властивості обробки кременю верхньопалеолітичних культур селет та ориньяк з середньопалеолітичними (мікокськими) традиціями (Залізняк та ін. 2008, Залізняк та ін. 2010). Вона розташована на лівому березі р.Велика Вись, на геоморфологічному рівні третьої надзаплавної тераси (прилуцько-удайської).

У 2008 році відклади стоянки були досліджені палеопедологічним методом, з використанням мікроморфологічного аналізу, Ж.М. Матвіїшиною та О.Г. Пархоменком (Матвіїшина, Пархоменко 2008). Нами, з метою уточнення стратиграфії та з'ясування питань генезису і палеогеоморфології відкладів, в межах стоянки досліджено основний шурф (рис. 1) та два додаткові (рис. 2).

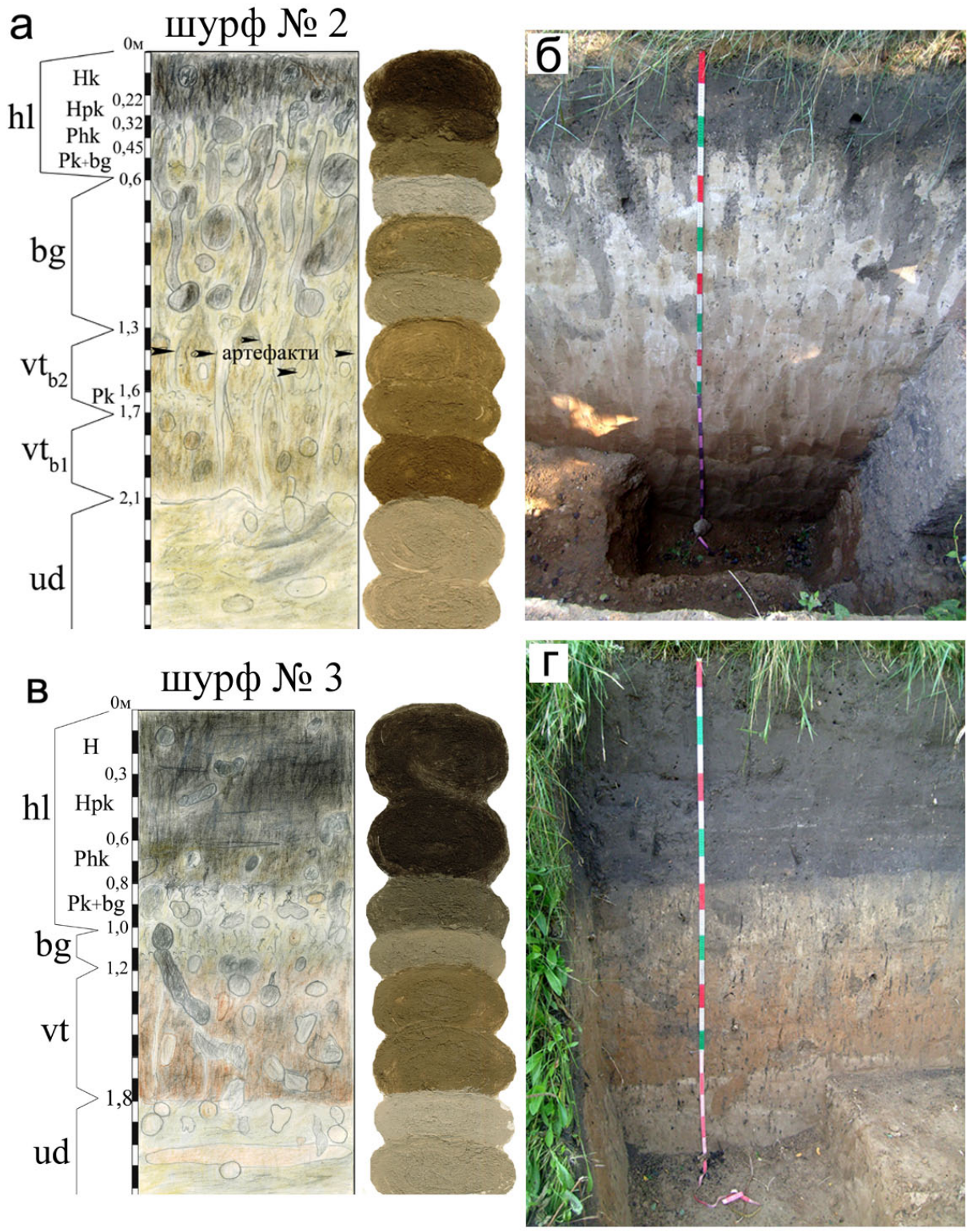

Рис. 2. Додаткові шурфи на стоянці Вись: **а, в** – польові зарисовки з стратиграфічним розчленуванням відкладів і примазками натурального матеріалу (за Ж.М. Матвіїшиною), **б, г -** фото шурфів

Сучасний (***голоценовий***) ґрунт вже був досліджений Ж.М. Матвіїшиною та О.Г. Пархоменком і визначений ними як лучний чи лучно-чорноземний, а результати палеопедологічного дослідження, в т.ч. мікроморфологічного, опубліковані (Матвіїшина, Пархоменко 2008). Риси макро- та мікробудови голоценового ґрунту (глибока гумусованість профілю, відносна вилуженість маси від карбонатів та її добра агрегованість) вказують на його формування під вирішальним впливом біогенно-акумулятивних процесів (гумусоутворення

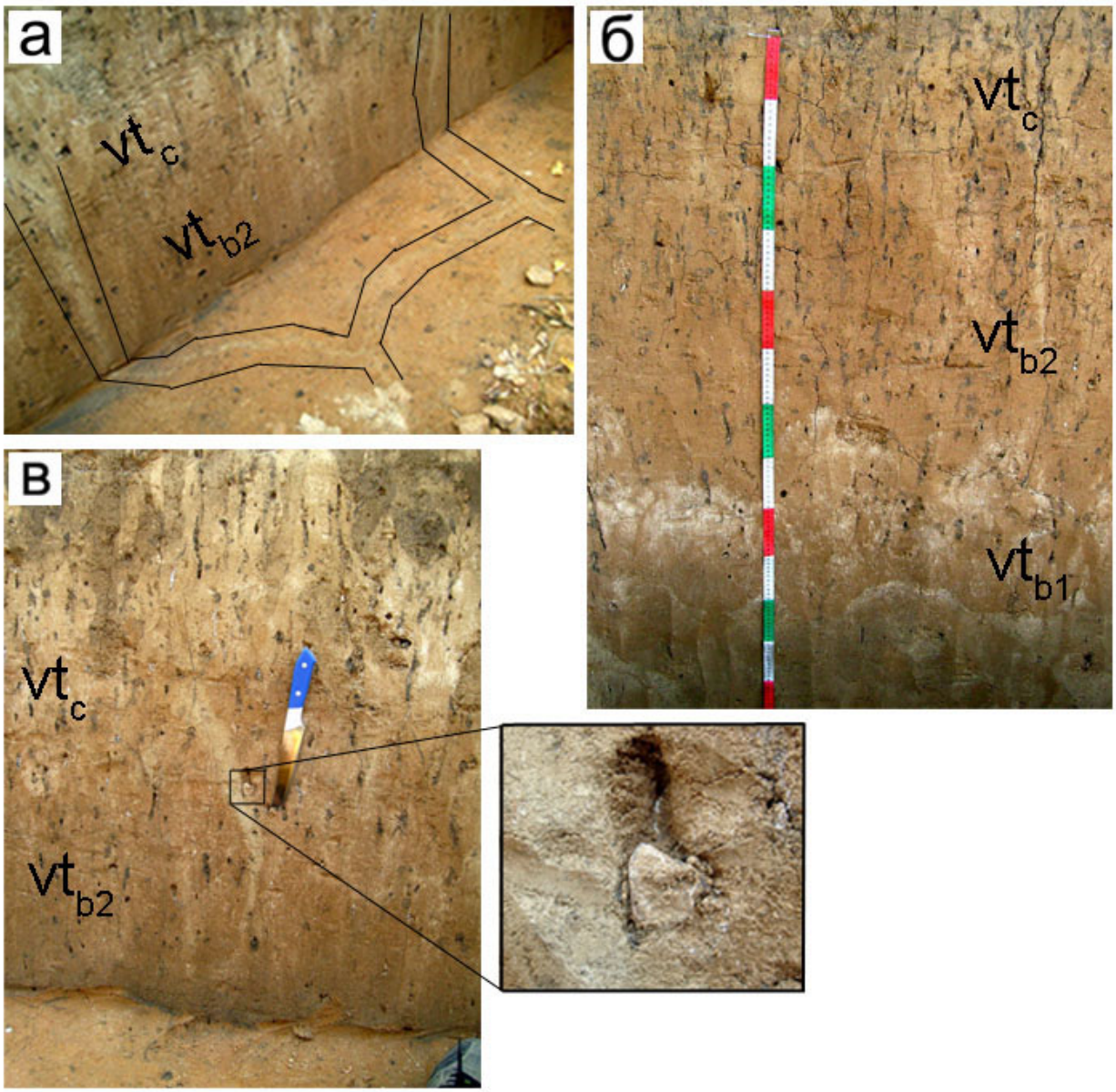

Рис. 3. Світа витачівських ґрунтів (фото): **а**) полігональні морозобійні тріщини, які розсікають витачівський горизонт; **б**) профіль ґрунтів витачівської світи; **в**) крем'яний артефакт в матеріалі ґрунту vt_{b2}

і гумусонакопичення), що підтверджує визначення сучасного ґрунту як *лучно-чорноземний*. У північно-західній стінці цього ж розкопу, в шурфі № 2, на відстані 5 м від основного шурфа, досліджено ґрунтовий профіль **чорнозему** *типового*, що є автоморфним ґрунтом для даної території.

Бузький горизонт представлений білясто-брудно-палевими лесоподібними суглинками, які сильно перетворені ґрунтовою фауною. Еолово-делювіальне походження лесоподібних суглинків вказує на їх формування протягом холодного етапу розвитку плейстоценової природи в умовах перигляціального клімату. Цей факт підтверджується ознаками кріогенних процесів: соліфлюкційними деформаціями та морозобійними тріщинами, що зафіксовані в світі витачівських ґрунтів (рис. 3). Полігональна структура останніх чітко вказує на інтенсивні кріогенні процеси протягом бузького часу (рис. 3, а).

Макро- та мікроморфологічні дані дослідження світи ***витачівських*** ґрунтів вказують на специфічність природних умов часу їх формування. Карбонатність та мала потужність профілів витачівських ґрунтів вказують на їх степовий, а можливо, й сухостеповий генезис. Характер мікробудови (рис. 4-5) – у вигляді злитих блоків, всередині яких щільно упаковані нодульні стяжіння карбонатно-залізисто-глинистої речовини, вказує на контрастні, змінно-волого-посушливі умови, що сприяли сегрегації

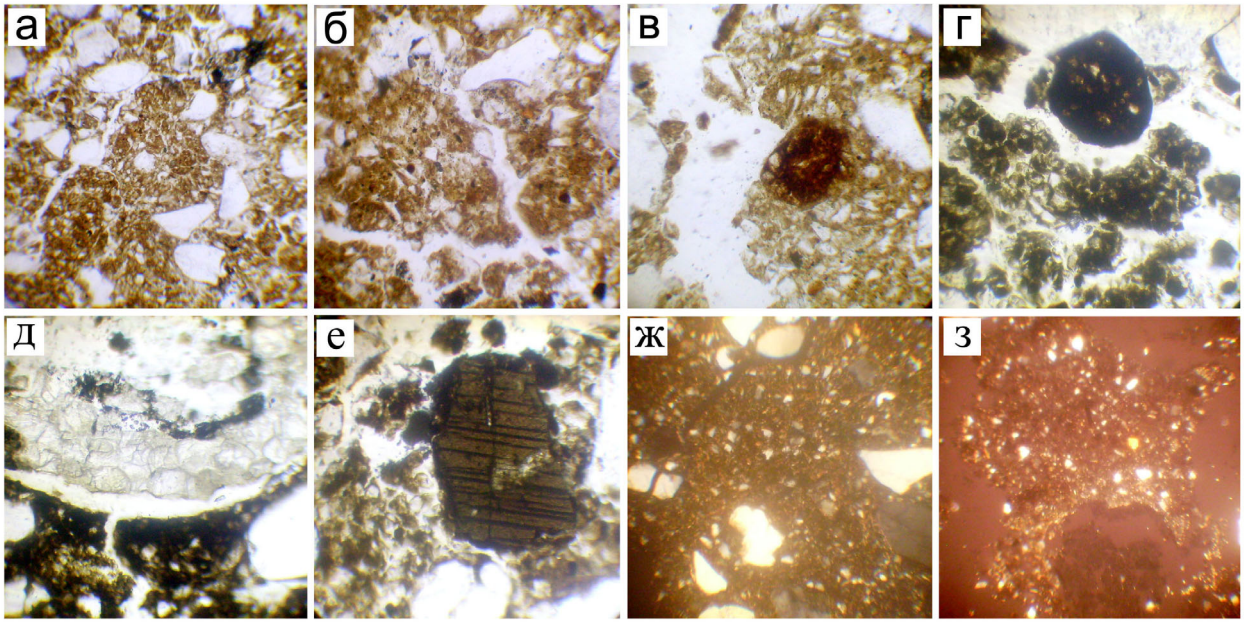

Рис. 4. Мікробудова ґрунту vt_{b2} на палеолітичній стоянці Вись: **а** – щільна мікробудова ґрунту; маса злита, карбонатна, оглинена та озалізнена /зб. 70, нік. II/; **б** – сегрегація органо-залізисто-глинистих речовин в межах окремих блоків, розділених порами-тріщинами у верхній частині ґрунту /зб. 140, нік. II/; **в** – залізистий мікроорштейн; каналовидна пора /зб. 140, нік. II/; **г** – округлий залізисто-манганový мікроорштейн /зб. 140, нік. II/; **д** – мікроконцентрація крупнокристалічного кальциту в порі /зб. 140, нік. II/; **е** – вивітрене зерно мінерального скелету /зб. 140, нік. II/; **ж** – піщано-пилувато-плазменна мікробудова Pk горизонту /зб. 70, нік. +/ **з**) мікрокристалічний кальцит просочує плазму /зб. 70, нік. +/

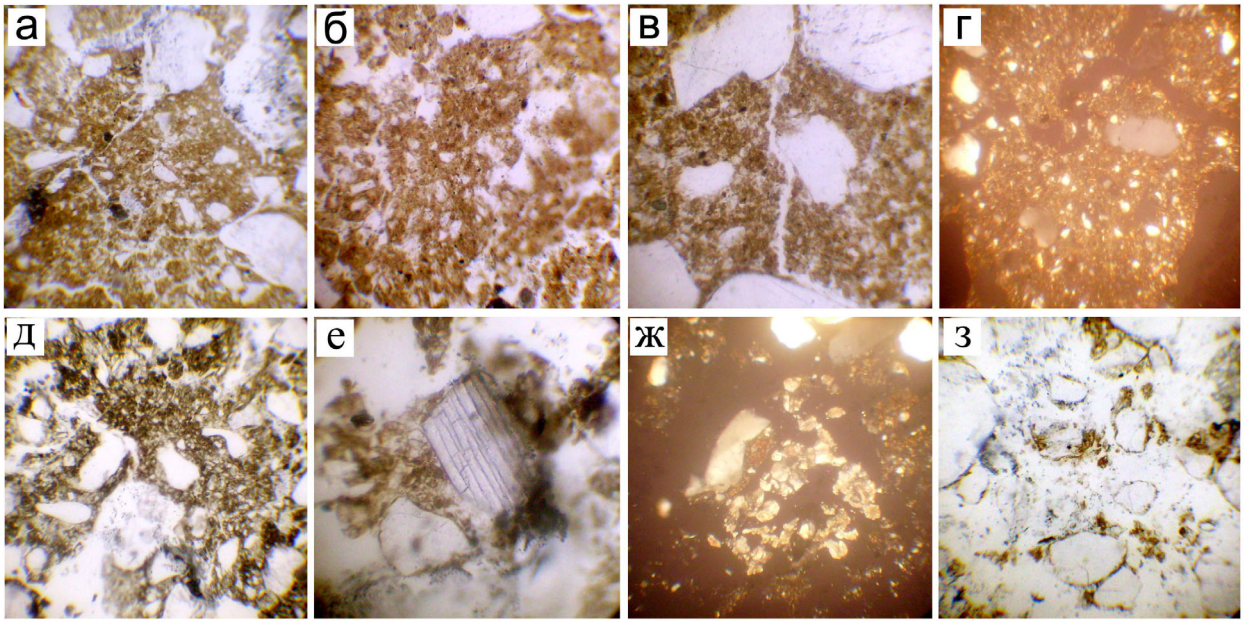

Рис. 5. Мікробудова витачівських ґрунтів з шурфа № 2: **а -** щільна мікробудова ґрунту vt_{b2}; маса злита, карбонатна, оглинена та озалізнена /зб. 70, нік. II/; **б -** сегрегація карбонатно-залізисто-глинистої речовини у вигляді нодульних утворень /зб. 140, нік. II/; **в -** злиті блоки розділені порами-тріщинами у ґрунті vt_{b2}; кутасті та обкатані зерна кварцу /зб. 140, нік. II/; **г** – цементація мікрокристалічним кальцитом пилувато-плазменної плазми в Pk ґрунту vt_{b2} /зб. 70, нік. +/; **д** – темно-бура залізисто-карбонатно-глиниста плазма ґрунту vt_{b1}; піщано-пилувато-плазменна мікробудова /зб. 70, нік. II/; **е** – вивітрене зерно польового шпату /зб. 140, нік. II/; **ж** – концентрація дрібно- та крупнокристалічного кальциту у вигляді ланцюжків в порі-каналі ґрунту vt_{b1} /зб. 70, нік. +/ **з** – мікробудова супіщаного удайського алювію; обкатані піщані зерна кварцу /зб. 70, нік. II/.

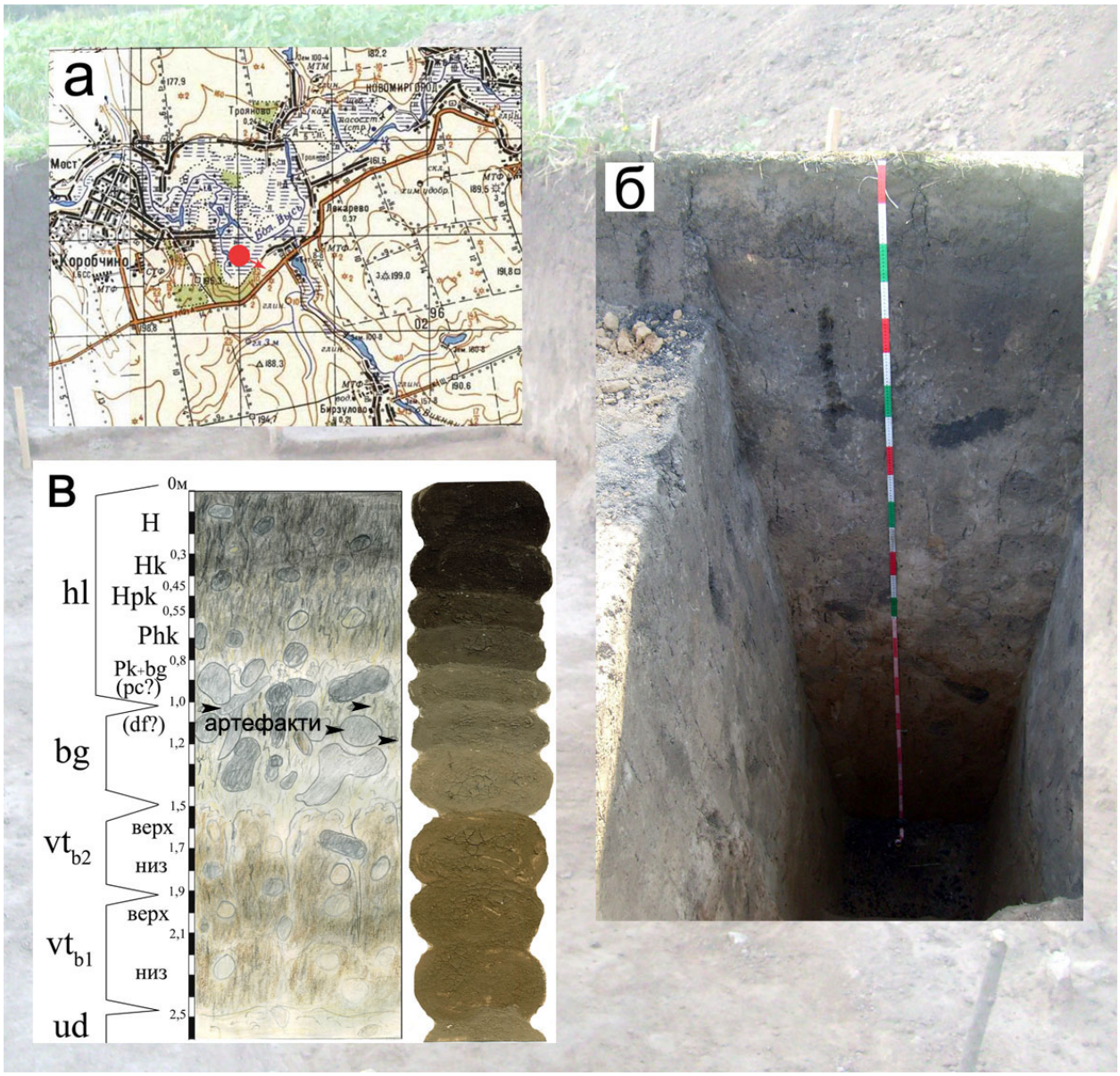

Рис. 6. Розріз плейстоценових відкладів на верхньопалеолітичній археологічній стоянці Озерове: **а** – місце розташування розрізу; **б** – фото профілю розчистки з відкладами голоценового, можливо, залишками причорноморського і дофінівського, а також бузького, витачівського та удайського горизонтів; **в** – польова зарисовка основного шурфа зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу (за Ж.М. Матвіїшиною)

глинистої речовини з колоїдних розчинів. Значна оглиненість, озалізненість та карбонатність маси, вивітреність зерен мінерального скелету свідчать про сприятливіші за сучасні умови для проходження процесів вивітрювання. Нами витачівські ґрунти визначено, як *дерново-бурий* ґрунт заключний стадії (vt_c), *бурий* ґрунт пізнього кліматичного оптимуму (vt_{b2}) та *темно-бурий алювіальний* ґрунт раннього оптимуму (vt_{b1}), який сформувався на субаквальних супіщано-легкосуглинкових відкладах прилуцько-удайської тераси.

Крем'яні вироби культурного шару селетського технокомплексу ранньої пори верхнього палеоліту, що датується Л.Л.Залізняком 30-34 тис. р. тому, залягали у верхній частині горизонту VtB-2, фіксуючи денну поверхню пам'ятки. Однак частина кременів по кріогенним тріщинам потрапила як у вищий горизонт VtC, так і в низи VtB-2.

Стоянка **Озерове** (граветська традиція) знаходиться за 1 км на південний захід від с. Лікареве. Розріз розташований на мисі давньої балки, на лівому березі р. Велика Вись, на пологому схилі межиріччя північної експозиції.

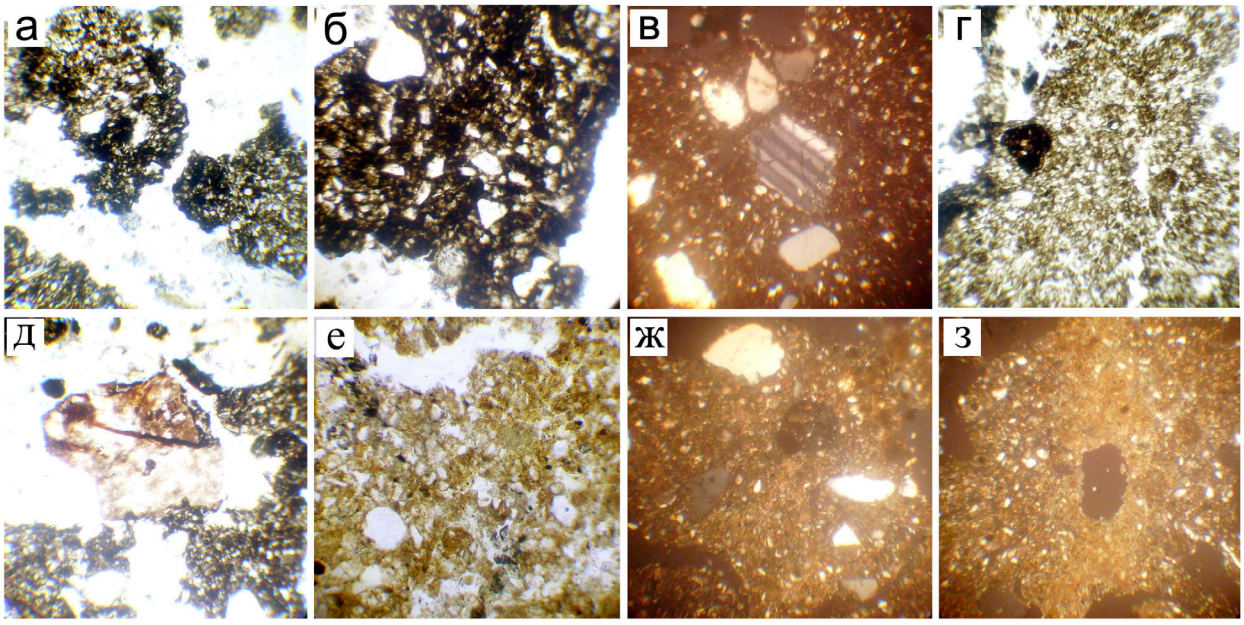

Рис. 7. Мікробудова сучасного ґрунту на палеолітичній стоянці Озерове: **а** – **д** - агрегованість гумусового горизонту з агрегатами високих порядків; розгалужена сітка пор /зб. 70, нік. II/; **б** – пилувато-плазменна мікробудова гумусового горизонту з чорно-бурим забарвленням гумусово-глинистої плазми /зб. 140, нік. II/; **в** - вилужена від карбонатів плазма гумусового горизонту; кварцові зерна скелету (1) та вивітрене зерно плагіоклазу (2) /зб. 70, нік. +/; **г** – пухке губчасте складення, карбонатно-глиниста плазма Hpk горизонту; пилувато-плазменна мікробудова; щільний залізистий мікроорштейн (1) /зб. 70, нік. II/; **д** - кородоване зерно кварцу з плівками гідрооксидів заліза /зб. 140, нік. II/; **е** - карбонатно-глинисті структурні виокремлення в Phk горизонті; каналоподібна (1) та округла (2) пори /зб. 70, нік. II/; **ж** - просочення маси Phk горизонту крипто- та мікрокристалічним кальцитом; щільний залізистий мікроорштейн (1) /зб. 70, нік. +/ **з**) концентрація мікрокристалічного кальциту навколо пори в Pk горизонті /зб. 70, нік. +/

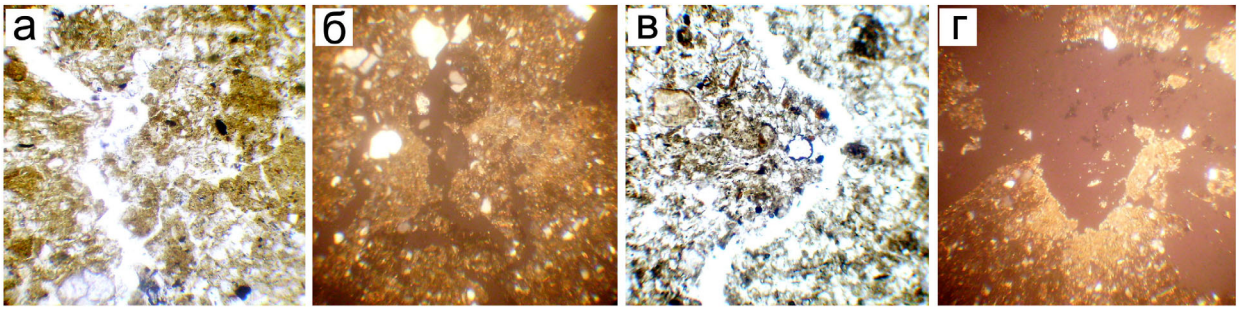

Рис. 8. Мікробудова бузького горизонту на палеолітичній стоянці Озерове:

А – карбонатно-глинисті мікроагрегати; розвинута сітка звивистих пор /зб. 140, нік. II/; **б** – просочення маси мікрокристалічним кальцитом; пилувато-плазменна мікробудова матеріалу /зб. 70, нік. +/; **в** - зерна первинних мінералів співрозмірні з лесовими часточками; каналоподібна пора (1) в бузькому лесі /зб. 140, нік. II/; **г** – концентрація мікрокристалічного кальциту навколо пори (1) в шліфах з бузького лесу /зб. 70, нік. +/

На пам’ятці досліджено відклади голоцену та верхнього плейстоцену. Крем’яні артефакти містяться у верхах бузького лесового горизонту, інтенсивно поруйнованого кротовинами. Палеопедологічні дослідження проведені в найбільш стратиграфічно повній розчистці (рис. 6).

Дані педологічного дослідження сучасного ґрунту (потужний ґрунтовий профіль, поступові переходи між генетичними горизонтами, темно-сіре, до чорного забарвлення, поступове зменшення кількості гумусу та освітлення матеріалу з глибиною, а в мікроморфології (рис. 7) розвиток складних

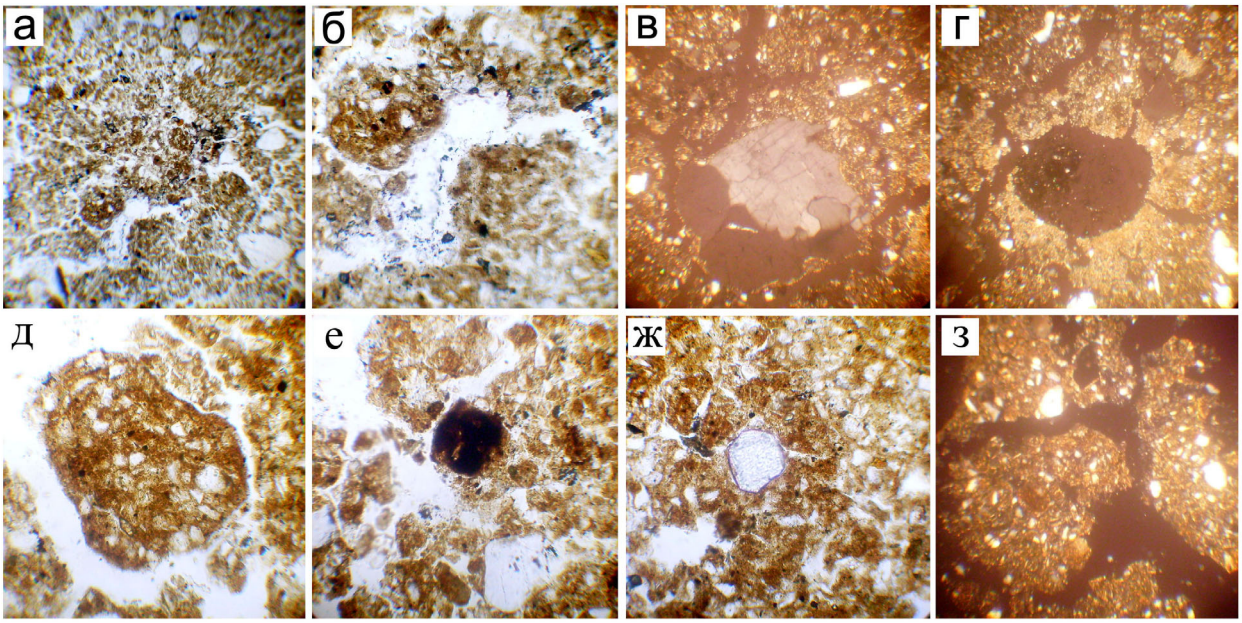

Рис. 9. Мікробудова ґрунту vt_{b2} на палеолітичній стоянці Озерове: **а**) мікробудова верхньої частини ґрунту /зб. 70, нік. II/; **б** - сегрегація органо-залізисто-глинистої речовини в нодульні утворення, у верхній частині ґрунту /зб. 140, нік. II/; **в -** просочення плазми мікрокристалічним кальцитом у верхній частині ґрунту; кородоване зерно кварцу (1) в порі (2) /зб. 70, нік. +/; **г**) концентрація мікрокристалічного кальциту навколо пори /зб. 70, нік. +/; **д** - нодуль в середній частині ґрунту / зб. 140, нік. II/; **е** - залізисто-мангановий мікроорштейн /зб. 140, нік. II/; **ж -** темно-бура залізисто-карбонатно-глиниста плазма; овально-кутасте зерно епідоту (1) /зб. 70, нік. II/ **з**) структурні виокремлення у вигляді злитих блоків у нижній частині ґрунту; просочення плазми мікрокристалічним кальцитом /зб. 70, нік. +/

мікроагрегатів, розвинута система порожнинного простору, різноманітні новоутворення карбонатів кальцію), дозволяють визначити його як *чорнозем типовий.*

Крем'яні вироби граветської культурної традиції (технокомплексу), за Л.Л.Залізняком, залягали в шарі суттєво поруйнованого кротовинами палевого бузького лесу. Результати дослідження сильно перетвореного ґрунтовою фауною відкладів ***бузького*** горизонту дозволяють зробити висновки щодо його генезису. Особливості макро- та мікробудови (рис. 8 в, г) карбонатних бузьких лесоподібних суглинків (зерна первинних мінералів співрозмірні з лесовими часточками) вказують на формування цих відкладів у холодних та сухих перигляціальних умовах холодного степу.

Результати палеопедологічного дослідження ***витачівських*** ґрунтів вказують на субаеральні умови часу їх формування. Зокрема, карбонатність, незначна потужність та монолітність їх профілів вказує на степовий, а можливо, й сухостепий генезис. Сегрегована у вигляді нодулів, карбонатно-залізисто-глиниста речовина, злиті блоки, розділені порами-тріщинами (рис. 9), вказують на такі умови ґрунтоутворення, коли глиниста речовина, внаслідок перезволоження, спочатку розбухала, а потім, у посушливі періоди, сегрегувалася з колоїдних розчинів у нодульні стяжіння. Нами витачівські ґрунти визначено, як *бурий* ґрунт пізнього кліматичного оптимуму (vt_{b2}) та *темно-бурий* ґрунт раннього оптимуму (vt_{b1}), що сформувалися на удайських лесоподібних суглинках в умовах специфічного клімату, доволі контрастного, змінно-волого-посушливого.

Коробчине-курган – стоянка ранньої пори пізнього палеоліту чи пережиткового мустьє (?) знаходиться за 1-1,5 км на південний схід від с. Коробчине. Шурф глибиною 2 м був закладений на вирівняній підвищеній ділянці плакору, на лівому березі р. Велика Вись, за 70 м на південний-схід від скіфського кургану висотою 4,5 м – найвищої точки цієї місцевості (рис. 10). Рослинний покрив характеризується штучно насадженою молодою (5-6 річною) акацією та різнотравно-злаковим трав'яним покривом.

У розрізі шурфа досліджено сучасний ґрунт та відклади витачівського й удайського

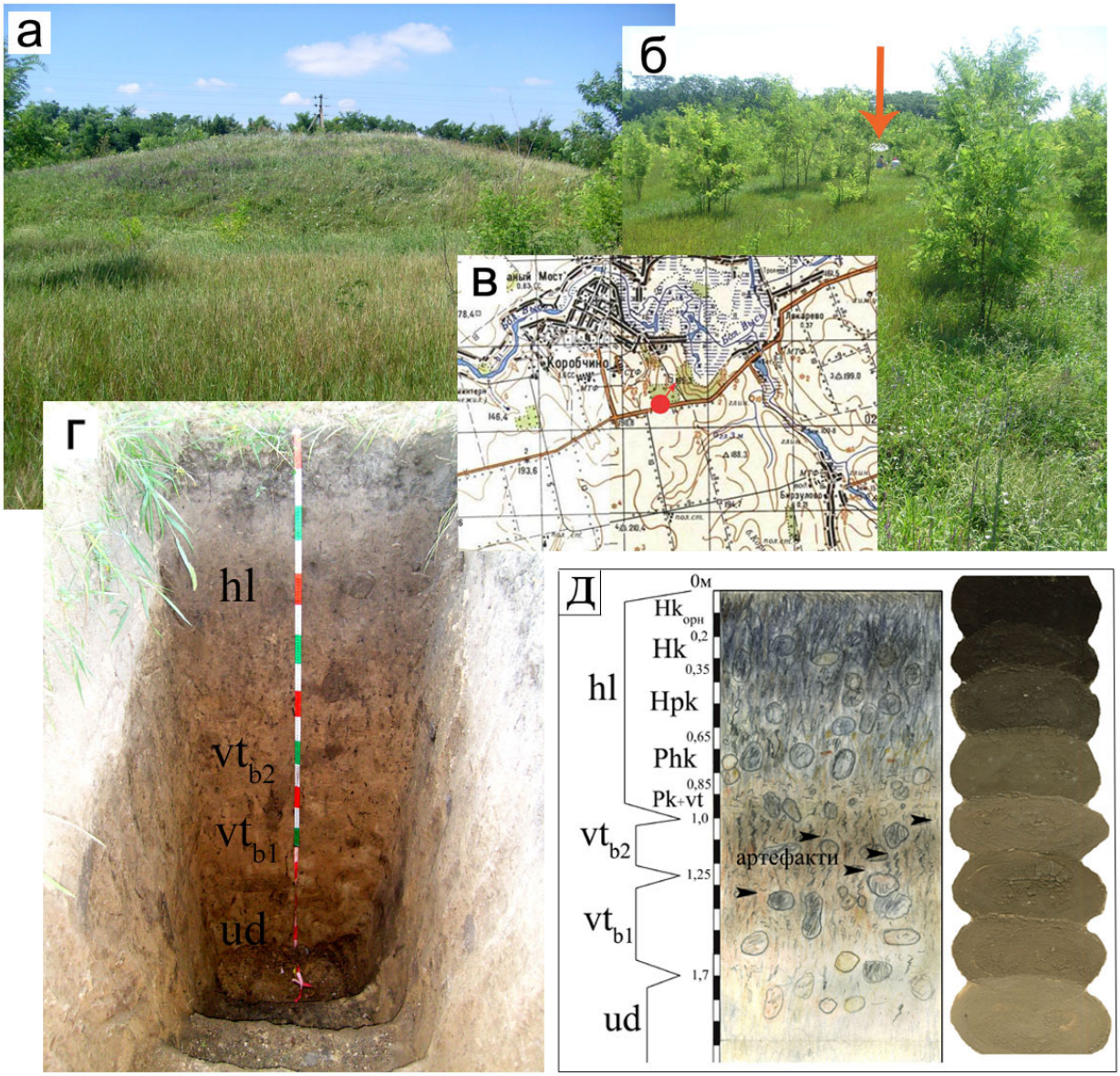

Рис. 10. Розріз четвертинних відкладів на палеолітичній пам'ятці Коробчине: **а -** скіфський курган біля с. Коробчине; **б -** фото місцерозташування розчистки (зроблене з поверхні скіфського кургану); **в** - місце розташування розрізу; **г** - фото розчистки з відкладами голоценового, витачівського та удайського горизонтів; **д** - польова зарисовка зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу (за Ж.М. Матвіїшиною)

горизонтів. Крем'яні артефакти знаходяться у відкладах під карбонатним горизонтом сучасного ґрунту, ймовірно, у всій товщі витачівського горизонту.

За сумою педологічних ознак (потужний гумусово-акумулятивний профіль, поступові переходи між генетичними горизонтами, складна мікроагрегованість та карбонатність маси, чіткий Pk) сучасний ґрунт віднесено до *чорнозему типового*, який перекриває витачівську ґрунтову світу.

Світа витачівських ґрунтів представлена генетичними типами ґрунтів, схожими до досліджених на стоянці Озерове. Для них характерні специфічні ознаки мікробудови у вигляді злитих блоків, розділених порами тріщинами, нодульні утворення залізисто-карбонатно-глинистої речовини, карбонатні новоутворення, озалізненість та оглиненість маси (рис. 11). Нами ці ґрунти визначено, як *бурий* ґрунт пізнього кліматичного оптимуму (vt$_{b2}$) та *темно-бурий* ґрунт раннього оптимуму (vt$_{b1}$), який сформувався на удайських лесоподібних суглинках.

Оброблені людиною кремені, за усним повідомленням Л.Л.Залізняка, зустрічалися з

поверхні до глибини 2 м, тобто до верхів удайського горизонту. Однак якщо в гумусі та в удайському лесі кремені поодинокі і невеликі за розміром, то у витачівському горизонті (особливо у vt_{b2} на глибині 1,2-1,5 м) їх найбільше. Враховуючи значну кількість кротовин, розсіювання дрібних артефактів по вертикалі вище і нижче культурного шару пов'язане саме з діяльністю землерийної фауни. Вироби демонструють поєднання мустьєрської техніки обробки кременю з окремими артефактами, властивими верхньому палеоліту. На думку Л.Л.Залізняка, крем'яна індустрія недостатньо виразна, щоб точно ідентифікувати її культурну належність, але вірогідно її слід віднести до ранньої пори верхнього палеоліту, чому не суперечить і стратиграфія пам'ятки.

Висновки.

У наш час територія басейну р.Велика Вись відноситься до лісостепової зони, в якій чергуються степові та лісові ділянки переважно з широколистяними породами. Сучасні (***голоценові***) ґрунти представлені зональними ґрунтами – чорноземами типовими, які сформувалися в зоні лісостепу в межах степових ділянок і відображають сучасні фізико-географічні умови. Для них характерні добре розвинутий ґрунтовий профіль (потужністю до 1 м), глибока гумусованість (на глибину понад 0,8 м), грудкувато-зерниста структура, характер профілю чорноземного типу з генетичними горизонтами H, Hk, Hpk, Phk і Pk, наявність великої кількості кротовин та червоточин, неглибоке залягання карбонатів. У мікроморфологічній будові для гумусових горизонтів сучасних ґрунтів характерна складна мікроагрегованість з агрегатами високого порядку, які розділені розгалуженою системою звивистих пор, добре скоагульований гумус, переважно типу муль, пилувато-плазменна елементарна мікробудова, гумусово-карбонатно-глиниста плазма, просочена крипто- та мікрокристалічним кальцитом, в порах велика кількість новоутворень кальциту. Досліджені на стоянці Вись лучно-чорноземні ґрунти є азональними. Їх формування пов'язане з геоморфологічним положенням на низькій терасі та близькістю горизонтів ґрунтових вод.

У ***бузький*** час, що відповідає, можливо, найбільш холодному в плейстоцені етапу, в умовах перигляціального клімату формувалися білясто-палеві лесоподібні суглинки, для яких характерна типова лесова мікробудова (добра відсортованість матеріалу, співрозмірність пилуватих зерен скелету з лесовими часточками, карбонатність). На розвиток інтенсивних кріогенних процесів протягом цього часу вказують соліфлюкційні деформації та морозобійні тріщини, які часто деформують та розсікають увесь витачівський горизонт. З бузьким лесом пов'язані культурні шари граветського технокомплексу (Озерове, Троянове 4), який датується в межах 30-20 тис р. тому (за Л.Л.Залізняком).

На стоянці Вись найбільш чітко серед досліджених стоянок, простежується будова ***витачівської*** ґрунтової світи. Тут досліджено сильно деформовані бузькими кріогенними процесами дерново-бурий ґрунт заключної стадії, бурий ґрунт пізнього оптимуму та темно-бурий алювіальний ґрунт раннього оптимуму, що сформувався на супіщано-легкосуглинкових відкладах прилуцько-удайської тераси. Переважну більшість крем'яних виробів селетського технокомплексу ранньої пори верхнього палеоліту знайдено у верхній частини ґрунту vt_{b2}. На цьому рівні, очевидно, знаходилася денна поверхня стоянки. Аналогічний кремінь у значно меншій кількості зустрічався також як вище (vt_{c}), так і нижче (низ vtb_2) основного рівня залягання знахідок. Розсіювання крем'яних виробів по вертикалі сягало 30-40 см, що, очевидно, пояснюється руйнацією культурного шару кріогенними явищами.

Оскільки ґрунт раннього оптимуму витачівського часу нами визначено як темно-бурий дерново-алювіальний, то стоянка давніх мисливців початку верхнього палеоліту була розташована на низькій терасі давньої Висі, у той час першій надзаплавній, близько до русла річки, можливо навіть на рівні високої заплави. Формування даного типу ґрунту передбачає певний рівень зволоження внаслідок близькості ґрунтових вод та інтенсивний розвиток дернових процесів на супіщано-суглинкових породах.

Типові субаеральні витачівські ґрунти, досліджені на стоянках Озерове та Коробчине, нами віднесено до бурих (vt_{b2}) та темно-бурих (vt_{b1}). Дані палеопедологічного дослідження цих відкладів вказують на специфічні умови їх формування, оскільки точних аналогів витачівським ґрунтам у сучасному ґрунтовому покриві України немає. За своїми властивостями витачівські ґрунти чітко виокремлюються серед інших верхньоплейстоценових викопних ґрунтів. Вони короткопрофільні, оглинені та озалізнені, мають монолітні буроколірні профілі, розбиту верхню

межу. Їх мікроморфологічні ознаки також специфічні – компактна щільна мікробудова у формі злитих блоків, розділених порами-тріщинами, всередині яких виділяються округлі стяжіння залізисто-карбонатно-глинистої речовини, наявні мікроорштейни.

Щодо природних умов часу формування витачівських відкладів, то на відносну аридність умов формування цих ґрунтів вказують їх короткопрофільність та карбонатність. Помітна оглиненість та озалізненість відкладів, а також наявність у рослинному покриві, за палінологічними даними (Сіренко, Турло 1986), пилку термофільних лісових елементів, з присутністю граба та ялини, вказують на достатньо теплий клімат сприятливий для процесів вивітрювання. Таке поєднання природних факторів можливе лише в умовах специфічного клімату, доволі контрастного, змінно-волого-посушливого.

В ***удайський*** час, в умовах перигляціального клімату (на що вказує типова лесова мікробудова), на межиріччях та їх схилах формувалися лесоподібні суглинки (стоянка Озерове), а в заплаві давньої Висі, що зараз представлена прилуцько-удайською терасою (стоянка Вись), нагромаджувалися супіски та суглинки. У порівнянні з бузькими відкладами, седиментогенез удайських відкладів відбувався в дещо вологіших та менш холодних умовах й вирізнявся меншою інтенсивністю.

ЛІТЕРАТУРА:

Веклич М.Ф., Матвиишина Ж.Н., Медведев В.В. и др. Методика палеопедологических исследований. – К.: Наук. думка, 1979. – 272 с.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвиишина Ж.Н. и др. Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины // Стратиграфические схемы фанерозоя и докембрия Украины. – К.: Госкомитет геологии Украины, 1993. – 40 с.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2008.– Вип. 11. – С. 59-74.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Федорченко О.С. та ін. Дослідження стоянки Вись у 2009, 2010 роках та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2010.– Вип. 13. – С. 57-71.

Матвиишина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины. – К.: Наукова думка, 1982. – 144 с.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ґрунти давньої стоянки Вись неподалік с. Шмидове на Кіровоградщині як індикатор природних умов минулого // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2008.– Вип. 11. – С. 75-81.

Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І. та ін. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. – К.: Наукова думка, 2010. – 192 с.

Матвиишина Ж.Н., Дорошкевич С.П. Эволюция почвенных покровов Среднего Побужья в плейстоцене // Отражение био-гео-антропосферных взаимодействий в почвах и почвенном покрове: Сборник материалов IV Всероссийской научной конференции с международным участием. – Томск: ТМЛ-Пресс, 2010 г. – Т. 1. – С. 169-172.

Національний атлас України. – К.: Картографія, 2007. – 440 с.

Сиренко Н.А., Турло С.И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. – К.: Наукова думка, 1986. – 188 с.

Matviyishyna Zh.M., Doroshkevich S.P.

Results of paleopedology research of latepaleolithic monuments in basin the Big Wyss

Investigations are proposing the wide applying of the paleopedologycal method including micromorphological analysis with the aim the paleoenvironment reconstructions. The questions of genesis and Quaternary sediments stratigraphy on the latepaleolithic stands in the river Big Wyss basin are discussing. The special attention are given for the studying of the different age soils and loesses with the siliceous artifacts. After paleopedologycal data the reconstructions of paleoenvironment for the time, when ancient men were living there are realized.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 74-87.

Кулаковська Л., Усик В., Езартс П., Рідуш Б., Герасименко Н., Проскурняк Ю.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ДОРОШІВЦІ III

L.Kulakovska, V.Usik, P.Haesaerts, B.Ridush, N.Gerasimenko, Y.Proskurniak

INVESTIGATIONS OF THE DOROCHIVZI III UPPER PALEOLITHIC SITE

Стаття присвячена публікації матеріалів багатошарової граветської стоянки Дорошівці III у Середньому Подністров'ї. Наводяться результати комплексних досліджень (геологія, геоморфологія, палеонтологія, палінологія та археологія).

Палеоліт в Дорошівцях відомий з 1951 р. Саме тоді О.П.Черниш виявив там два пункти верхньопалеолітичних знахідок: Дорошівці I (Горби) та Дорошівці II (Толока) (Черниш 1954). У 1968 р. він знову відвідує Дорошівці – урочище Острів (Глинище), в якому місцеві жителі здавна знаходили кістки мамонта. Цей пункт зафіксований як Дорошівці III (Археологічні пам'ятки... 1984, с.92). У 2004 р. місцезнаходження було обстежене співробітниками Буковинського археологічного центру д.і.н. С.Пивоваровим та к.і.н. Б.Рідушем. Під час огляду знайдено фауністичні рештки, артефакти з кременю й кістки та орнаментований фрагмент бивня мамонта (Рідуш 2002, 2008). Дослідження стоянки експедицією ІА НАНУ розпочалося у 2007 р.

Стоянка знаходиться на західній околиці села Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької області, на правому березі Дністра в урочищі Глинище (Острів). Координати: 48°35'37,6'' – північ, 025°52'10,7'' – схід. Висота тераси над рівнем моря 124 м, над рівнем долини Дністра 26 м (рис.1, *1-2*).

Археологічна стратиграфія

В обрізі стінки тераси при обстеженні стоянки Б.Рідуш та С.Пивоваров на різних глибинних відмітках – від 6 до 8 м – відмітили крем'яні знахідки та фауністичні рештки. У 2007 р. з метою з'ясування кількості археологічних шарів та їх стратиграфічної позиції на південній стінці тераси було поставлено гео-археологічну розчистку (2 х 2,5 м). Тоді ж вдалося зафіксувати залишки давньослов'янського поселення та 7 шарів верхнього палеоліту. З 2008 р. розпочалося стаціонарне вивчення пам'ятки. На південно-західній частині стінки було розбито два розкопи (I та II). Розкоп I (42 кв. м), куди увійшла й зачистка I, доведено до глибини 8,5 м. Розкопом II (6 кв.м.) передбачалося прослідкувати стратиграфію геологічних нашарувань та поширення археологічних шарів у східному напрямку (рис.2).

На стоянці на даний часвиділяється 7 верхньопалеолітичних шарів. В одних випадках (шари 3, 4, 6) йдеться про повноцінну колекцію кам'яних артефактів, фауністичні рештки, залишки життєдіяльності людини (вогнища, вохра), в інших шарах (1, 2, 5, 7) траплялися нечисленні крем'яні вироби та кістки викопних тварин (табл.1).

На гл. 7.55-7.80 м. знайдено фрагмент тазу та хребець мамонта. Умовно ми виділяємо ці знахідки як шар 5а, але цілковитої впевненості у його самостійності поки що немає.

Геоморфологія.

Долина Дністра на даній ділянці має вигляд лінійно витягнутого корита діагонального простягання (з ПнЗх на ПдСх), з відносно прямовисними бортами та пласким днищем завширшки близько 1 км. Каньйноподібна долина врізається на 70-110 м в корінні породи палеозою (девон), мезозою (крейда) та неогену. Місцезнаходження пов'язане з 20-метровою внутрішньоканьйонною лесовою терасою, що прилягає до корінного правого борту долини р.Дністер.

Сама 20-метрова тераса, в субаеральній товщі якої виявлені культурні верстви, є другою надзаплавною терасою витачівсько-бузького часу (vt-bg). На її цоколі, що має близьку до нуля відносну висоту, залягає 2,5-метрова товща руслового алювію, складеного валунами, галькою та гравієм, та 8-метрова піщано-супіщана товща з гумусованими та намулистими проверстками, яка ймовірно є заплавним

Табл.1. Археологічна стратиграфія.

Археологічний шар	Глибина (в м)	Кількість знахідок	Культурна приналежність
Шар 0	0,75 -		Давньослов'янське поселення
Шар 1	6.3-6.5	5	Верхній палеоліт
Шар 2	6.6-6.7	19	Верхній палеоліт
Шар 3	6.7-6.9	3993	Верхній палеоліт
Шар 4	6.9 -7.15	577	Верхній палеоліт
Шар 5	7.3-7.5	19	Верхній палеоліт
Шар 6	7.9-8.1	22956	Верхній палеоліт
Шар 7	8.4-8.6	6	Верхній палеоліт

алювієм. Увінчується розріз 10-метровою товщею субаеральних відкладів переважно лесово-суглинистого складу. На даній ділянці ми маємо справу із залишком тераси, яка за 300 м на захід повністю знищена (розмита), але у південно-східному напрямі простежується ще на 1,5 км. Середня висота цієї тераси близько 15 м. Значна потужність субаеральних відкладів на даній ділянці пояснюється близьким розташуванням корінного схилу та активнішим пролювіальним і делювіальним зносом з нього (рис.3).

Стратиграфія (рис.4)

Геологічний профіль потужністю близько 12 м складається з 14-ти літологічних горизонтів. Такий підрозділ підкреслює циклічний характер нашарувань, де кожний літологічний шар відображає один або кілька епізодів осадонакопичення.

У цілому, профіль Дорошівців III характеризується чіткою диференціацією фацій нижньої (14-9) та верхньої (8-3) частин. У першому випадку, відклади мають велику складову супісків, тоді як фаза стабілізації характеризується, як правило, тундровим глеєм і пов'язана з епізодами глибокого зледеніння або вічної мерзлоти. Деякі з епізодів супроводжувалися криотурбаціями та мерзлотними тріщинами (14, 13 та 11-9). Відповідно до цієї схеми, шари 14-9 коректно відображають відносно вологе довкілля, переважання холодних епізодів з глибокою мерзлотою та перигляціальними феноменами (криотурбаційна соліфлюкція і мерзлотні тріщини). Це контрастує з більш сухими шарами 8-3, а також з гумусною фацією епізодів педогенезу, які супроводжують фази стабілізації. Стратиграфічні, палеоландшафтні та хронологічні дані, отримані на стоянці Дорошівці III, свідчать про те, що шари 9-14 та лес 8-2 шарів можуть відповідати найбільш холодній стадії льодовикового максимуму, власне бузькому часу центральної частини України. Ці висновки цілком відповідають даті 22 330 BP (культурний шар 6 – 7,90-8,10 м).

За цією схемою верхня частина відкладів характеризується кількома гумусними горизонтами, які відносяться до другої частини верхнього пленігляціалу, добре документованому в Косоуцах на березі Дністра (Республіка Молдова). На цій стоянці також відмічено кілька гумусних горизонтів в діапазоні 20 500 і ± 17 200 BP. Комплексні дослідження, проведені в Дорошівцях III, свідчать про кількаразове заселення стоянки верхньопалеолітичними мисливцями в період верхнього пленігляціалу, близько 22 330 BP – саме в той час, який, як правило, погано представлений у лесах Центральної Європи. Отже, з'явилася можливість порівняти цей профіль зі стратиграфією стоянок Міток (Румунія) та Косоуци (Молдова) (Haesaerts et al. 2003).

Фауна.

Загалом у фауні всіх палеолітичних шарів переважають рештки мамонта (*Mammuthus primigenius* Blumenbach) та північного оленя *(Rangifer tarandus* L.)., що свідчить про ландшафтні умови близькі до чагарникової тундри. Лише у шарах 2 і 3 зустрічаються рештки песця (*Alopex lagopus*), що може свідчити про наближення ландшафтних умов на вододілах до типової тундри. Якщо припустити, що рештки песця пов'язані з його промисловим добуванням, то слід визнати мешкання на стоянці в зимовий час.

Приблизно на рівні 1-2 шару у 2006 р. знайдена кістка вовка (*Canis lupus*).

У шарі 3 на відносній глибині 6,80 см було знайдено рогові уламки, фрагменти черепа з зубами, частини посткраніального скелету передньої та задньої кінцівки. Усі вони належать анатомічно до лівої частини тіла північного

оленя. Відтак можна зробити припущення, що на стоянку була принесена пів-туша північного оленя.

У шарах 4 і 5 знайдені нечисленні рештки невеликого коня (*Equus* sp.). Його присутність вказує на наявність трав'янистої рослинності, тобто на т.зв. ландшафт тундростепу.

Крім зазначених видів у підйомному матеріалі стоянки траплялися рештки шерстистого носорога (*Coelodonta antiquitatis*).

На кістках є сліди нарізок, дезартикуляції і вохристі плями, частина кісток перепалені в багатті. Зустрічалися й цілі кістки посткраніального та краніального скелету, зокрема і в анатомічному з'єднанні.

Дані таксони з точки зору сучасних уявлень щодо палеоекологічної структури угруповань 34 крупних ссавців пізнього плейстоцену є чіткими індикаторами тундро-степових слабкозволожених перегляціальних біотопів із невисоким середньорічними температурами. Фауністичні дані підтверджують палеоекологічні зміни, які відображені стратиграфічно у профілі.

Палінологія.

Спорово-пилковий аналіз чітко виявив відміну у складі лесових верств та ембріональних ґрунтів розрізу. Протягом формування лесів існували холодні відкриті степові ландшафти із елементами тундрової рослинності (чагарниковою березою, вільшняком, арко-бореальними плаунами). Протягом формування ембріональних ґрунтів підвищувалася роль деревної рослинності: деревних форм беріз, сосни, вільхи, верби, меншою мірою ялини, а протягом деяких фаз – і широколистяних порід (дуба та липи). Ландшафт набував лісостепового вигляду. Це свідчить про зволоження та потепління у час утворення ембріональних ґрунтів. Слід відзначити, що і на холодних фазах клімат був відносно зволоженим (участь ксерофітів у складі рослинності незначна). Присутність перевідкладеного пилку давніх сосен відображає делювіальний (чи навіть алювіальний) фактор у формуванні відкладів.

Характеристика культурних шарів.

Шар 0. У голоценових відкладах на гл. 0,75 м від поверхні простежено культурний шар давньослов'янського часу, розкритий на площі 20 кв. м. Археологічний матеріал репрезентовано фрагментами кераміки, крем'яними та кістяними виробами, обпаленим камінням. Колекцію передано до Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Шар 1 **(**6.3-6.5м**).** Фауністичні рештки репрезентовано невеликою кількістю хребців та ребер мамонта. У шарі знайдено лише п'ять предметів: нуклеус паралельний двоплощадковий підциліндричний (рис.5, *1*), два відщепи та дві луски.

Шар 2 **(**6.6-6.7м**).** У цьому шарі зафіксовано значну кількість кісток мамонта та північного оленя. Впадає у вічі певна відсортованість фауністичного матеріалу: переважають ребра та кістки кінцівок.

Археологічна колекція репрезентована 19 артефактами, зокрема пренуклеусом, двогранним асиметричним різцем, відщепами, різцевими сколами, відбійниками (табл.2).

Шар 3 (6.7-6.9 м)**.** Культурний шар включає крем'яні знахідки, фауністичні рештки, вогнища, червону вохру. Штучних скупчень кісток не простежено. Великі кістки мамонта (лопатка, тазова, залишки щелеп, хребці) супроводжуються на площі стоянки дрібними фрагментами зубів та бивня. Окрім фауністичних решток мамонта є багато кісток північного оленя (приблизно 50 на 50). Крем'яні знахідки виразно концентруються поблизу вогнищ.

В одному з квадратів у штучному заглибленні знайдено скупчення з 11 гальок (10 із пісковику і 1 з туронського кременю). Знахідки щільно прилягали одна до одної, більшість із них знаходилися у вертикальному положенні. Ці спостереження підтверджують штучний характер заглиблення. Зверху гальки були перекриті пластиною з бивня мамонта(?) дуже поганої збереженості, На поверхні окремих гальок є поодинокі сліди від ударів. Кілька зразків мають вагу до 200 г, інші – в межах 60-75 г. Скоріше за все, йдеться про своєрідний «склад» предметів, відібраних для подальшого використання у якості відбійників, про що свідчать сліди попереднього тестування (забитість) на окремих гальках.

Колекція кам'яних виробів нараховує 3993 предмет (табл.2).

У якості сировини використовували туронський кремінь, сеноманський опіщанений кремінь, пісковик. В поодиноких випадках зустрічається вапняк та кварцит. Слід одразу зауважити, що найчастіше мешканцями поселення цього шару використовувався опіщанений сеноманський кремінь.

Первинне розколювання характеризують торцеві одно- та біпоздовжні нуклеуси і один екзампляр двоплощадкового двобічно-альтернативного підциліндричного. Більшість

нуклеусів виготовлено із сеноманського опіщаненого кременю. Серед сколів домінують пластинчасті заготовки, переважно пластинки та мікропластини.

При розколюванні застосовувався твердий відбійник, хоча є й випадки використання м'якого відбійника (наявність т.зв. «губки»).

Типологічний ряд (34 пр.) характеризують різці (10), скребки (3), ретушовані пластини (7) та відщепи (3), мікропластини з притупленим краєм (1), зубчасте (1) та виїмчасті знаряддя (3), поперечно-ввігнуте скребло (1) та рубальне знаряддя (1). На противагу нуклеусам більшість знарядь, виготовлені з туронського кременю. Найбільш виразними є різці, репрезентовані характерними для гравету зразками – двогранними, подвійними ретушними (рис.6, *1-2*), на зламі.

Привертають увагу вапнякові гальки-ретушери, на пласких поверхнях яких є подряпини та забитості.

Шар 4 (6.9-7.15 м). Концентрація кам'яних артефактів зафіксована в квадратах поблизу вогнища. Також відмічені розрізнені великі кістки мамонта.

У шарі *577* знахідок, з яких 346 віднесено до категорії лусок (табл.2).

За *сировину* тут правив, переважно, туронський кремінь, значно менше сеноманський опіщанений кремінь та пісковик.

Первинне розколювання. Серед знахідок – 2 нуклеуси (перпендикулярний пірамідальний та багатоплощадковий), 1 пренуклеус та 3 фрагменти нуклеусів.

Знаряддя (29) репрезентовані різцями (двогранні (рис.6, *6-7*), поперечний (рис.6, *4*), потрійний двогранний (рис.6, *3*), на зламі (рис.6, *5*)), а також ретушованими мікропластинами, пластинами та відщепами, пластинками з притупленим краєм.

Шар 5 (7.3-7.5 м). На розкритій площі відмічено поодинокі фауністичні рештки та археологічні знахідки. Знайдено залишки черепа північного оленя з рогами.

У шарі 19 виробів (табл.2), серед яких 8 знарядь, представлених двогранними різцями (2) (рис.6, *8*), скребком (рис.6, *9*), ретушованими відщепами (3) та пластинами (2).

Шар 6 (7.9-8.1 м). Відмічена значна концентрація фауністичних решток, кам'яних знахідок. Шар виклинюється у західному і південно-західному напрямках (рис.17).

Колекція нараховує 22956 екз. Це головним чином луски довжиною до 15 мм (18906) та невизначені фрагменти сколів (700) (табл.2). Переважну більшість виробів виготовлено з туронського кременю, лише в поодиноких випадках використано сеноманськиий опіщанений кремінь, кварцит, пісковик та вапняк.

Первинне розколювання. У колекції 4 торцеві пренуклеуси, 6 фрагментів нуклеусів та 18 нуклеусів, серед яких: 2 поздовжніх 2 підциліндричних, 3 біпоздовжніх під циліндричних (рис.5, *3*), 1 біпоздовжній циліндричний, 5 поздовжніх торцевих (рис.5, *4*), 4 біпоздовжніх торцевих (рис.5, *2*), 1 підклиноподібний, 1 клиноподібнй, 1 багатоплощадковий. Більшість складають торцеві поздовжні та біпоздовжні нуклеуси та пренуклеуси.

Нуклеуси виготовлялися на гальках та відщепах, переважно з туронського кременю. Процес їх підготовки та перепідготовки характеризують технічні сколи: реберчасті пластини, пластинки та відщепи, авіважі.

Для індустрії цього шару провідним типом заготовки є пластинки та мікропластини (табл. 2). При розколюванні майже завжди застосовувався твердий відбійник, переважають цяткові та лінійні ударні площадки**,** поздовжня огранка сколів.

Вторинна обробка.

Про інтенсивну вторинну обробку на місці стоянки свідчать численні луски (18906 екз.), більшість яких мають довжину до 5 мм. Застосовувалася ретуш та техніка різцевого сколу. На пластинках та мікропластинах наявна крайова крута, напівкрута, луската та мікроретуш (регулярні мікроскопічні фасетки по краю артефакту). Відмічено поодинокі випадки зламів Corbiac. Досить часто зустрічаються фрагменти трикутної форми («трикутники») – наслідок специфічного прояву навмисної фрагментації сколів та знарядь (рис.7, *14, 20b*).

Типологічний набір.

Знарядь у колекції 484 екз.: скребки, різці, вістря з виїмкою, пластини, пластинки, мікропластини з ретушшю, з притупленою спинкою, тронковані форми тощо.

Скребки (21 екз.) представлені:

·простими на пластинах – 10 (рис.7, *15-17, 19*)

·на ретушованих пластинах – 2

·простими на відщепі – 2

·на ретушованому відщепі – 1

·на ретушованому відщепі з бітермінальним потоншенням – 1

·стрільчастими – 3 (рис.7, *18*)

·подвійними -1

При оформленні цих знарядь застосовувалася напівкрута луската та інколи конвергентна ретуш. Один із скребків має інтенсивне залощення робочого краю.

Різців 12, з них 9 – різці на зламі і 2 – різці на зламі подвійні.

Провідним типом знарядь є пластинки та мікропластини з притупленим краєм (125 екз.) (рис.7, *1-9*). Характерною рисою вторинної обробки цих виробів є частіше напівкрута ніж крута ретуш, яка є типовою для виробів з притупленою спинкою. Обробка незначною мірою змінює ширину заготовки. Серед пластинок із ретушшю окремим типом можливо вважати пластинки гостроконечної форми з частковою латеральною дорсальною ретушшю біля вістря, а також частковою білатеральною дорсальною ретушшю біля відбивної площадки. Ці елементи повторюються також на фрагментах знарядь (рис.24, *1-5*).

Виразну серію складають пластини (рис.7, *10, 20*) пластинки (60 екз.) та мікропластини з ретушшю (24 екз.).

Зубчасті, виїмчасті, тронковані (рис.7, *21*) та долотоподібні знаряддя поодинокі.

Вістря з виїмкою (4) представлені цілими та фрагментованими зразками:

· вістря на пластинці (47.08x10.73x3,2мм) має подовжену черешкову частину, яка займає 2/3 довжини заготовки, сформовану крутою ретушшю. Між пером та черешком дуже невелика ділянка не має обробки. Перо має аналогічну ретуш. На дистальному кінці присутні сліди макрозносу у вигляді зламу з пласким негативом на вентральній поверхні, що може відповідати зламу при ударі (рис.7, *12*).

· вістря на пластині (52.34x12.7x2.4мм) з укороченим черешком та видовженим пером, оформленими крутою ретушшю. Кінчик пера зламано (рис.7:11)

· серединний фрагмент вістря (21.1x 8.53x2.63мм) (рис.23, *15*), з повністю обробленою крутою/напівкрутою ретушшю черешковою та вістрійною частинами. Морфологія зламів вказував на можливу фрагментацію в результаті використання (рис.7, *13*).

Слід зразу ж зазначити, що ці вироби мало схожі на костьонківські вістря з бічною виїмкою. Від останніх вони відрізняються розмірами та характером оформлення. Дорошівецькі вістря мають невеликі розміри (4-6 см), виїмка та перо оформлені крутою та напівкрутою ретушшю. Вентральна підправка, яка є типовою рисою цих знарядь у костьонківсько-вілендорфській єдності, відсутня. За цими показниками попередньо їх можна віднести до групи 3 вістер з бічною виїмкою (НБВ3), за А.Амірхановим (1998, с.24).

Кістяні вироби

У шарі 6 присутні вироби з бивня мамонта та кістки: вістря, шило, відщепи.

Вістря**.** Знайдено два цілих та фрагмент (мініатюрний кінчик), які виготовлені з бивня мамонта. Одне вістря (116 x 7.9 мм) округле в перетині (рис.24, *1*), біля основи відмічені нарізки. Друге вістря (104.9 x 6.87 мм) має округлий перетин у верхній частині та дуже звужений кінчик. Від середини до основи виріб має підтрикутний перетин (рис.8, *1-2*).

Шило виготовлено з трубчастої кістки, розмірами 120x41x5.19 мм. Виріб має сліди залощення. Протилежний загостреному край потовщений та оформлений у вигляді «голівки» (рис.8, *3*).

Індустрію шару 6 можна віднести до граветського кола. Разом з тим у цьому комплексі виділяються певні риси, які вирізняють його з-поміж типово граветських. У першу чергу йдеться про використання твердого відбійника, на противагу м'якому. Характерною рисою індустрії є виробництво пластинок та мікропластин. Типологія колекції також має свої нюанси. Дещо незвичним виглядає співвідношення різців та скребків. Як відомо, в граветських індустріях, різці є провідним типом знарядь, друге місце завжди посідають скребки. У шарі 6 Дорошівців III ці два типи знарядь представлені невеликими збірками, причому переважають скребки, а серед різців більше зразків на зламі. З іншого боку, в наборі присутні керівні для гравету типи знарядь – вістря з бічною виїмкою. Вони поодинокі, як і в інших аналогічних пам'ятках регіону.

Можливо ці моменти пов'язані з певною побутово-виробничою специфікою дослідженої ділянки. Водночас усі ці ознаки та стандартність мікролітів (розміри, тип ретуші) може бути результатом своєрідного культурного прояву.

Шар 7 (8.4-8.6 м).

У цьому шарі знайдено п'ять предметів: підциліндричний нуклеус, луски (3) та розколота галька.

Висновки.

Отже, у Середньому Подністров'ї з'явилася нова багатошарова стратифікована стоянка, сім археологічних шарів якої визначено як верхньопалеолітичні.

Табл.2

клас	шар 1	шар 2	шар 3	шар 4	шар 5	шар 6	шар 7	усього
пренуклеус		1	2	1		4		8
нуклеус	1		6	2	1	18	1	29
фрагмент нуклеуса			1	3		6		10
авіваж			5	3		30		38
відщеп реберчастий			10	1		18		29
відщеп первинний (>50% кірки)	1	2	19	14		53		89
відщеп	1	5	99	36	1	256		398
відщеп комбева			4			20		24
пластина реберчаста			2	1		39		42
пластина первинна (>50% кірки)			9	3		29		41
пластина		1	50	18	2	309		380
пластинка реберчаста			3	2		32		37
пластинка первинна (>50% кірки)			2			17		19
пластинка			101	23	1	402		527
мікропластина			295	22		1266		1583
мікропластини реберчасті				1		5		6
фрагменти сколів			40	25	3	700		768
уламки			34	1		123		158
луска	2	3	3197	346	1	18906	3	22458
галька		3	18	7		25	2	55
знаряддя		1	34	29	8	484		556
ретушер			2					2
відбійники		2	10		2	1		15
розтиральники			1			1		2
різцевий скол		1	47	39		207		294
ковадло						1		1
вохра			2					2
усього	5	19	3993	577	19	22956	6	27575

Попередньо можна зробити такі висновки:

· Колекції шарів 1, 2, 5, 7 представлені поодинокими крем'яними артефактами. Разом з тим, наявні в збірках знаряддя також абсолютно діагностичні для гравету.

· Найбільш репрезентативними є три шари, а саме 3, 4 та 6. Індустрії цих зібрань характеризує поздовжнє та біпоздовжнє паралельне розколювання. У колекціях шарів 3, 4 зафіксовано використання м'якого відбійника, про що свідчать т.зв. «губки» на сколах. Розколювання сировини та виготовлення знарядь праці проводилось безпосередньо на поселенні. Підтвердження тому – реберчасті сколи, авіважі. Для типологічного набору характерні скребки, різці, ретушовані пластини, пластинки та мікропластини з притупленою спинкою. У шарах 3 та 4 переважають різці, серед яких присутні двогранні (шар 4) та ретушні (шар 3).

Для шару 6 більш характерний твердий відбійник, цяткові та лінійні ударні площадки. При класифікації виділені дрібні сколи Kombewa. Швидше за все, вони утворювалися при експлуатації нуклеусів на відщепах: оформлення ребра та, можливо, переоформлення ударної площадки.

У типології цього шару провідна роль належить пластинкам і мікропластинам з ретушшю та притупленою спинкою. Скребки превалюють над різцями. Серед останніх не

відмічено двогранних та ретушних. Присутні вістря з бічною виїмкою. Кістяна індустрія цього шару репрезентована вістрями, шилами, фрагментами зі слідами нарізок.

· Зараз у Середньому Подністров'ї відомі лише дві пам'ятки, в колекціях яких відмічені вістря з бічною виїмкою: Молодове V (шар 7) та Замостя I (Петриченко 1961, Kozlowski 1998, Noiret 2010).

На нашу думку, матеріали шару 7 Молодового V за своїми техніко-типологічними показниками відмінні від комплексу шару 6 Дорошівців III. Інакше виглядає ситуація з індустрією стоянки Замостя I. Пам'ятка розташована на околиці с.Замостя Вижницького р-ну Чернівецької області на Черемоші. У 1935 р. тут були проведені розкопки Ч.Амброжевичем (Ambrojevici u.Popovici 1938). Обстеження стоянки та тестові роботи в кінці 40-х років минулого століття здійснив М.Петриченко (1961). Матеріали Замостя I крім авторів розкопок були опубліковані також П.Борисковським (1953, с.112-113). Згідно наведених характеристик та ілюстрацій ідеться про граветську індустрію із вістрями з бічною виїмкою. Значною мірою співвідношення скребків, різців та мікрознарядь співпадають з даними шару 6 Дорошівців III.

Отже, сьогодні стоянка Дорошівці III (шар 6) є третім, після Молодового V та Замостя I, проявом гравету із вістрями з бічною виїмкою у Середньому Подністров'ї. Для шару 6 отримана 14С дата – 22 330 ВР. У попередньому плані ця колекція вкладається в хронологічні рамки індустрій із вістрями з бічною виїмкою (Kozlowski 1998, Борзіяк, Кулаковська 1998).

· Стоянка Дорошівці III є типовою багатошаровою стоянкою Середнього Подністров'я, яка розташована поблизу шляхів міграцій північного оленя (Борзіяк, Кулаковська 1998). Про це свідчить характер планіграфії, потужність культурних шарів, видовий склад фауни та техніко-типологічні характеристики.

· Матеріали цієї пам'ятки в черговий раз підтверджують думку про відмінність дністерського гравету від технокомплексу вілендорфсько-костьонківсько-павлівської єдності (Амірханов 1998, Гвоздовер 1998, с.276; Борзіяк 1998).

ЛІТЕРАТУРА:

Амирханов Х.А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Центральной и Восточной Европы // Восточный граветт. – М., 1998. – С.15-35.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття та Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 309 с.

Борзияк И.А. Граветт Поднестровья и его связи с «единством Виллендорф-Павлов-Костенки» // Восточный граветт. – М.,1998. – С.135-142

Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – К., 1998. – №4. – С.55-64.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. – М.-Л., 1953. – С.112-113

Гвоздовер М.Д. Кремневый инвентарь Авдеевской верхнепалеолитической стоянки // Восточный граветт. – М., 1998. – С.224-279.

Кулаковська Л., Усик В., Рідуш Б., Пеан С. Палеолітична стоянка Дорошівці III в Середньому Подністров'ї (попереднє повідомлення) // Дослідження первісної археології в Україні. – К, 2008. – С.51-54.

Петриченко Н.Ф. Обследование позднепалеолитической стоянки Замостье I // БКИЧП. – Вып.26. – М., 1961. – С.153-157.

Рідуш Б.Т. Нові палеолітичні місцезнаходження на Буковині // *Буковинський* історико-етнографічний вісник. – Вип. 4. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С.13-16.

Рідуш Б.Т. Нова пам'ятка мобільного верхньопалеолітичного мистецтва з Подністров'я // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К.: Шлях, 2008. – С.188-190.

Черниш О.П. Карта палеоліту УРСР // Матеріали і дослідження по археології УРСР. Наукові записки Львівського філіалу АН УРСР. – Т.II. – К., 1954.

Ambrojevici C., Popovici R. Zamostea 1 am Ceremus, Eine jungpaldolitische Fundstelle Nord-Rumdniens // Dacia. - V-VI. – Bucuresti, 1938.

Haesaerts P., Borziak I..Chirica V..Damblon F., Koulakovska L., Plicht J. van der. The East Carpathian loess-palaeosol record: a referance for the middle and late Pleniglacial in Central Europe / / Quarternaire. – 14(3). – 2003. – P.163-188.

Kozlowski J.K. La geochronology de l'horizont a pointes a cran en Europe Centrale // Восточный граветт. – М.:1998. - С.81-90.

Noiret P. Le Paleolithique superieur de Moldavie // ERAUL. - 121. – Liege, 2009. – 604 с.

Робота виконана в рамках проекту РГНФ-НАНУ 2007-2009 та проекту SFB 806 "Our Way to Europe - Culture-Environment Interaction and Human Mobility in the Late Quaternary"

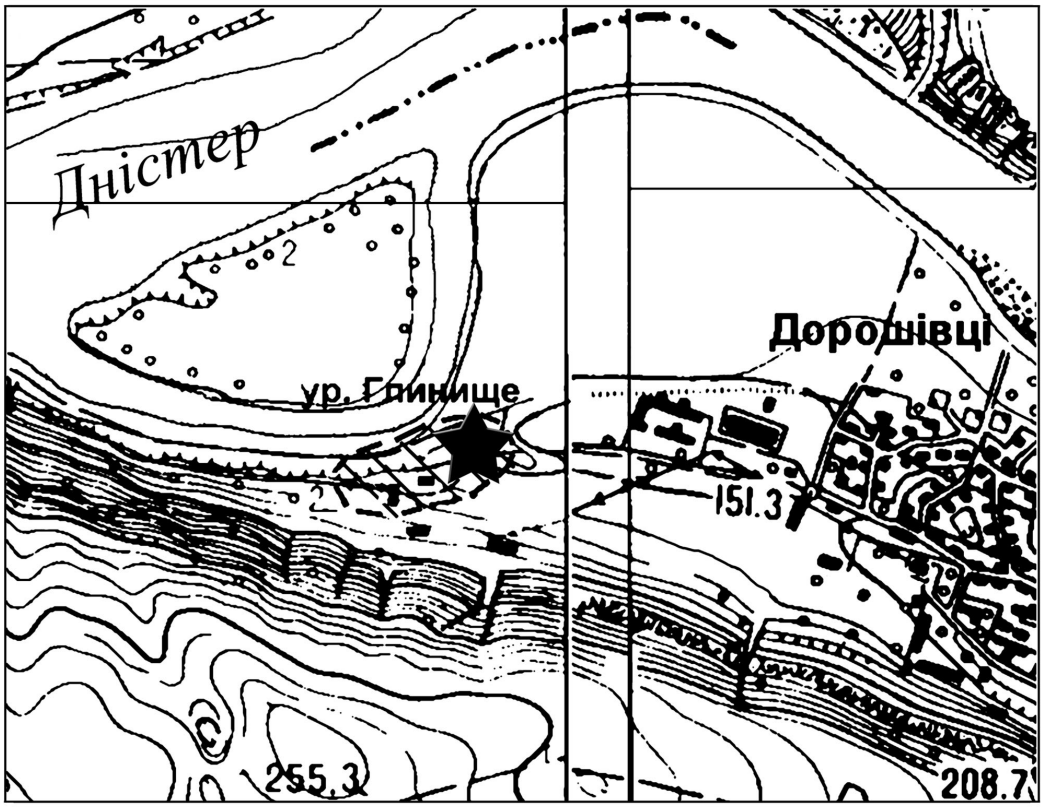
L.Kulakovska, V.Usik, P.Haesaerts, B.Ridush, N.Gerasimenko, Y.Proskurniak
Investigations of the Dorochivzi III Upper Paleolithic site

In the article represented previous results of investigations of the Dorochivzi III site where seven of Upper Paleolithic levels were discovered. On the base of technological and typological analysis these collections belong to the Gravettian techno-complex. The most rich from the archeological point of view cultural level 6 determined as variant of Gravettian with shouldered points.

1

Рис.1:1 – Карта граветських пам'яток: Грубграбен, 2 – Вілендорф, 3 – Дольні Вестоніци, Павлов, 4 – Дорошівці III, 5 – Молодове V , 6 – Косоуци, 7 – Міток, Малу Галбен.

2

Рис. 2. Ситуативний план стоянки Дорошівці III.

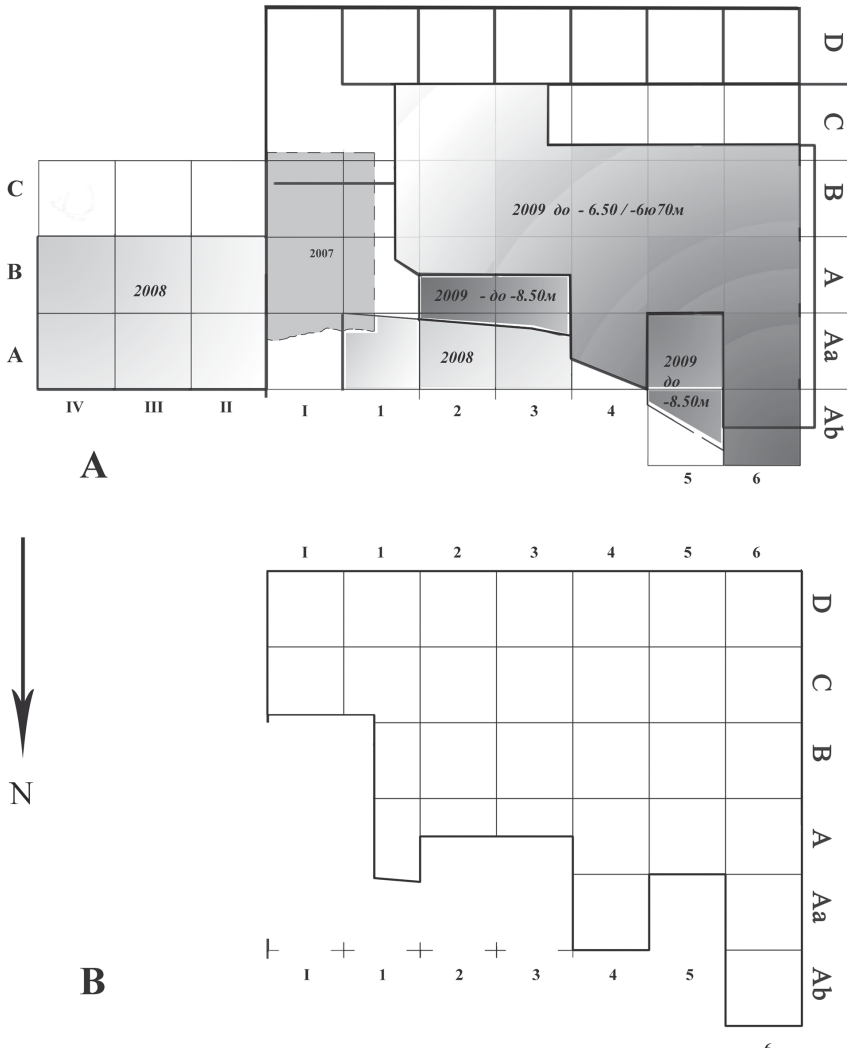

Рис.2. Дорошівці III. Загальний план розкопаних об'єктів (2007-2010 рр.).

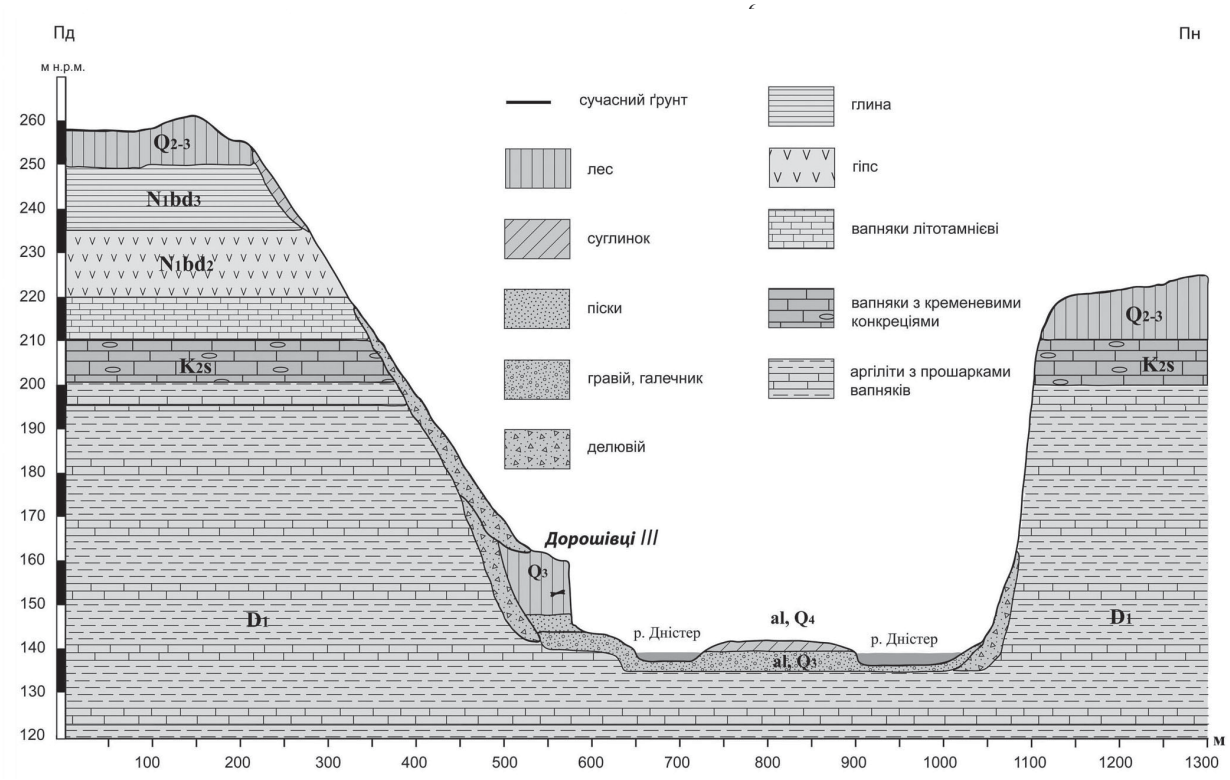

Рис.3. Розріз долини Дністра.

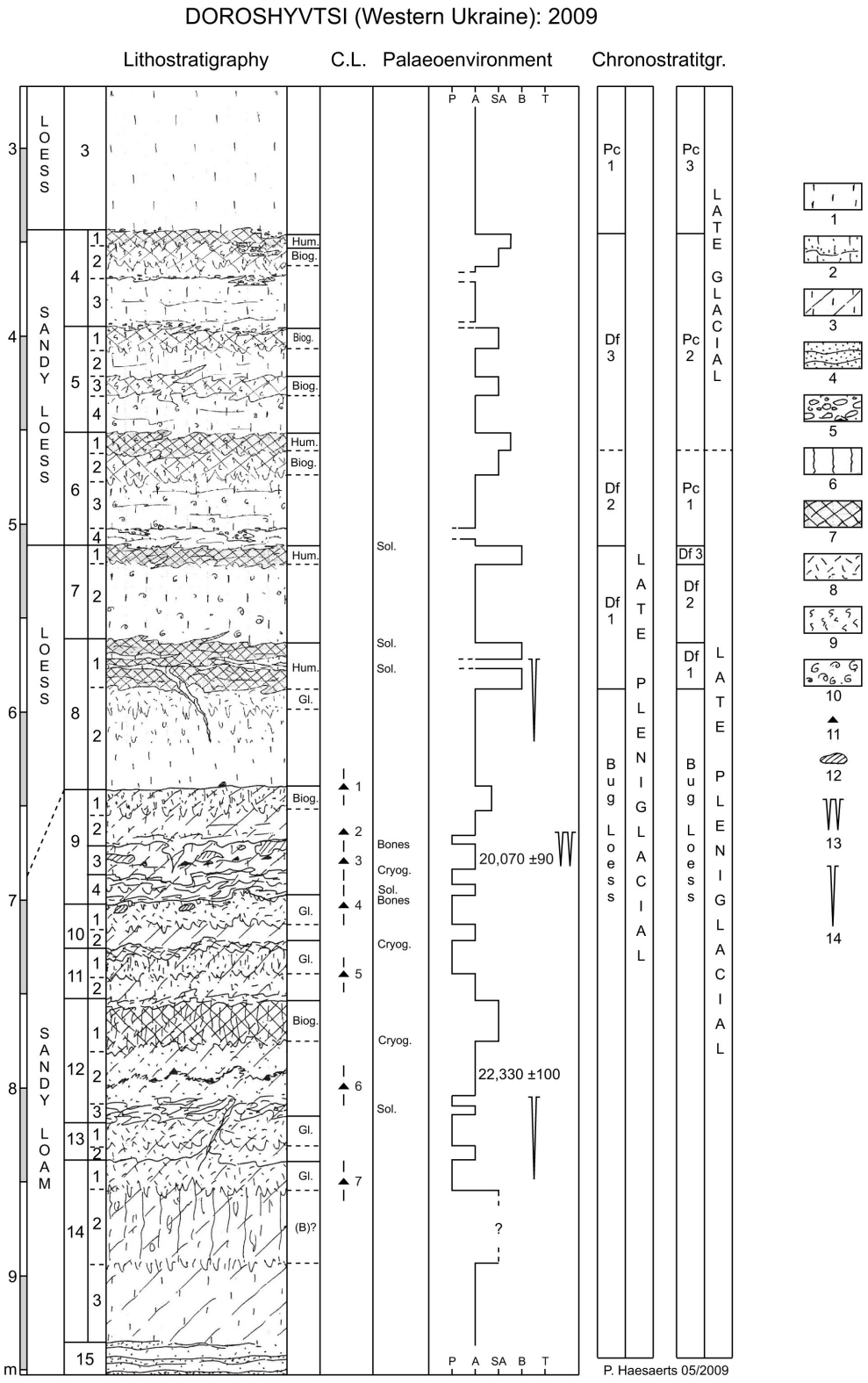

Рис. 4. Послідовність відкладів покрівлі низької тераси Дністра в Дорошівцях: літостратиграфічний, палеогеографічний та хроностратиграфічний контекст.

Скорочення: Hum. – гумусний горизонт; Biog. – біогалереї; Sol. - соліфлюкція; Cryot. – криотурбації; T – помірний; B – бореальний; SA – субарктичний; A – арктичний; P – вічна мерзлота (пермофрост).

Графічні символи: 1 – лес; 2 – опіщанений лес; 3 – лесоподібний суглинок; 4 – пісок; 5 – галечник; 6 - суглинок вохристий (горизонт B); 7 – суглинок гумусовий; 8 – суглинок сірий (тундровий глей); 9 – біогалереї; 10 – молюски; 11 – артефакти; 12 – кістки; 13 – льодовикові тріщини; 14 – морозобійні розколини.

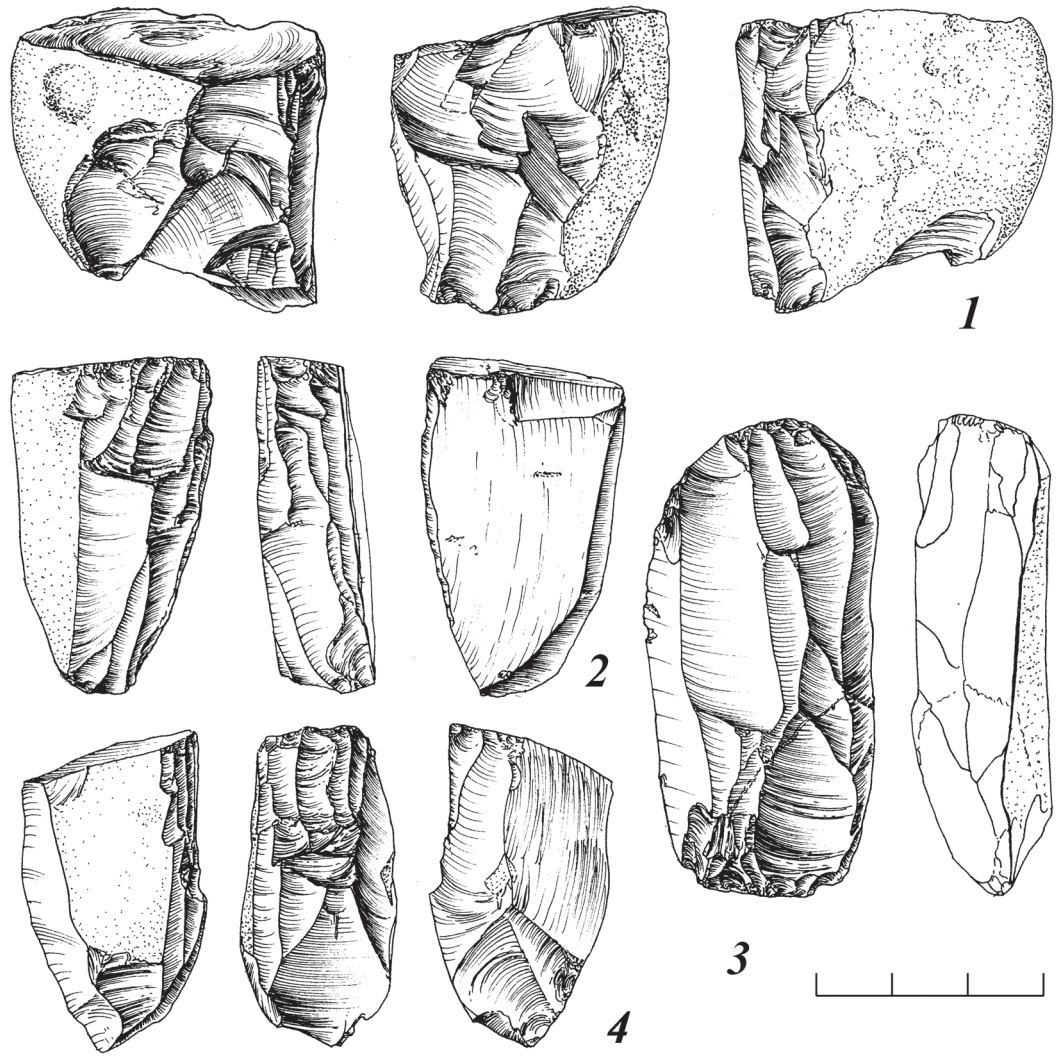

Рис.5. Дорошівці III. Нуклеуси: 1 – шар 1, 2-4 – шар 6.

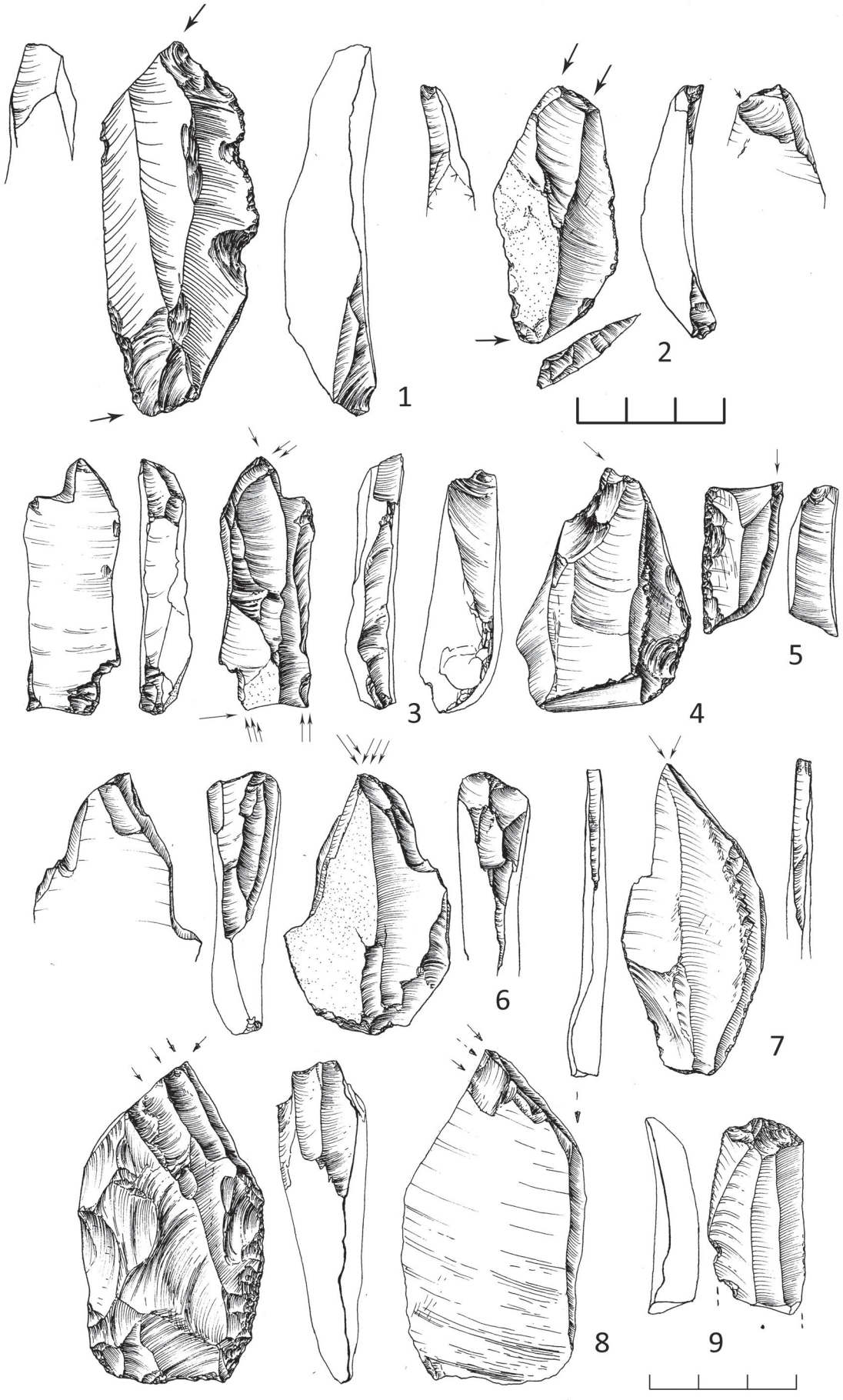

Рис.6. Дорошівці III. Різці: 1-2 – шар 3; 3-7 – шар 4; 8 – шар 5. Скребки: 9 – шар 5.

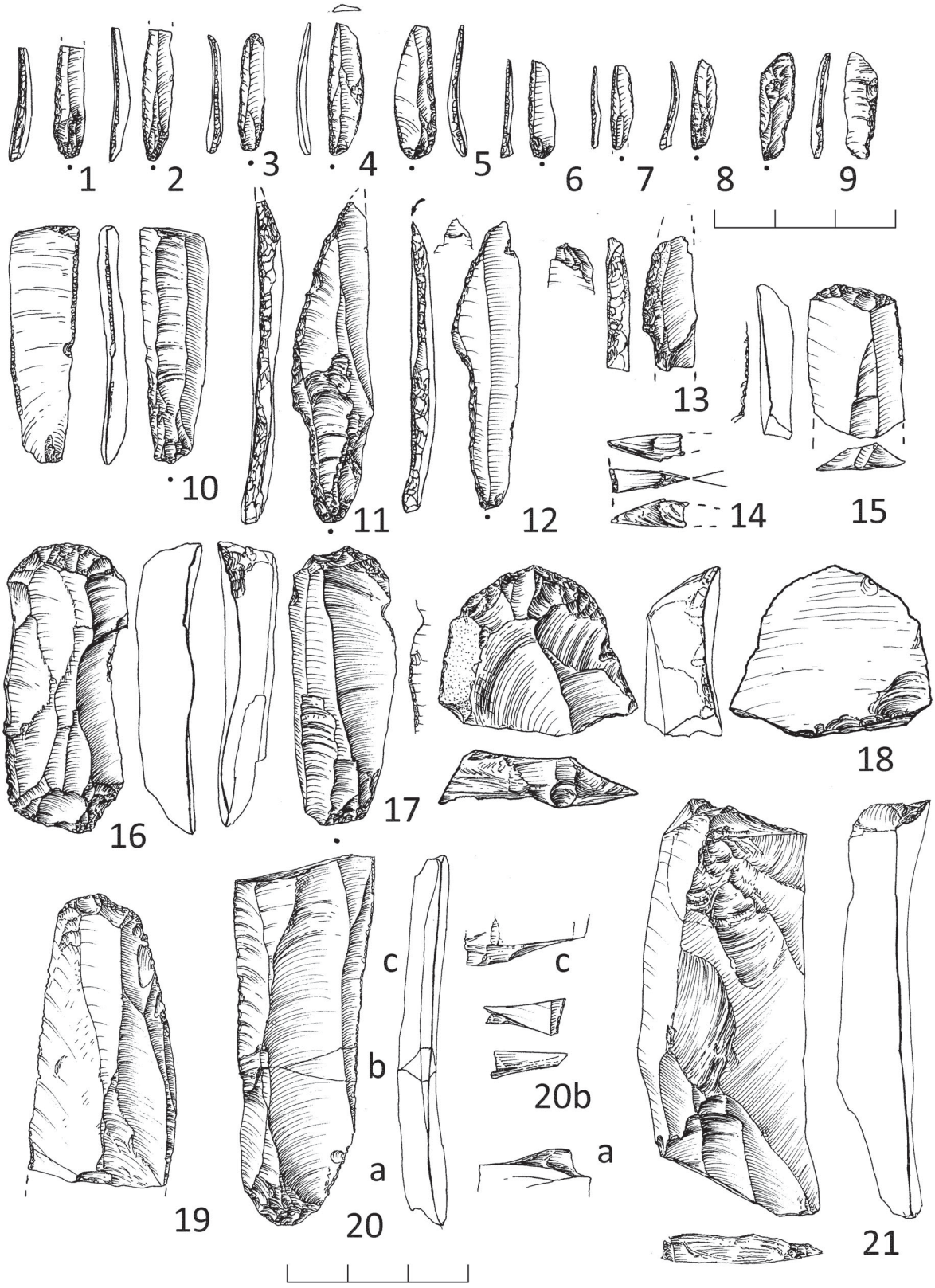

Рис.7.Дорошівці III. Шар 6. 1-9 – негеометричні мікроліти; 10, 20 – ретушовані пластини; 11-13 – вістря з бічною виїмкою; 14, 20b – «трикутники» з ретушшю; 15-19 – скребки; 21 – тронкована пластина.

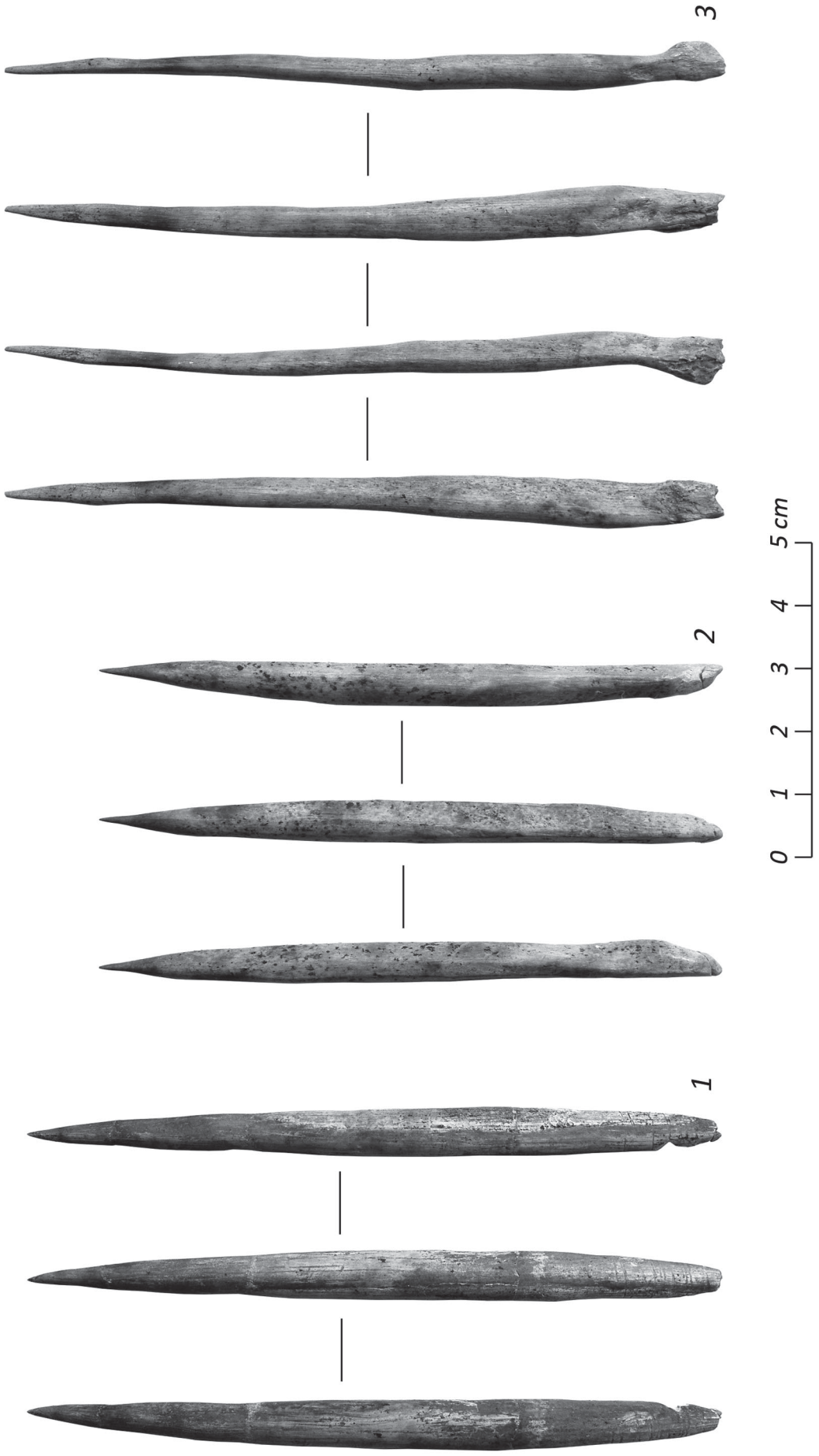

Рис.8. Дорошівці III. Шар 6. Вироби з бивня та кістки: 1-2 – вістря, 3 – шило.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 88-100.

Рижов С.М., Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П.

ПЛЕСНА – НОВА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА ПАМ'ЯТКА НА ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКІЙ ВИСОЧИНІ

Ryzhov S.N., Stepanchuk V.N, Matviishina Ł.M, Karmazynenko S.P

IPLESNA – THE NEW UPPER PALEOLITHIC SITE IN VOLYN-PODOLSK UPLAND

Статтю присвячено результатам попереднього дослідження нової верхньопалеолітичної пам'ятки біля м.Шепетівка Хмельницької області.

Навесні 2008 р. співробітники ІА НАНУ д.і.н. В.М.Степанчук, к.і.н. Ю.В.Кухарчук і доцент кафедри археології та музеєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка к.і.н. С.М.Рижов проводили рекогносцирувальні роботи на місцезнаходженні Меджибіж та обстежили скупчення палеолітичних місцезнаходжень поблизу м.Нетішин Хмельницької області. Оглянуто було також низку супутніх кар'єрів. В одному з них, поруч із перехрестям доріг Шепетівка – Староконстантинів та Шепетівка – Ізяслав, за кілометр від південної околиці с. Плесна Шепетівського району Хмельницької області (рис.1) Рижовим С.М. виявлено верхньопалеолітичний культурний шар з рештками перепаленої кістки та вугілля.

За фізико-географічним районуванням стоянка розташована на стику Волинської та Подільської височин, що належать до різних географічних районів – Малого та Житомирського Полісся (Національний атлас України 2007). Топографічно та гідрографічно ця місцевість виглядає як павукоподібний водороздільний пагорб (висотна відмітка 304 м), з якого в басейни річок Горинь та Случ витікають численні джерельні потічки (рис.1).

Кар'єр, у якому були знайдені рештки культурного шару, влаштовано біля одного з витоків річки Понорка, яка впадає в праву притоку Горині р. Припутинка. На картах-верстовках кінця XIX ст., у місці сучасного кар'єру простежуються ерозійні ярки, що утворили невеликий мис. Скоріше за все, саме з цим мисом пов'язані рештки культурного шару (рис.2).

При обстеженні південно-західної ділянки кар'єру в одній із стінок були помічені сіруватo-чорні лінзи лесоподібних суглинків та супісків, що вміщували рештки обпаленої кістки та вугілля. Культурний шар був суттєво пошкоджений працюючим поруч екскаватором, діяльність якого вдалося призупинити. Кому належить кар'єр – з'ясувати не вдалося.

Товщина культурного шару складала 0,02-0,07 м, його горизонтальна протяжність від північного до південного краю стінки – 5 м, ширина 1,5 – 2 м, з ухилом 10-15 градусів на південь (рис.3). Під час горизонтальної та вертикальної зачистки шару були виявлені сильно обпалені та потрощені кістки викопних тварин та дві крем'яні лусочки. Частину культурного шару з північного краю зачистки було відібрано для хронологічної діагностики в лабораторних умовах. Дата, отримана в Київській лабораторії радіовуглецевого датування, становила 23200±400 років тому. У процесі промивки залишків шару були знайдені маленькі потрощені та обпалені рештки недіагностичних кісток та раковин прісноводних молюсків. Застосування флотаційного методу дослідження дало можливість виявити на стінках промивочної посудини рештки маслянистої субстанції червоно-малинового кольору – вохри.

Рятувальні археологічні розкопки, проведені у серпні 2008 р., частково були профінансовані В. Назаренком (Київ).

Улітку 2009 р. дослідження місцезнаходження було продовжене. Були закладені 2 розчистки і досліджена статиграфія пам'ятки. За стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича (Веклич та ін. 1993), встановлені відклади голоценового (hl), причорноморського (pu), дофінівського (df), бузького (bg), витачівського (vt), удайського (ud), прилуцького (pl) та кайдацького (kd) часу. Для уточнення їх генезису і реконструкції умов природного оточення мешканців

місцезнаходження був використаний палеопедологічний метод, базований на вивченні макро- і мікроморфологічних особливостей відкладів (Веклич. та ін. 1979; Матвиишина 1982; Matviishyna 2008, Матвіїшина та ін. 2009, Степанчук та ін. 2009, Кармазиненко 2010).

У місці розкопу 2008 р. у 2009 р. була закладена розчистка №1 (рис.4). За 10 м на захід від неї було виявлено більш повну колонку – з давнішими горизонтами середньо- та верхньоплейстоценових відкладів. Тут закладено розчистку №2 (рис.5), в якій представлені відклади від удайських (ud) до дніпровських (dn).

Палеогеографія.

Основні знахідки археологічного матеріалу приурочені до нижньої частини дофінівського і верхів бузького стратиграфічних горизонтів.

Стратиграфічний розріз №1 (рис.4)

У розрізі простежені горизонти – голоценового, причорноморського, дофінівського, бузького, витачівського і удайського часу. Основні знахідки археологічного матеріалу приурочені до нижньої частини дофінівського і верхів бузького горизонтів.

Голоценовий стратиграфічний горизонт – 0,0-1,2 м – представлений лісовим ґрунтом з генетичними горизонтами Eh, Ite, It, Ip та Pk. Мікроморфологічний аналіз шліфів з непорушеною структурою вказує на належність даного ґрунту до світло-сірих лісових, профіль – з чіткими ознаками перерозподілу органо-глинистої речовини. Так, для елювіального (Eh) горизонту характерним є чергування «відмитих» ділянок плазми з ділянками слабко просоченими гумусово-глинистою речовиною (рис. 4.*1, а*) з незначними натьоками полініту. У горизонтах Ite і It простежені численні натьоки й лусочки коломорфних глин (рис. 4,*1, б, в, г*) – як навколо пор і зерен мінерального скелету, так і у плазмі. Горизонт Ip вирізняється компактним Нскладом і нерівномірним забарвленням плазми залізисто-глинистою речовиною (рис. 4,*1, д*), зменшенням лускуватих натьоків і проявів коломорфних глин навколо пор і зерен скелету (рис. 4,*1, е*). У карбонатному горизонті зустрічаються прості карбонатно-глинисті мікроагрегати (рис. 4.1, є) і з'являються карбонати. Переважає мікрокристалічний кальцит, який часто концентрується навколо пор (рис. 4,*1, ж*).

Елювіально-ілювіальний характер профілю свідчить про лісові умови формування ґрунту. Мікроморфологічно це підтверджується чергуванням «відмитих» ділянок із ділянками плазми, просоченими гумусом в елювіальному горизонті, у формуванні численних натьоків і лусочок коломорфних глин – в ілювіальному, скупченням мікрокристалічного кальциту лише в нижній частині профілю. Тому ґрунт за макро- і мікроморфологічними ознаками є близьким до світло-сірих лісових.

Причорноморський стратиграфічний горизонт – 1,20-1,65 м – жовтувато-сірувато-палевий, однорідний, нечітко шаруватий, скипає з 10% розчином HCl. Карбонати у формі трубочок, з дрібною марганцевою пунктацією. Грудкувато-розсипчастий однорідний пилуватий легкий суглинок. Перехід і межа за посиленням шаруватості відкладів, що наростає до низу. Зустрічаються поодинокі кротовини зі світло-сірим матеріалом. Мікроморфологічно матеріал лесового горизонту визначається як пухкий (рис. 4,*2, а*), рівномірно просочений дрібнокристалічним кальцитом з пилувато-плазмовою мікробудовою (рис. 4,*2. б*), з наявністю лесових часточок, розділених звивистими порами. Значну частину матеріалу складає мінеральний скелет з пилуватих зерен. Матеріал причорноморського свідчить про перигляціальні умови його накопичення (лесові часточки співрозмірні з зернами первинних мінералів з карбонатно-глинистими плівками) та субаеральне походження з елементами перевідкладення.

Дофіновський стратиграфічний горизонт – 1,65-2,10 м – представлений двома прошарками (df_c і df_b), в яких простежуються горизонти оглеєння з червориїнами і одинокими кротовинами.

Ґрунт заключної стадії df_c – 1,65-1,90 м – виражений слабко, у вигляді дещо хвилястих прошарків потужністю 1-2 см. Матеріал світло-бурий із сизуватим відтінком, досить гарно відсортований, пилуватий, шаруватий, з дрібною марганцевою пунктацією. В мікробудові характерним є наявність простих мікроагрегатів, розділених порами (рис. 4,*3, а*). Подекуди зустрічаються екскременти ґрунтової фауни (рис. 4,*3, б*), а також мікрокристалічний кальцит навколо пор, які часто заповнені оксидами марганцю (рис. 4,*3, в*). Для матеріалу ґрунту характерна пилувато-плазмова мікробудова (рис. 4,*3. г*). Макро- і мікроморфологічні ознаки вказують на те, що грунт сформувався у прохолодних умовах помірного клімату і скоріше за все близький до дернового глейового світло-бурого за кольором.

Ґрунт кліматичного оптимуму df_b – 1,90-2,10 м – сизо-світлосірий оглинений горизонт з бурими

та іржаво-бурими плямами. У цьому горизонті залягав культурний шар. Мікроморфологічно для ґрунту характерною є певна перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, досить рівномірна. Слабко виявляється мікроагрегованість – із наявністю простих (рис. 4.*4, а*) світлих мікроагрегатів. Деінде виявляють себе складні мікроагрегати I-II порядку, розділені тонкими звивистими порами (рис. 4,*4, б*). Матеріал більш-менш рівномірно просочений органо-карбонатно-глинистою речовиною (рис. 4,*4, в*). Навколо пор зосереджений мікрокристалічний кальцит (рис. 4,*4, г*). Порівняно рівномірне просочення плазми гумусом та його добра мікроагрегованість і карбонатність дає підстави стверджувати, що грунт за макро- і мікроознаками близький до короткопрофільного глеєвого, слабко перетвореного ґрунтоутворенням.

Бузький стратиграфічний горизонт – 2,10-2,50 м – білясто-світло-палевий, найсвітліший у розрізі легкий лесоподібний суглинок, шаруватий, тонковідсортований.

Витачівський стратиграфічний горизонт – 2,50-3,50 м – представлений бурими з жовтуватими прошарками слабко озалізненими ґрунтовими відкладами (vt_{b2}+ vt_{b1}). Перехід і межа різкі за кольором. За структурою – грудкувато-пористий з дрібною марганцевою пунктацією.

Ґрунтові відклади кліматичного оптимуму vt_{b2} – 2,50-3,0 м – світло-бурі з чергуванням жовтуватих та озалізнених прошарків. Аналіз шліфів ґрунту під мікроскопом показав, що мікроагрегованість майже не проявляється, лише наявні невеликі округлі нечіткі сегрегації органо-глинистої речовини (рис. 4,*5, а*). Зустрічаються складні мікроагрегати I-II порядку, розділені тонкими звивистими порами і багато зерен гетиту (рис. 4,*5, б*). Для ґрунту характерним є пилувато-плазмова мікробудова (рис. 4,*5, в*), а весь матеріал просочений карбонатами (рис. 4,*5, г*).

Ґрунтові відклади кліматичного оптимуму vt_{b1} – 3,0-3,50 м – відрізняються від vt_{b2} більш темним буруватим забарвленням, меншою озалізненістю і омарганцьованістю. Мікроморфологічно ґрунт vt_{b1} характеризується наявністю невеликих натьоків і лусочок коломорфних глин (рис. 4,*6, а, б, в*), що може бути пов'язане з лісовими умовами. Характерна пилувато-плазмова мікробудова (рис. 4,*6, г*).

Ґрунти vt_{b2}+vt_{b1} в даній розчистці виглядають як ґрунтові відклади, або ґрунти педосименти, які є місцевим водоупором. Тому в них зустрічається велика кількість марганцевих бобовин. Порівняно з лесовими і дофінівськими відкладами, вони важчого гранулометричного складу, озалізнені, сформовані на перезволожених ділянках, можливо з низькорослою чагарниковою рослинністю.

Удайський стратиграфічний горизонт – 3,50-3,70 м – представлений сірувато-палево-буруватими шаруватими відкладами із ржавими горизонтами, прошарками марганцевих пунктації і 2 крупними кротовинами, заповненими чорним, скоріше за все, прилуцьким матеріалом. На відміну від бузького матеріалу, він більш шаруватий і сіруватий, аерально-делювіального походження.

Стратиграфічний розріз №2 (рис.5)

За 10 м на захід від стратиграфічного розрізу №1, уздовж однієї з порушених бровок було закладено розчистку №2, якою розкрито більш повну товщу середньо- і верхньоплейстоценових відкладів (рис.5).

Загалом розріз є досить типовим для півночі України і району розповсюдження лесових островів. Він характеризується підвищеними потужностями лесових товщ, нечітким проявом дофінівських ґрунтів, що часто проявляються як горизонти оглеєння (Морозова 1981). У цих місцевостях чітко визначаються товщі потужного легкосуглинистого бузького лесу, що відповідає максимуму пізньоплейстоценового похолодання. Витачівські ґрунти нерідко проявляються тут як бурі товщі, збагачені на оксиди заліза і марганцю. Спостерігається заміщення витачівських ґрунтів ґрунтовими відкладами і перевідкладення останніх. Прилуцькі ґрунти відрізняються коричнево-сірими відтінками забарвлення, представлені лучними, або сірими опідзоленими ґрунтами і в цій зоні нерідко заміщуються торф'яниками. У прилуцький час лісостепова зона зміщувалася на північ, а давні фізико-географічні обстановки відповідали середній частині сучасної лісостепової зони, але умови формування ґрунтів були рівномірно-вологішими і відповідали обстановкам західніших регіонів. З пониззями пов'язане формування болотних відкладів. Порівнюючи з сучасними ґрунтами розрізу можна відмітити в кайдацький час зміщення природних зон на південь. Ґрунти були рівномірно-вологішого режиму формування.

Знахідки культурного шару приурочені до часу початку формування нижнього дофінівського ґрунту, або перехідного відрізку часу від холодного бузького інтервалу до ненабагато тепліших умов дофінівського часу. Обстановки були холодними, або помірно-

холодними, але вже не настільки суворими, як у максимум похолодання. Ґрунти показують дуже слабку перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, формування в умовах підвищеного зволоження. Скоріше за все, це було місце не постійного проживання, а сезонного мешкання, куди людина переміщалася на літо для рибальства, збирання ягід, тимчасового перебування на пасовищах.

Детальне вивчення стратиграфічної позиції культурних залишків дало можливість констатувати, що вони залягають у дофінівському ґрунті кліматичного оптимуму (df_b). Це цілком узгоджується з отриманими радіокарбонними даними.

Характеристика культурного шару

Загальна площа дослідженої ділянки склала близько 5 кв. м. У процесі розкопок було виявлено два місця концентрації обпалених кісток. Вогнищеві плями простежувалися на темно-сірому фоні (рис.2) у квадратах 9А, 10А, 11А, 11В, 12В. Також були простежені вохристі плями діаметром від 0,2 м до 0,5 м. Одне таке заповнення на межі квадратів 11А та 12А було детально вивчене. У ньому простежувалися горизонтальні червоно-вохристі та чорні прошарки вугілля з органічними вкрапленнями сріблястого кольору.

Товщина культурного шару сягала від 2 до 5 см. Глибина залягання від рівня сучасної поверхні – 2,04-2,15 м. Більшість знахідок представлена потрощеними й перепаленими кістками тварин (128 одиниць) розмірами до 20 см. На деяких кістках простежені ознаки розбивання. За визначенням палеонтолога О.П. Журавльова, більшість кісток не діагностичні, але скоріше за все, тут представлені рештки великих ссавців (мамонт?).

У ході розкопок в культурному шарі було виявлено 26 крем'яних артефактів, зокрема 4 пластини, 2 відщепи, 6лусок і 14 скалок. Промивка відкладів додала до них ще 109 лусочок та мікро-уламків. Дві пластини підправлені в районі відбивної площадки перлинною ретушшю, ще одна має сліди відтискної ретуші (рис.6, *1, 6, 4*).

При дослідженні вогнища на кв.11А (південно-східна ділянка) був виявлений ще один, нижчий рівень кісток, які залягали безпосередньо на світло-сірому супіщаному суглинку, насиченому іржавим корінням. Різкого переходу між нижнім та верхнім горизонтами кісток не зафіксовано, але схоже на те, що нижній горизонт кісток пов'язаний з іншим епізодом відвідин урочища.

Необхідно зазначити, що на схилі у південно-східному напрямку в квадраті 11А простежені три мікрогоризонти: верхній – чорний з вохристими розводами, середній – світло-сірий товщиною 1,5 см без вугілля (в ньому залягали кремені), та нижній – сіруватий з вохристими розводами. Це може бути пов'язане з різними епізодами освоєння урочища. Важливо, що ретушовані пластини були знайдені в одному квадраті – 11А і залягали під попільним шаром, нижче червоно-вохристих замивів, на сірувато-сизому лесоподібному супіску бузького горизонту (рис.6, *1, 6*).

Слід додати, що в західному напрямку, в районі кв. 15А (не розкопувався), у стінці кар'єру, в бузьких (?) відкладах був зафіксований фрагмент невизначеної кістки.

Мушлі.

У процесі промивки матеріалу з верхньої частини культурного шару (квадрат 10А) були виявлені прісноводні мушлі. За визначенням В.В. Аністратенко (Інститут зоології АН України), вони репрезентують такі групи гастропод: Succinea putris, Vallonia costata та Pupilla muscroom.

Висновки

Простежений на місцезнаходженні культурний шар представлений двома мікрогоризонтами – двома короткими епізодами відвідин урочища. Нижній містить ретушовані пластини та лусочки, що залягали на світло-сірому лесоподібному супіску; верхній – двома плямами з концентраціями потрощеної й перепаленої кістки та залишками вугілля і вохри.

Характер розташування скупчень вугілля, кісток та кременю дає підстави припускати наявність двох вогнищ, що розташовувалися на ділянках кв. 10А та 11А на максимально високій відмітці (–2,05-2,10 м). В квадратах 12А, 12В, 13В у південному напрямку простежується западина до глибини 2,17 м.

Зважаючи на стратиграфічні умови залягання, кліматичний оптимум (df_b) дофінівського епізоду, радіовуглецеву дату (23200±400 р. тому), склад наявних артефактів та особливості культурних решток, можна припускати належність місцезнаходження до кола граветських пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА:

Кармазиненко С.П. Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України – К.: Наук. думка. – 2010 – 120 с.

Матвиишина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины – К.: Наук. думка, 1982. – 144 с.

Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.Н. Дрібна ритміка лесово-ґрунтових відкладів Побужжя га основі вивчення археологічних пам'яток // Фізична географія та геоморфологія. Вип. 56. – Київ: 2009. – С.272-282.

Методика палеопедологических исследований / (М.Ф. Веклич, Ж.Н. Матвиишина, В.В. Медведєв и др.) – К.: Наук. думка, 1979. – 176 с.

Морозова Т.Д. Развитие почвенного покрова Европы в позднем плейстоценею. – М.: Наука, 1981. – 281 с.

Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л.Г. Геоморфологічне районування / [Барщевський М.Є, Бортник С.Ю., Вахрушев Б.О. та ін.] – К.: ДНВП «Картографія», – 2007. – С. 162. (2007 – 440 с.).

Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л.Г. Фізико-географічне районування / [Маринич О.М., Пархоменко Г.ОП., Пащенко В.М. та ін.] – К.: ДНВП «Картографія», – 2007. – С. 228-229. (2007 – 440 с.).

Сиренко Н.А. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене / Н.А. Сиренко, С.И. Турло – К.: Наук. думка, 1986 – 188 с.

Степанчук В.Н., Рыжов С.Н., Матвиишина Ж.Н., Кармазиненко С.П. Новые данные к изучению палеолитических памятников в бассейне Южного Буга // С.Н. Бибиков и первобытная археология. – Санкт-Петербург: РАН, 2009. – С.114-119.

Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. Объяснительная записка / [М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко, Ж.Н. Матвиишина и др.] – К.: Госкомитет геологии Украины, 1993. – 40 с., 8 табл.

Matviishyna Zh. Record of peleoenvironment in the loess-soil key section of Pobuzhye (Ukraine) // Zapis zmian srodowiskowych w poznoplristocenskich sekwencjach lessowo-glebowych. – Wroclow: 2008 – P. 203-211.

Ryzhov S.N., Stepanchuk V.N, Matviishina J.M, Karmazynenko S.P

Plesna – the new Upper Paleolithic site in Volyn-Podolsk Upland

Paper deals the new Upper Paleolithic site in Khmelnitsky region. In Careers for extraction of loess were found the remains of the cultural layer placed animal bones, stone artifacts, ocher and mollusks.

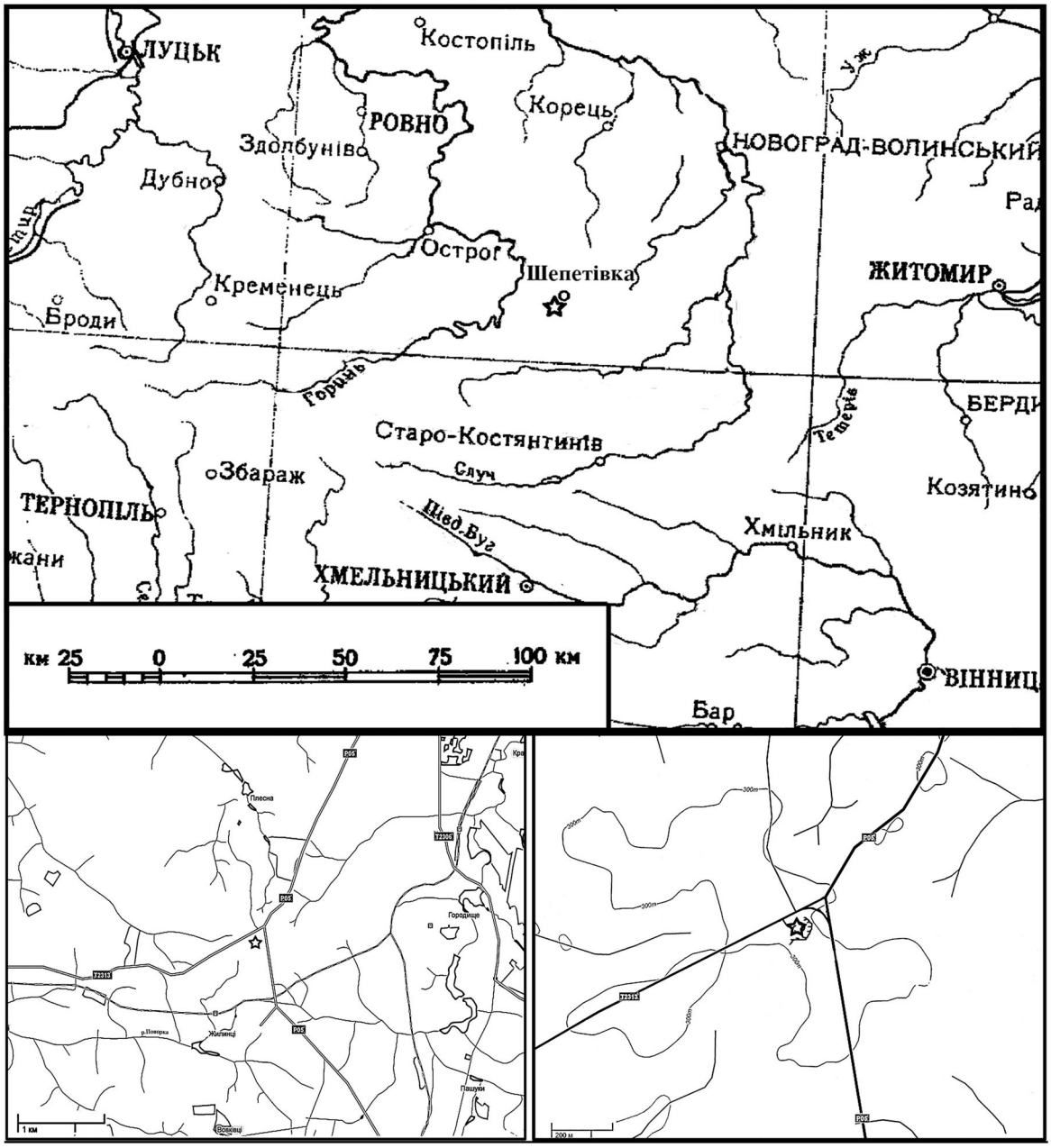

Рис.1. Географічне розташування та топографія стоянки Плесна.

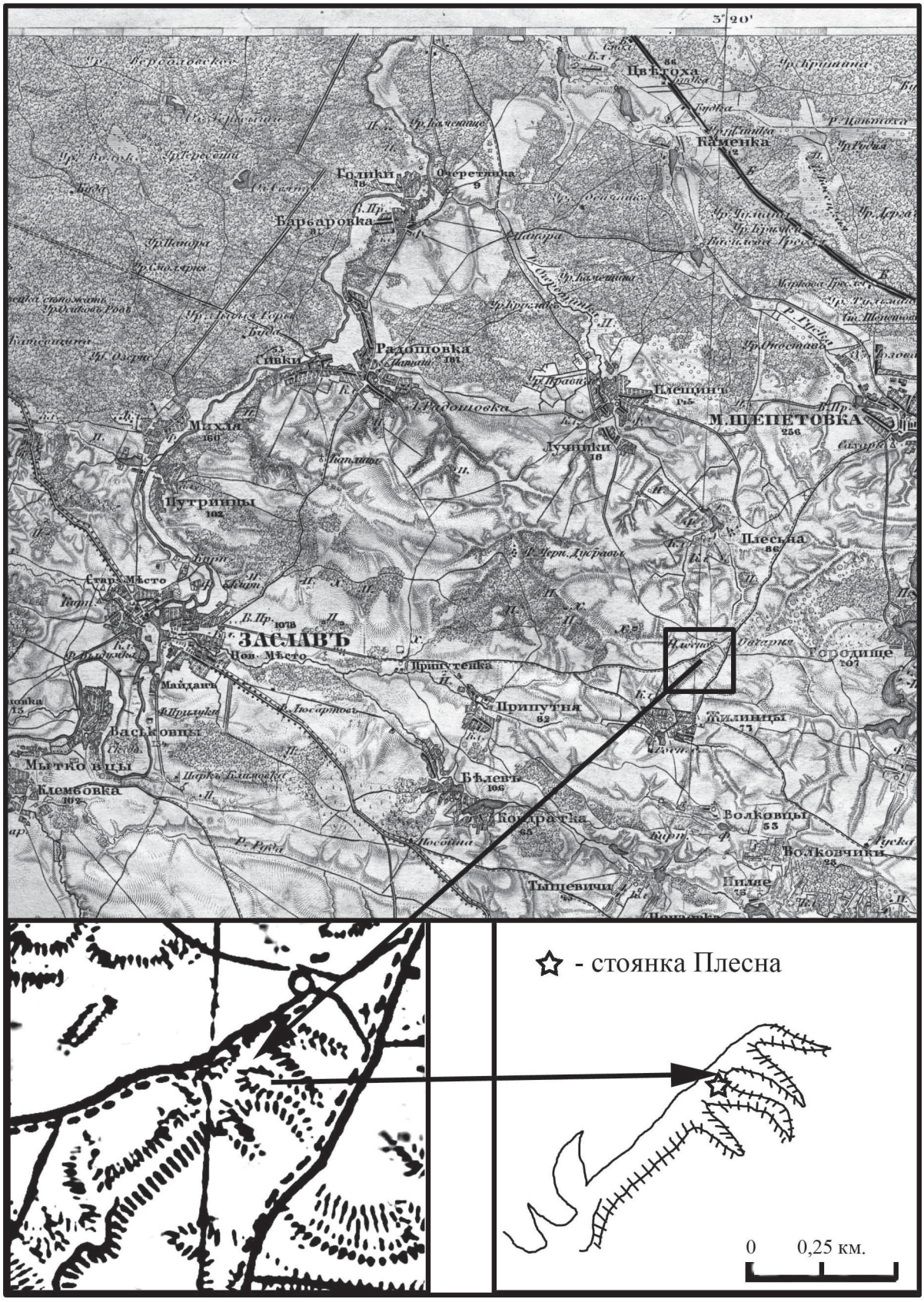

Рис.2. Реконструкція рельєфу місцевості стоянки Плесна на кінець XIX ст.

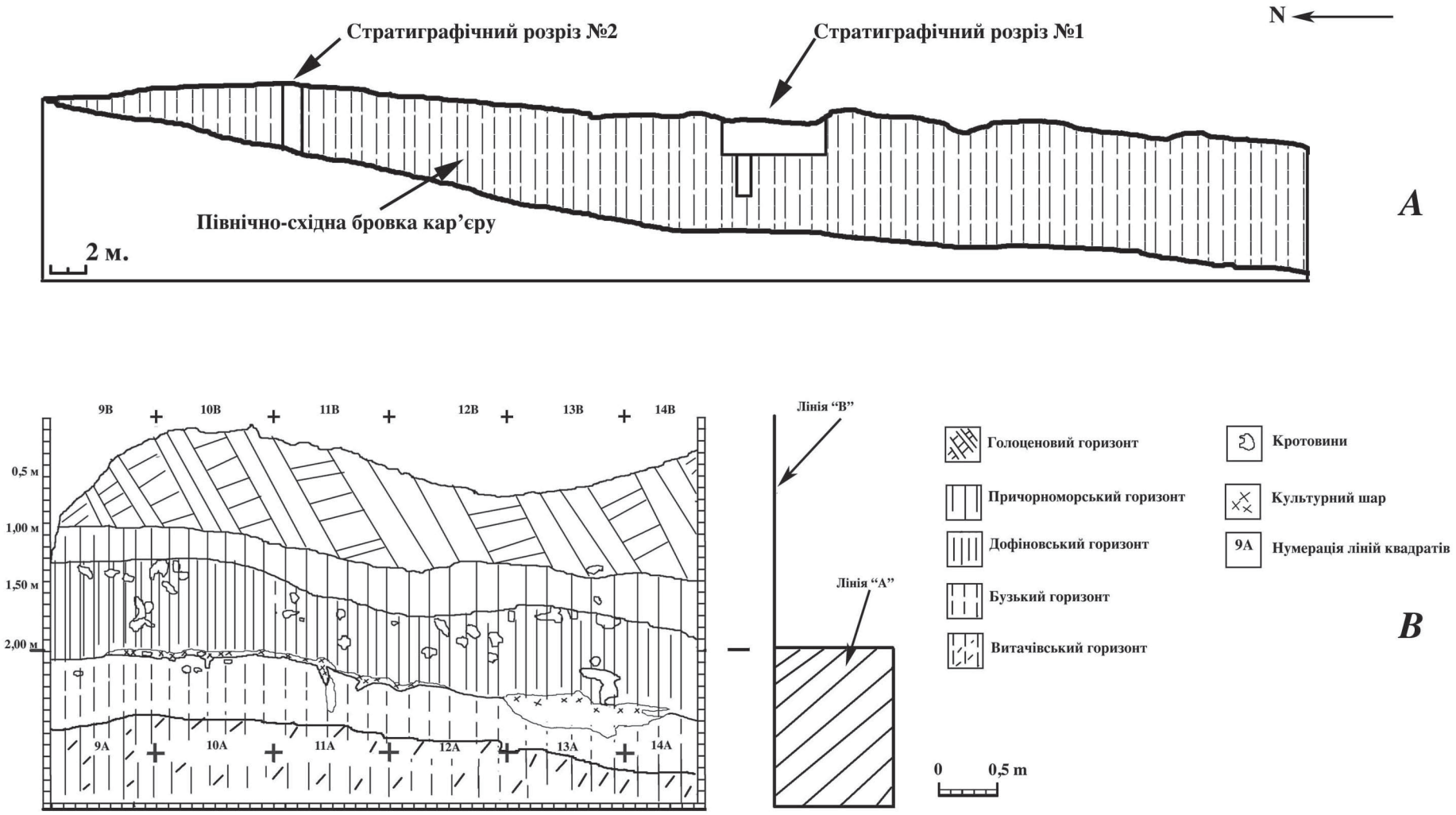

Рис.3. А - схема розташування стратиграфічних розрізів у кар'єрі. В - стратиграфічний розріз №1 східної стінки розкопу стоянки Плесна.

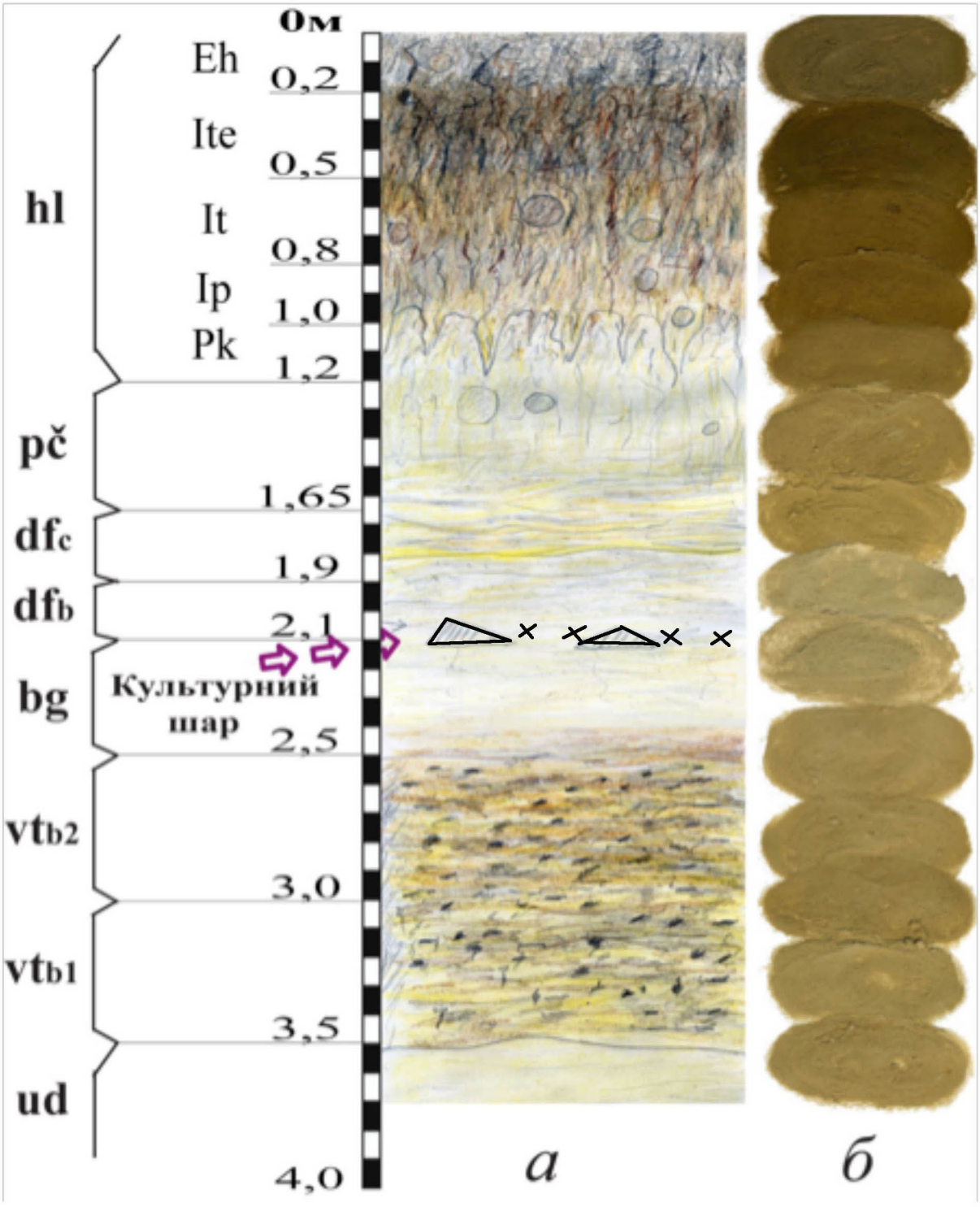

Рис.4. Стратиграфічний розріз №1 стоянки Плесна. Замальовки (а) і примазки (б) плейстоценових відкладів (за Ж.М.Матвіїшиною).

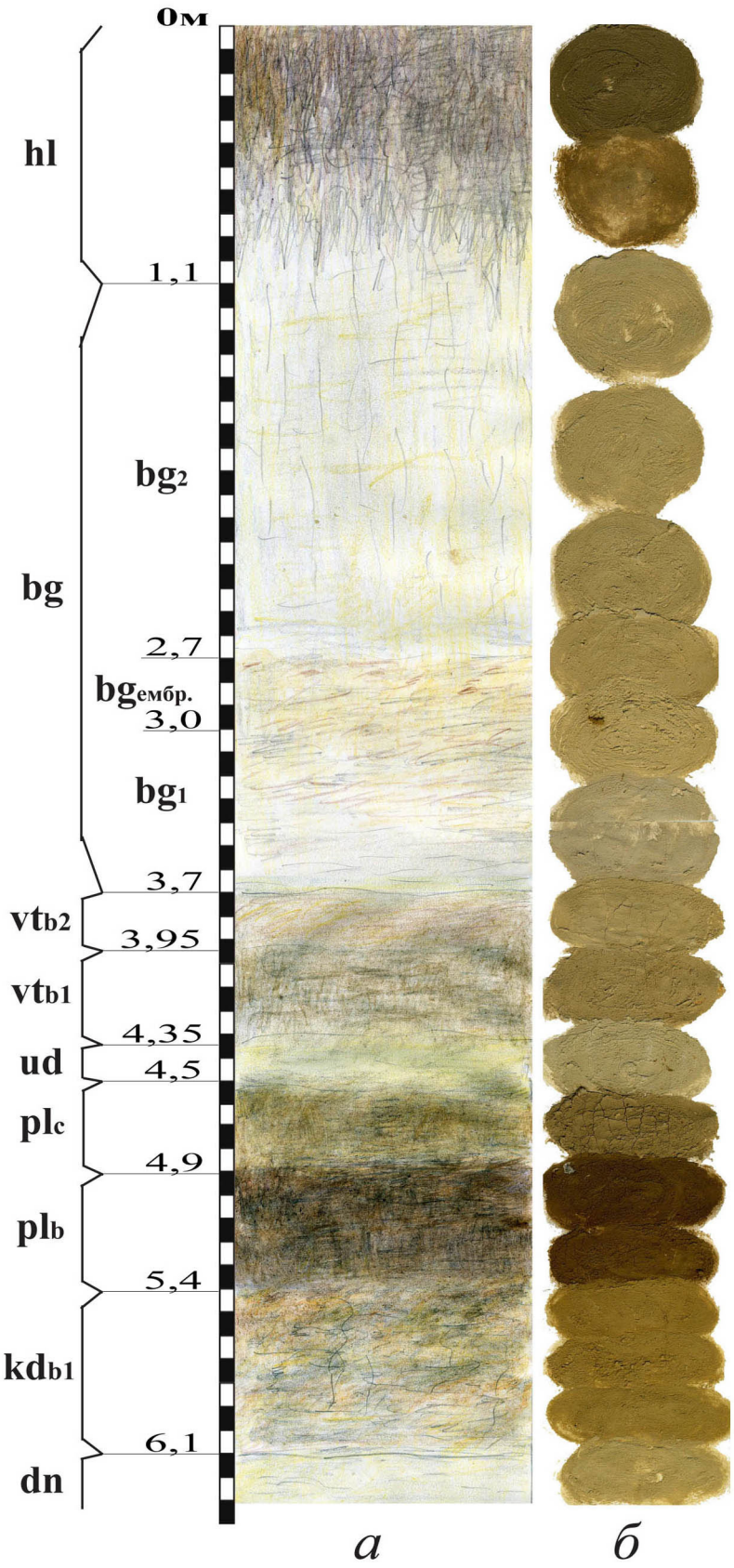

Рис.5. Стратиграфічний розріз №2 за 10 м на захід стоянки Плесна. Замальовки (а) і примазки (б) плейстоценових відкладів (за Ж.М.Матвіїшиною).

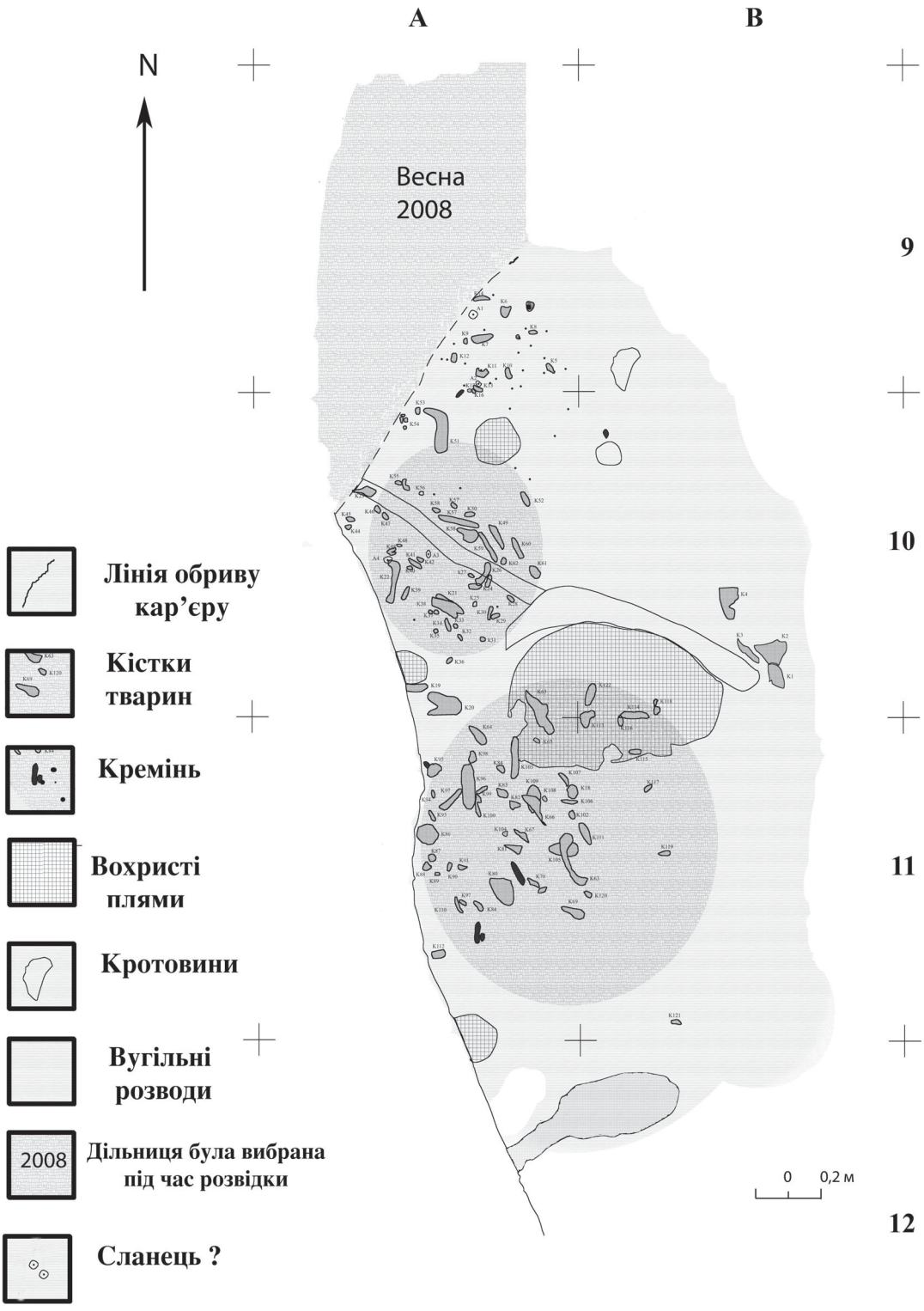

Рис.6. Планіграфія культурного шару стоянки Плесна.

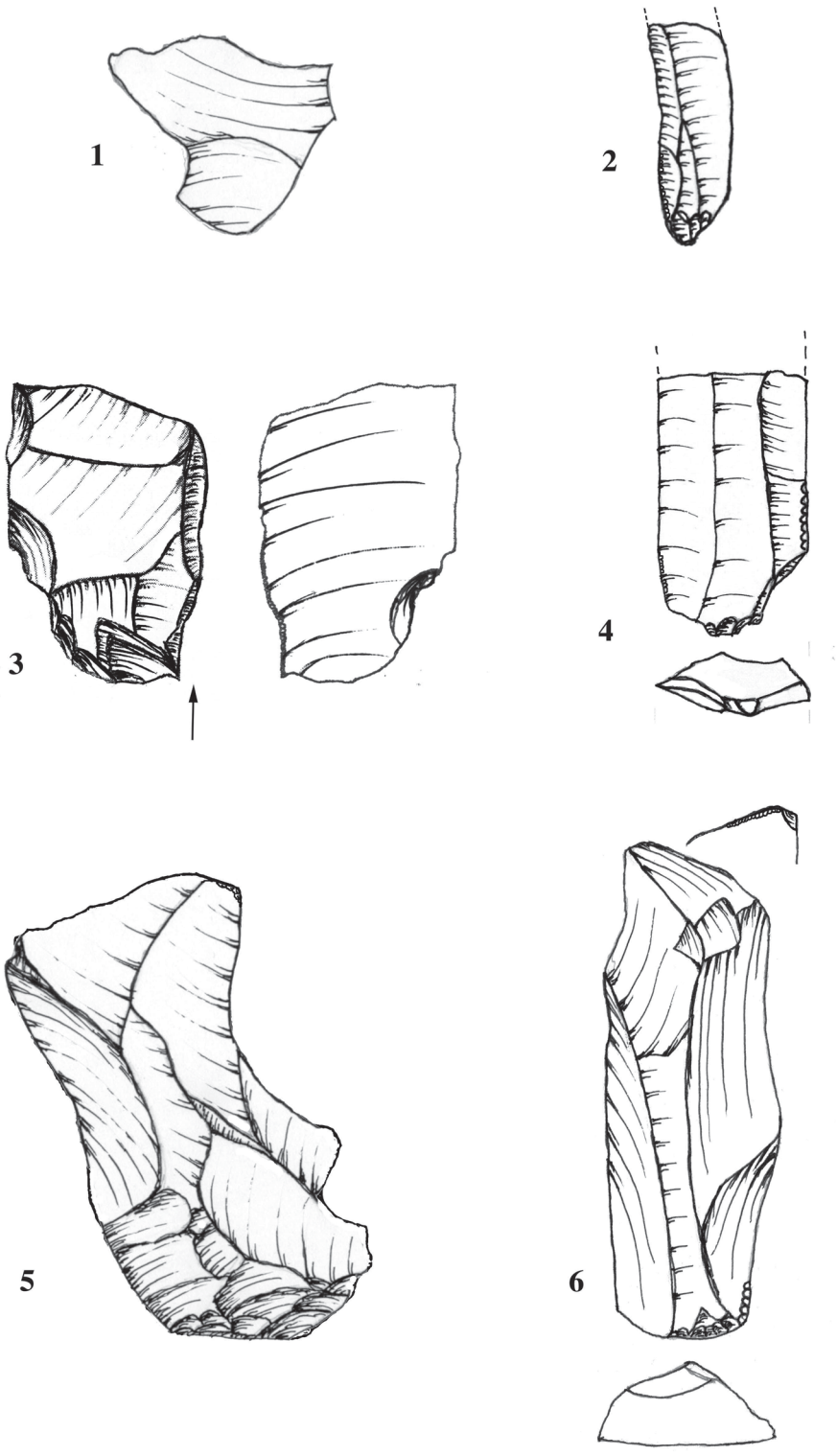
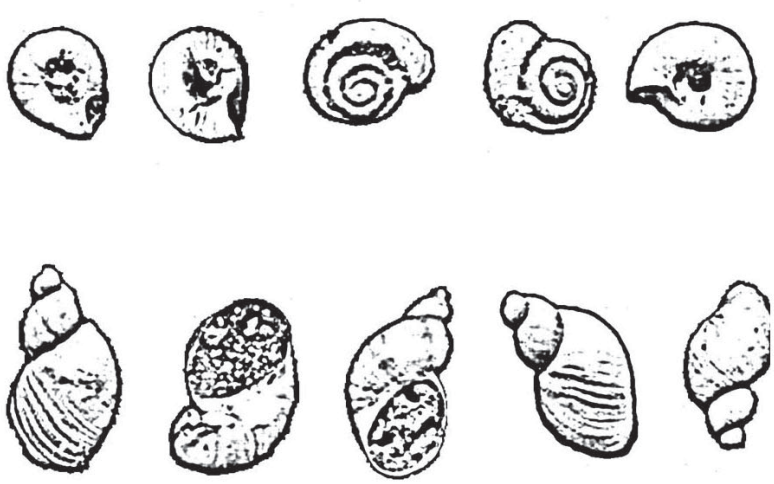
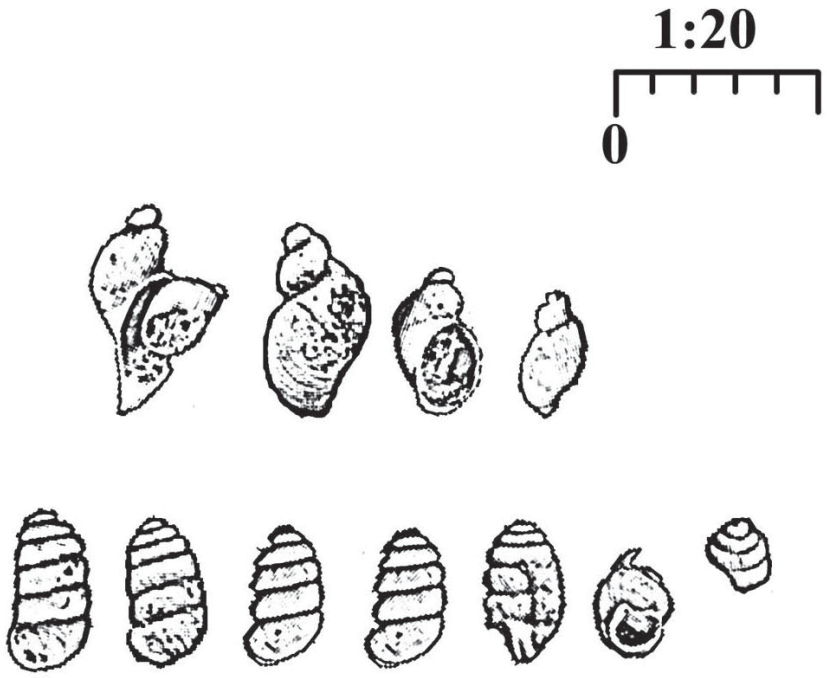

Рис.7. Кам'яні артефакти стоянки Плесна.

Кв.10Б, гл.1,7-1,9 м. Глеюватий прошарок над культурним шаром.

Кв.10Б, гл.1,9-2,0 м. Верхня частина культурного шару.

Рис.8. Знахідки гастропод на стоянці Плесна.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 101-107.

Кармазиненко С.П.

Karmazynenko S.P.

ЕФЕКТИВНІСТЬ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

EFFICIENCY OF THE COMPLEX INVESTIGATIONS OF ARCHAEOLOGICAL OBJECTS IN THE TERRITORY OF UKRAINE

У статті висвітлено ефективність проведення на пам'ятках археології палеогеографічних та археологічних досліджень викопних ґрунтів і відкладів для встановлення їх просторово-часових змін, вирішення питань умов проживання давньої людини та еволюції людського суспільства.

Сучасний рівень розвитку науки, її подальший прогрес диктує необхідність максимальної інтеграції досліджень, вибору найбільш репрезентативних об'єктів, що містять інформацію для різних галузей знань. Одним із перспективних шляхів підвищення ефективності та інформативності досліджень в області пізнання історії розвитку ґрунтів, природного середовища і суспільства є їх орієнтованість на комплексне вивчення давніх археологічних пам'яток, які слід розглядати і як пам'ятки природи, що збереглися до наших днів. Можливість прямого порівняльного аналізу стану ґрунтів і ґрунтового покриву в різні історичні епохи дозволяє досить детально й повно розглянути особливості просторово-часової динаміки природного середовища та його окремих компонентів. З іншого боку, комплексне вивчення археологічних об'єктів помітно доповнює й уточнює суттєві уявлення про духовне і господарське життя давньої людини, про роль природного середовища у формуванні, функціонуванні та зникненні етносів минулого (Демкин 1997).

Численними дослідженнями (Матвіїшина та ін. 2006, Матвіїшина та ін. 2009, Матвіїшина та ін. 2010, Степанчук та ін. 2009, Степанчук та ін. 2010 та ін.) переконливо показано, що співпраця археологів і палеогеографів дає можливості вирішувати наступні завдання: 1) еволюція ґрунтів і ґрунтового покриву; 2) регіональні і фаціальні закономірності процесу ґрунтоутворення у зв'язку з просторово-часовою мінливістю факторів навколишнього середовища; 3) вікова динаміка ґрунтових властивостей і процесів; 4) реконструкція природних умов проживання давньої людини; 5) вплив ґрунтів і природних умов на господарську діяльність, розселення й міграції давнього населення; 6) історико-соціологічні реконструкції з використанням даних і методів палеогеографії, ґрунтознавства та суміжних наук.

Тому на сьогоднішній день у спільних палеогеографічних і археологічних дослідженнях слід відзначити два напрямки (Дергачева 1997): 1) використання ґрунтів і відкладів археологічних об'єктів для вивчення їх еволюції та генезису; 2) використання дослідження ґрунтів і відкладів археологічних місцезнаходжень для вирішення питань умов проживання давньої людини, генезису й еволюції людського суспільства.

Значимість реконструкцій природного середовища для розуміння розвитку людини і людського суспільства зростає від історичного часу вглиб віків. Так, чим давнішою була людина, тим більшою була її залежність від природних умов. Складність проведення реконструкцій при цьому також зростає, оскільки число свідоцтв минулого, що збереглися, зменшується в часі. Тим важливішим є пошук таких методів, які б сприяли реконструкції природних умов пліоцен-голоценового часу. І в цьому відношенні, як показують наявні дослідження, підходи до реконструкцій палеоприродного середовища з позицій палеогеографії (палеопедології) є перспективними.

Об'єктом спільних палеогеографічних і археологічних досліджень є ґрунти і відклади мешкань людини від найдавніших часів до історичного часу включно, тобто ґрунти територій розміщення пам'яток археології – будь-яких слідів перебування людини. До пам'яток археології відносяться залишки давніх поселень, городища, кургани, залишки давніх укріплень, каналів, доріг, давні місця поховань, ділянки культурного шару давніх населених пунктів, сліди людської діяльності, у тому числі й

землеробства, а також кам'яні знаряддя, наскальні зображення, старовинні предмети та ін. (Мартынов, Шер 1989).

Предметом таких комплексних досліджень є розшифрування інформації про природне середовище, в якому мешкала первісна людина, закодоване у «пам'яті» четвертинних відкладів. Якщо археологи «зчитують» знання про культурний розвиток людського суспільства, «закодовані» в археологічних пам'ятках, то палеогеографи розшифровують знання про природне середовище часу існування людини, дані про яке зберігаються в «пам'яті» ґрунтів і відкладів у вигляді окремих стійких у часі ознак-властивостей.

Розшифрування цієї інформації проводиться на основі аналізу характеристик ряду морфологічних, фізичних, хімічних, фізико-хімічних, біологічних та інших властивостей, їх поєднання та зміни по профілю.

Для дослідження викопних ґрунтів і відкладів, у тому числі й на археологічних об'єктах, ми використовуємо мікроморфологічний аналіз, який є одним із основних у комплексі палеопедологічних методів. Мікроморфологічний метод – це вивчення зразків ґрунту під мікроскопом у тонких зрізах з непорушеною структурою товщиною 0,02-0,04 мм, коли зберігається природна структура і співвідношення окремих компонентів мікробудови (Гагарина 2004, Герасимова 1992, Матвиишина 1982, 1992, Методика палеопедологических исследований 1979). Це дає можливість на мікроскопічному рівні розглядати ґрунт як систему, і за умови знання діагностичних ознак спостерігати природний прояв ґрунтоутворювальних процесів у їх взаємодії і співвідношенні як у мікроскопічно малих об'ємах ґрунтової маси, так і в межах генетичних горизонтів та ґрунтового профілю загалом. Тобто, ґрунт досліджують на всіх п'яти рівнях (ґрунтовий профіль – ґрунтові горизонти – морфони – ґрунтові агрегати – мікробудова ґрунтів), у цьому головна особливість мікроморфології, її велика перевага перед усіма іншими методами ґрунтознавства (Кармазиненко 2010, Матвиишина 1982, 1992, Методика палеопедологических исследований 1979).

На основі аналізу даних, наведених у численних публікаціях (Белова 1997, Величко, Морозова 2005, Гагарина 2004, Герасимова 1992, Глушанкова 2008, Ґрунтознавство 2005, Ґрунтознавство з основами геології 2006, Добровольский 1983, Длусский 2000, Зонн 1966, Кармазиненко 2010, Матвиишина 1982, 1992, Методика палеопедологических исследований 1979, Медведєв 1974, Михайлов 1975, Морозова 1981, Парфенова, Ярилова 1977, Розанов 2004, Ромашкевич, Герасимова 1982, Сиренко, Турло 1986, Таргульян 1983, Kubiena 1938 та ін.) можна виділити наступні етапи мікроморфологічних досліджень викопних грунтів і відкладів, у тому числі й на археологічних об'єктах – підготовчий, польовий і камеральний (рис.1).

Як видно зі схеми, мікроморфологічний метод – це поєднання мікроморфологічного аналізу і синтезу під час вивчення мікробудови ґрунтів і відкладів. Якщо мікроморфологічний аналіз передбачає покомпонентне вивчення мікроморфологічних ознак і особливостей відкладів, які за ступенем генетичної інформативності можна розмістити в наступний ряд: плазма – натьоки і новоутворення – органічна речовина – мінеральний скелет – агрегати та їх мікрозональність – елементарна мікробудова – пори (Гагарина 2004, Герасимова 1992, Добровольский 1983, Кармазиненко 2010, Матвиишина 1982, 1992, Методика палеопедологических исследований 1979, Морозова 1981, Парфенова, Ярилова 1977, Ромашкевич, Герасимова 1982, Таргульян 1983 и др.), то мікроморфологічний синтез дозволяє узагальнити отримані при мікроморфологічному аналізі ознаки відкладів і виявити систему головних генетичних типів грунтів за схемою: властивості ґрунтів – елементарні ґрунтоутворювальні процеси – фактори ґрунтоутворення.

Але при цьому слід пам'ятати, що основна особливість мікроморфологічного методу полягає в тому, що він вивчає не власне процес ґрунтоутворення в його динаміці і взаємозв'язку з існуючими умовами середовища, а лише його сліди, закріплені в різних ознаках і властивостях ґрунтів, тою чи іншою мірою змінених діагенетичними процесами (Матвиишина 1982, 1992, Методика палеопедологических исследований 1979). Тобто, важливим моментом при вивченні мікробудови викопних ґрунтів та їх генезису є вміння відрізняти первинні ознаки ґрунтоутворення від діагенетичних. Багато мікроскопічних деталей ґрунтової будови не змінюються тривалий час, і в процесі вивчення можна встановити ознаки, які не виявляються іншими методами. Тобто, стійкість ґрунтових ознак до діагенетичних перетворень неоднозначна. На думку ряду вчених (Величко, Морозова 2005, Матвиишина 1982, 1992,

Методика палеопедологических исследований 1979, Морозова 1981 и др.) їх можна розділити по відношенню до фактору часу на стійкі (елементарна мікробудова, форми агрегатів і пористість, форма й мікробудова оптично орієнтованих глин, характер розподілу органічної речовини, структура глин і натьоків), слабо стійкі (гумус і форми його зосередження, будова й розподіл залізистих і марганцевих мікроорштейнів) і нестійкі (новоутворення солей). Але головне значення при вивченні викопних ґрунтів і відкладів має характер агрегованості і пористості, структура й розподіл органічної речовини, оптично орієнтованих глин, кількість і будова новоутворень.

Як приклад комплексних палеогеографічних (Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П.) і археологічних (Степанчук В.М., Рижов С.М.) досліджень можна навести результати вивчення нової пізньопалеолітичної пам'ятки Плесна на Волино-Подільській височині.

Основні знахідки археологічного матеріалу пам'ятки приурочені до нижньої частини дофінівського (df_b) та верхів бузького стратиграфічних горизонтів (Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины, 1993) тому коротко зупинимось на висвітленні результатів їх палеопедологічного (макро-, мікроморфологічного) і археологічного дослідження.

Загалом дофінівський стратиграфічний горизонт – 1,65-2,10 м – представлений двома прошарками (df_c і df_b), які простежуються як горизонти оглеєння (Морозова 1981), з червориїнами і одинокими кротовинами.

Особливої уваги заслуговує ґрунт кліматичного оптимуму df_b (1,90-2,10 м), оскільки в цьому горизонті дуже багато знахідок артефактів, які за результатами радіокарбонового датування Київської лабораторії мають визначення віку 23200+400 років тому.

За макроморфологічними ознаками матеріал ґрунту оглинений, сизо-світло-сірий за кольором з бурими та іржаво-бурими плямами.

Мікроморфологічно для ґрунту характерною є слабка перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, досить рівномірний, але слабкий прояв мікроагрегованості – переважають прості (рис.2. А, *а*) світлого кольору мікроагрегати. Хоча інколи зустрічаються складні мікроагрегати I-II порядку, розділені тонкими звивистими порами (рис.2. А, *б*). Матеріал в основному рівномірно просочений органо-карбонатно-глинистою речовиною (рис.2. А, *в*). Навколо пор, що частково заповнені дрібнокристалічним кальцитом, зосереджений мікрокристалічний кальцит (рис.2. А, *г, д, е*).

За такими макро- й мікроознаками, як рівномірне просочення плазми гумусом, добра мікроагрегованість і карбонатність, ґрунт близький до короткопрофільного глеєвого, слабко перетвореного ґрунтоутворенням.

Бузький стратиграфічний горизонт (2,10-2,50 м) білясто-світло-палевий за кольором, найсвітліший у розрізі легкий лесоподібний суглинок, шаруватий, тонковідсортований. У верхній частині горизонту зустрічаються артефакти.

Більшість археологічних знахідок, знайдених в інтервалі 2,05-2,10 м – це потрощені і обпалені кістки тварин, а також кам'яні артефакти (рис.2 Б): крем'яні пластини, відщепи, лусочки та ін.

Отже, знахідки культурного шару (23200+400 р. тому) були приурочені до часу початку формування нижнього дофінівського (df_b) ґрунту, або перехідного відрізку часу від холодного бузького інтервалу до ненабагато тепліших умов дофінівського часу. Природні умови в цей час були холодними, або помірно-холодними, але вже не настільки суворими, як у максимум похолодання. Ґрунти показують дуже слабку перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, а їх формування відбувалося в умовах підвищеного зволоження. Найімовірніше, що це були не постійні умови проживання людини, а сезонне мешкання, коли люди займалися збирання ягід, рибальством тощо.

Палеогеографічні умови, абсолютне датування кістки та кам'яний інвентар вказують на приналежність культурного шару до періоду верхнього палеоліту (можливо, до пам'яток граветського кола), хоча невелика кількість обробленого кременю поки що не дає чітких підстав визначити чітку культурну приналежність даної стоянки.

Таким чином, вивчення пам'яток історії суспільства є актуальним у зв'язку із зростанням інтеграції археології і палеогеографії та інших суміжних наук. Ці комплексні міждисциплінарні дослідження археологічних пам'яток дозволяють доповнити й уточнити існуючі уявлення про культуру та господарський устрій давніх спільнот, про роль природного середовища у їхньому житті.

ЛІТЕРАТУРА

Белова Н.А. Экология, микроморфология, антропогенез лесных почв степной зоны Украины – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1997, – 264 с.

Величко А.А. Эволюция почвообразования в плейстоцене / А.А. Величко, Т.Д. Морозова // Многоликая география. Развитие идей И.П. Герасимова (к 100 летию со дня рождения). – М.: – Товарищество научных изданий КМК. – 2005 – С.65-75.

Гагарина Э.И. Микроморфологический метод исследования почв / Гагарина Э.И. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. – 156 с.

Герасимова М.И., Губин С.В., Шоба С.А. Микроморфология почв природных зон СССР. – Пущино, 1992. – 200 с.

Глушанкова Н.И. Палеопедогенез и природная среда Восточной Европы в плейстоцене / Глушанкова Н.И. – Смоленск-Москва: Магента, 2008. – 348 с.

Ґрунтознавство: підручник / (Д.Г. Тихоненко, М.О. Горін, М.І. Лактіонов та ін., за ред. Д.Г. Тихоненка). – К.: Вища освіта, 2005. – 740 с.

Ґрунтознавство з основами геології: підручник / (І.І. Назаренко, С.М. Польчина, Ю.М. Дмитрук та ін.) – Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. – 504 с.

Добровольский Г.В. Методическое пособие по микроморфологии почв / Добровольский Г.В. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 80 с.

Демкин В.А. Палеопочвоведение и археология: интеграция в изучении истории природы и общества. – Пущино: ОНТИПНЦРАН, 1997. – 213 с.

Дергачева М.И. Археологическое почвоведение. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1997. – 228 с.

Длусский К.Г. Микроморфологическая диагностика процессов почвообразования в среднеплейстоценовых почвах центра Восточно-Европейской равнины // III Съезд Докучаевского общества почвоведов. М., 2000. – С. 237.

Зонн С.В. Микроморфологический метод в исследования генезиса почв – М.: Наука. – 1966. – 172 с.

Кармазиненко С.П. Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України. – К.: Наукова думка. – 2010 – 120 с.

Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования. – М.: Высшая школа, 1989. – 223 с.

Матвиишина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины / Матвиишина Ж.Н. – К.: Наук. думка, 1982. – 144 с.

Матвиишина Ж.Н. Микроморфология и педогенез верхнекайнозойских ископаемых почв Украины: дисс. … доктора геогр. наук: 11.00.04 – К., 1992. – 439 с.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки Київщини і природні умови проживання людини з пізнього палеоліту // Київський географічний щорічник. Наук. зб.– К.: К.: КВ УГТ. – 2006. – Вип. 6. – С. 82–101.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Куштан Д.П. Педологічні дослідження підніжжя замкової гори давнього Чигирина // Регіональні географічні дослідження України та суміжних територій: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю.О. Кисельов. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С.49–53.

Матвіїшина Ж.М., Петрошенко В.О., Пархоменко О.Г. Археологічні та палеопедологічні дослідження городища поблизу с. Бучак на Канівщині // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. Зб. наук. праць. – Запоріжжя., «Дике поле». – Вип. 8. – 2006. – С.430–444.

Матвіїшина Ж.М., Степанчук В.М., Кармазиненко С.П. Дрібна ритміка лесово-ґрунтових відкладів Побужжя на основі вивчення археологічних пам'яток // Фізична географія та геоморфологія – К.: ВГЛ Обрії, 2009. – Вип.56. – С.272-282.

Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М. Результати палеопедологічних (мікроморфологічних) та археологічних досліджень палеолітичного пам'ятника Меджибож // Фізична географія та геоморфологія – К.: ВГЛ «Обрії» – 2010 – Вип.2(59). – С.123-129.

Медведєв В.В. Мікроморфологічний метод і його застосування в фізиці ґрунту // Агрохімія і ґрунтознавство, 1974. – Вип. 25. – С. 100-114.

Методика палеопедологических исследований / (М.Ф. Веклич, Ж.Н. Матвиишина, В.В. Медведєв и др.) – К.: Наук. думка, 1979. – 176 с.

Михайлов И.С. Морфологическое описание почвы (вопросы стандартизации и кодирования) – М.: Наука, 1975. – 72 с.

Морозова Т.Д. Развитие почвенного покрова Европы в позднем плейстоцене / М.: Наука, 1981. – 281 с.

Парфенова Е.И., Ярилова Е.А. Руководство к микроморфологическим исследованиям в почвоведении. - М.: Наука, 1977. – 198 с.

Розанов Б.Г. Морфология почв: учебник для высшей школы – М.: Академический проект, 2004. – 432 с.

Ромашкевич А.И., Герасимова М.И. Микроморфология и диагностика почвообразования – М.: Наука, 1982. – 125 с.

Сиренко Н.А., Турло С.И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене – К.: Наук. думка, 1986. – 188 с.

Степанчук В.Н., Рижов С.Н., Матвиишина Ж.М., Кармазиненко С.П. Новые данные к изучению палеолетических памятников в бассейне Южного Буга // С.М. Бібіков та первинна археологія. – Київ. – 2009. – С.115-119.

Степанчук В.М., Рижов С.М, Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибіж: результати 2008-2009 рр. // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2010. – С. 33-44.

Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. Объяснительная записка / (М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко, Ж.Н. Матвиишина и др.) – К.: Госкомитет геологии Украины, 1993. – 48 с.

Таргульян В.О. Микроморфологическая диагностика почв и почвообразовательных процесов. – 1983. – 228 с.

Kubiena W.L. Micropedology. – Jowa: Collegiate Press, 1938. – 243 p.

Karmazynenko S.P.

Efficiency of the complex investigations of archaeological objects in the territory of Ukraine

The article deals with the questions of efficiency of paleogeographical and archaeological investigations of buried soils and sediments for definition of their spatial and temporal changes, learning the conditions of ancient people.

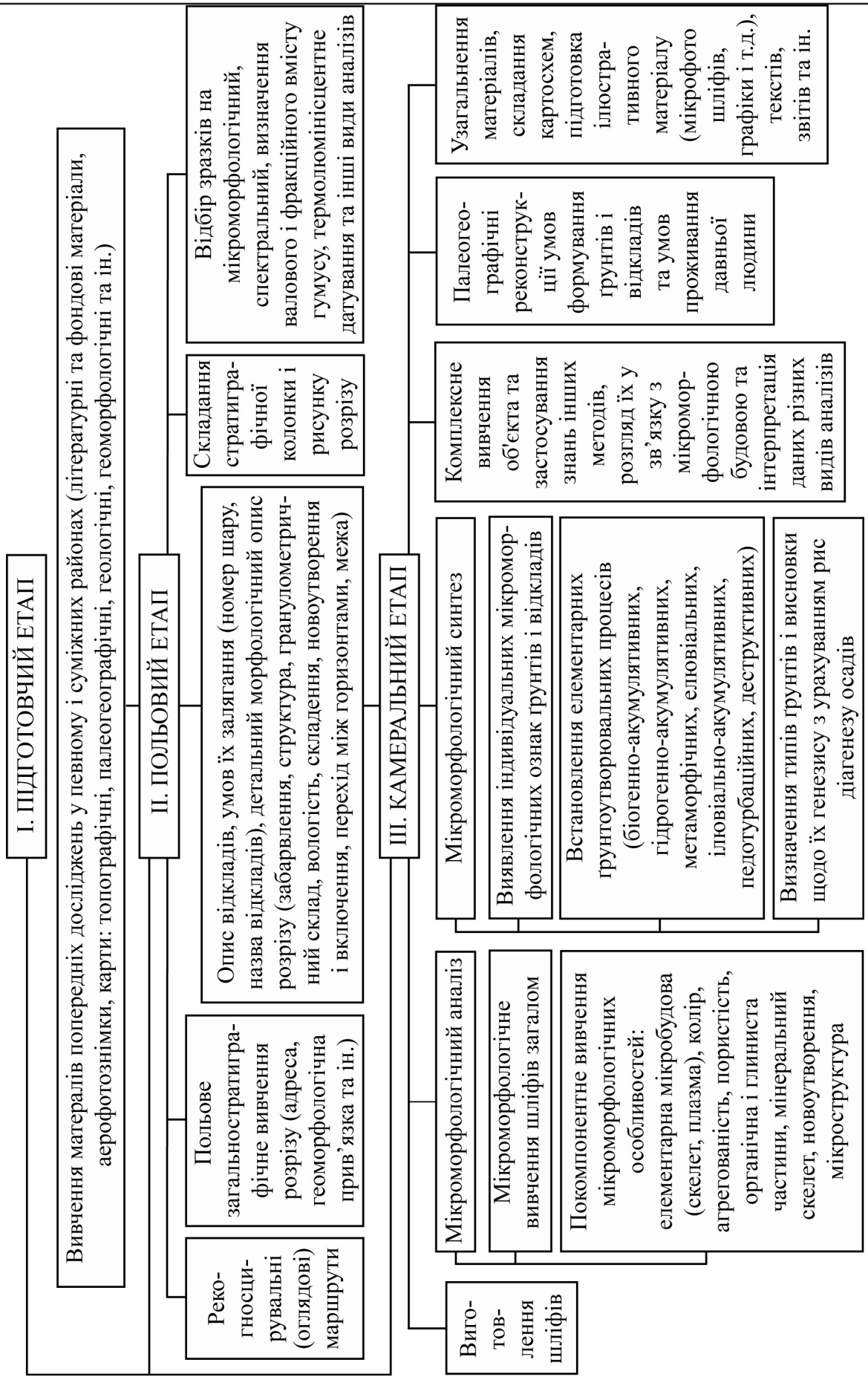

Рис. 1. Послідовність мікроморфологічного дослідження ґрунтів і відкладів

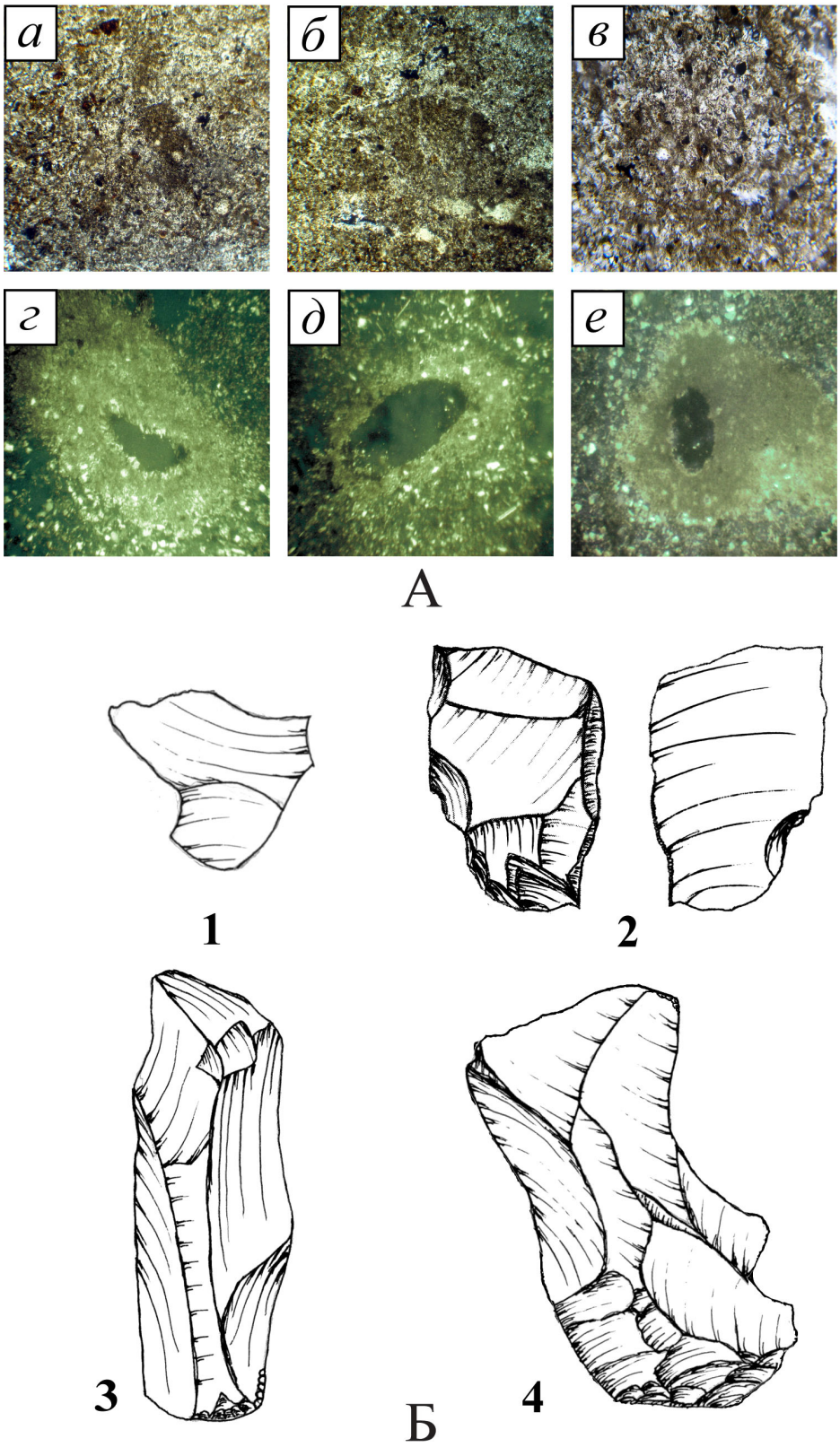

Рис. 2. Мікробудова (А) дофінівського ґрунту (df_b) оптимальної стадії (за С.П. Кармазиненком): *а* – прості округлі мікроагрегати, майже не профарбовані гумусом; *б* – складні мікроагрегати I-II порядку розділені тонкими звивистими порами; *в* – рівномірне просочення плазми органо-карбонатно-глинистою речовиною; *г, д* – скупчення дрібно- і мікрокристалічного кальциту навколо пори, *е* – часткова інкрустація пори мікрокристалічним кальцитом; (*а, б, в* – нік. ||, *г, д, е* – нік. +, збільшення 100) та **кам'яні артефакти (Б) археологічної стоянки Плесна** (за В.М. Степанчуком, С.М. Рижовим): 1 – відщеп, 2 – різець, 3 – пластина з ретушшю, 4 – відщеп від ретуші.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 108-114.

Демиденко Ю.Е.

МІКРОЛІТИ КОМПЛЕКСІВ ОРИНЬЯКУ СЮРЕНІ І ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ВИВЧЕННІ ВАРІАБЕЛЬНОСТІ ОРИНЬЯКУ ЗАХІДНОЇ ЄВРАЗІЇ

Demidenko Yu.E.

MICROLITHS OF SIUREN I AURIGNACIAN COMPLEXES AND THEIR SIGNIFICANCE FOR STUDIES OF WESTERN EURASIA AURIGNACIAN VARIABILITY

Стаття присвячена індустріальній варіабельності ориньяку Західної Євразії з акцентом на особливості мікролітів, де опорними для Східної та Центральної Європи є матеріали Сюрені І у Криму.

Навіс Сюрень І у Криму був розкопаний по всій товщі седиментів з археологічними знахідками тричі: К.С.Мережковським у 1879-1880 рр., Г.А.Бонч-Осмоловським у 1926-1929 рр. і українсько-бельгійською експедицією під загальним керівництвом В.П.Чабая у 1994-1997 рр. Основу даних про знахідки Сюрені І складають підсумки робіт 1920-х и 1990-х рр. (Бонч-Осмоловский 1934; Векилова 1957; Демиденко 2000; 2002а; 2002б; 2001-2002; Демиденко, Ахметгалеева 2008; Demidenko et al. 1996; Demidenko & Otte 2000-2001).

Інтерпретації знахідок верхнього палеоліту нижньої та середньої пачок седиментів навісу археологами СРСР та країн колишнього СРСР мають одну особливість. Археологи, які розкопували Сюрень І у 1920-х и 1990-х рр., визначали там два комплекси європейського ориньяку. Усі інші колеги, які у кращому випадку ознайомлені з частиною знахідок 1920-х рр., не визнавали і не визнають ориньякську атрибуцію комплексів знахідок навісу, інтерпретуючи їх натомість, як не-європейскі ориньякської епохи/стадії і/або як різні ориньякоїдні (Замятнин 1935; Ефименко 1953; Рогачев, Аникович 1984; Аникович 1991; 2005; Аникович и др. 2007; Сапожников 2003; 2005). Інтерпретація матеріалів Сюрені І на радянському та пострадянському просторі як не-ориньякських зрозуміла – колеги не знають або дуже поверхово обізнані і з систематикою ориньякських індустрій Західної Євразії (Європи, Близького і Середнього Сходу), і з дефініціями ориньякських типів нуклеусів та знарядь, внаслідок чого у Східній Європі, нібито, ориньяку немає або майже немає. Методи подолання таких архаїчних підходів з використанням стандартів європейського ориньяку та епі-ориньяку відомі (Демиденко 2003; 2004; 2009), тож нижче по тексту статті і буде показане справжнє ориньякське розуміння матеріалів і Сюрені І та низки інших стоянок півдня Східної Європи.

Г.А. Бонч-Осмоловський відносив нижній шар 1920-х рр. Сюрені І до давнього ориньяку використовуючи термін «*совпадает*» для його знахідок при їх порівнянні з конкретними комплексами ориньяку Західної та Центральної Європи – Бос дель Сер, печери Грімальді та Кремс-Хундштайг. За моїми студіями, верхній палеоліт пачок горизонтів H – G 1990-х рр. – це ранній ориньяк типу кремс-дюфур Європи або, за іншими європейськими термінологіями, ориньяк 0/прото-ориньяк/ориньяк архаїчний з пластинками дюфур. Середній шар 1920-х рр. у Г.А. Бонч-Осмоловського – це середній ориньяк схеми А. Брейля початку XX ст., що корелюється з моїм терміном пізній ориньяк типу кремс-дюфур або, по іншому, пізній/розвинений/ориньяк II-IV з мікропластинами рок де комб для пачки горизонтів F 1990-х рр. Сюрені І.

У Г.А. Бонч-Осмоловського (1934, с.151-152) для нижнього шару 1920-х рр. найбільш характерними є «*скребки високої форми/нуклеподібні скребки*», «*різці бокові*» і «*дуже численні мікропластинки з протилежачою ретушшю*». Кремені горизонтів H – G 1990-х рр. відповідають таким 1920-х рр. і сумарно цей ориньякський комплекс виглядає наступним чином. Технологічно, він вирізняється первинним виробництвом симетричних у плані пластинок та мікропластин (до 50% дебітажу горизонтів H – G 1990-х рр.), з нуклеусів для пластинок (рис.1, *16-20*) і кареноїдних та високих «з носиком/плічком» скребачок (рис.1, *21-22*). Типологія відповідає технології – мікролітів близько 40% знарядь нижнього шару 1920-х рр. і 58.9-67.6% знарядь горизонтів H – G 1990-х рр. Серед них домінують пластинки та

мікропластини дюфур з пласкою та напівкрутою мікро-лускатою/мікро-східчастою альтернативною (55.3% у нижньому шарі 1920-х рр. і 62.3 – 72% горизонтів H – G 1990-х рр.) (рис. 1, *1-11*) і вентральною (3% в нижньому шарі 1920-х рр. і 7-8.7% горизонтів H – G 1990-х рр.) ретушшю, а також є вістря кремс с альтернативною і/або типу фон-ів з дорсальною ретушшю (рис. 1, *12-15*). Серед інших знарядь слід відмітити такі: різці – переважають кутові та бічні, а ориньякських кареноїдних немає; скребачки – типові ориньякські кареноїдні *sensu lato* (включно з високими «з носиком/плічком») та прості пласкі на пластинах; долотоподібні і тронковані вироби; ретушовані пластини.

Для кременів середнього шару 1920-х рр. Г.А. Бонч-Осмоловський відмічав і подібність з нижнім шаром, і відмінність «*по лінії удосконалення пластинок і окремих типів знарядь та варіацій у кількісному відношенні*»: «*скребки високої форми*» виглядають як «*типові для середнього ориньяку grattoirs careneѕ*» і «*своєю формою вони наближаються до нуклеподібних різців*»; «*вирізняються надзвичайно характерні для середнього ориньяку burins busquets*» і «*значно зменшуються чисельно та дрібнішають мікропластинки*» (Бонч-Осмоловський 1934, с.152). Дані горизонтів F 1990-х рр. корелюються з даними 1920-х рр., за винятком значно більшої кількості мікропластин в колекції 1990-х рр. після застосування при розкопках дрібних сит. Сумарно, даний комплекс ориньяку Сюрені I техніко-типологічно характеризується насамперед усім «пакетом кареноїдних типів» – нуклеусів, скребків та різців (рис. 2, *19-27*), а також значним представництвом серед різців серединних типів і серійністю мікролітів (приблизно 14% знарядь 1920-х рр. і 42.3% для всіх знарядь 1990-х рр.) з домінуванням поміж них асиметричних у плані мікропластин типу рок де комб з маргінальною абразивною ретушшю – 68 предметів / 88.3% колекції мікролітів 1990-х рр. (рис. 2, *1-18*).

Отже, автори розкопок і 1920-х, і 1990-х рр. довели наявність у Сюрені I двох шарів/пачок горизонтів з двома різними комплексами ориньяку. Однак у радянській та пострадянській науці про палеоліт утвердилась думка про значну подібність комплексів верхнього палеоліту нижнього та середнього шарів розкопок 1920-х рр. Сюрені I. Сталося це після публікації статті О.О. Векілової про розкопки та знахідки Сюрені I (Векилова 1957). Таку ситуацію обумовили наступні причини: загальна погана обізнаність радянських дослідників з ориньякськими типами знарядь і мікролітами верхнього палеоліту, внаслідок чого, наприклад, відсутність кареноїдних різців у нижньому шарі, типових для середнього шару, не було помічено, а мікроліти з напівкрутою дорсальною ретушшю називали як такі з притупленим краєм; і, нарешті, внаслідок віднесення О.О. Векіловою частини знахідок нижнього шару до середнього шару, з-за чого мікроліти з альтернативною ретушшю превалюють серед мікролітів і нижнього (58.3%), й середнього (53.8%) шарів, тоді як дані і Г.А. Бонч-Осмоловського і мої – інші: їх 11.7% серед мікролітів пачки горизонтів F 1990-х рр.

Домішку нижнього шару в середньому я виявив у Кунсткамері (Санкт-Петербург), де зберігаються знахідки Сюрені I розкопок 1920-х рр. Серед усіх 26 мікролітів середнього шару визначено 12 виробів з мікро-лускатою і мікро-східчастою ретушшю квадратів 15-16–Е розкопок 1929 р., і вони, безперечно, належать нижньому шару. З них 9 предметів мають альтернативну ретуш і 6 – на характерному саме для нижнього шару кольоровому кремені. Аналіз інших знарядь цих двох квадратів 1929 р. середнього шару О.О. Векілової не виявив кареноїдних різців, хоч вони є одним із характерних типів знарядь середнього шару 1920-х рр. і горизонтів F 1990-х рр. Там же, в Кунсткамері, мені вдалося виявити і ящик з кременями цих квадратів з таким підписом 1929 р.: «*слой 3(?)* (середній шар – Ю.Д.)». Цей підпис однозначно свідчить, що Г.А. Бонч-Осмоловський не був упевнений у стратиграфії знахідок з цих квадратів і вилучив їх з аналізу матеріалів Сюрені I. Натомість О.О. Векілова знехтувала знаком запитання Г.А. Бонч-Осмоловського, внаслідок чого і з'явилася домішка кременів нижнього шару у колекції середнього шару в її статті 1957 р. Цією публікацією користуються усі колеги, як і пошаровим підрозділом О.О. Векілової кременів Сюрені I із Кунсткамери.

З іншого боку, з квадратів 12-Ж, З, Г 1927 р. походять аналогічні мікролітам горизонтів F 1990-х рр. 4 мікроліти, і всі вони мають маргінальну абразивну ретуш, і серед них 2 асиметричні з вентральною ретушшю. Відповідно, якщо вилучити домішку нижнього шару з середнього, подібність мікролітів двох шарів Сюрені I (за О.О. Векіловою та всіма радянськими та пострадянськими колегами) зникає, і колекції цих шарів/пачок горизонтів 1920-х і 1990-х рр. ще більше співпадають. Разом з тим, домішка мікролітів нижнього шару у

середньому, напевно, доповнюється й іншими категоріями кременів, а також і фауни розкопок 1920х рр. Звідси робимо висновок про еталонність для нижніх і середніх седиментів Сюрені І саме матеріалів розкопок 1990-х рр.

Наведена атрибуція комплексів ориньяку Сюрені І важлива для вивчення варіабельності ориньяку Західної Євразії, тому що це – одна-єдина стоянка на всю Східну й Центральну Європу з горизонтами ориньяку архаїчного і пізнього/розвинутого з різними типами мікролітів. Так, мікроліти Сюрені І є одними з найбільш представницьких серед колекцій ориньяку архаїчного (264 предмети з горизонтів H – G 1990-х рр.) та найбільш численні (77 предметів з горизонтів F 1990-х рр.) для пізнього/розвиненого ориньяку у Європі. З акцентом на особливості мікролітів можливо прослідити місце і комплексів ориньяку Сюрені І, і інших комплексів ориньяку з мікролітами Північного Причорномор'я у регіональній варіабельності ориньяку Західної Євразії.

Архаїчний ориньяк Сюрені І характеризується пластинками дюфур і вістрями типу кремс/фон-ів. В ориньяку архаїчному Європи можливо виділяти за складом мікролітів дві фації: з вістрями кремс/фон-ів та без вістер. Комплекс Сюрені І входить до фації з вістрями у Західній (Іспанія, Франція, Італія – Морін, шари 9-8a; Гатзаррія, шари Cjn 1 і Cjn 2; Лабеко, шар VII; Арбреда, шар H/BE 111; Реклеу Вівер, нижній шар; Абейллі, нижній і середній шари; Істюріц, шар 4b 1; Фон-Ів; Дюфур; Піаж, шар K; Мандрін, верхній шар; Фумане, шари A3–A1; Тагліенте, шари 25a-c) і Центральній (Австрія, Болгарія і Румунія – Кремс-Хундштайг; Козарніка, шар VII; Тінкова і Романешті-Думбравіца I) Європі (Hanh 1977; Bordes 2002; Teyssandier 2003; Le Brun-Ricalens 2005; Tsanova 2006; Bar-Yosef & Zilhao 2006). У всіх цих комплексах, включно з Сюренню І, є чітка технологічна і типологічна зв'язка – з кареноїдних нуклеусів і скребків отримували симетричні у плані пластинки і мікропластини, і багато з них перетворювали ретушшю у мікроліти дюфур і вістря кремс/фон-ів. Серед пам'яток цієї фації ориньяку архаїчного у Європі відомі також мікроліти з додатковим базальним вентральним потоншенням – наприклад, грот Фумане в Італії (Broglio et al. 2005, Fig.9, 30-35, 39). Така особливість обробки частини мікролітів ориньяку архаїчного дуже важлива, тому що у Північному Причорномор'ї є комплекс знахідок Чулека I (Нижній Дон) з близьким Фумане базальним вентральним потоншенням мікролітів – на 11 (28.2%) з 39 мікролітів (Demidenko 2000-2001; 2008; Демиденко 2009). Отже, маємо археологічні свідоцтва не лише про появу у Криму та на Нижньому Дону людей ориньяку архаїчного з Європи, але й про різні їх колективи з дещо відмінними мікролітами.

У Північному Причорномор'ї є ще два комплекси ориньяку архаїчного – на Північному Кавказі, але вони інші. Це нижній шар Каменомостської печери та Широкий Мис, де альтернативно ретушовані мікроліти дюфур нечисленні (27.3 і 13.3%, відповідно), натомість абсолютно домінують мікроліти з напівкрутою дорсальною ретушшю – що не є європейською рисою ориньяку архаїчного. Однак, якщо з нашого Причорномор'я дивитися не на захід, у Європу, як з Сюренню I та Чулеком I, а на південь, то помітимо подібні комплекси на Близькому та Середньому Сході (Demidenko 2000-2001; 2008; Демиденко 2009). Це комплекси левантійського ориньяку A (Кзар Акіл, шари XII-XI розкопок 1930-х рр. у Лівані, Ябруд II, шар 3 та Умм ел Тлел, сектор 2, локус Південь-Захід, шар 14'b'; сектор 2, локус Північ, шар II2b у Сирії) з такими ще особливими рисами, як кареноїдні різці та латеральні кареноїдні вироби, а також нижні шари ориньяку Загроса у Шанідарі (Ірак) для Каменомостської печери (Bergman 1987; Rust 1950; Ploux & Soriano 2003; Solecki 1955). Це комплекси левантійського ориньяку B (Кзар Акіл, шари X-IX розкопок 1930-х рр. / XIb-XIa розкопок 1940-х рр.; Антеліас, шар IV і Абу Халка, шар IVc у Лівані) та ранній ориньяк Загросу Яфтех, шари 23-15 і Варвасі, шари EE-AA в Ірані для Широкого Мису (Bergman 1987; Williams & Bergman in press; Otte & Kozlowski 2007; Otte et al. 2007; 2009).

На базі зазначених комплексів ориньяку Західної Євразії автор цієї статті розробляє нині питання міграцій людності ориньяку архаїчного на південь Східної Європи із західних та південних територій, а також проблему походження ориньяку архаїчного на Близькому Сході.

З іншого боку, пізній/розвинутий ориньяк з мікропластинами типу рок де комб Західної Євразії є на диво одноманітним за складом асиметричних мікролітів. Зазвичай близько половини з них мають вентральну або рідше альтернативну ретуш, а друга їх половина – з дорсальною ретушшю (Chiotti 1999; Lucas 2000; Bordes 2002; Bergman 1987; Williams & Bergman in press; Otte & Kozlowski 2007; Otte et al. 2009).

Це дає підстави говорити про уніфікацію наконечників метального мисливського спорядження для багатьох комплексів пізнього ориньяку з мікролітами, що значно відрізняє їх від розмаїття мікролітів ориньяку архаїчного. Водночас ці комплекси пізнього ориньяку регіонально мають деякі інші яскраві особливості в індустрії: наприклад, різці на клектонських виїмчастих на Близькому Сході (комплекси типу Кзар Акіл, шар VI 1930-х рр. / шари IXb-VII 1940-х рр. – Bergman 1987; Williams and Bergman in press) та скребачки Камінад у Західній Європі (комплекси типу Флажеле, шари IX-VIII – Lucas 2000). Така ситуація з пізнім ориньяком Західної Євразії також потребує подальших досліджень.

Доступ до матеріалів кращих для Східної й Центральної Європи комплексів ориньяку архаїчного та пізнього/розвиненого ориньяку з мікролітами дюфур та рок де комб Сюрені I і можливість вивчення основних комплексів ориньяку Західної Євразії створюють сприятливі умови для розробки низки ключових питань проблематики ориньяку.

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы. – Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – СПб. – 1991. – 40 с.

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // А.П. Деревянко (ред.). Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. – С. 79-97.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. – СПб: Нестор-История, 2007. – 335 с.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения Крымского палеолита // ТМАИЧПЕ. – 1934. – Вып. 5. – С. 114-183.

Векилова Е.А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. – 1957. – № 59. – С.235-323.

Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» – среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени-I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Stratum plus. – 2000. – №1. – С. 97-124.

Демиденко Ю.Э. Комплексы находок нижних культуросодержащих отложений навеса Сюрень-I (Крым) // Stratum plus. – 2001-2002. – С.350-382.

Демиденко Ю.Е. Палеолітична стоянка Сюрень-I (Крим): археологічний контекст і його інтерпретації // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. CCXLIV. – Львів. – 2002а. – С. 380-409.

Демиденко Ю.Э. Навес Сюрень-I (Крым): индустриально-хронологическая колонка памятника и ориньякские комплексы // Археологические Записки. – Вып. 2. – Ростов-на-Дону. – 2002б. – С. 29-67.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Западной и Центральной Европы: систематизация данных и парадигмы интерпретаций // Кам'яна доба України. – Вип. 4. – К.-Полтава: Шлях, 2003 – С. 150-175.

Демиденко Ю.Э. Восточная Европа в контексте проблематики ориньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // АА. – № 16. – 2004. – С.161-194.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Большого Северного Причерноморья: обзор общих и особенных индустриально-хронологических характеристик // АА. – № 20. – 2009. – С. 159-186.

Демиденко Ю.Э., Ахметгалеева Н.Б. Навес Сюрень I (Крым) и изделия из кости раскопок 1990-х гг. // АА. – № 19. – 2008. – С. 105-122.

Ефименко П.П. Первобытное общество (Изд. 3-е). – К.: АН УССР, 1953. – 663 с.

Замятнин С.Н. Новые данные по палеолиту Закавказья // Советская этнография. – № 2. – 1935. – С. 116-123.

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // П.И. Борисковский (ред.). Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162- 271.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – К.: Шлях, 2003. – 304 с.

Сапожников И.В. Еще раз о так называемой «крымской загадке»: поздний палеолит навеса Сюрень I // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. – СПб.: ООО Копи Р, 2005. – С. 177-196.

Bar-Yosef O. & J. Zilhao. (eds.). Towards a Definition of the Aurignacian. Trabalhos de Arqueologia 45. – Lisboa: Instituto Portugues de Arqueologia, 2006. – 377 p.

Bergman C.A. Ksar Akil, Lebanon: a technological and typological analysis of the later Paleolithic levels of Ksar Akil. vol. II: levels XIII–VI. Oxford: BAR international series 329, 1987. – 334 p.

Bordes J.-G. Les interstratiыications Chвtelperronien/Aurignacien du Roc-de-Combe et du Piage (Lot, France): analyse taphonomique des industries lithiques, implications archйologiques. These de doctorat de l'Universite Bordeaux 1. – 2002. – 365 p.

Broglio A., Bertola S., De Stefani M., Marini D., Lemorini C. & Rossetti P. La production lamellaire et les armatures lamellaires de l'Aurignacien Ancien de la grotte de Fumane (Monts Lessini, Venetie) // F. Le Brun-Ricalens (ed.). Productions lamellaires attribuees a l'Aurignacien: chaines operatoires et perspectives technoculturelles. – ArcheoLogiques. T. 1. – Luxembourg: Musee National d'histoire et d'art, 2005. – P. 415-436.

Chiotti L. Les industries lithiques des niveaux aurignaciens de l'abri Pataud, les Eyzies-de-Tayac (Dordogne): etude technologique et typologique, These de doctorat, Museum d'Histoire Naturelle, IPH, Paris, 2 vol. – 1999. – 839 p.

Demidenko Yu.E. The European Early Aurignacian of Krems-Dufour type industries: a view from Eastern Europe // European Prehistory. – Vol. 16-17. – 2000-2001. – P. 147-162.

Demidenko Yu.E. East European Aurignacian and its Early / Archaic industry of Krems-Dufour type in Great North Black Sea region // Praehistoria (Miskolc). – Vol. 9. – 2008. – P. 107-140.

Demidenko Yu. E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I. & Tatartsev S.V. Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea (the investigations of the 1994-1996 field seasons) // M. Otte (ed.). Anatolian Prehistory. At the crossroads of two worlds, Vol. 1. – ERAUL 85. – 1998. – P. 367-413.

Demidenko Yu.E. & Otte M. Siuren-I (Crimea) in the context of a European Aurignacian // European Prehistory. – Vol. 16-17. – 2000-2001. – P. 133-146.

Hahn J. Aurignacien, das altere Jungpalaolithikum in Mittel- und Osteuropa. Fundamenta: Reihe A. – Bd. 9. – Koln, Wien: Bohlau, 1977. – 355 p.

Le Brun-Ricalens F. (ed.). Productions lamellaires attribuees a l'Aurignacien: chaines operatoires et perspectives technoculturelles. – ArcheoLogiques. T. 1. – Luxembourg: Musee national d'histoire et d'art, 2005. – 568 p.

Lucas G. Les industries lithiques du Flageolet I (Dordogne) : approche economique, technologique, fonctionnelle et analyse spatiale. These de doctorat de l'Universite Bordeaux 1, 2 vol. – 2000. – 603 p.

Otte M. & Kozlowski J.K. L'Aurignacien du Zagros. ERAUL 118, 2007. – 203 p.

Otte M., Biglari F., Flas D., Shidrang S., Zwyns N., Mashkour M., Naderi R., Mohaseb A., Hashemi N., Darvish J. & Radu V. The Aurignacian in the Zagros region: new research at Yafteh Cave, Lorestan, Iran // Antiquity 81. – 2007. – P. 82-96.

Otte M., Biglari F. & Jaubert J. (eds.). Iran Paleolithic. Oxford: BAR international series 1968, 2009. – 157 p.

Ploux S. & Soriano S.. Umm el Tlel, une sequence du Paleolithique superieur en Syrie centrale. Industries lithiques et chronologie culturelle // Paleorient. – 2003. – T. 29/2. – P. 5-34.

Rust A. Die Hцhlenfunde von Jabrud (Syrien). Neumunster: Karl Wachholtz, 1950. – 154 p.

Solecki R.S. Shanidar cave, a Paleolithic site in Northern Iraq // Annual Report of the Smithsonian Institution for 1954. – 1955. – P. 389-425.

Teyssandier N. Les debuts de l'Aurignacien en Europe. Discussion a partir des sites de Geissenklosterle, Willendorf II, Krems-Hundssteig et Bacho Kiro. These de doctorat de l'Universite de Paris X – Nanterre. – 2003. – 333 p.

Tsanova T. Les debuts du Paleolithique superieur dans l'Est des Balkans. Reflexion a partir de l'etude taphonomique et techno-economique des ensembles lithiques des sites de Bacho Kiro (couche 11), Temnata (couches VI et 4) et Kozarnika (niveau VII). These de doctorat de l'Universite Bordeaux 1. – 2006. – 545.

Williams J.K. & Bergman C.A. Upper Paleolithic levels XIII-VI (A and B) from the 1937-1938 and 1947-1948 Boston college excavations and the Levantine Aurignacian at Ksar Akil, Lebanon // Paleorient. in press.

Demidenko Yu.E.

Microliths of Siuren i Aurignacian complexes and their significance for studies of Western Eurasia Aurignacian variability

The article with support of Siuren I data on Archaic and Late/Evolved Aurignacian complexes with Dufour and Roc de Combe microliths shows variability of these two Aurignacian types in Western Eurasia and possible way directions for south of Eastern Europe peopling by their humans.

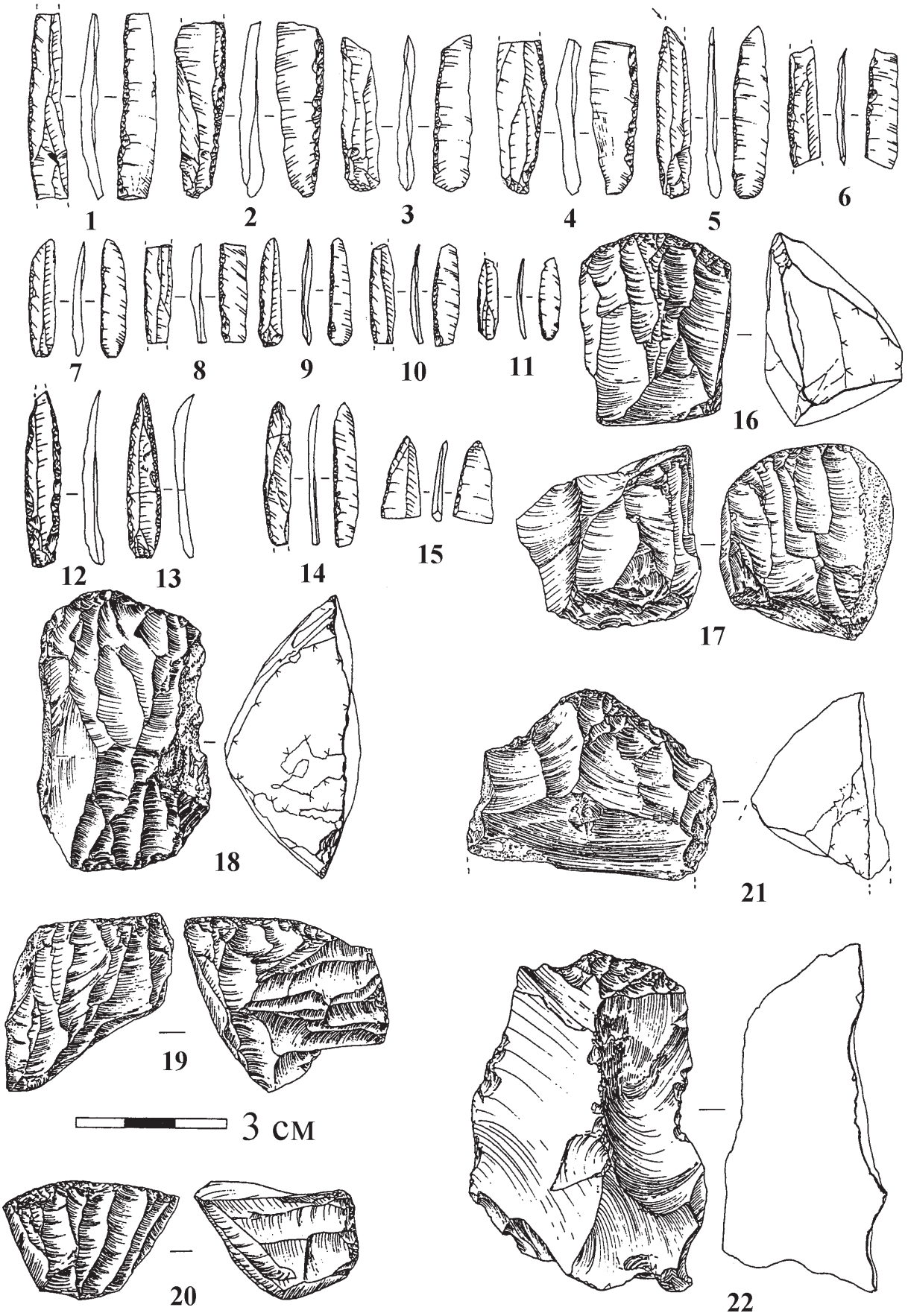

Рис. 1. Кремені горизонтів H – G розкопок 1990-х рр. Сюрені I. 1-11 – пластинки та мікропластини дюфур з альтернативною ретушшю; 12-13 – вістря фон-ів; 14-15 – вістря кремс; 16-20 – кареноїдні нуклеуси для пластинок; 21-22 – високі «з плічком» скребачки.

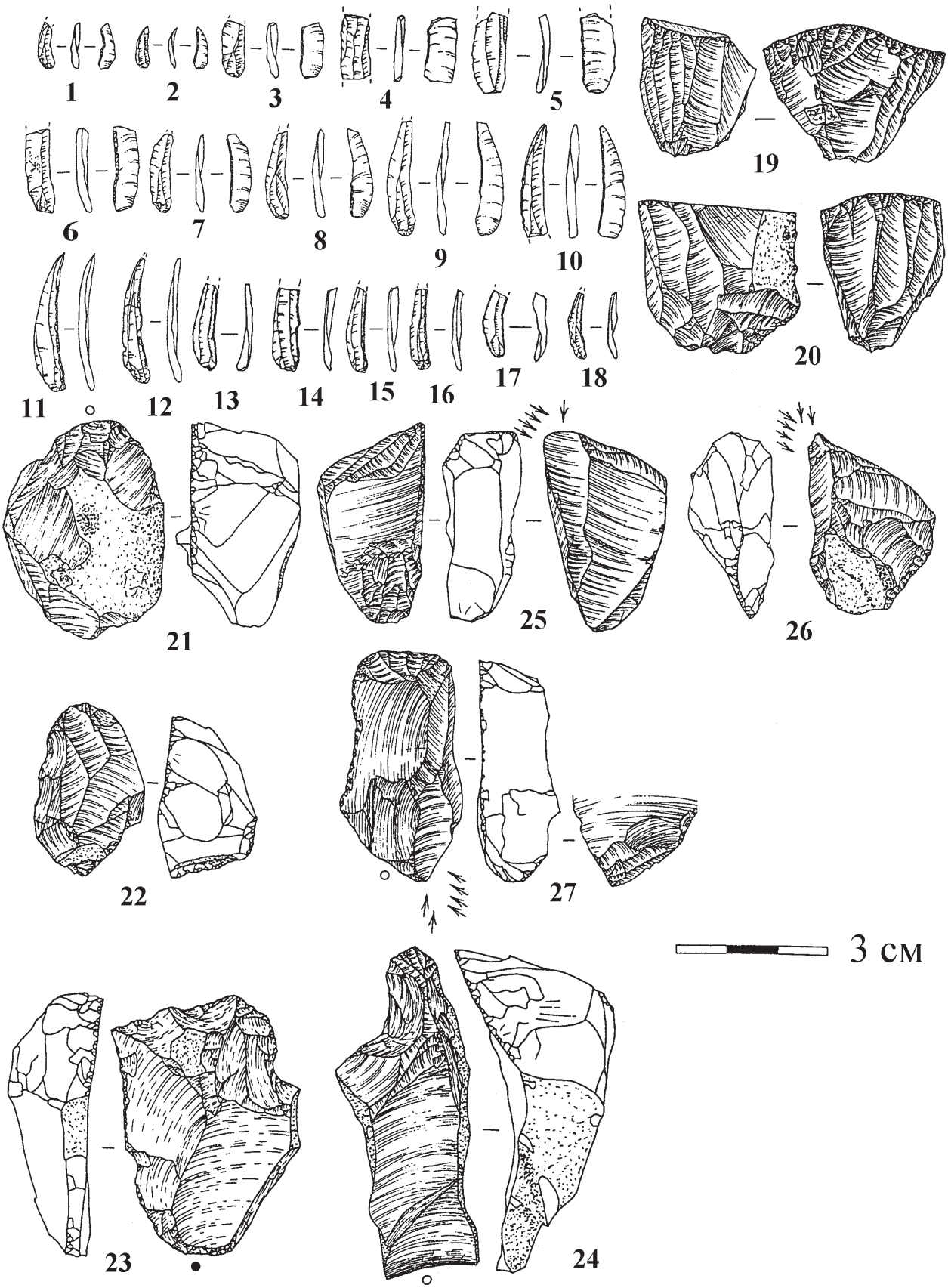

Рис. 2. Кремені горизонтів F розкопок 1990-х рр. Сюрені I.1-9 – мікропластини рок де комб з вентральною ретушшю; 10 – мікропластини рок де комб з альтернативною ретушшю; 11-18 – мікропластини рок де комб з дорсальною латеральною та білатеральною ретушшю; 19-20 – кареноїдні нуклеуси для пластинок; 21-22 – кареноїдні скребачки; 23-24 – високі «з плічком» скребачки; 25-26 – торцеві нуклеуси для пластинок/кареноїдні різці; 27 – комбіноване знаряддя – проста скребачка + кареноїдний (бюске) різець.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 115-121.

Ткаченко В.І.

ДО ПИТАННЯ ПРО НОСІЇВ ҐРАВЕТСЬКИХ ІНДУСТРІЙ

Tkachenko V.I.

ON THE QUESTION OF BEARERS OF GRAVETTIAN INDUSTRIES

У статті розглядається кілька дискусійних питань у контексті трансформації неандертальців та їхньої подальшої долі, а також проблема носіїв ґраветських традицій.

Про носіїв оріньякської традиції ми маємо відносно чітку уяву. Це «сапієнси», або люди в антропологічному відношенні близькі до нас. А от щодо носіїв ґравету, який як пізньопалеолітичний феномен приходить на зміну оріньякській добі і відноситься, за визначенням абсолютної більшості палеолітознавців, до середньої фази пізнього палеоліту (30-20 тис. р. тому), не все так просто. Гравет розглядається, як правило, в трьох площинах: класичний (західноєвропейський або пізній перигордьєн), центральноєвропейський (павлов'єн) та східноєвропейський або східний ґравет (Амирханов 1998; Svoboda 1991). У загальних рисах нам відомо, що собою уявляє ґравет як явище в археологічному сенсі. Йому притаманна цілком довершена пластинчаста техніка, спрямована на отримання тонких і геометрично довершених вузьких пластин та пластинок. Характерною ознакою ґравету є також значна перевага різців над скребачками. В культурному значенні обов'язковою є наявність специфічних вістер «ґравет», зокрема вузьких видовжених сколів з притупленим краєм або близьких до них мікролітичних виробів.

Однак виникає питання, без відповіді на яке важко скласти більш-менш цілісну уяву про цей пізньопалеолітичний феномен. Як правило, ґравет розглядали й продовжують розглядати лише в техніко-типологічному (техногенному) плані, оминаючи його палеоетнокультурні витоки. Тож для початку коротко проаналізуємо на прикладі моравських пам'яток найбільш типові ґраветські індустрії, які належать до так званого павлов'єну. Це такі індустрії, як Пржедмості, Дольні Вестоніце I, II, Петржковіце, Міловіце тощо.

Для індустрії Пржедмості характерні різноманітні різці (понад 50%), натомість скребачок тут зовсім небагато. Присутні вістря з притупленим краєм, листоподібні вістря (щоправда, відсоток цих виробів незначний). Мають місце скребла (ножі), комбіновані знаряддя (25%) тощо. Дольні Вестоніце I характеризуються панівними позиціями різноманітних різців та вістер з притупленим краєм, невеликим відсотком звичайних скребачок, листоподібних вістер, скребел, комбінованих знарядь і т. ін. Приблизно таке ж співвідношення провідних знарядь притаманне й індустріям Дольні Вестоніце II та Петржковіце (Svoboda 1991). Крім археологічних артефактів з кам'яної сировини на більшості вказаних пам'яток знайдено й досліджено багатий палеоантропологічний матеріал, що характеризує кроманьйонський тип людей з окремими архаїчними (неандертальськими) ознаками (Нестурх 1970; Vlcek 1988, 1991; Wolpoff 1980; Wolpoff et al. 1981). Якраз це нас цікавить найбільше.

Таким чином, серед знарядь проаналізованих ґраветських індустрій панівне становище займають різці і типові для ґраветських пам'яток вістря з притупленим краєм, долотця, комбіновані вироби та інші артефакти. Одначе в тих граветських індустріях, які традиційно вважаються найдавнішими, обов'язково присутні як оріньякоїдні вироби (скребачки, різці), так і селетоїдні (листоподібні вістря тощо). На думку Ю.Свободи такі типи знарядь не є випадковістю чи сторонньою домішкою (Svoboda 1991). Тож виникає питання: як інтерпретувати цю присутність? У Ю.Свободи ви не знайдете на нього чіткої відповіді, як, до речі, і в інших авторів, за винятком хіба що М. Оліви (Oliva 1991).

Але ж для археолога важливо, щоб його дослідницькі потуги над будь-якими археологічними об'єктами в кінцевому підсумку мали носити не просто формальний характер, а реконструктивний. Тобто кожен досліджуваний об'єкт, незважаючи на відсутність тих чи тих конструктивних ланок у ланцюзі далекого минулого, був по можливості (нехай і з мізерною часткою достовірності Ї в математиці ж таке допускається?!) максимально відтворений як у

часі, так і в просторі. Адже археологія Ї наука суто історична, і кінцевий результат будь-якого археологічного дослідження обов'язково повинен мати хоча б у загальних рисах історичний підтекст. Отож так чи інакше, а нам потрібно шукати відповіді на поставлене питання.

Як відомо, хронологічно поява павлов'єну пов'язується з середньою фазою центральноєвропейського оріньяку (близько 30 тис. р. тому). З певною вірогідністю допускається, що найраніші оріньякоїдні індустрії інваріантні, тобто, синхронно існували й розвивалися типово оріньякські і селето-оріньякські індустрії, які, на наш погляд, як у хронологічному, так і етнокультурному відношенні повинні розглядатись як чужорідні суспільні елементи. І для цього є чимало підстав.

Це обумовлюється передусім фактом присутності архаїчних (мустьєрських) і пізньопалеолітичних елементів в матеріальній культурі багатьох пам'яток, що належать до так званого перехідного етапу, а також ранньооріньякоїдних, зокрема: Королеве II, Радванська гора, Заставне, Берегове III та VI, Квасове у Закарпатті, Кржепіце, Кехнец I в Чехії та Словаччині, Войнешть, Калінешть в Румунії, Бринзени I, грот у Молдові, Ішталлошкьо в Угорщині. Окремі з цих пам'яток мають досить надійне стратиграфічне обґрунтування (Ткаченко 1999).

Отже, не виникає сумнівів щодо інситного характеру інвентаря вказаних пам'яток. Але як пояснити тут існуючу характерну двоїстість, тобто наявність архаїчних і пізньопалеолітичних рис у техніко-типологічному відношенні? На нашу думку, ймовірну відповідь слід шукати в причинно-наслідкових результатах, якщо розглядати ті процеси як акультураційні чи принаймні культурно-трансляційні власне між неандертальцями та «сапієнсами» (Ткаченко 1999).

Але чи можливі, приміром, різновидові статеві зносини, якщо вважати неандертальців і «сапієнсів» окремими видами роду Homo? Видається, цілком можливі! До того ж, частина вчених не вважає їх окремими видами й схильна відносити неандертальців до одного з підвидів Homo sapiens (Wolpoff et al. 1984; Wolpoff 1990). Та й що ми знали про неандертальців, допоки не втрутилися палеогенетики? На жаль, майже нічого, адже антропологічних знахідок неандертальців для протилежного твердження вкрай мало. Симптоматично й те, що ще в 40-ві роки минулого століття найавторитетніший учений-природознавець В.Вернадський звертав увагу на неперервність геологічного еволюційного розвитку біосфери нашої планети, складовою частиною якої є людство. Зокрема він наголошував на тому, що «геологічний еволюційний процес відповідає *біологічній єдності і рівності всіх людей* – Homo sapiens і їхніх геологічних предків Sinanthropus та ін., нащадки яких у білих, червоних, жовтих і чорних расах Ї будь-яким чином серед них усіх – розвиваються безупинно у нескінченних поколіннях. Це *закон природи.* Всі раси між собою схрещуються і дають плодюче потомство» (Вернадський 2005). Тож на підтвердження пророчих слів нашого геніального співвітчизника згадаймо хоча б так звану «гейдельберзьку людину», яка за своїми анатомічними складовими мало чим відрізнялась від людини сучасної, як стверджує російський палеоантрополог А.Зубов (Зубов 2004). А російський археолог П.Волков робить недвозначний натяк, що «ми щоразу все виразніше вбачаємо в людині її унікальність; ми знаходимо все більше свідоцтв раптовості її появи у світі; ми щоразу стаємо впевненішими в тому, що наші найдавніші пращури близькі до нас та схожі на нас і що початок нашої історії творився не випадково» (Волков 2003).

Серйозною підставою так вважати слугують антропологічні знахідки «сапієнтних» неандертальців і «сапієнсів» на території сучасного Ізраїлю (група Схул – Кафзех), стратиграфічне визначення яких сягає за 90 тис. років (Schwarcz et al. 1988; Valladas et al. 1988). Незважаючи на існуючий очевидний поліморфізм групи «сапієнсів», частина знахідок з певною мірою достовірності належить до Homo Sapiens sapiens. Ця точка зору була підтримана багатьма авторитетними вченими, такими як Д.Бротвейл, А.Валлуа, В.Хауелз, А.Тільє, В.Вандермеерш та ін. (Brothwell 1961; Vallois et al. 1972; Howells 1974; Tillier 1979; Vandermeersch 1981). На користь інтербридінгу послугувало й нещодавнє антропологічне підтвердження з Румунії. Так, вивчаючи череп, знайдений в одній із румунських печер ще 1952 року, антропологи дійшли висновку, що він належить істоті, яка існувала близько 30 тис. років тому, і за своєю будовою має виразні риси, притаманні як «сапієнсу», так і неандертальцю.

По-друге, визначальне значення для подальшого розвитку людства, як у соціальному, так і в етнокультурному відношенні, мало

виникнення на рубежі мустьє й пізнього палеоліту екзогамії та родового ладу, що супроводжувалось появою племен (Файнберг 1975). У свою чергу серйозним аргументом на користь виникнення племен-етнікосів під час переходу до пізнього палеоліту може також слугувати теза про існування в цей період поряд з екзогамією дуально-родового шлюбу (Семенов 1989). Така система, зародження якої, можливо, відноситься ще до доби неандертальців, передбачає виникнення племен (Бромлей 1983).

Цікаві думки щодо цієї проблеми були висловлені С.Арутюновим, який поряд з екзогамією розглядає процес сапієнтації в умовах відносної осілості первісного населення. Обстоюючи думку, що осілість обумовило полювання на великих тварин, він вважав лінійну схему розселення типовим явищем для спільнот мисливців і збирачів. Дослідник дійшов висновку, що «в таких умовах неминуче повинна була виникнути коаліція двох сусідніх екзогамних, матрилінійних, дислокально-шлюбних колективів» (Арутюнов 1982).

Говорячи про антропологічні аспекти такої проблеми, як виникнення первісної родової общини, Ю.Семенов ставить, у свою чергу, проблему формування Homo sapiens у нерозривний зв'язок з формуванням суспільства в цілому. З точки зору біології кожна з праобщин була інбредною лінією, тобто зав'язування статевих стосунків між членами різних (співіснуючих) праобщин було не чим іншим як внутрішньовидовою гібридизацією, кінцевим результатом або наслідком якої був гетерозис. Отже, дуально-праобщинні організації були, за образним висловом Ю.Семенова, своєрідними «казанами», в яких швидкими темпами відбувалося «перетоплення» пізніх неандертальців у Homo sapiens (Семенов 1989). Автор дотримується думки, що сапієнтація відбувалася на величезній території, тобто обстоює поліцентричний варіант походження Homo sapiens. Одначе причина помилковості Ю.Семенова полягає в сумнівному підході до інтерпретації фактів. Звичайно, ніхто серйозно не зможе заперечити факту прогресивності внутрішньовидової гібридизації, адже на прикладі штучної гібридизації в зоотехнії чи рослинництві накопичено чималий практичний досвід багатьма поколіннями вчених, починаючи з Г.Менделя та Ч.Дарвіна. Я не намагаюся з беззастережною впевненістю піддавати сумніву гіпотетичні виклади Ю.Семенова, бо не є фахівцем у галузі антропології чи палеонтології. Проте міркування щодо швидкоплинної трансформації пізніх неандертальців у Homo sapiens (за якихось 5-10 тис. років!) видаються бездоказовими й алогічними. Адже впродовж не одного десятка тисяч років організм неандертальців не зазнавав ані найменших еволюційних змін, і саме на цей красномовний факт посилаються численні опоненти запропонованої Ю.Семеновим наукової концепції. Навпаки, існують докази очевидної деградації окремих типів неандертальців (наприклад, класичних). Та й така гібридизація, як здається, призводить лише до деякого незначного покращення потомства (хоча й не завжди отримується бажаний результат), а не до реальних фізіологічних чи морфологічних перетворень: замість надорбітального валика не виникнуть надбрівні дуги, не виросте підборідне підвищення, не стане грацильнішою статура істоти тощо ні через 5, ні через 15 тис. років. Таким чином, внутрішньовидова гібридизація в суто неандертальському середовищі не стала панацеєю від реально існуючої на той час загрози зникнення неандертальців.

А що коли поглянути на цю проблему в дещо іншій площині, наприклад уявити неандертальців і «сапієнсів» не окремими самостійними видами одного роду Homo, а окремими підвидами одного й того ж виду Homo sapiens, які впродовж певного часу «мирно» співіснували на одній території (за однієї умови, що останні прийшли в Європу (і Азію) в майже готовому вигляді)? Такий сценарій не відкидається багатьма науковцями, хоча вагомих аргументів на користь подібної гіпотези досі не висувалось, за винятком, хіба що, генетиків, про що докладно піде мова далі. Отож, спробуємо розглянути і цей варіант, спираючись на інші, ґрунтовніші наукові дані.

З практики зоотехнії нам відомо, що міжпородне (метисація) схрещування, на відміну від звичайної гібридизації, призводить до значно кращих результатів (Иванова, Мартышев 1971). І що цікаво: у отриманого потомства зберігаються спільні риси батьківських форм. Проте нас цікавить тільки одне: чи відбулися врешті-решт якісь суттєві перетворення в організмі хоча б одного екземпляра, отриманого в результаті численних експериментів? На превеликий жаль, подібні експерименти не призводили до бодай якихось кардинальних фізіологічних чи морфологічних змін. До слова, у тваринному світу траплялися далеко не поодинокі випадки природного схрещування диких тварин зі своїми приручениими людьми родичами, що належали

колись до одного спільного виду (що й стало, очевидно, однією з причин широкого застосування цього природного «експерименту»).

Візьмемо інший приклад. Приміром, результат статевих стосунків між представниками негроїдної і кавказької (європеоїдної) рас, здавалося б, далекими «родичами». Що ж ми отримаємо? Лише покращений у напрямку життєстійкості тип людини-метиса, але ж, знов-таки, кардинальних змін в організмі ми не помітимо, як не відбувається, начебто, подібних змін ось уже понад тридцять тисяч років поспіль.

Утім генетичні дослідження останніх років у цьому напрямку, здається, свідчать про протилежне: людство вступило у прискорену еволюційну фазу, змінюючись вельми фантастично! Так, за останні 5 тис. років генетичні зміни відбувалися в сто разів швидше, ніж за будь-який інший проміжок часу. Результати цих досліджень оприлюднені в PNAS: «Майже всі культурні коливання й риси характеру людей залежать від генетичних змін. Гени розвиваються швидше у населення Європи, Азії і Африки, але майже всі вони унікальні для свого континенту. Ми стаємо все менше схожими одне на одного і не зливаємось у одне єдине «змішане» людство».

Дослідники натрапили на свідоцтва нещодавньої селекції 7% людських генів. Результатом цього експерименту є такі ознаки, як світла шкіра і блакитні очі у мешканців Північної Європи, а також частковий опір хворобам, на кшталт пропасниці (малярії) в деяких африканських поселеннях. «Гени, які з'явилися у людей 5 тис. років тому, тобто, з того часу змінилось 100 чи 200 поколінь, відтепер мають величезну перевагу, оскільки присутні в 30-40% людей», –стверджує співавтор досліджень професор Джон Хокс.

Як випливає з останніх публікацій, існує два чинники, які впливають на прискорення нашої з вами еволюції. Один із них – це величезна кількість населення. Адже чим більше людей існує на планеті, тим більше можливостей отримати вдалу селекцію. Іншим чинником спеціалісти вважають подальшу зміну навколишнього середовища, а також збільшення різноманітних захворювань.

Отже, було б логічніше розглядати в такому разі пізніх неандертальців (скажімо, якийсь лише один більш «прогресивний» тип, виключаючи інші – консервативні, масивні тощо) та «сапієнсів» як окремі підвиди, що належали колись, ясна річ, до одного виду, який з якихось причин на африканському континенті трансформувався, а європейський так і залишився без змін, допоки не прийшли африканські «сапієнси». Переконливішого аргументу на користь більш привабливої тези годі й шукати у вигляді робочої наукової гіпотези.

Перейдемо тепер до розгляду в стислому вигляді однієї з найважливіших проблем – генетичної еволюції живих організмів на Землі і, зокрема, людських популяцій. За останні десятиліття вчені-генетики досягли значних успіхів у розв'язанні цілої низки надзвичайно складних питань, хоч багато тут залишається невирішеного й незрозумілого.

Так, С.Четвериков, Р.Фішер, С.Райт, М.Дубінін, Д.Ромашов та інші генетики заклали основи сучасних ідей про чинники, які в цілому визначають генетичну еволюцію різноманітних популяцій (Дубинин 1986):

1) мутації;

2) відбір (природний та ін.);

3) генетико-автоматичні процеси або, інакше, дрейф генів, – стохастичні процеси чисто випадкових змін концентрацій аллелей або залежних від інших генетичних процесів, – супідрядний дрейф алелей;

4) міграції (природні процеси змішування популяцій тощо).

Наприклад, стало відомо, що так звані рецесивні (негативні) мутації грають важливу роль в еволюційному процесі: природні популяції містять величезну кількість різноманітних рецесивних мутацій у гетерозиготному стані. А при інбредній лінії розвитку в подальшому наступає гомозиготність, тобто такий шлях розвитку призводить до можливого зникнення всієї популяції отриманих організмів. Гетерозисний шлях веде, в кінцевому підсумку, до життєстійкості потомства, на відміну від батьківських форм.

За Ч.Дарвіном гетерозис обумовлюється об'єднанням у заплідненій яйцеклітині різнорідних спадкових задатків (Дубинин 1986). Говорячи про еволюцію в процесах видоутворення, можна стверджувати, що вона протікає без якихось суттєвих змін в хромосомних наборах. Однак це не зовсім так. Кожна хромосома індивідуальна, як і весь набір хромосом. Це явище отримало назву кареотипу. Набір хромосом, у свою чергу, специфічно характеризує клітини кожного виду організмів (там само). Це чудово видно на прикладі кареотипів людини й горили: у горили 48, а у людини 46 хромосом. На перший погляд впадає у вічі відносно мізерна біологічна відмінність

між видами і близька подібність хромосомних наборів. Натомість відсутність лише пари хромосом у людини вказує на величезні зміни в результаті тривалої еволюції, які виникли шляхом структурних мутацій десь у пізньому міоцені – 8-5 млн. років (там само).

Цілком зрозуміло, що зіткнення людських популяцій з відмінними системами генів слугує чинником завоювання території групою особин, які вижили. У таких випадках популяції виступають у ролі носіїв відособленого піку генотипної адаптивності. Це дозволяє такій популяції перемагати в результаті групового відбору (там само).

Якщо розглядати в подібній ситуації зіткнення невеликої популяції мігрантів з далекої Африки («пресапієнсів») і палестинських неандертальців, які, очевидно, в кількісному відношенні значно переважали непроханих прибульців, то переможцями тут, імовірно, стали б автохтони, тобто неандертальці. Наразі можна уявити собі дещо «божевільну» картину: наприклад, «сапієнтна» мати чи «сапієнтний» батько виступають у ролі мимовільної «жертви» – своєрідних донорів для неандертальської праобщини. Цілком природно, що подібне «донорство» з боку прибульців не було добровільним. На користь такого припущення можна навести багато неспростовних фактів. І якраз на такі численні свідчення звертає нашу увагу Ю.Семенов, посилаючись на достовірні етнографічні джерела оргіастичного характеру (Семенов 1986), щоправда, розглядаючи їх у дещо іншому контексті. Ще один надзвичайно цікавий факт не залишився поза увагою Ю.Семенова. Він пов'язаний з палеоантропологічними знахідками в Ізраїлі (мова йде про близьке сусідство різнорідних палеолітичних колективів (там само). Однак автор наводить лише групу знахідок типу Схул – Табун, натомість слід говорити про відносно близьке сусідство всіх палестинських знахідок (Алексее, 1974; Смирнов 1991). А наявність неандертальських пережитків, що спостерігаються у найдавніших з відомих неоантропів Ї близькосхідних гомінід групи Схул – Кафзех є ще однією красномовною вказівкою кровозмішування різних популяцій у пізньомустьєрський час (Семенов 1986).

Чергова ж міграція отриманого й адаптованого на згаданій території гетерозисного потомства (а вірогідно, територія, де «покращувався» новий тип людини, була значно ширшою) призвела до подальшої ланцюгової реакції: вимушений екзогамний тип поступово «дрейфував» до виникнення внутрішньовидових популяцій перехідного типу (тут мається на увазі перехід до пізнього палеоліту як нового і якіснішого культурного явища), які спричинили той швидкоплинний демографічний «вибух», що стався у Євразії десь 60-30 тис. років тому. Щоправда, існуючі на сьогодні палеоантропологічні дані стосовно гомінід Західної Європи поки що виключають можливість подібних процесів на згаданій території (Wolpoff 1990). І навпаки, матеріали з Південної та Центральної Європи нібито підтверджують можливе міжпопуляційне змішування неандертальців-аборигенів із «сапієнсами»-прибульцями (Wolpoff et al. 1981). Також помічено, що палестинські «сапієнси» нагадують сучасних австралійських аборигенів, які заселили Австралію ще 50 тис. років тому і завдяки континентальній ізоляції не зазнали якихось суттєвих морфологічних змін (Алексеев 1974). Таким чином, можна припустити, що міграційним «мостом» для далеких європейських, азіатських та австралійських пращурів могла слугувати Передня Азія, тобто близькосхідна територія, де паралельно з акультураційними процесами відбувалася й первинна расова диференціація. Але це вже інша проблема, яка потребує окремого розгляду.

Принагідно зазначимо й наступне: ми всі пов'язані генетичними путами, і це науково встановлений факт. Дивує, що ще чимало людей настільки серйозно сприймає расові відмінності (приміром, колір шкіри, розріз очей тощо), при цьому чомусь забуваючи про нашу абсолютну ідентичність під тією ж шкірою. Але ж як би ми не відрізнялися одне від одного зовні, те, що нас об'єднує, набагато фундаментальніше! Як стало відомо, код молекули ДНК, що міститься в мітохондріях клітин людського організму, абсолютно однаковий у всіх людей світу – австралійців-аборигенів, азіатів, американців, африканців, європейців. Оскільки випадковий збіг вельми складного коду виключений, цю молекулу всі ми могли отримати лише у спадок. Мітохондрії є енергетичними «станціями» клітин людського організму й знаходяться поза її ядром, а тому завжди передаються від матері дітям. Тож усе людство, що населяє нашу планету, має одну праматір, яка була такою ж людиною, як і ми з вами.

За даними сучасних досліджень, неандертальці не надто відрізнялися від сучасної людини здатністю пересуватися, думати чи мовно

спілкуватися (Хрисанфова, Перевозчиков 2005). Високий рівень розвитку, низка фактів, що свідчать про співіснування з кроманьйонцями, знахідки змішаних форм (там само), змусили антропологів зарахувати їх до виду Homo sapiens і вважати врешті-решт підвидом Homo sapiens neanderthalensis (там само).

А втім, недавно науковий світ облетіла сенсаційна звістка про те, що група американських учених уже має переконливі докази: люди схрещувалися з неандертальцями як мінімум двічі. Дослідники репрезентували результати своєї роботи на щорічній зустрічі Американської асоціації антропологів, що відбулася в Альбукерку, штат Нью-Мексико. Проаналізувавши генетичні маркери в ДНК 1983 людей із 99 популяцій Африки, Азії, Європи, Океанії та з двох Американських континентів, вони вибудували еволюційне древо, в яке «увібгали» знайдені генетичні варіації. Учені дійшли висновку, що Homo sapiens і Homo neanderthalensis схрещувалися близько 60 тисяч років тому та приблизно 45 тисяч років тому.

Натомість у ДНК аборигенів Африки дослідники не знайшли жодних слідів змішування. Тож, за їх примущенням, спільні діти у представників двох видів народилися вже після того, як люди залишили Африку і почали свій поступ у всі кінці світу. На думку фахівців, нащадки першого змішування мігрували в Європу, Азію та Північну Америку, а нащадки останнього – в землі Океанії [Nature News, 2010].

Врешті-решт у минулорічному грудневому числі журналу Nature – одному з найавторитетніших наукових видань – вийшла стаття, авторам якої пощастило розшифрувати геном нового виду людей за антропологічним зразком із Денисової печери, що на Алтаї, знайденим російськими дослідниками. Зразок було передано в лейпцизьку лабораторію С.Паабо (Reich David et al. 2010). С.Паабо і його співробітники розробили методику виділення ДНК із давніх решток, використовуючи яку вони 2009 року вперше «прочитали» геном неандертальця. Трохи пізніше вони встановили, що у сучасних людей (за винятком жителів Африки) налічується від 1 до 4 відсотків неандертальських генів.

У своїй новій роботі С.Паабо та його колеги надали результати попереднього аналізу геному «денисівця», що безпосередньо співіснував як із «сапієнсами», так і неандертальцями. Дослідники порівняли ДНК нового виду людей з ДНК сучасних людей із різних популяцій і виявили, що в хромосомах корінних меланезійців є наявність від 4 до 6 відсотків генів нащадків людини з Денисової печери.

Та повернімось до питання, яке винесене у назву статті. Отже, наступним кроком у подальшому розвитку людства був ґравет – якісно нове етнокультурне явище (тут ідеться лише про європейське), явище відносно сформованих людей сучасного фізичного типу, імовірні витоки якого беруть початок у селето-оріньякоїдному техніко-культурному середовищі.

Отож цей феномен також можна вже розглядати як зародження наступної етнічної спільності, яка мала на суто європейських теренах ще не досить стале моноетнічне забарвлення.

Насамкінець зазначимо, що це лише одне з багатьох можливих припущень щодо формування Homo sapiens та подальшої долі людини, в якому по можливості і надзвичайно стисло нами були враховані сучасні науково-світоглядні досягнення. А втім, як зауважив К. Ясперс, «Людина завжди є більшим за те, що вона про себе знає» (Ясперс 1991).

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В.П. География человеческих рас. – М., 1974. – С.122-123; 127-135; 144-145.

Амирханов Х.А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Центральной и Восточной Европы? // Восточный граветт. – М., 1998. – С.15-34.

Арутюнов С.А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М., 1982. – С.422.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С.249.

Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу // Вибрані праці. – К., 2005. – С.272.

Волков П.В. Потомки Адама. М.-СПб.-Новосибирск, 2003.

Дубинин Н.П. Общая генетика. – М., 1986. – С.16-18; 96; 330; 346; 368; 382-383.

Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека.-М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2004.

Иванова О.А., Мартышев Ф.Г. Гибридизация // БСЭ. – Т.6. – М., 1971. – С.454-455.

Нестурх М.Ф. Происхождение человека. – М., 1970. – С.362-364.

Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение

первобытной родовой общины // История первобытного общества. Т.2. – М., 1986. – С.83-89; 92.

Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. – М., 1989. – С.41-43; 256-257; 276-277.

Смирнов Ю.А. Мустьерские погребения Евразии. – М., 1991. – С.288-323.

Ткаченко В.И. Аккультурационные процессы в переходный период от раннего к позднему палеолиту в Центральной Европе // STRATUM-*plus*. – № 1. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса, 1999. – С.126-130.

Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология. – М., Наука, 2005.

Файнберг Л.А. Возникновение и развитие родового строя // Первобытное общество. Основные проблемы развития. – М., 1975. – С.54.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.448.

Brohtwell D.R. The people of Mount Carmel: A reconsideration of their position in human evolution // Proceeding of the Prehistoric Society. – London; Cambridge, 1961. – Nev.ser. V.27. – № 7.

Howells W.W. Neanderthals: Names, hypothese and scientific method //American Anthropologist. – Menasha, 1974. – V. 78.

Neanderthals may have interbred with humans // Nature News, 20.04.2010.

Oliva M. The Szeletian in Czechoslovakia // Antiquity. – Vol. 65. – 1991. – P. 324.

Reich David et al. Genetic history of an archaic hominin group from Denisova Cave in Siberia // Nature 468, 1053–1060 (23 December 2010).

Svoboda J. Stredni faze mladeho paleolitu // Paleolit Moravy a Slezska. – AU CSAV. – Brno, 1991. – S. 187-221.

Schwarcz H., Grun R., Vandermeersch B., Bar-Yosef O., Valladas H., Tchernov E. ESR dates for the hominid burial site of Qafzeh in Israël //Journal of Human Evolution. – V. 17. – N.Y.; London; San Francisco, 1988. – P. 733-737.

Tillier A.-M. Restes craniens de l'enfant mousterien Homo 4 de Qafzeh (Israël): La Mandibule et les Maxillaires // Paleorient. – Pais, 1979. – V. 5.

Valladas H., Reyss J., Joron J., Valladas G., Bar-osef O., Vandermeersch B. Thermoluminescence dating of Mousterian «Proto-Gro-Magnon» remains from Israel and the origins of modern humans // Nature. – V. 381. – London, 1988. – P. 614-616.

Vallois *H.V., Vandermeersch B.* Le crane mousterien de Qafzeh (Homo VI) // L'Anthropologie. – Paris, 1972. – T. 76. - № S.

Vandermeersch B. Les Hommes Fossiles de Qafzeh (Israel). – Paris, 1981.

Vlcek E. Der fossile Mensch von Dolni Vestonice. – Symposium Wittenberg 1988. – Berlin, 1989.

Vlcek E. Vyvoj fosilniho cloveka na nasem uzemi //Paleolit Moravy a Slezska. – AU CSAV. – Brno, 1991. – S. 99-107.

Wolpoff M.H. Paleoanthropology. New York. – 1980.

Wolpoff M.H. Multiregional evolution: the fossil alternative to Eden //The Human Revolution. – Princeton, 1990. – P. 62-108.

Wolpoff M.H., Smith F., Malez M., Radovcic J., Rukavina D. Upper Pleistocene hominid remains from Vindija Cave, Croatia, Yugoslavia //American Journal of Physical Anthropology. – V. 54, 1981. – P. 499-545.

Wolpoff M.H., Wu X., Thorne A.B. Moderne Homo sapiens origins: a general theory of hominid evolution involving the fossil evidence of East Asia //The origins of Modern humans. – New York, 1984. – P. 411-483.

Tkachenko V.I.

On the question of bearers of Gravettian industries

Article deals with some of disputable questions in the context of transformation of Neanderthals and their further fate, as well as with the problem of bearers of Gravettian traditions.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 122-123.

Гладилін В.М.

ПРО ТАК ЗВАНІ «ЛИЧИНИ» В МИСТЕЦТВІ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ МІЗИН

Gladilin V.M.

ABOUT SO-CALLED «LICHINI» IN A BONE PLASTICITY OF PALEOLITHIC SETTLEMENT MEZIN

Автор висловлює власне бачення змісту мізинських статуеток із бивня мамонта, пристаючи до думки тих дослідників, які вважають їх стилізованими жіночими фігурками.

Мізинське палеолітичне поселення вже понад століття є невичерпним джерелом свідоцтв про різні сторони життя його мешканців. Не збідніло це джерело й після виходу в світ яскравої монографії С.М.Бібікова «Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта» (1981) – останнього в недавньому минулому масштабного дослідження на матеріалах цієї пам'ятки. Навпаки, в самій цій книзі присутня вказівка на «сюжет для невеличкого оповідання».

Аналізуючи мізинську антропоморфну пластику, С.М. Бібіков пише: «Оригинальные суждения о смысловом содержании мезинских антропоморфных скульптур высказал Я.А. Шаповал. Он обратил внимание, что на статуэтках графические изображения, размещенные на лицевых сторонах суживающихся кверху половинках фигурок, повторяются. На восьми статуэтках, то есть почти на половине общего числа найденных в давние годы статуэток, имеется свободное от плотной орнаментики, но оконтуренное поле, напоминающее внешним абрисом открытою книгу или, скорее, два сопряженных ромба. Внутри такого поля, всегда строго локализованного, постоянно встречаются два парных косонаправленных вверх, но не сливающихся в углах шеврона. От верхнего шеврона во всех случаях отходит лента, упирающаяся в закругленный конец фигурки. С этим достаточно сложным построением всегда связано его штриховое обрамление, иногда принимающее вид аккуратной отделки верхней половинки края фигурки. Ниже сопряжено-ромбовидного изображения обычно размещается женский знак, дополненный внутри штриховкой, или пучок штриховых линий. А.Д.Столяр видит в таком построении изображение грудной клетки как вместилища души. Я.А.Шаповал предлагает дешифровать этот комплекс начертаний как сильно стилизированое изображение людей, одетых в плотные меховые комбинезоны» (Бибиков 1981, с.28).

Автор монографії ніяк не коментує ці дві такі несхожі дешифровки, хоча з підписів до рисунків композицій – «личини» (там само, рис.16-19), слід гадати, що він схиляється до пропозиції Я.А Шаповала.

Здається все ж А.Д.Столяр ближче до істини, за винятком хіба дещо модернізованого визначення «личин» як «вмістилищ душі». Певно вони дійсно стилізовано зображують верхню частину торсу жінки зі з'єднаними під грудьми руками. Тобто, «два парных косонаправленных вверх, но не сливающихся в углах шеврона» в описі С.М.Бібікова зображують груди жінки й зімкнені під ними на череві руки, а «лента, упирающаяся в закругленный конец фігурки» – шию. Саме така позиція – поза ритуального танцю, за С.М.Бібіковим, – передана в більш реалістичних зображеннях жінок у палеолітичному мистецтві, зокрема на приведених ним зображеннях лосельського рельєфу й статуеток із Костьонок-1 і Гагарино (там само, рис.53-55). У такому тлумаченні нарізки на мізинських статуетках вдало координуються з розміщеною нижче «ознакою статі» і тим самим остаточно знімають питання, що статуетки, начебто, зображають «пташок» – думки, висловленої першими дослідниками Мізина, і яка ще й досі має прихильників.

Насамкінець доречно ще раз процитувати С.М.Бібікова: «независимо от объяснения изображений на сужающихся частях статуэток и на их лицевых частях, ясно одно, что начертания не являються декором, то есть элементом простого украшательства фигурок. Их композиционное повторение, постоянное расположение в комбинации с женским знаком или пучкообразными вертикально направленнями линиями и штриховым обрамлением свидетельствует о передаче какого-то совершенно определенного, устойчивого в своем графическом исполнении сюжета» (там само).

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта,

Gladilin V.M.

About so-called *«личини»* in a bone plasticity of Paleolithic settlement Mezin.

So-*called «личини»* in a bone plasticity of Paleolithic settlement Mezin are images graphic representation Of a torso of the women with connected under a breast hands, that is, in pose of ritual damson S.N.Bibikov.

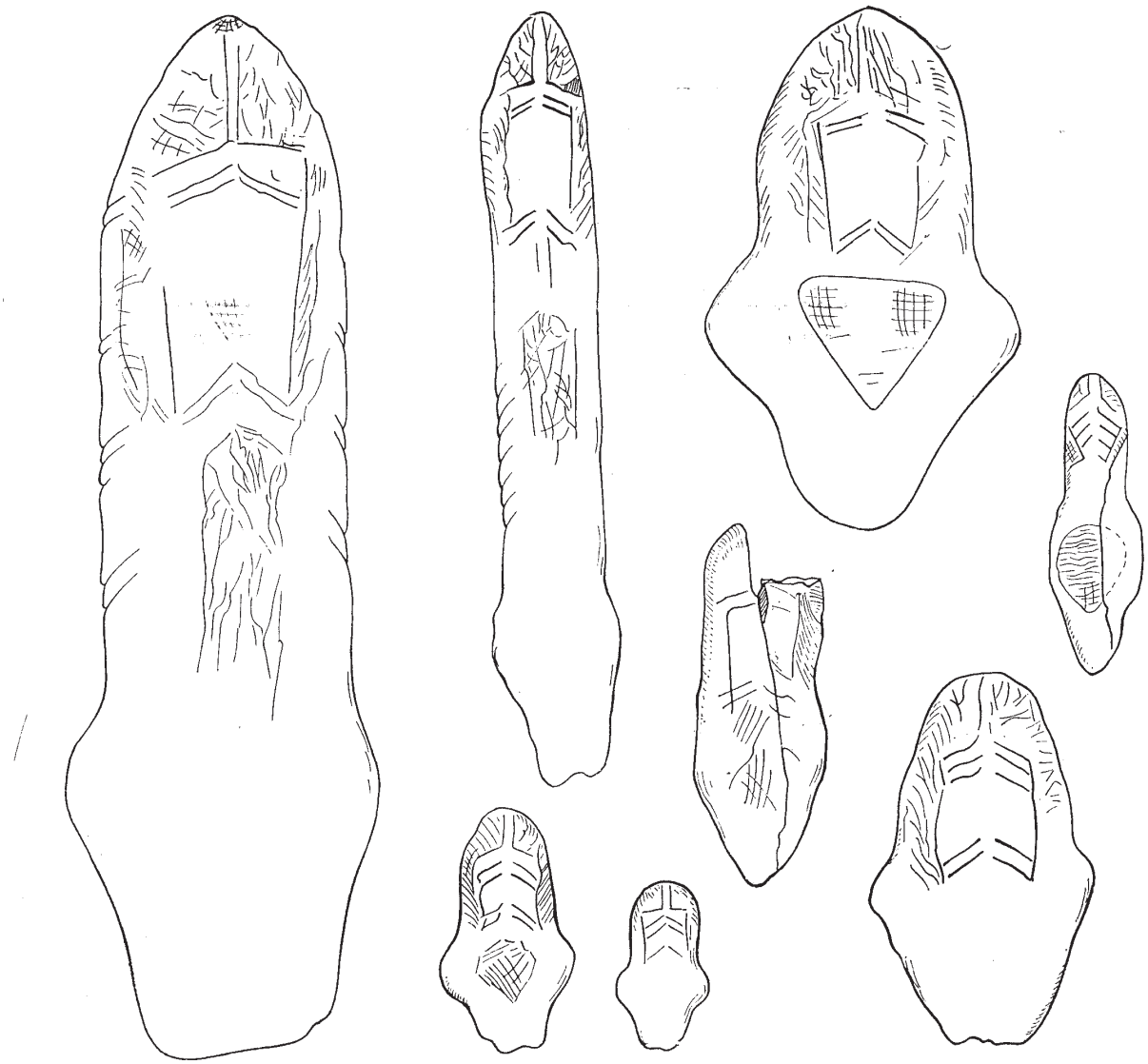

Рис.1. Зображення «личин» на мізинських антропоморфних статуетках (за С.М.Бібіковим).

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 124-132.

Яковлева Л.А.

МОБІЛЬНА СКУЛЬПТУРА МІЗИНА: ТИПОЛОГІЯ, ТЕХНОЛОГІЯ, ХУДОЖНЯ СТИЛІСТИКА

Iakovleva L.A.

THE PORTABLE SCULPTURE OF MEZINE : TYPOLOGY, TECHNOLOGY, STYLIZATION

Стаття присвячена детальному аналізу технології, типології та стилістики мобільної скульптури Мізина.

Дискусії довкола статуеток Мізина.

Фігурки мобільної скульптури з бивня мамонта Мізина є непересічним художнім явищем найдавнішого мистецтва України. Статуетки, знайдені у 1908-1913 рр., під час перших розкопок поселення Мізин, заклали міцний фундамент досліджень палеолітичного мистецтва Східної Європи. Завдяки доповіді Ф.К.Вовка 1912 р. на Міжнародному конгресі доісторичної антропології та археології, вони швидко увійшли до наукового обігу і стали широко відомими. Оригінальна стилістика цих вельми схематичних фігурок одразу привернула пильну увагу дослідників, а їх ідентифікація стала предметом жвавої дискусії, яка не припиняється й сьогодні.

Ф.К.Вовк запропонував розділити статуетки на два основних типи. Перший тип він визначив як фалічні фігурки, другий – як фігурки птахів, виокремивши також і фігурки перехідного типу (Volkov 1913). У своїй дефініції вчений спирався передусім на пошуки аналогій цим стилізованим скульптурним виробам серед природних форм, які він визначив як чоловічий фалос та птах. Висновок був цілком логічним і закономірним, якщо зважити на прихильність автора до гіпотези натуралізму давнього мистецтва. Втім, у питанні інтерпретації мізинських фігурок одразу виникли й інші думки. Такі дослідники як А. Брейль, Г. Обермайєр, Е. Картальяк (Breuil 1913, с.185-188) вбачали у фалічних фігурках Мізина схематизовані зображення жінок. Цей погляд ґрунтувався на порівнянні мізинських статуеток з уже відомими на той час реалістичними та схематичними палеолітичними жіночими зображеннями. Саме своєрідна стилістика формотворення реалістичних статуеток жінок західноєвропейського палеоліту дали підстави ідентифікувати більшість мізинських фігурок як схематизовані жіночі статуетки.

Подальші відкриття нових зображень жінок, виконаних як у круглій скульптурі, так і в графіці, барельєфі та малюнку на різних предметах мобільного мистецтва та на стінах печер Західної й Центральної Європи, цілковито підтвердили цю гіпотезу, до якої приєдналося чимало дослідників (Ефименко 1953, с.465-468; Абрамова 1962, с.33-36; Замятнин 1961, с.51; Шовкопляс 1965, с.220-236; Филиппов 1983, с.37; Яковлева 1989, с.42-54). Найбільш радикальною була точка зору І.Г. Шовкопляса, який інтерпретував сімнадцять фігурок Мізина виключно як схематизовані зображення жінок, причому зберігаючи їхній розподіл за первинною типологією Ф.К. Вовка: «фалічні фігурки», «фігурки птахів» та «перехідні фігурки» (Шовкопляс 1965, с.220-236, 248). Описуючи статуетки, дослідник визначав їх форми як дуже схематизоване аморфне тіло жінки, а графічний орнамент – як його анатомічні деталі: голову, довге волосся, руки, груди, живіт.

Однак інтерпретація геометричних орнаментальних композицій як реалістичних деталей жіночого тіла, запропонована ще В.М. Даниленком і підтримана та деталізована І.Г. Шовкоплясом, викликала сумніви щодо її надто натуралістичного характеру (Столяр 1972, с.208-210). А.Д. Столяр вважав ці графічні композиції на поверхні статуеток знаковою символікою, пов'язаною з жіночою тематикою, а складні геометричні накреслення у верхній частині «фалічних фігурок» – грудною клітиною, що символізувала «вмістилище душі», вбачаючи в них свідоцтво наявності анімізму у світогляді палеолітичного суспільства (Столяр 1972, с.212-213).

Взагалі орнаментальне оздоблення мізинських статуеток можна розглядати як інтерпретаційний нарис щодо геометричних мотивів палеоліту. Ця орнаментика, що поєднує прості (прямі лінії, шеврони) і складні мотиви (зиґзаґи, ромби, меандри) дешифрувалася зовсім по різному. Окрім уже викладених пропозицій

вчені шукали пояснень у повторі в графічному орнаменті інших орнаментів природного або штучного походження. Згідно з однією з таких гіпотез, орнамент повторював природний зиґзаґоподібний рисунок зрізу дентину бивня (Бибикова 1965, с.3-8). Згідно з іншою, – зиґзаґоподібні хвилі на воді (Marchak 1979, с.271-295). За ще однією гіпотезою орнамент відтворював хутряний або плетений одяг та прикраси (Salmony 1949, с.113-118) або татуювання тіла (Burkitt 1925, p.126).

Серед розмаїття цих поглядів привертає увагу те, що ряд авторів тим чи іншим чином пов'язували графічні орнаменти з формою статуеток, надаючи орнаменту роль оздоблення різних типів вбрання (плетений одяг, хутряні комбінезони), або прикрас тіла – у вигляді діадем, браслетів, поясів, або розпису оголеного тіла – у вигляді татуювання. Такі висновки базуються передусім на тому, що серед палеолітичних реалістичних зображень оголених жінок є статуетки з зображеннями браслетів, головних уборів, поясів, намиста тощо (Брасемпуй, Вілендорф, Пржедмост, Ля Марш, Костенки 1, Авдєєво, Гагарино), а також тим, що відомі статуетки Мальти представляють жінок у хутряних комбінезонах.

Паралельно визначенню мізинської пластики як серії жіночих зображень продовжують існувати й опозиційні точки зору, що періодично спричиняють палкі дискусії. На захист визначення мізинських фігурок як фалосів виступив А.Д. Столяр (Столяр 1972, с.212), підтримавши інтерпретацію Ф.К. Вовка. Однак учений пішов далі. Розглядаючи скульптурну форму фалоса у поєднанні з його орнаментальним оздобленням, він запропонував оригінальну інтерпретацію, за якою скульптурна форма фалоса як зображення «чоловіка взагалі», була оздоблена «жіночим орнаментом» у вигляді шевронів (Столяр 1972, с.213).

Ідею поєднання в мізинській пластиці «чоловічої тематики» з «жіночою» підтримав А.К. Філіпов, який розгледів у двох видовжених фалічних фігурках «статуетки чоловіків із графічним зображенням обличчя у хутряному капюшоні, нижче якого був вигравіруваний фалос або борода» (Филиппов 1983, с.37). Дослідник запропонував розширити типологію Ф.К. Вовка, визначивши такі типи як: «фігурки зі слабко вираженою сідничною частиною та певним набором знаків», «фігурки неорнаментовані», «фігурки опуклі» та «фігурки з вельми сплощеною надпоперековою частиною».

Продовжувала існувати та розвиватися й ідея Ф.К. Вовка щодо скульптурного зображення птахів у мізинський пластиці (Спицин 1915, с.26; Городцов 1923, с.281). Водночас висловлювались думки про поєднання у цій скульптурі жінки і птаха як складного фантастичного зображення «жінка-птах» (Ефименко 1953, с.465-467; Борисковский 1953, с.282; Столяр 1972, с.210).

Підсумовуючи охарактеризовані точки зору, окреслимо три основні теми щодо дешифровки мізинської пластики: перша – *зображення чоловічих фалосів або «чоловіків взагалі»;* друга – *зображення жінок;* третя – *зображення птахів, або «жінок–птахів».* Враховуючи обмеженість тематики та існування складних композиційних зображень у палеолітичному мистецтві і виходячи зі специфічної стилістики цих вельми схематизованих фігурок, можна стверджувати, що мізинська скульптура втілює в собі композиційну антропоморфну тематику, де домінуюча тема жінки поєднується й доповнюється темою чоловіка.

Разом з тим, мізинській скульптурі, попри її відомість, бракує детального типологічного та стилістичного аналізу. Впадає у вічі, що більшість дослідників у своїх висновках спиралися на типологію Ф.К. Вовка, в основі якої лежать досить умовні і не зовсім чіткі критерії розподілу скульптурних витворів на «фалічні фігурки», «фігурки птахів» та «перехідні фігурки». Вважаючи, що фундаментальна основа дослідження потребує більш глибокого стилістично-типологічного аналізу, спробуємо на основі такого аналізу визначити загальні та особливі риси, притаманні мізинської скульптурі.

Типологія мізинської скульптури. Правила формоутворення. Взаємозв'язок скульптурної форми і графічного оздоблення.

Антропоморфна пластика Мізина налічує вісімнадцять статуеток, вирізаних із бивня мамонта у техніці круглої скульптури. Серія з сімнадцяти фігурок (Volkov 1913; Шовкопляс 1965, с.220-236; 248) нещодавно була доповнена ще однією жіночою статуеткою, яка раніше визначалася як зображення «тварини що сидить» (Iakovleva 1995, p.281-283).

Розміри мізинських фігурок коливаються від 14,5 см до 2,5см. Статуетки вирізалися крем'яними різцями по вологому бивню мамонта. Вимочування заготовки надавало їй пластичності та значно полегшувало різьблення по такому твердому матеріалу, як бивень. Заготовки, з яких вирізалися фігурки, мали досить стандартну циліндричну форму. Використовували два

варіанти заготовок: досить видовженого циліндра та більш короткого. Статуетки виготовлялися спочатку прийомом стругання та скобління, затим їх поверхні вирівнювалися, вигладжувалися і полірувалися. На відполірованій поверхні прорізались тонкі глибокі лінії, що утворювали складні орнаментальні композиції, або ж фігурки залишалися без орнаментального оздоблення.

За морфологією можна виділити чотири типи статуеток. Їх визначення здійснено з урахуванням варіантів стилістичного формоутворення, на основі аналізу загальної форми фігурок та її розмірів, співвідношення верхньої й нижньої частин статуеток та характеру оформлення їхніх поверхонь, визначення варіативності оформлення їх верхніх і нижніх країв, а також стилістичного аналізу їх орнаментального оздоблення та взаємозв'язку форми й орнаменту. Комбінація цих чинників дає можливість визначити ряд загальних і особливих рис, притаманних серії мізинської пластики.

Перший тип статуеток налічує три антропоморфні фігурки, що є схематизованими зображеннями чоловічих фалосів, які, вірогідно, були ускладнені жіночою тематикою (табл. 1, рис.1, *1*).

Форма. Статуетки виконані як кругла скульптура з бивня мамонта і мають видовжену пряму циліндроподібну форму. Найбільша з них має довжину 14,5 см і ширину 5,3 см, найменша, відповідно, 4,2 см х 1,1 см. Скульптури вирізані з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору і складаються із двох частин. Верхня частина значно довша за нижню, вона ледь вигнута, звужена та загострена угорі. Нижня частина коротша, трохи ширша і більш об'ємна. Вона дещо закруглена, а потім звужена донизу. Передня поверхня статуеток пряма і сплощена, а бокові та задня – опуклі. Прямий вузький видовжений профіль статуеток у верхній частині сплощений, звужений і загострений, у нижній частині – більш опуклий і звужений донизу.

Графічне оздоблення. Дві статуетки з трьох мають графічні орнаментальні композиції, нанесені на передньому, бокових та задньому боках їх верхньої частини. Третя статуетка позбавлена будь-якого орнаменту. На верхній частині передньої поверхні двох фігурок маємо схожу складну графічну композицію, вирізану симетрично по відношенню до вертикальної осі. Вона розпочинається з самого краю верхньої частини, де посередні – зверху донизу, близько одна до одної – прорізані дві вертикальні глибокі паралельні лінії, від яких по обидна боки від їх нижніх кінців, майже горизонтально відходять по одній лінії, що утворюють широкий кут вершиною догори. Нижче під ним прорізано, один під другим, ще два широких кути, також вершинами догори, що візуально читаються як мотив подвійного шеврону. Усі три кути розміщені паралельно і симетрично один під одним. Нижче від верхніх кутів, симетрично і паралельно до них, прорізано ще два розлогих кути, близько один до одного, вершинами догори, які також повторюють мотив подвійного шеврону. З двох сторін верхні й нижні кути окреслені та замкнуті двома довгими паралельними вертикальними лініями, по одній з кожнго боку. Ця «верхня центральна графічна композиція» зовні, з трьох сторін окреслена ледь помітними численними рисками. Під нею нижче прорізаний ще один трохи менший розлогий кут, вершиною догори, від країв якого з двох сторін донизу прорізано по одній довгій вертикальній лінії. Між цими двома лініями на внутрішньому полі нанесені численні тонкі ледь помітні рисочки різної довжини й різного нахилу. Це видовжене графічне зображення, що звужується догори, певною мірою повторює скульптурну форму верхньої частини фігурки, що, вірогідно, є художнім прийомом подвійного повторення фалічної форми, виконаної як у скульптурі, так і у графіці. Особливої декоративності цим двом фігуркам надає також геометричний орнамент, що покриває їх бокові та зворотні поверхні. Перша, більша фігурка оздоблена шевронами, а друга – зигзаґами та ромбами.

Загалом усі три статуетки наочно ілюструють, що кожна з них має як загальні, так і особливі риси. Схожість проявляється у їх видовженій і звуженій формі (хоча кожна статуетка відрізняється своїми розмірами). Своєрідність стилістики двох статуеток із декором виявляється в тому, що їх характерна фалічна форма має орнаментальне оздоблення у верхній частині, що підкреслює її зміст. Графічне оформлення скульптурної форми витримане за двома чинниками. Передня поверхня обох фалосів має однакові геометричні композиції у центральній частині, тоді як їх бокові та зворотні поверхні прикрашені різними геометричними мотивами. У виконанні скульптури та орнаменту простежується деяка недосконаліть. Третя фігурка може мати подвійну семантику: фалос-жінка.

Другий тип статуеток налічує сім схематичних жіночих фігурок своєрідної стилістики (табл.1, рис.1, *2*).

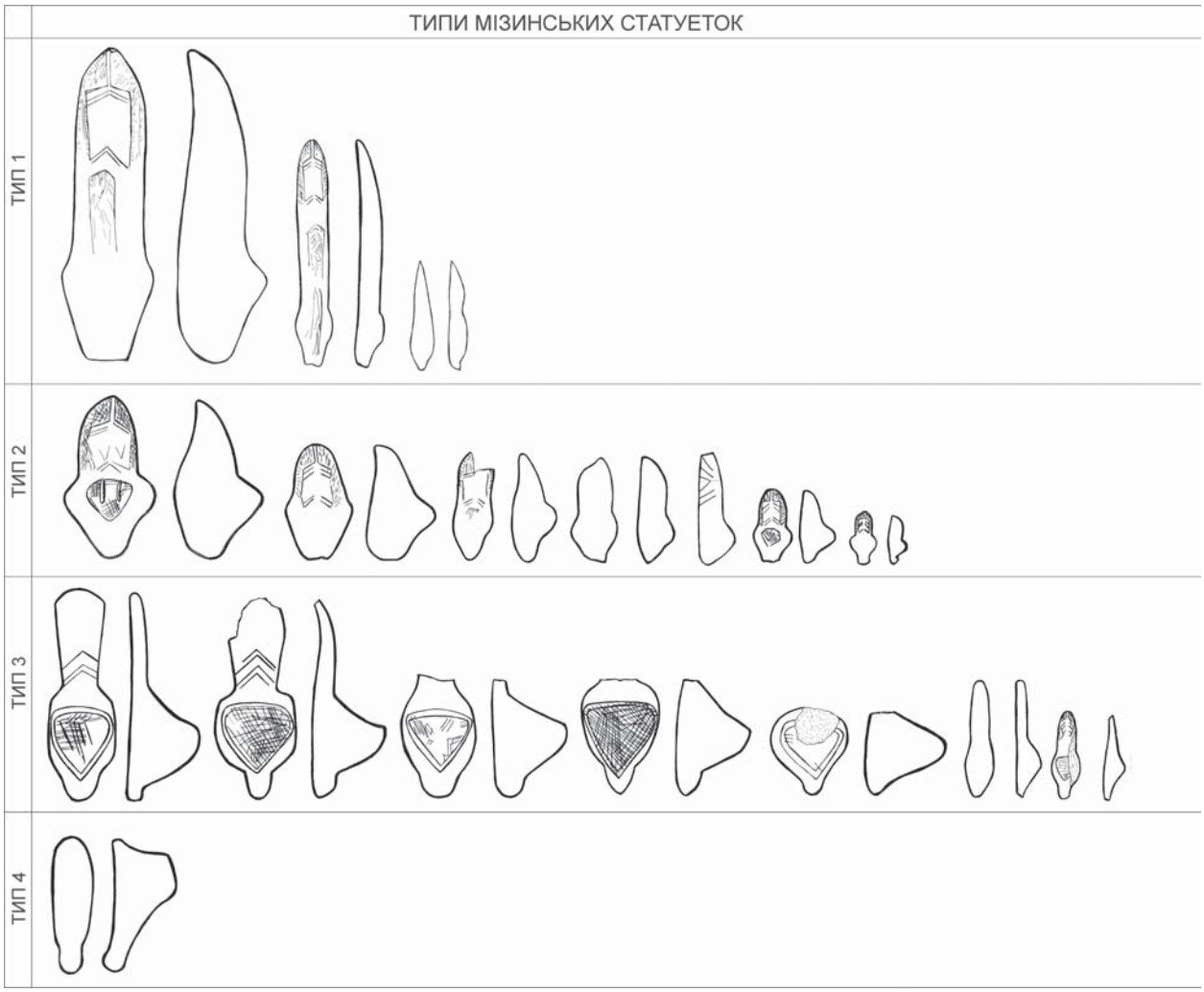

Табл 1. Чотири типи статуеток Мізина.

Форма. Статуетки втілюють зображення схематизованого утятого жіночого тіла, виконаного у техніці круглої скульптури із бивня мамонта. Найбільша має довжину 7,2 см і ширину 4,3 см, найменша, відповідно, – 2,3 см і 1,2 см. Фігурки виготовлені з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі. Їх тіло ділиться на дві майже рівні частини. Передня поверхня пряма і сплощена, її верхня частина трохи вигнута, звужена та загострена догори. Нижня частина різко розширена і симетрично закруглена з обох сторін, а потім поступово і суттєво звужена донизу. Бокові та задня поверхні опуклі.

Профіль фігурок прямий, у верхній частині він звужений і загострений донизу, а його нижня частина підкреслено виступаюча і об'ємна, з прямим животом, округлими стегнами та рельєфно опуклими сідницями. Нижній край витворів звужений і у трьох фігурок окреслює вельми вкорочені ніжки. В цілому геометрична форма статуеток лаконічно й виразно втілює схематизоване зображення жінки з прямим і трохи видовженим тулубом та характерною для жіночого тіла опуклою нижньою частиною зі стилістично підкресленими, рельєфно виступаючими стегнами й сідницями. Графічне оздоблення значно збагачує скульптурну форму, хоча у виконанні орнаменту простежуються деяка недосконалість.

Графічне оздоблення. Із сімох статуеток шість мають орнаментальне оздоблення (з урахуванням того, що статуетка без орнаменту не була закінченою). Декор кожної статуетки має певні особливості. П'ять фігурок мають складну графічну композицію, що вирізана на передній поверхні верхньої частини цих виробів, із врахуванням симетрії по відношенню до їх центральної вертикальної осі. Вони аналогічні першому типу статуеток за центральною графічною композицією, яка є в цілому характерною для мізинської пластики. Серед фігурок цього типу особливо виділяються дві. Їх особливістю є те, що на передній поверхні посередині нижньої частини кожної фігурки вирізаний лобково-генітальний трикутних –

вершиною донизу, що є ознакою жіночої статі. Внутрішнє поле обох трикутників оздоблене геометричними орнаментальними мотивами, індивідуальними для кожного. Одна з цих фігурок, найбільша за розмірами серед статуеток даного типу, прикрашена складним геометричним орнаментом, який вкриває бокові та зворотну поверхні її нижньої частини тіла. Цей орнамент, що складається з шевронів, прямих ліній, ромбів та зиґзаґів, у поєднанні з графічними композиціями на її передній поверхні особливо виокремлює цю фігурку, підкреслюючи її скульптурну форму.

Особливістю декору статуеток другого типу є те, що бокові та задня поверхні у чотирьох фігурок позбавлені будь-якого орнаменту. А ще дві фігурки прикрашені тільки шевронами. Загалом сім жіночих статуеток цього типу ілюструють, що при дотриманні доволі стандартної схематизації жіночого тіла, особливість кожної статуетки виявляла себе у варіюванні розмірів та декору.

Третій тип статуеток налічує сім схематичних жіночих фігурок відповідної стилістики (табл.1, рис.1, *3*).

Форма. Статуетки втілюють зображення схематизованого утятого жіночого тіла, виконаного в техніці круглої скульптури. Найбільша статуетка має довжину 9,5 см і ширину 3,1 см, найменша, відповідно, – 4,0 см і 1,2 см. Фігурки вирізані з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору. Їх пряме, сплощене тіло ділиться на дві майже рівні частини. Верхня частина тіла пряма, пласка та трохи закруглюється догори. Нижня частина різко розширена і симетрично закруглена із обох боків, закінчується внизу маленьким, вузьким і трохи закругленим виступом. Передня поверхня нижньої половини тіла сплощена, задня та бокові – опуклі.

Профіль статуеток прямий. Верхня частина тіла, що виглядає як утятий тулуб без голови, рук та грудей, має вузьку видовжену та пряму форму. Нижня частина тіла має прямий плоский живіт, плавно закруглені стегна та різко виступаючі об'ємні сідниці. Особливість морфології нижньої половини тіла полягає у сплощеності передньої поверхні, яка зрізана під кутом, та опуклості задньої і бокових поверхонь. Завдяки цьому профіль статуетки має підкреслено геометризовану форму із тонким прямим видовженим тулубом та різко й рельєфно виступаючими сідницями кутоподібної форми. Нижній вузький загострений або трохи закруглений край фігурки передає вельми вкорочені маленькі ніжки.

Складні геометричні орнаментальні композиції, що покривають шість статуеток (одна не має декору), надають кожній із них особливої декоративної привабливості та неповторності.

Графічне оздоблення. Аналіз орнаментального оздоблення статуеток даного типу не може бути вичерпним, тому що із шести тільки дві фігурки не мають пошкоджень. У однієї пошкоджена верхня частини тіла, у другої частково пошкоджені обидві частини, а у трьох збереглися тільки нижні частини. Утім, незважаючи на деякі втрати, є цілком очевидним, що саме цей тип статуеток відзначається особливою проробкою скульптурної форми, досконалістю та вишуканістю орнаментальних композицій. Водночас декор тут, попри свої особливості, має й певні загальні риси, притаманні мізинській геометричній графіці в цілому.

Схожість декору виявляється у наявності на передній поверхні верхньої частини тіла найменшої, сьомої фігурки вже охарактеризованої центральної складної геометричної композиції, що вельми нагадує подібні стандартні композиції двох попередніх типів статуеток. Фрагменти цієї, однак вже не повної, а «скороченої» композиції можна помітити у ритмічно розміщених шевронах на передній поверхні верхньої частини двох перших, більших за розмірами статуеток. Схожість декору проявляється також у розміщенні на передній поверхні усіх шістьох фігурок, посередині їх нижньої частини, лобково-генітального трикутника вершиною донизу, що є ознакою жіночої статі. Особливістю є те, що на п'яти фігурках ці трикутники подвійні. Внутрішнє поле всіх трикутників оздоблене геометричними орнаментальними мотивами, індивідуальними для кожного. Своєрідність декору статуеток третього типу найбільш виразно проявляється в оздобленні задніх частин їх тіла, при тому, що кожна орнаментальна композиція є неповторною.

У трьох майже цілих фігурок повністю декорована як верхня, так і нижня частини тіла. Цей декор візуально сприймається як єдиний орнамент, утворений з різних мотивів. На першій фігурці він складається з довгих вертикальних та коротких горизонтальних ліній, вирізьблених на верхній, сплощеній грані задньої частини тіла, та рядів меандрів, доповнених шевронами – на її нижній, опуклій задній частині. На другій фігурці верх задньої частини тіла оздоблено довгими вертикальними лініями, доповненими з обох боків ромбами та зиґзаґами, які щільними рядами

обіймають також її нижню частину. На останній, сьомій фігурці складний орнамент із шевронів рівномірно вкриває передню й задню поверхні її тіла. Особливістю декору всіх шістьох статуеток є те, що найбільш складні, тонко і щільно вирізані орнаменти вкривають верхню, сплощену поверхню нижньої половини тіла. Саме тут на чотирьох статуетках створені унікальні композиції з меандрів, які зустрічаються тільки на цьому типі жіночих зображень, хоча композиції з шевронів на двох інших фігурках є не менш вишуканими та досконалими.

Четвертий тип статуеток представлений лише однією фігуркою, яка схематично відтворює тільки нижню половину тіла вельми своєрідної стилізації (табл.1, рис.1, *4*).

Форма. Фігурку розмірами 5,9 х 2,0 см виготовлено з бивня мамонта, у техніці круглої скульптури. Виглядає вона як схематичне зображення нижньої половини жіночого тіла з підкреслено геометризованими деталями. Її передня поверхня дещо вигнута, має плоский живіт і досить видовжені боки, що поступово й симетрично звужуються донизу. Закінчується вона вузьким, закругленим виступом, що окреслює вкорочені ніжки. Бокові поверхні статуетки помітно сплощені й широкі. Три сплощені і вузькі грані (верхня середня та нижня) задньої частини тіла, зрізані під кутом одна до одної.

У профіль нижня половина жіночого тіла має підкреслено геометричну форму з рельєфно виступаючими кутоподібними сідницями та видовженими вузькими ніжками. Статуетка не має орнаментального оздоблення і належить до вельми оригінального типу зображень, відомих у мистецтві палеоліту як втілення художньої концепції «зображення частини тіла замість цілого» (Iakovleva 1995, p.281-283). Цей принцип лаконічної презентації схематизованої нижньої половини тіла був застосований, у дещо іншому варіанті, для виготовлення мініатюрної фігурки з Бармаків, вирізаної із заготовки циліндричної форми з бивня мамонта (Пясецький 2009, с.140-143). Утім, схематизовані зображення нижньої половини жіночого тіла різних ступенів стилізації достатньо широко представлені і в інших регіонах Європи впродовж усього верхнього палеоліту.

Мізинський стиль

Вісімнадцять антропоморфних статуеток Мізина, що складаються з чотирьох типів зображень, ілюструють дотримання певних правил при формуванні їх скульптурної форми та виконанні орнаментального оздоблення. Ці правила виявляють себе передусім у використанні досить стандартних заготовок із бивня мамонта, що мали циліндричну форму і відрізнялися лише довжиною, яка визначалася потрібним розміром кожної статуетки. Схожість технічних прийомів різьблення фігурок та їх орнаментального оздоблення також ілюструє своєрідний стиль мізинської скульптури. За комплексом цих технічних прийомів можна визначити руку кількох виконавців різного ступеня вправності. Так, більшість фігурок першого й другого типів були виконані руками одного майстра. Іншим майстром вирізані фігурки третього типу. Фігурка четвертого типу виготовлена ще одним виконавцем.

Про те, що статуетки вирізалися безпосередньо на поселенні, свідчать знайдені заготовки з бивня мамонта та незавершені фігурки. Серед усіх скульптурних витворів особливою досконалістю різьблення виділяється третій тип статуеток. Найбільш виразно це виявляє себе у вишуканості їх орнаментального оздоблення.

Характерною рисою мізинської пластики є те, що статуетки перших трьох типів представлені групами. Перший тип налічує три статуетки, другий і третій – по сім. Водночас розміри статуеток у кожній із груп коливаються – від більших до менших, при тому, що це аж ніяк не впливало на досконалість скульптурної форми та орнаментального оздоблення. Спільною рисою є те, що в кожній із трьох груп поряд з декорованими витворами наявні й фігурки без декору.

У скульптурі Мізина простежується художня тенденція до геометризації форми всіх чотирьох типів статуеток та більшої сплощеності статуеток третього й четвертого типів. Форма жіночих статуеток другого і третього типів лаконічно й виразно втілює схематизоване зображення утятого жіночого тіла з прямим та дещо видовженим тулубом і характерною для жіночого тіла опуклою нижньою частиною з рельєфно виступаючими стегнами й сідницями. Головною особливістю фігурок третього типу є значно більша сплощеність безголового тулуба та характерні кутоподібні сідниці, що закінчуються вкороченими маленькими ніжками.

Четвертий тип, представлений тільки однією статуеткою – у вигляді схематичного зображення нижньої половини жіночого тіла без декору, – демонструє оригінальний тип зображень, відомий у мистецтві палеоліту як втілення

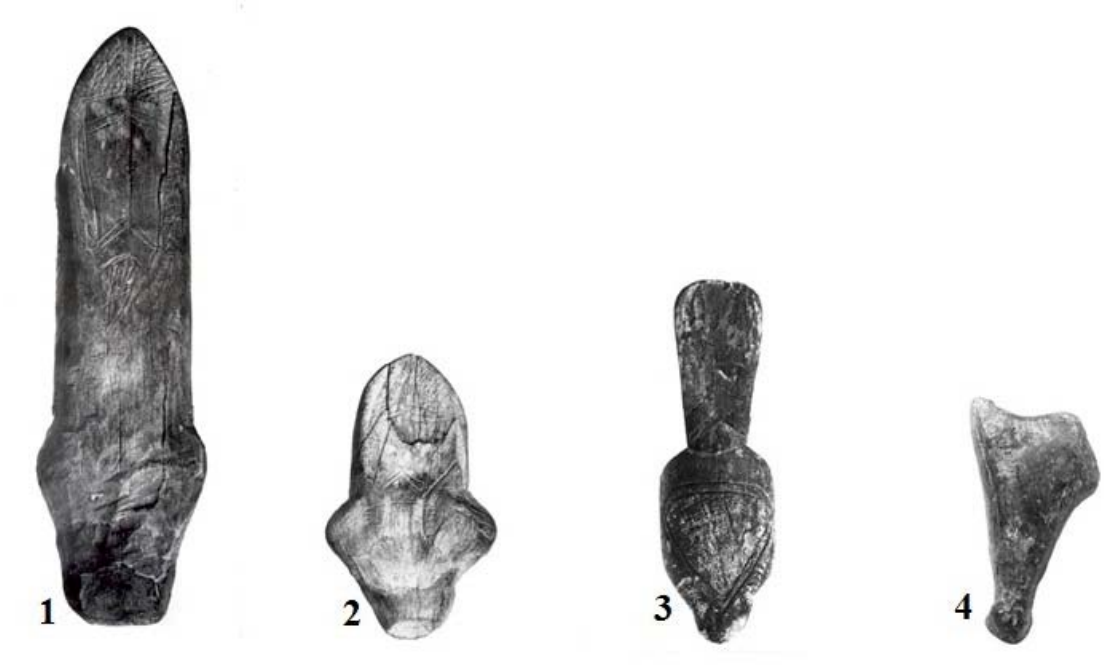

Рис.1. Статуетки Мізина: 1 – схематична фалічна фігурка (перший тип), 2 – схематична фігурка жінки (другий тип), 3 – схематична фігурка жінки (третій тип), 4 – схематична фігурка жінки, нижня частина тіла (четвертий тип)

концепції «зображення частини тіла замість цілого».

Особливість декорованих витворів Мізина полягає в тому, що фігурки мають як схожі, так і неповторні графічні композиції, що надає кожній статуетці певної індивідуальності. Стандартна складна графічна композиція, виконана на передній поверхні верхньої частини статуеток фіксується на двох фігурках першого типу, на п'ятьох фігурках другого типу та на одній фігурці третього типу. Рештки цієї композиції маємо також ще на двох фігурках третього типу. Другим стандартним графічним елементом є стилізований жіночий лобково-генітальний трикутник, вирізаний на передній поверхні нижньої частини тіла двох статуеток другого типу та на шістьох фігурках третього типу. Особливістю цих трикутників є те, що кожен із них має свій неповторний орнамент. Третій змістовий елемент маємо на передній поверхні верхньої частини тіла двох статуеток першого типу – у вигляді стилізованого чоловічого фалоса. Спільним для всіх трьох розглянутих типів графічних композицій є те, що виконані вони виключно на передній поверхні статуеток і з урахуванням симетрії щодо вертикальної осі витвору. На відміну від певної стандартності композицій передньої поверхні статуеток, орнаменти, виконані на їх бокових та задніх поверхнях, є неповторними.

Орнамент першого типу статуеток пов'язаний тільки з задньою та боковими поверхнями їх верхньої частини. Його мотиви були обмежені виключно шевронами на першій статуетці, та зигзаґами й ромбами – на другій.

Орнамент другого типу статуеток нанесено на задню та бокові поверхні їх нижньої частини. Дві фігурки оздоблено шевронами, ще одну прикрашено складною композицією із шевронів, прямих ліній, зиґзаґів та ромбів. У такий спосіб – за допомогою одних і тих самих геометричних мотивів у різних варіаціях (прямих довгих ліній, шевронів, зиґзаґів, ромбів) – було особливо підкреслено верхню задню частину першого типу статуеток та нижню задню частину фігурок другого типу.

Із задньою та боковими поверхнями тіла пов'язаний і орнамент статуеток третього типу. У трьох майже цілих фігурок повністю декорована як верхня так і нижня частини тіла. На кожній із них цей декор сприймається як єдиний орнамент, складений із мотивів, використаних у різних варіаціях (прямі довгі лінії, прямі короткі лінії, шеврони, зигзаґи, меандри). На трьох інших, пошкоджених фігурках, від яких лишилася тільки нижня частина тіла, орнамент складається із шевронів та меандрів. Особливістю декору всіх шістьох фігурок третього типу є те, що найскладніші і вельми тонко та щільно виконані орнаменти

вкривають верхню, сплощену поверхню нижньої половини їх тіла. Чотири фігурки прикрашають унікальні композиції з меандрів, які зустрічаються тільки на цьому типі жіночих зображень. Усі вони створені з урахуванням симетрії відносно центру поверхні цієї грані. Сьома фігурка не мала ніякого декору.

У цілому мізинська пластика має антропоморфний характер. Вона представлена скульптурою чоловічих фалосів, ускладнених жіночою тематикою (перший тип статуеток), та серією жіночих статуеток варіативної стилістики (другий, третій і четвертий типи статуеток). Щодо інтерпретації третього типу статуеток як «фігурок птахів», то враховуючи виявлені послідовні типи стилізації саме жіночого тіла у мізинській пластиці, вона залишається гіпотетичною. Водночас поліморфізм зображень та синкретизм форм палеолітичного мистецтва має логічні пояснення запропонованих інтерпретацій.

Характерною рисою мізинської стилістики є також лаконічність та схематизм скульптурної форми, яка значно збагачується складним геометричним орнаментальним оздобленням. Поєднання геометризованої, вельми схематичної скульптури з досить складним геометричним орнаментом надає неповторності, вишуканості та особливої естетичної привабливості пластиці з Мізина і дає підстави говорити про існування особливого, мізинського стилю фігуративної скульптури.

Концептуальні особливості схематичних зображень.

У цілому в мистецтві пізньої пори верхнього палеоліту України, статуетки, представлені як круглою скульптурою «*ronde bosse*», так і сплощеною скульптурою «*contour découpé*», ілюструють схильність до схематизму та лаконізму художніх образів (Яковлева 1992, Iakovleva 1992; 1995; 1999, p.113-117). Мізинська, найбільш численна колекція дрібної пластики, належить до кола скульптурних зображень із бивня мамонта, які набули особливого розвитку на теренах Наддніпрянщини та Волині (15 000 BP – 14 500 BP AMS). Простежується також, що окрім бивня мамонта, який був пріоритетною сировиною для створення мобільної скульптури, використовувались також місцеві м'які породи каменю та дніпровський бурштин. Це відкривало додаткові можливості для втілення художніх образів в матеріалі різного походження та різної властивості (Iakovleva 2009, p.719-732). Так, у Бармаках вельми схематизоване мініатюрне зображення утятого жіночого тіла було виготовлене з бивня мамонта, тоді як у Добранічівці для кожної з трьох фігурок утятого жіночого тіла було використано різний матеріал: бивні, пісковик, бурштин. Плоска фігурка з бивня без будь якого графічного декору з Добраничівки, виконана у техниці «*contour découpé*», вельми нагадує плоскі декоровані фігурки з бивня з Межирічів (Яковлева 1992, с.328-329; Iakovleva 1999, p.115-116). Водночас фігурки з бурштину та пісковику Добранічівки мають схожість із мізинськими статуетками з бивня (другий та четвертий типи). У Межирічах п'ять антропоморфних схематичних фігурок виготовлено у техніці сплощеної скульптури виключно з бивня мамонта. Три з них є статуетками жінок, четверта – знаряддям праці, що повторює абриси жіночої фігурки, а п'ята – зображенням людини з обличчям. У свою чергу, фігурки з Єлисеєвичів 1 демонструють використання двох абсолютно різних матеріалів – бивня і крейди. Дві схематизовані мініатюрні фігурки у вигляді нижньої половини жіночого тіла виконано в техніці круглої скульптури з крейди, тоді як єдину реалістичну статуетку, що являє собою зображення жінки без голови, рук та кінцівок ніг, зроблено у техніці круглої скульптури з бивня мамонта. Варто зазначити, що у Єлисеєвичах 1 та Бармаках крейда й мергель використовувалися також для схематичних зображень звірів, із лаконічним мінімалізмом підкреслення їх видової приналежності (Яковлева 2010, 25-28; Iakovleva 2004, p.225-237; 2009, p.719 -723).

Насамкінець зазначимо, що серед цієї дрібної скульптури схематичного характеру пріоритетними були вельми схематизовані зображення жінок, які ілюструють виважені сталі стилістичні варіації. Попри всі відмінності реалістичної статуетки з Єлисеєвичів 1 та схематичних статуеток Мізина, Межирічів, Добранічівки, Бармаків, Єлисеєвичів 1 – усі вони належать до широкого кола зображень європейського палеоліту, що втілюють у собі навмисно неповне (утяте) зображення оголеного безголового жіночого тіла, доволі часто позбавленого рук та кінцівок ніг. Продовженням цієї вельми поширеної концепції є серії доволі спрощених схематичних зображень виключно нижньої половини тіла жінки та окремих лаконічних зображень жіночої статі, у вигляді лобково-генітального трикутника та вульви. Порівняння статуеток жінок із Мізина, Межирічів, Добранічівки, Бармаків, Єлисеєвичів

1 зі схематичними фігурками з Петерсфельда, Горенсдорфа, Ардернаша, Ношателя наочно ілюструють концептуальні особливості формотворення схематичної скульптури різних європейських регіонів та їх конвергентний характер.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР // САИ – А4-3. – М.-Л., 1962 – 84с.

Бибикова В.И. О происхождении мезинского палеолитического орнамента // СА. – 1965. – №1. – С.3-8.

Борисковський П.И. Палеолит Украины // МИА. – №40. – М.-Л., 1953. – 464с.

Городцов В.А. Археология. – Т. 1. Каменный период. – М., Госиздат, 1923. – 397 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. (3-е изд). – К.: 1953, 663с.

Замятнин С.Н. Очерки по палеолиту. – М.-Л., 1961. – 176 с.

Пясецький В.К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся. – Рівне, 2009.

Спицын А.А. Русский палеолит. Зап. русск. и славянск. археолог. Русск. археолог. общ. – Т.XI. – СПб., 1915.

Столяр А.Д. К вопросу о соціально-исторической дешифровке женских знаков верхнего палеолита // МИА, № 185. – 1972. – С.202-219.

Филиппов А.К. Антропоморфные фигурки из Мезина (техніко-морфологический аспект) // Пластика и рисунки древних культур. – Новосибирск: Наука, 1983. - С.35-41.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. К.: Наукова думка, 1965. – 303с.

Яковлева Л.А. Схематические позднепалеолитические женские статуэтки Поднепровья. Первобытная археология. К.: Наукова думка, 1989. - С.42 -54.

Яковлева Л.А. Мобильное искусство позднего палеолита Поднепровья (по материалам Мезина, Межиричей, Добраничевки). *Actes du XIIume Congrus International des Sciences* Préhistoriques *et Protohistoriques*. Bratislava, 1-7 septembre 1991, Institut Archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences. – 1992. - С.326- 329.

Яковлева Л. Пізній палеоліт. Історія декоративного мистецтва України. – Т.1. ІМФЄ НАНУ. – К.: 2010. – С.23-50.

Breuil H. Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification // Compte rendu du Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève, 1912 , XIVème session. - T.1. – Genève: Editeur Albert Kündig, 1913. –P.165-238

Burkitt M.C. Prehistory (A study of early cultures in Europe and the Mediterranean basin). – Cambridge, 1925.

Iakovleva L. Les statuettes féminines en ivoire du Mézinien de Mejiriche (Ukraine). –BSPF. – Ò.89, n 3. – Paris, 1992. – P.68-71.

Iakovleva L. Les Représentations féminines du paléolithique supérieur de Mézine (Ukraine) // L'Anthropologie. – T.99, n 2/3 – Paris, 1995. – P.273-285.

Iakovleva L. L'art dans les habitats du paléolithique supérieur d'Europe orientale // L'Anthropologie. – T.103, n 1. – Paris, 1999. - P.93 – 120.

Iakovleva L. Les concepts artistiques des représentations féminines dans les habitats du Ðaléolithique supérieur récent en Europe orientale en comparaison avec ceux du magdalйnien moyen en Europe occidentale. In. Art du paléolithique supérieur. Actes du XIV Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Session 8. Belgique, 2-8 septembre 2001. ERAUL 107. – Liège, 2004. – Ð.225-237.

Iakovleva L. L'art mézinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel // L'Anthropologie. – T.113. – Paris, 2009. – P.691-752.

Marshack A. Upper Palaeolithic Symbol Systems of the Russian Plain : Cognitive and Comparative Analysis // Current Anthropology. – V.20, N2. – 1979. – P.271-311.

Salmony A. Some Paleolithic ivory – carvings from Mйzine // Artibus Asiae. – T.1. – 1949. – C.113-118.

Volkov Th. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine // Compte rendu du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève, 1912, XIVème session. – Genève : Editeur Albert Kündig, 1913. – T.1. – P.415-428.

Iakovleva L.A.

The portable sculpture of Mezine : typology, technology, stylization

The total inventory of the ivory statuettes from Mezine is constituted of 18 exemplars which are classified into four types following their morphology and technology. The detailed studies are based on the analysis of the raw material technique of execution, the morphology and the geometric decoration, as well as the stylization of their representation.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 133-140.

Гавриленко І.М.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВАДИМОМ ЩЕРБАКІВСЬКИМ РЕШТОК ПАЛЕОЛІТИЧНОГО ЖИТЛА В ГІНЦЯХ: НЕЗДІЙСНЕНЕ ВІДКРИТТЯ

Gavrylenko I.M.

THE RESEARCH OF THE REMAINS OF A PALEOLITHIC DWELLING IN GINTSI BY VADIM SHERBAKIVSKYJ: AN UNMADE DISCOVERY

У 1914–1915 рр. експедицією В.М.Щербаківського в Гінцях були виявлені й розчищені рештки палеолітичного житла, однак ні він сам, ні присутній на розкопках В.О.Городцов не зуміли їх правильно атрибутувати. Завадила цьому науковому відкриттю наукова парадигма, якої дотримувалися тоді дослідники палеоліту.

Однією з яскравих сторінок польової діяльності В.М.Щербаківського – відомого українського археолога, мистецтвознавця, етнолога та музейного діяча – стали розкопки Гінцівської стоянки, під час яких були виявлені рештки палеолітичного житла (Щербаківський 1919б; Scerbakiwskij 1926). Проте, як відомо, ні сам дослідник, ні його науковий консультант В.О.Городцов не зуміли правильно визначити дійсний характер розкритого скупчення кісток мамонта й інших викопних тварин. Чому так сталося, та чи можливим було взагалі на той час подібне відкриття, нам уже доводилося розмірковувати (Гавриленко 2002).

Насамперед варто зауважити, що розкопки Щербаківського, тодішнього завідувача Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, стали першими масштабними і комплексними дослідженнями Гінців, здійсненими на належному науковому рівні. З урахуванням вимог і можливостей часу фахівці-палеолітознавці характеризують їх як зразкові, досконалі в методичному відношенні, зіставляючи з розкопками під керівництвом Ф.К.Вовка на Мізинській стоянці (Борисковський 1947, с.91).

Упродовж 1914-1916 рр. розкопками було охоплено 80 м^2 пам'ятки. У 1915 р. до вивчення матеріалів у польових умовах Щербаківський залучив авторитетних археологів і представників природничих та гуманітарних наук (археолог В.О.Городцов, археолог та антрополог Л.Є.Чикаленко, геологи Г.Ф.Мірчинк, академіки В.І.Вернадський та О.П.Павлов, палеонтолог М.В.Павлова). Зі знахідками у Полтавському музеї 1917 р. ознайомився Ф.К.Вовк (Щербаківський 1919б, с.62-63). Крім того, 1919 р. була здійснена інструментальна топографічна зйомка пам'ятки та навколишньої місцевості, суттєво уточнений геологічний розріз у районі поселення, чому сприяла гарна оснащеність експедиції технічними засобами та картографічними матеріалами. До числа землекопів спеціально запрошувалися три кваліфікованих робітники з більш ніж двадцятирічним археологічним досвідом, вірогідно знайомі з особливостями розкопок поселення доби палеоліту – адже В.В.Хвойка, в експедиціях якого вони раніше працювали, протягом 1894–1900 рр. досліджував Кирилівську стоянку в Києві (Черныш 1985, с.71).

Вдале розташування розкопу дозволило вже у 1914 р. виявити, а в наступному році й розкрити кілька палеолітичних об'єктів у вигляді скупчень кісток та інших матеріалів: один житлового призначення (купа I, за позначеннями дослідника) та чотири господарського (купи II–V). Усі вони були ретельно розкопані та зафіксовані на планах, при цьому значна увага приділялася просторовому розташуванню кісток. З метою подальшого перевезення й експонування скупчень у музеї монолітами залишені на своїх місцях найбільші кістки були законсервовані й засипані землею (Щербаківський 1919б, с.66-67; Сергин 1978) .

Уже в ході робіт В.М.Щербаківський і В.О.Городцов відзначили певну закономірність у розміщенні матеріалів, і цей факт вони, певно ж, обговорювали (див.: Кононенко, Супруненко 1995, с.172). Журнал «Природа и люди» (1915, с.592) з цього приводу повідомляв: «*В.М.Щербакивский нашел на сравнительно небольшой площадке остатки 25 мамонтов. Осматривавший находки московский археолог В.А.Городцов обратил внимание на странность*

расположения черепов, которые лежали перевернутыми кверху и в таком положении, что бивни каждой пары черепов перекрещивались, образуя как бы свод. В.А.Городцов находит такое расположение их не случайным» (цитується за: Пидопличко 1969, с.11).

В.М.Щербаківський (1919а, с.3) так характеризував розміщення кісток у «купі»: «*...З краю поставлені були насторч великі і важкі кости напр. голови мамонта, лопатки і т. п. а в середині дрібний костяний перепал, а зверху прикрито це все костями середньої великости, а також иклами а часом і лопатами*». Ф.К.Вовку він писав: «*Тут цікаві дуже самі купи кісток, їхня конфігурація має ясну доцільність, але якого роду ся доцільність, трудно сказати*». Вчений убачав подібність дослідженого ним скупчення з тим, яке «*метрів на 10 на полудень від сієї купи*» розкопав Р.І.Гельвіг (Кононенко, Супруненко 1995, с.172), котре теж нині трактується як рештки довготривалого житла.

Причини впорядкованості в розташуванні кісток В.М.Щербаківський і В.О.Городцов аналізували неодноразово. Спочатку Щербаківський убачав зв'язок скупчень з ритуальними діями палеолітичної людини, однак застерігав: «*Що ж до ритуалу, то я мабуть розумію його не так, як Левко* (тобто Л.Є.Чикаленко – *І.Г.*), *я у цій купі бачив деяку архітектурність, в смислі розкладу костей і говорив тільки, що чим вона викликана ся архітектурність, або, коли хочете доцільність, чи якимись кмітуваннями, зв'язаними з ритуалом, чи чимось іншим, я не знаю*», і додавав: «*я зовсім не стою... що у Гонцях було щось ритуальне, тільки бачу у конфігурації костей якусь доцільність*» (Кононенко, Супруненко 1995, с.172-174). Проте остаточний висновок В.М.Щербаківського (1919б, с.66, 68-69) виявився прозаїчнішим: «*Вражіннє... таке, ніби людям хтілося зберігти дрібний перепал, або сміття, прикривши його великими кістками*». Для чого потрібно було зберігати «*дріб'язок*», захищати його «*від вітру, від видування*», дослідник відповіді не дав, аргументація ж зводилася до наступного: «*Присутність серед перепалу цілого необсмаленого костяного шила і неперепалених уламків шил, примушує мене вважати се за справжній смітник, куди було винесено перепал кістковий та инше сміття, в яке попали також і цілі, потрібні речі*».

Зауважимо, що вживання Щербаківським слів «*архітектурність*» і «*доцільність*» схилило деяких сучасних дослідників до думки, нібито «*він дуже близько підійшов до розуміння їх* (відкритих у Гінцях комплексів – *І.Г.*) *як житлових конструкцій*» (Мовша, Шарафутдінова 1996, с.132) і «*лише події наступної революції та відлучення дослідника від розкопок пам'ятки через виїзд за кордон, не дозволили В.М.Щербаківському підтвердити свої здогадки*» (Кононенко, Супруненко 1995, с.176). Однак підстави для таких висновків відсутні. При описі скупчення на місці житла Щербаківський користувався і словом «*споруда*», та це аж ніяк не вказує на його далекоглядність, бо при цьому говорилося: «*на мене ця споруда робила враження скоріше нашого сільського смітника*» (Щербаківський 1919б, с.68-69).

Як звалища решток забитих тварин, улаштовані поблизу великого вогнища, інтерпретував скупчення кісток на стоянці і В.О.Городцов (1923, с.259, 286-287, 290). Туди ж, як він вважав, потрапляло й різноманітне побутове сміття, а разом із ним – випадково загублені речі. Для зручності пересування між купами кісток і сміття залишалися вузькі проходи. А щоби не розповзалися, купи обкладалися крупними кістками: черепами й лопатками мамонтів. Зверху на них складалися бивні – сировина для виготовлення знарядь та різних побутових речей – «*чтобы быть на виду и напоминать о возможности их переработки*». Житлами ж мешканцям стоянки, на думку вченого, могли правити курені.

Уведені таким чином до наукового обігу дійсні житла Гінців фігурували в образі звалищ сміття та сировини на сторінках наукових, науково-популярних і краєзнавчих видань упродовж більш ніж десятиріччя (див. напр.: Пархоменко 1927, с.152), аж поки П.П.Єфименко (Ефименко 1931) не довів, що В.М.Щербаківський виявив залишки верхньопалеолітичного житла, подібного спорудам на стоянках Костенки I, Лангманнерсдорф, Єлісеєвичі. Показово, що здійснюючи свою реконструкцію, П.П.Єфименко спирався на інформацію щодо характеру залягання та групування культурних решток, грунтовно викладену Щербаківським у статті 1919 р. (Ефименко 1934, с.441-442).

Висновок П.П.Єфименка підтвердили роботи в Гінцях І.Ф.Левицького у 1935 р., розкоп якого своїм північно-західним кінцем частково охопив площу, розкриту в 1914-1916 рр. Тут, до речі, відіграв свою позитивну роль нереалізований задум перевезти моноліти до музею. Залишення великих кісток на місці дало змогу І.Ф.Левицькому уточнити контури ям і житла,

рештки якого остаточно дослідив В.Я.Сергін у 1977 р. (Левицький 1947; Сергин 1978).

Останні являли собою просторе і потужне, округле в плані (діаметром понад 5 м) скупчення культурних решток. Зовнішню огорожу споруди утворювали 24 черепи, 4 тазові та інші крупні кістки мамонта. Усередині знаходилися дрібніші кістки – лопатки, нижні щелепи, бивні та ребра мамонта, роги північного оленя тощо. Нині ніхто з фахівців не має сумнівів щодо належності цих матеріалів до залишків житла розмірами в нижній частині 6х4 м, заглибленого, порівняно з оточуючою поверхнею, на 0,4 м. Вірогідно, споруда мала вхідну арку з бивнів мамонта (Ефименко 1938, с.557-559; 1953, с.552-553; Левицький 1947, с.231-232, 235-236; Борисковский 1953, с.309-310; Борисковский, Праслов 1964, с.35; Шовкопляс 1965, с.263-264; Сергин 1971, с.307; 1978).

Чому ж житлова споруда не була розпізнана одразу?

Досить часто відкриття штучних палеолітичних жител ставиться в пряму залежність від упровадження методики розкопок стоянок широкими площами із залишенням знахідок на місці. Склалася вже певна літературна традиція висвітлення історії формування цієї методики саме в указаному взаємозв'язку. Трапляються навіть твердження, що до робіт П.П.Єфименка розкопки широкими площами не велися, і саме в останньому прийомі полягали вся сутність і значення методики (див. напр.: Черныш 1985, с.55). Однак подібні уявлення є досить спрощеними. У дійсності зазначена методика передбачала здійснення розкопок широкими площами з їх одноразовим розкриттям до рівня давньої поверхні ґрунту, при цьому великі за розмірами предмети та їхні скупчення мали залишатися на місцях залягання для з'ясування їхнього взаємного планування (Борисковский 1958, с.4).

Тим більше невірно вважати, що перші розкопки широкими площами в Гінцях здійснив І.Ф.Левицький, як про це йдеться у деяких виданнях (Шовкопляс 1971, с.40; 1992, с.12). В.О.Городцов (1926, с.10-11) недвозначно зазначає: з метою з'ясування планування та відношення один до одного різних предметів, покинутих на місці стоянки, і наочного вирішення, «*почему и каким образом произошла именно эта, а не другая группировка*» останніх, у Гінцях культурні нашарування розчищалися водночас по всій площі розкопу – так, щоби, за можливості, до кінця робіт крупні кістки та камені залишалися на своїх місцях, звільнені від ґрунту зверху й із боків.

Звичайно, траншейна та кесонна методики обмежували можливості виявлення решток житлових споруд унаслідок фрагментарності розкритих одночасно ділянок культурного шару, проте стверджувати, що вони зовсім виключали таку можливість (див. напр.: Борисковский 1958, с.3; Шовкопляс 1965, с.260), є значним перебільшенням.

Особливість траншейної методики полягала в тому, що розкопки здійснювалися невеликими шурфами або вузькими траншеями (це дозволяло вивчати передусім послідовність геологічних нашарувань). Недоліком же власне «кесонної» методики було те, що хоча одноразово й розкривалася значна площа, кожен квадрат розкопу вивчався осібно, цілком розбирався та прокопувався вглиб, перш ніж дослідник переходив до сусіднього квадрату. Зустрінуті предмети фіксувалися й відразу ж знімалися (Борисковский 1958, с.3; Платонова 2010, с.192).

Старі методичні прийоми польових досліджень продовжували використовуватися, зокрема й самим П.П.Єфименком, до початку 1930-х рр. (Борисковский 1989, с.256; Платонова 2010, с.193). Саме у такий спосіб розкопуючи Гагарино на Дону, відкрив залишки палеолітичного житла 1927 р. його учень С.М.Замятнін (Замятнин 1935, с.27, 39; Борисковский 1958, с.3; Рогачев 1970, с.67; Платонова 2010, с.193).

Більше того, одночасне розкриття широких площ із залишенням виявлених знахідок на місці до повної розчистки культурного шару аж ніяк не гарантувало розпізнання в скупченнях кісток тварин залишків жител. Вперше у вітчизняному палеолітознавстві цей прийом застосував В.В.Хвойка при розкопках Кирилівської стоянки. Намагаючись відновити давню побутову обстановку, він звертав велику увагу на горизонтальне планування культурних решток та їхнє взаєморозташування (нині це називається вивченням планіграфії) і при розбиранні нашарувань залишав кістки та інші речі розчищеними з усіх боків. Лише переконавшись у неможливості забезпечити збереженість цих предметів, дослідник відмовився від своєї методики, хоча й продовжив ретельно фіксувати місця знахідок (Борисковський 1947, с.86-87, 91; Борисковский 1953, с.17; Шовкопляс 1957, с.7).

Як видно, досконаліші прийоми розкопок зовсім не обов'язково приводили до відкриття (у значенні адекватного розуміння) жител, і

навпаки, навіть старі методики давали змогу виявляти палеолітичні об'єкти та правильно їх атрибутувати. То що ж зняло перепони перед дослідниками? На нашу думку – нова наукова парадигма. Нагадаємо, що цим терміном американський учений Томас Кун запропонував називати визнане всіма наукове досягнення, котре протягом певного часу дає співтовариству вчених модель постановки проблем та їх рішень. Перехід до нової парадигми рівнозначний здійсненню наукової революції, хай навіть малої, що зачіпає інтереси вузької професійної групи (Кун 1977).

Авторство блискучої здогадки про можливість зведення за доби палеоліту капітально облаштованих жител якраз і належить П.П.Єфименку. У 1923 р. під час розкопок стоянки Костенки 3 він відзначив у щоденнику, що тут, вірогідно, збереглися залишки житла (Шовкопляс 1974, с.4-5, 7; Борисковский 1989, с.257; Палеолит Костенковско-Борщевского района.., с.11). Невдовзі потому С.М.Замятнін помітив, що угрупування матеріалу в Гагарино мало вигляд «*остатков сооружения из камней, повидимому, основания шалаша или чума, позволяющие составить некоторое суждение о характере жилища палеолитического человека*» (Замятнин 1929, с.214). Правильній інтерпретації залишків житла значною мірою сприяло те, що компактна й потужна лінза культурних решток, виявлена на місці довготривалого утепленого помешкання, з країв була огороджена крупними плитами вапняку, бивнями та кістками мамонта, причому на низці ділянок плити зберегли вертикальне положення (Тарасов 1965, с.111-112). До того ж гагаринське житло, завдяки своїй заглибленості, нагадувало землянки, відомі на той час аж до неоліту, а от «кістяні» житла зоставалися набагато складнішими для розуміння (Сергин 1983, с.234). У формуванні нової парадигми важливу роль відіграло припущення С.М.Замятніна про ймовірність виявлення на поселенні решток і інших жител (Рогачев 1955, с.152).

Теоретичне обґрунтування можливості вдалих досліджень залишків жител доби верхнього палеоліту П.П.Єфименко навів у праці «Значение женщины в ориньякскую эпоху». Здійснивши ретельний аналіз описів кількох розкопаних стоянок, учений дійшов висновку, що на деяких із них існували довготривалі зимові житла, однак дослідники цих об'єктів не зуміли правильно зрозуміти й оцінити свої відкриття. Зіставивши ці матеріали з залишками жител, виявлених І.Байєром у Лангманнерсдорфі та С.М.Замятніним у Гагарино, П.П.Єфименко підтримав думку останнього про вірогідність виникнення за верхнього палеоліту певної осілості (Ефименко 1931).

Теза про існування капітально облаштованих будівель як вагома складова нової наукової парадигми спричинила справжню революцію в палеолітознавстві. Адже більшість тогочасних фахівців, залежно від сповідуваної ними культурно-історичної концепції, або просто заперечували спроможність палеолітичної людини до будівництва жител, або ж вбачали у відповідних скупченнях кісток сліди культових споруд чи результатів мисливської діяльності давнього населення (Пидопличко 1969, с.9-10). Наприклад, відомий французький археолог Жак де Морган (1926, с.156, 160) писав, що збудовані просто неба помешкання з'явилися не раніше мезоліту: «*Про стіни для своїх жител людина подумала набагато пізніше, ніж про споруди з каменю для схову решток своїх небіжчиків*».

Навіть такі самобутні дослідники, як В.В.Хвойка, котрий цілеспрямовано прагнув відшукати «*рештки якихось жител тогочасних поселенців*», а також деякі інші вчені сприймали за сліди жител, за влучним висловом І.Г.Шовкопляса (1965, с.259), «*многое и разное, кроме самих этих остатков*».

Скажімо, І.С.Поляков, цілком слушно критикуючи уявлення про палеолітичну людину як істоту виключно «печерну» й протиставляючи таким поглядам факти знаходження палеолітичних пам'яток на рівнинних територіях Східної Європи (зокрема, згадуючи й Гінці), коли мешканці стійбищ напевно селилися на відкритому просторі, все ж уважав, що житла їхні були на зразок «*зимних чумов остяков, самоедов и тунгусов*». Відтак учений на стоянці Костенки 1 (верхній шар) як залишки власне житлового простору трактував «попелища»: «*В таких именно местах, изобилующих костями и орудиями, появлялась зола и в большом количестве пережженные кости, угли, а также пережженные камни; очевидно, в таких пунктах человек жил и разводил огонь; здесь он сидел, отдыхал и грелся, также готовил себе пищу*» (цитується за: Платонова 2010, с.141).

Очевидно, треба було здолати певний консерватизм мислення, щоб побачити в кістках великих тварин придатний для будівництва матеріал. Не маючи чіткого уявлення про характер верхньопалеолітичних жител, дослідники не могли визначити їхні залишки, а якщо й зустрічали рештки споруд, до фундаменту

і каркасу котрих входили як складові елементи кістки мамонта, то брали під сумнів їхню належність до жител. Так зосталися нерозпізнаними штучні завали мамонтових кісток, вірогідно жител, розкриті у 1880-х роках у Пржедмості (Моравія). Як скупчення решток мисливської здобичі визначив залишки кількох «кістяних» жител Кирилівської стоянки В.В.Хвойка. Не змогли вірно атрибутувати залишки мізинських жител ні керівник робіт Ф.К.Вовк, ні його молодші колеги, зокрема Л.Є.Чикаленко (Пидопличко 1969, с.10-11; 1976, с.6; Шовкопляс 1965, с.67, 259-260, 265).

Докорінного переосмислення вимагав увесь комплекс уявлень про розвиток господарства та спосіб життя людини верхнього палеоліту. Бо ж недоречно було шукати залишки міцних, розрахованих на тривале використання будівель на стоянках номадів – бродячих мисливців, які влаштовували свої тимчасові стійбища в печерах або просто неба і не знали жодною мірою осілості, а отже й постійних помешкань. Тож і в руйнуванні даних стереотипів полягає величезна заслуга П.П.Єфименка та С.М.Замятніна (Борисковский 1980, с.120, 122; Платонова 2010, с.193).

Упровадженню нової парадигми в палеолітознавстві були властиві ознаки, характерні для будь-якої наукової революції (див.: Кун 1977, с.12, 39, 96, 149, 203, 236). На тому, що «це було дійсно нове слово у світовій археологічній науці», наголошує й Н.І.Платонова (2010, с.193).

Концепція П.П.Єфименка змінила історичну перспективу для всього спів-това-риства палеолітознавців, по-новому і більш чітко визначивши область досліджень та окресливши нові завдання. Фахівці отримали в своє розпорядження не тільки плани дій, але й методи їх реалізації. Відтепер прийоми розкопок широкими площами використовувалися цілеспрямовано – для вивчення решток житло-вих та господарських об'єктів. Тож і сам П.П.Єфименко з часом рішуче відмовився від методів поквадратного розкриття шару зі зняттям знахідок та почав вивчати широкі площі, з'ясовуючи взаємозв'язки різноманітних предметів у плані й простежуючи конструктивні деталі, що збереглися від будівель. Застосування цієї методики при розкопках під керівництвом ученого Костенок 1 у 1931–1936 рр. мало грандіозні наслідки і дало початок особливій, «костенківській» школі досліджень палео-лі-ти-ч-них поселень (Рогачев 1970, с.64; Палеолит Костенковско-Борщевского района.., с.12).

Як зазначав Т.Кун, (1977, с.151), у періоди наукових революцій учені нерідко помічають нове й отримують принципово інші результати навіть використовуючи традиційні інструменти та методи. Тож нічого дивного, що С.М.Замятнін і П.П.Єфименко виявили перші палеолітичні житла, працюючи за старою методикою.

Поява нової парадигми спричинила справжню зливу відкриттів решток верхньопалеолітичних жител: тільки протягом 1920-30-х років В.О.Городцов виявив залишки давньої споруди в Тимоновці на Десні, М.М.Герасимов – у Мальті та О.П.Оклад-ни-ков – у Буреті на Ангарі, Г.П.Сосновський та Н.К.Ауербах – на Афонтовій горі на Єнісеї, К.М.Полікарпович – в Єлісеєвичах на Десні, П.П.Єфименко – у Костенках 1 на Дону, О.М.Рогачов та П.Й.Борисковсь-кий – на кількох інших стоянках Костенківсько-Борщівського району. Не є дивним і те, що коли перед початком робіт у Гінцях І.Ф.Левицький поставив за мету віднайти й реконструювати давні житлові комплекси (Борисковский 1953, с.306), відповідні знахідки не забарилися. Щоправда, ейфорія «періоду ентузіазму» (термін С.О.Васильєва), викликана ефектними відкриттями верхньопалеолітичних житлових конструкцій С.М.Замятніним та П.П.Єфименком, іноді призводила до втрати критичності при аналізі матеріалів розкопок. Житла «виявляли» навіть на тих пам'ятках (Тимонівка, Ільська, Афонтова Гора II), де насправді їх не існувало (Васильєв 1995, с.131). Тож наведений на початку абзацу перелік палеолітичних жител з часом довелося суттєво скоригувати.

Відкинувши низку колишніх стандартних переконань і процедур (наприклад, відмовившись від орієнтації розкопок на видобування речових, у першу чергу, знахідок та докорінно переглянувши теорію культурного шару), озброєні новою парадигмою фахівці отримали можливість пояснювати ширше коло фактів, точніше розглядати декотрі з уже відомих, але не до кінця зрозумілих, і, навіть, передбачати явища, про існування яких раніше не мали й гадки. Найголовнішим же здобутком цих новацій стало започаткування у первісній археології соціально-економічних реконструкцій. Відтоді вивчення палеоліту почало перетворюватися в один із розділів історичної науки, а тогочасні культурні рештки – вико-рис-то-вуватись як джерела пізнання історії первісного суспільства (Борисковский 1980, с.188).

Кожній революції в науці передує тривалий період кумулятивного розвитку. Безпосередньому ж висуненню нової парадигми, нерідко, – етап яскраво виявленої професійної невпевненості, усвідомлення аномалій, банкрутства існуючих правил, тобто наростаючої кризи (Кун 1977, с.98). Саме на такий період і припали дослідження В.М.Щербаківського в Гінцях.

Знаючи особливості розвитку науки, ми не повинні дивуватися тому, на перший погляд курйозному, факту, що хоча перші залишки довготривалого верхньопалеолітичного житла були виявлені та правильно описані й визначені під час розкопок стоянки Лангманнерсдорф в Австрії у 1919–1920 рр. вже згадуваним І.Байєром, ні він сам, ні інші західноєвропейські вчені упродовж наступних десятиріч не надали цьому відкриттю особливого значення (Борисковский 1980, с.187). Буває, що подолання кризи, принаймні часткове, реалізується вже протягом докризового періоду (Кун 1977, с.107). Але в даному випадку цього не сталося.

Тож і гіпотеза І.С.Полякова про палеолітичне житлобудівництво в Костенках 1, і припущення В.В.Хвойки стосовно Кирилівської стоянки, що плями темнозабарвленого культурного шару в заглибленнях є залишками хижок, попри свою контроверсійність по відношенню до пануючих у XIX – на початку XX ст. поглядів про бродячий спосіб життя палеолітичної людини, усе ж ставали, за висловом Н.І.Платонової, фатальним «забіганням уперед» і зоставалися практично не поміченими й не оціненими наукової громадськістю (Платонова 2010, с.142, 192).

Отже на запитання, чи спроможні були В.М.Щербаківський та В.О.Городцов розпізнати у гінцівському скупченні № І житло, ми впевнено відповідаємо – ні. Вони трималися засад старої парадигми, хоча, мабуть, і відчували її кризовий стан. Про відданість останній В.О.Городцова, наприклад, свідчить його парадоксальний висновок: задвірки були монументальнішими за житла (Городцов 1926, с.32). Як видно, проблема палеолітичного житла не була цими вченими навіть правильно поставлена, хоча вони й не належали до кола тих дослідників, котрих критикував свого часу П.П.Єфименко (1934, с.288) за те, що вони, внаслідок вузькості своїх наукових інтересів, вбачали завдання вивчення палеолітичних стоянок тільки у встановленні стратиграфічного розрізу, характеру залягання культурних шарів у геологічному наносі та в складанні колекцій більш-менш ефективних знахідок.

І все ж. Те, що В.М.Щербаківський не зумів правильно атрибутувати скупчення кісток на Гінцівській стоянці, аж ніяк не принижує його як фахівця і не може бути поставлене йому в провину. В такому становищі перебувала вся тодішня археологічна наука, гідним представником якої виступав Вадим Щербаківський. Завадили ж своєчасному науковому відкриттю ним жител Гінців вузькі рамки застарілої парадигми.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковський П.Й. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. – К., 1947. – Т.І. – С.85-99.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – №40. – 464 с.

Борисковский П.И. Изучение палеолитических жилищ в Советском Союзе // СА. – М., 1958. – №1. – С.3-19.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – 2-е изд. – М.: Наука, 1980. – 240 с.

Борисковский П.И. Петр Петрович Ефименко. Воспоминания ученика // СА. – М., 1989. – №3. – С.253-259.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – М.–Л.: Наука, 1964. – Вып. А 1–5. – 56 с., 31 табл. ил.

Васильєв С.О. Критерії виділення наземних жител пізнього палеоліту // Археологія. – К., 1995. – №3. – С.131-136.

Гавриленко І.М. В.Щербаківський і житла Гінцівської стоянки: відкриття, яке не могло відбутися // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава–Опішне, 2002. – С.29-39.

Городцов В.А. Археология. Т. 1. Каменный период. – М.; Пг.: Госиздат, 1923. – 397 с.

Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАНИОН. – М., 1926. – Вып.I. – С.5-40.

Ефименко П.П. Значение женщины в ориньякскую эпоху // Известия ГАИМК. – Л., 1931. – Т.XI, вып.3–4. – 73 с.

Ефименко П.П. Дородовое общество: Очерки по истории первобытно-коммунистического

общества // Известия ГАИМК. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1934. – №79. – 532 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени: 2-е изд., доп. и перераб. – Л.: Соцэкгиз, 1938. – 636 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.

Замятнин С.Н. Экспедиция по изучению культур палеолита в 1927 г. // Сообщения ГАИМК. – Л., 1929. – Т.II. – С.209-214.

Замятнин С.Н. Раскопки у с. Гагарина (верховья Дона, ЦЧО) // Палеолит СССР / Известия ГАИМК. – М.–Л.: ОГИЗ, 1935. – Вып.118. – С.26-77.

Мовша Т. Г., Шарафутдінова І.М. Вадим Щербаківський (до 120-річчя від дня народження) // Археологія. – К., 1996. – №3. – С.132-133.

Морган Ж. Доисторическое человечество: Пер. с фр. – М.–Л.: Госиздат, 1926. – 315 с.

Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – №4. – С.167-177.

Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.

Левицький І.Ф. Гонцівська палеолітична стоянка (За даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – Т.І. – С.197-247.

Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований / Под ред. Н.Д.Праслова, А.Н.Рогачева. – Л.: Наука, 1982. – 285 с.

Пархоменко В. Нарис передісторичних часів життя на Полтавщині // Полтавщина. – Полтава: Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, 1927. – Т.II. – С.151-158.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наук. думка, 1969. – 163 с.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 239 с.

Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб.: Нестор-История, 2010. – 316 с.

Рогачев А.Н. Александровское поселение древнекаменного века у села Костенки на Дону / / МИА. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – №45. – 164 с.

Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – №166. – С.64-77.

Сергин В.Я. Рец.: И.Г.Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Изд-во «Наукова думка». 1969 // СА. – М., 1971. – №3. – С. 306-307.

Сергин В.Я. Исследование палеолитического жилища в Гонцах // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. / ТД XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С.20.

Сергин В.Я. Рец.: Тарасов Л.М. Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. – Л.: Наука, 1979 // СА. – М., 1983. – №4. – С.233-236.

Тарасов Л.М. Палеолитическая стоянка Гагарино (По раскопкам 1962 г.) // Палеолит и неолит СССР. Т.V / МИА. – М.–Л.: Наука, 1965. – №131. – С.111-140.

Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С.54-83.

Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху). – К.: Наук. думка, 1965. – 327 с.

Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.1. – С.39-64.

Шовкопляс І.Г. Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки Радянської влади // Археологія. – К., 1974. – №13. – С.3-11.

Шовкопляс І.Г. Вдалий початок // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип.2. – С.10-14.

Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народнього Музея з коротким описом передисторичного життя на Полтавщині. – Полтава: Друкарня Я.Е.Брауде, 1919а. – IV + 25 с.

Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919б. – Вип.І. – С.61-78.

Scerbakiwskij V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit. – Leipzig, 1926. – Band III., H.2. – S.100-116.

Gavrylenko I.M.

The Research of the Remains of a Paleolithic Dwelling in Gintsi by Vadim Sherbakivskyj: an Unmade Discovery

In the course of excavation of Gintsi site in 1914–1915 by V.M.Sherbakivskyj the remains of a Paleolithic dwelling were discovered. However, neither the researcher himself, nor his scientific adviser V.A.Gorodzov managed to identify the real nature of the discovered pile of mammoth bones and of other big animals, regarding it as a dump of household refuse and raw material.

Later P.P.Efimenko (1931) suggested the idea, which was confirmed by the excavation carried out by I.F.Levitskyj, that the site presented the remains of monumental dwellings of bone.

The discovered object was misinterpreted by V.M.Sherbakivskyj, as well as by V.A.Gorodzov, not by the reason of imperfect excavation method, but due to established at that time scientific paradigm, which regarded the plainsmen of upper-paleolith as nomads, and nomadic life made the construction of dwellings for long-living useless.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 141-148.

Главенчук А.В.

КУЛЬТУРНИЙ ШАР ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2 (за результатами дослідження північно-східної ділянки)

Glavenchuk A.V.

CULTURAL LAYER OF SITE ANETOVKA II (according to results of north-west section excavations).

У статті розглядається проблема накопичення, збереження та руйнування культурного шару пізньопалеолітичних поселень степової зони на прикладі ділянок північно-східної частини поселення Анетівка 2.

Відомо, що розкопки археологічних пам'яток кожного археологічного періоду мають низку специфічних особливостей. Але і в межах одного періоду свою специфіку мають розкопки поселень, стійбищ, мисливських таборів, які знаходяться в різних природних зонах (степова, лісостепова, пустельна, гірська тощо). Певний вплив на методику розкопок справляють і топографічні умови стоянки – влаштовано її в печері чи на відкритому місці, на плато чи в балці, на високих чи низьких гіпсометричних рівнях, біля яких водойм і т. ін.

Культурний шар степового палеоліту, як правило, залягає у так званому «підвішеному» стані – шлейф знахідок, розпорошених по вертикалі, часом сягає 1 м. На таку особливість збереженості культурного шару пізньопалеолітичних пам'яток степової зони звертав увагу ще в 60-і рр. минулого століття П.Й.Борисковський (Борисковский 1964).

На культурний шар впливають різні природні процеси, в результаті яких знахідки розмиваються і переміщаються як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямі. Отже, археологи мають справу з культурними шарами різного ступеня збереженості – перевідкладеними та тими, що залягають in sity. У зв'язку з цим кожна пам'ятка потребує індивідуального підходу та пристосування методики дослідження до конкретних об'єктів.

Для виявлення різних археологічних об'єктів, визначення їхніх особливостей та наявних між ними відмінностей широко застосовують планіграфічний метод вивчення культурного шару, що є складовою комплексного дослідження археологічної пам'ятки. Спостереження за мікростратиграфією та літологією культурного шару під час польових досліджень (розчистка та промивання культурного шару), аналіз отриманих даних в лабораторних умовах, разом із вивченням знайдених артефактів, результати аналізів суміжних дисциплін дозволяють відстежувати нюанси та особливості культурного шару, виділити окремі археологічні об'єкти та їх зміст, виявити інситні та перевідкладені частини розкопу, відновити давню структуру пам'ятки.

Пізньопалеолітичне поселення мисливців на бізона Анетівка 2 відкрите й систематично досліджується з 1978 року Причорноморською експедицією (впродовж 1978-2007 рр. під керівництвом В.Н.Станко, від 2008 р. – під керівництвом І.В.Піструїла). Результати досліджень минулих років достатньо повно представлені в археологічній літературі (Станко 1993, с.4-8; 1996, с.129-138; 1997, с.14-27; Станко, Григорьева, Швайко 1989; Бибикова, Старкин 1989 с.127-131; Смольянинова 1990).

Поселення розташоване на дещо похилій ділянці третьої надзаплавної тераси мису високого правого берега ріки Бакшали, правої притоки Південного Бугу, на південно-західній околиці села Анетівка Доманівського району Миколаївської області. За час розкопок вивчено близько 1500 кв. м площі пам'ятки (рис.1), звідки отримано понад 2 млн. крем'яних виробів і приблизно 0,5 млн. уламків кісток тварин (Станко 1996, с.129-138). Фауністичні рештки представлені майже виключно (98%) кістками бізона (Бибикова, Старкин 1989, с.127-131). За господарським профілем пам'ятка була визначена як довготривале поселення, на якому весь рік перебували мисливці на бізона (там само). Виробничий комплекс Анетівки 2 свідчить про повний циклу розщеплення кременю – від розколотих гальок та нуклеусів до готових знарядь праці, і демонструє яскраві епіграветські риси. Вік пам'ятки 18-19 тис. р, що відповідає максимуму останнього зледеніння (Станко 1997, с.14-27).

Крем'яні вироби та фауністичні рештки були виявлені в усіх горизонтах голоценового та плейстоценового віку. Разом з тим, на поселенні зберігся досить потужний культурний шар (до 40 см), що залягав у горизонті делювіальних суглинків і світло-палевому прошарку. Більше того, культурні залишки поселення сприяли збереженню підстилаючого їх горизонту делювію, який у місцях відсутності шару нерідко повністю розмитий (Станко, Григорьєва, Швайко 1989, с.13).

З 1992 по 2006 рік роботи проводились на ділянці виробничого комплексу ЕП/13-22, який знаходиться на північно-східній околиці поселення (Главенчук 1997, с.76-86; 2003-2004, с.206-227; 2004, с.51-58; 2005-2009, с.225-242). Ділянка ЕП/13-22 є частиною одного з трьох виділених В.Н.Станко структурно і функціонально різних комплексів, а саме: комплексу, розташованого на північ від макроскупчення, що складається з мікроскупчень переважно крем'яних виробів (нуклеусів, сколів, виробів з вторинною обробкою, гальок, скалок та уламків), а також кам'яних ковадл, абразивів, відбійників (Станко, Григорьева, Швайко 1989; Станко 1996, с.131; 1997, с.25).

Ділянка ЕИ 13/22. Ділянка ЕИ/13-22 (10 х 4 м) є східною частиною розкопу ЕП/13-22, що знаходиться у північно-східній частині поселення, на березі східної балки, яка впадає в річку Бакшалу. Розкопки тут велися з 1992 по 1999 р. На ділянці знято шар чорнозему («А» і «Б») і 10 мікрогоризонтів культурного шару, а також зроблено прокопку під культурним шаром. Розчистка культурного шару здійснювалася ножами, горизонтальна фіксація знахідок велася поквадратно (1 х 1 м), умовними мікрогоризонтами зняття глибиною 5-7 см, з нанесенням знахідок на план та поквадратною промивкою культурного шару.

Аналіз шару показав, що різні мікрогоризонти зняття мають різну літологію і стратиграфію відкладів. Культурний шар ділянки ЕИ/13-22, як і культурний шар усього поселення Анетівка 2, залягає в делювіальних суглинках світло-коричневого кольору (іноді цей суглинок набирає жовтуватих або рудуватих відтінків). Мікрогоризонт 0 – перехідний між чорноземом «Б» і безпосередньо культурним шаром (шар чорних або сірих суглинків, перемішаних із жовтуватими суглинками нижніх мікрогоризонтів). При висиханні на сонці шар стає дуже щільним. Стратиграфічно це рівень змішаного шару, куди зливовими потоками здійснювався намив матеріалу з більш високої південної частини поселення. Верхній рівень культурного шару (мікрогоризонт 1) літологічно презентує собою світло-коричневі суглинки з плямистими вкрапленнями світло-сірих суглинків. Забарвленість шару площі розкопу неоднорідна. Шар дуже порізаний кротовинами пізнішого походження.

Шар із 2-го по 8-й мікрогоризонт зняття включно репрезентований лесоподібним суглинком світло-коричневого (місцями рудуватого) кольору, окрім північної частини ділянки. З лінії 20-х квадратів шар стратиграфічно представлений лесоподібними суглинками, змішаними з чорноземом «Б». Ближче до лінії 22-х квадратів він майже цілковито складений чорноземом. Цікаво, що ґрунт 4 мікрогоризонту зняття являє собою світло-коричневий суглинок, у північній частині ділянки (лінії ЖЗ/21-22) змішаний з каоліном (не у вигляді плям), який у цьому місці має неприродне походження (суглинок ділянки не містить каоліну), з-за чого ґрунт у цій частині розкопу має білуватий відтінок (можливо каолін потрапив на дану ділянку в результаті змиву з більш високих рівнів поселення, де знаходиться каолінова пляма штучного походження, зафіксована геологом В.Ф.Петрунем). На рівні 4 мікрогоризонту в південній частині ділянки ЕИ/13-22, на квадратах ЖЗ/13-16 спостерігалось ущільнення шару крихтами крупнозернистого матового кварциту, тобто суглинок змішаний з крихтами кварциту. Ні в 3, ні в 5 мікрогоризонті нічого подібного зафіксовано не було. Можливі декілька варіантів пояснення походження цього явища: 1) підготовка робочого майданчика з метою запобігання його розмивання в негоду («цементування»); 2) короткочасна, але інтенсивна обробка крупнозернистого кварциту, величезна кількість відходів якого була втоптана в шар поселення; 3) використання для розщеплення і обробки кременю відбійників або ретушерів з крупнозернистого кварциту, який легко руйнувався.

У 5, 6 та 7 мікрогоризонтах дуже великим є відсоток знахідок, добутих промивкою. Це пов'язано з тим, що культурний шар Анетівки 2 знаходиться в «підвішеному» стані і найдрібніші часточки кременю, які найлегше просідають донизу (по вертикалі) саме й складають знахідки з промивки (лусочки, мікролусочки, різцеві сколи, дрібні уламки знарядь). Це вертикальне перевідкладення культурного шару з найдрібнішими часточками кременю, схоже, відбулося ще в процесі функціонування поселення. Отже, культурний шар ущільнювався і не руйнувався природними чинниками після того як мешканці залишили поселення.

У 9-му мікрогоризонті зняття в квадратах ЕИ/13 – відклади світло-зеленого кольору, змішані з лесоподібним суглинком світло-коричневого (місцями рудуватого) кольору. Ближче до 17-18-х ліній квадратів ці відклади поступово переходять у лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору. По 19-й лінії квадратів лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору переходить у чорнозем «Б» (сіруваті й чорні суглинки), що пов'язано з давньою промивиною, яка виявлена під час прокопки під культурним шаром. По лінії 20-21-х квадратів вдалося простежити перехід від чорнозему «Б» до делювіальних суглинків світло-коричневого кольору з чіткою «завапнякованою» лінією переходу. У квадраті З 14/9 відмічено заповнення кротовин золою, що ймовірно вказує на існування тут у давнину вогнища; пізніше, з-за м'якості шару, в цьому місці пройшли землерийні тварини, які затягнули золу глибше первісного її знаходження. Опосередковано існування вогнища підтверджується великою кількістю у цій частині ділянки в усіх мікрогоризонтах зняття «вуглинок» (обвугленої кістки), обпаленої вохри та наявністю в скупченнях обпаленого кременю.

Планіграфічно скупчення кременю в 0 і 1 мікрогоризонтах зняття шару не спостерігаються. З 2 по 9 мікрогоризонт включно зафіксовані різні за розмірами й потужністю скупчення кременю та кісткових решток (Главенчук 2005-2009, с.225-242). У більшості скупчень кремінь лежав упереміш із дрібною кісткою, але деякі скупчення складалися або з кременю, або з кістки. Нерідко вкупі з крем'яними виробами знаходилися ковадла, відбійники та ретушери.

Прокопка під культурний шар на глибину 30 см засвідчила, що інтенсивна концентрація матеріалу у квадратах Ж/20, Ж/21 і З/21 9-го мікрогоризонту пов'язана з давньою промивиною. Більшість археологічного матеріалу добуто під час прокопки саме з неї. По лінії квадратів 20-21 спостерігався перехід від чорнозему «Б» (що являє собою чорні та темно-сірі суглинки) до делювіальних суглинків світло-коричневого кольору. Межа між чорноземом «Б» і світло-коричневим делювієм чітка, верхній шар делювію вкритий вапняковим нальотом («завапнякований») і має білий колір.

Ділянка КП/13-22 (10 х 6 м) є західною частиною розкопу ЕП/13-22. Розкопки тут велися з 1992 по 2005 р., за тією самою методикою, що й розкопки ділянки ЕИ/13-22.

Ділянка КП/13-22 насиченіша знахідками і презентує більшу кількість скупчень кременю та кісток різних розмірів і походження. Чимало досить потужних скупчень, коли артефакти щільно прилягають один до одного. Вдалося простежити загальну закономірність: практично в 90% випадків у скупченнях наявні шматки вохри, у багатьох – шматки каоліну або мергелю. Дуже багато дрібних шматочків вохри, чимало вохристих плям, подекуди – каолінових. Серед знахідок з'явилися прикраси, яких не було на ділянці ЕИ/13-22). Під численними щільно прилеглими одна до одної знахідками (різнорозмірними і не пов'язаними з кротовинними «брекчіями»), як правило, спостерігається наявність світло-палевого суглинистого прошарку, особливо під крупними кістками та масивними, пласкими кременями, що лежать на поверхні горизонтально й щільно і мають потужну кірку вапнякового нальоту на «підошві». Лесоподібний суглинок світло-коричневого кольору на цій ділянці доволі потужний (до 40 см) і перекривається тонкий прошарком світло-сірих суглинків, які переходять в сірі суглинки чорнозему Б.

Літологія 0 та 1 мікрогоризонтів зняття ділянки КП/13-22 така ж сама як і на сусідній ЕИ/13-22. Починаючи з 2 мікрогоризонту зняття знахідки залягають у світло-коричневих делювіальних суглинках, які подекуди зруйновані ходами землерийних тварин. Так звані кротовини на ділянці – різні: як плейстоценові (заповнені суглинком та «завапняковані», іноді заповнені значно давнішим піском, піднятим землериями з доволі великої глибини), так і голоценові, заповнені сучасним чорноземом. У різних мікрогоризонтах зняття культурного шару ділянки КП/13-22 виявлено не менше 20 скупчень кременю та кісток. У більшості скупчень наявні ковадла (часто – декілька) та відбійники і ретушери. 4, 5 і 6 мікрогоризонти культурного шару залягають у жовтуватих суглинках.

У квадраті Л18/5 виявлені дві зольні плями (перша округлої форми, діаметром близько 15 см, друга видовженої форми, розміром 25 х 10 см), орієнтовані по лінії схід – захід. При розчистці 7 та 8 мікрогоризонтів було теж знайдено кілька розмитих зольних плям (при зачистці відчувався сильний запах золи): у квадратах Л19/7 (суглинок із золою, перепалений кварцит), Л18/7, Л17/8 (дві), Л15/7 (три), К15/8), Л21/8 (дві).

У квадратах Л15/8, Л16/8, М16/8 зафіксовано давній пагорб (нерівний рельєф). Тут 8 мікрогоризонт – дно культурного шару, 9 мікрогоризонт репрезентує закінчення культурного шару.

Ділянка ИП/23-30 на півночі межує з давньою балкою, що «впадає» в р.Бакшалу. Знаходиться вона у північно-східній частині поселення Анетівка 2 і прилягає безпосередньо до виробничих мікрокомплексів, досліджених на ділянці ЕП/13-22 в 1992-2006 роках. У 1999 р. після зняття 9 мікрогоризонту культурного шару на ділянці ЕИ/13-22, прокопкою під культурним шаром на глибину 30 см було встановлено, що значна концентрація матеріалу на крайніх квадратах 9-го мікрогоризонту пов'язана з давньою промивиною (виявленою в результаті прокопки). Починаючи з квадрата З/20, промивина «прямувала» на північний захід, до північного борту розкопу. Оскільки декілька скупчень ділянки ЕП/13-22 продовжувалися у північний борт розкопу, до цієї північної бровки було прирізано ділянку ИП/23-27. Її розчистка також велася поквадратно і по мікрогоризонтам, з промивкою ґрунту.

Після дослідження культурного шару всю площу розкопу на загальній ділянці (КП/13-27) було прокопано на глибину 30 см. Під час цих робіт з'ясувалося, що давня промивина, виявлена у 1999 р., продовжується нижче прокопаної ділянки. Щоб попередити можливу руйнацію промивини з археологічним матеріалом, у 2008 р. було вирішено продовжити вивчення ділянки ИП/23-27, площею 35 кв. м. Розчистка велася умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5-7 см, ґрунт з усіх квадратів просіювався через сито з діаметром вічка 0,4 см, після чого відсіяний матеріал ретельно перебирався. У 2009 и 2010 рр. дослідження ділянки було продовжене невеликою прирізкою квадратів КП/28 і П/29 та О/29-30 і П/30. У зв'язку з великою насиченістю матеріалом, було здійснено промивку відкладів цих квадратів. На розкопаній ділянці знахідки концентрувалися нерівномірно, що пов'язане з наявністю тут давньої промивини. Квадрати поза промивиною дали невелику кількість археологічного матеріалу. За попередніми даними, матеріал промивини пов'язаний зі скупченнями, розташованими на виробничій ділянці КП/13-27. Досить потужні скупчення знахідок з ділянки КП/23-30 дуже схожі на скупчення ділянки ЕП/13-22 (рис.2, 3).

Автори монографії про Анетівку 2 наголошували: багаторічними спостереженнями встановлено, що скупчення кісток сприяли концентрації археологічного матеріалу, а також утворювали своєрідний щит, який захищав культурний шар від руйнування. Наявність великих і малих скупчень фауни врятувало поселення від цілковитого зруйнування, як це мало місце на багатьох пам'ятках степової полоси (Станко, Григорьева, Швайко 1989, с.15). На поселенні було розкопано досить багато мікроскупчень кісток. Нерідко вкупі з ними знаходилися великі камені, що слугували «ковадлами» для розчленування туш бізонів. Біля них лежали в анатомічному порядку малопридатні для вживання в їжу частини скелетів (там само).

Слід відмітити, що крім великих каменів збереженню культурного шару сприяла також щільність залягання знахідок у скупченнях з перешаруванням між собою великих і дрібних сколів (зверху на ковадлах та кістках, між ними та під великими знахідками). Ущільнювали скупчення і слугували бар'єром для розмиву культурного шару також лусочки й мікролусочки. Навіть якщо великих кісток було мало, але вони залягали в шарі разом із дуже щільно прилеглими один до одного каменями (в тому числі кременями) – це також створювало бар'єр для розмиву суглинку.

Виходячи з аналізу збереженості культурного шару на периферії поселення, ми можемо з упевненістю стверджувати, що на окрайку мису захоронення знахідок («занурення» їх у суглинок) відбувалося набагато швидше, ніж вище по схилу. Це пов'язане зі знесенням суглинку (водою та вітром) з вищих рівнів поселення, що створювало над скупченнями решток людської життєдіяльності досить потужне перекриття. Можна вважати, що «завапнякованість» кременю й фауни, а також інших порід каменю відбулася вже після захоронення матеріалу. Багато знахідок мають на нижній поверхні (на «підошві») часто мають дуже щільний, скам'янілий карбонатний натік, що не піддається повному розчиненню кислотою. Завдяки частковій «завапнякованості» м'яких порід каменю (таких як шматки вохри та каоліну, м'якого пісковику) добре збереглися не розтерті у давнину дрібні шматочки вохри, а також вироби з них (намистини, підвіски).

Промивина, пов'язана з ділянкою ИП/23-30, певно давніша за поселення. Вона утворилася раніше, ніж у неї потрапив матеріал, пов'язаний із життєдіяльністю давніх мешканців, а не в процесі його можливого переміщення. Насиченість археологічним матеріалом та його склад (групи виробів, розмір сколів, їх співвідношення, наявність ковадл, відбійників, ретушерів, виробів з інших порід каменю, у тому числі вохри, каоліну, гірського кришталю тощо, і навіть прикрас (намистин)) дає підстави

припустити, що такий набір артефактів, характерних для скупчень, розташованих вище, на ділянці ЛП/13-22, – не природного походження, а антропогенного; що під час існування поселення його мешканці могли перебувати і в лощині – промивині, яка трохи захищала їх від вітру. Отже, структура поселення виявилася дещо складнішою, ніж передбачалось раніше: на «околиці» поселення і «за межами» жилої території були виявлені потужні скупчення кременю й фауни, в культурному шарі збереглися різні плями (вохристі, каолінові, зольні), знайдені прикраси й вироби мобільного мистецтва. Це вимагає більш уважного підходу до вивчення ще не розкопаної ділянки окрайку мису, що тягнеться у західному напрямі.

Потужність дослідженого культурного шару Анетівки 2, з урахуванням його «підвішеності», становить 40-50 см. Слід зазначити, що на сучасний його стан вплинув цілий комплекс природних чинників (що є звичайним для степових палеолітичних пам'яток відкритого типу), як от: життєдіяльність землериїв, корені рослин, різні атмосферні явища (дощ, сніг, мороз). Певної руйнації зазнав культурний шар і на північно-східних ділянках поселення, але більша його частина все ж залягає тут in sity.

ЛІТЕРАТУРА

Бибикова В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2 // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. –К.: Наукова думка, 1989. – С.127-131.

Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // Докл. На междунар. конф. антропол. и этнографических наук. – М.: Наука, 1964. – 10 с.

Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. –Одесса: Гермес, 1997. – С.76-86.

Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на поселении Анетовка 2 // Археологія та етнологія Східної Європи. – Одесса: Друк, 2002. – С.49-52.

Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 / / Stratum plus. – СПб. – Кишинев – Одесса, 2003-2004. – №1. – С.206-227.

Главенчук А.В. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 / / Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2004. – Вып.3. – С.51-58.

Главенчук А.В. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя участка ЕИ/13-22 на поселении Анетовка 2 // Stratum plus. – СПб. – Кишинев – Одесса, 2003-2004. – №1. – С.225-242.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. – К: Наукова думка, 1990. – 107 с.

Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Древности причерноморских степей. - К: Наукова думка, 1993. – С.4-8.

Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – №5. – С.129-138.

Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса: Гермес, 1997. – С.14-27.

Станко В.Н. Анетовка 2 – позднепалеолитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье // Stratum plus. – СПб. – Кишинев – Одесса, 2003-2004. – №1. – С.322-325.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К.: Наукова думка, 1989. – 138 с.

Glavenchuk A.V.

Cultural layer of site Anetovka II (according to results of north-west section excavations).

Archaeological material is present at the site in all lithological levels of Late Pleistocene and Holocene age, the main part of cultural layer (40…50 cm thick) and is located in yellow deluvial loamy soil in vertically suspended condition. Archaeological objects of Anetovka II experienced the impact of various natural factors such as atmospheric precipitation, weathering, plant growing processes, animal activity, that led to partial ruining and horizontal dislocation of cultural layer, though the main part of it is located *in situ*. Archaeological objects of large size such as big stones, faunal remains etc. formed significant assemblages that mark places of stone / bone tools production, animal carcasses procession and ritual activity. These objects experienced the least displacement and their location indicates the ancient site surface.

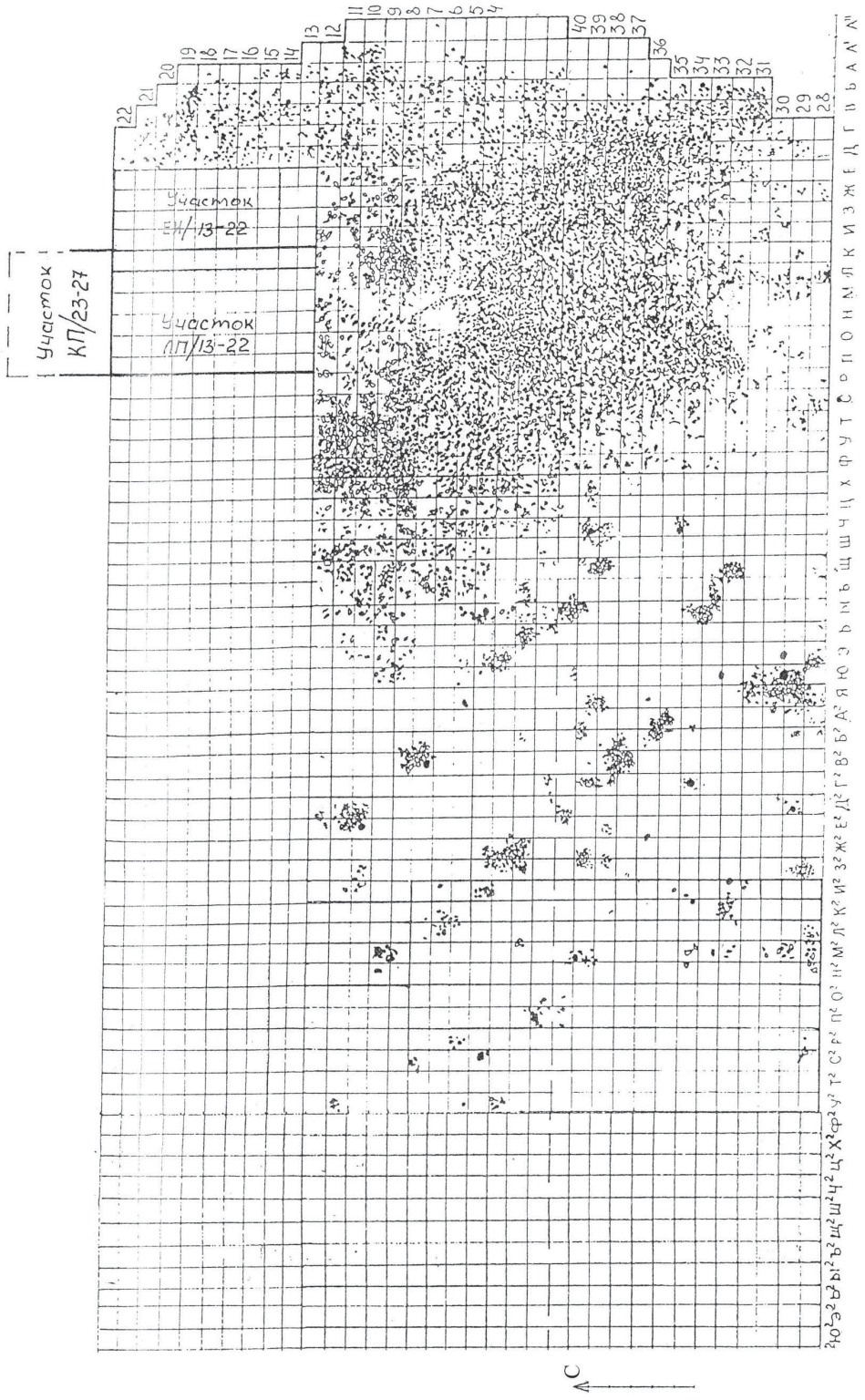

Рис.1. Загальний план розкопаної площі поселення Анетівка 2.

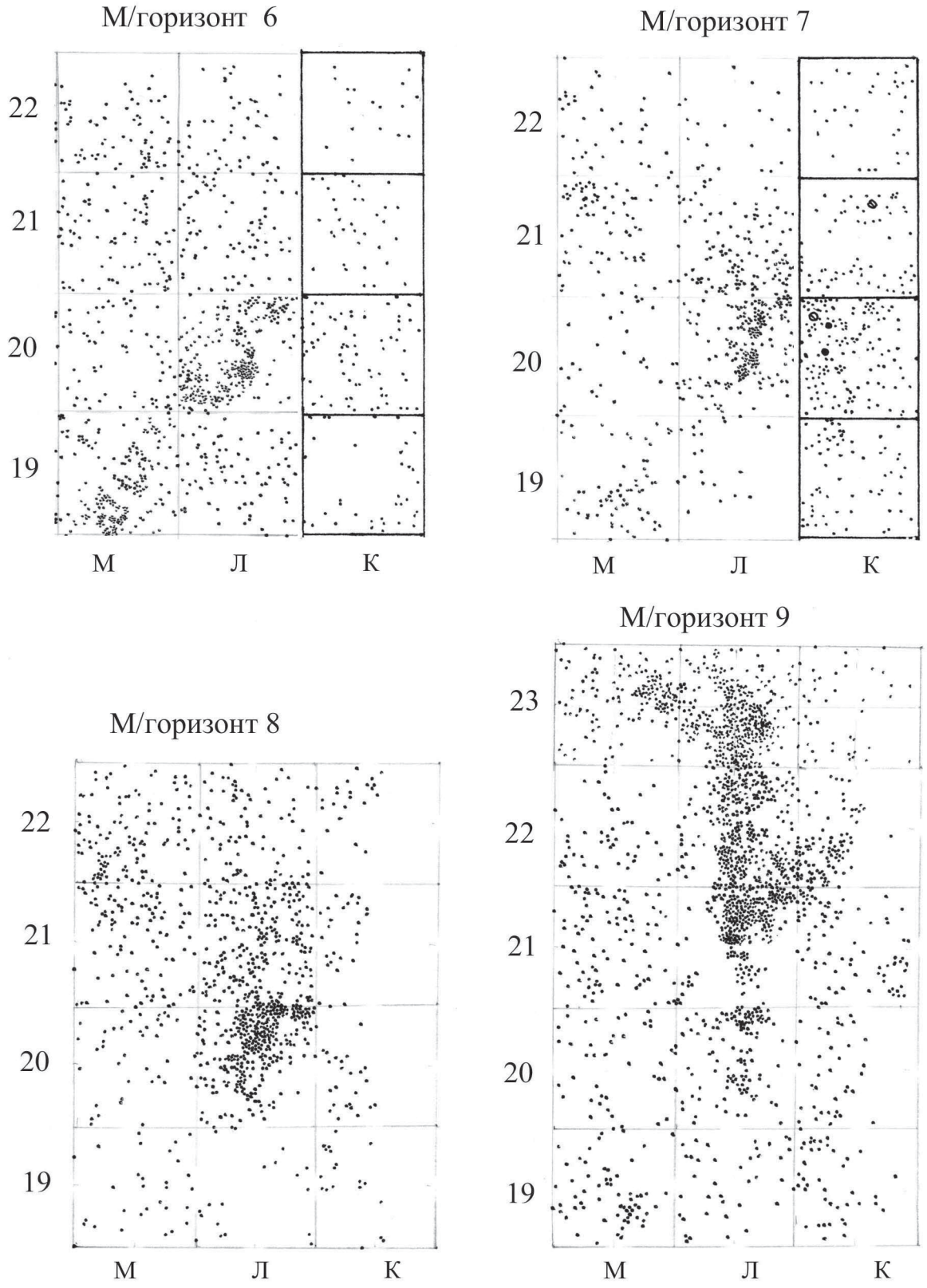

Рис.2. Характер залягання кременевих знахідок в скупченні на квадратах КМ/19-23 в різних мікрогоризонтах зняття.

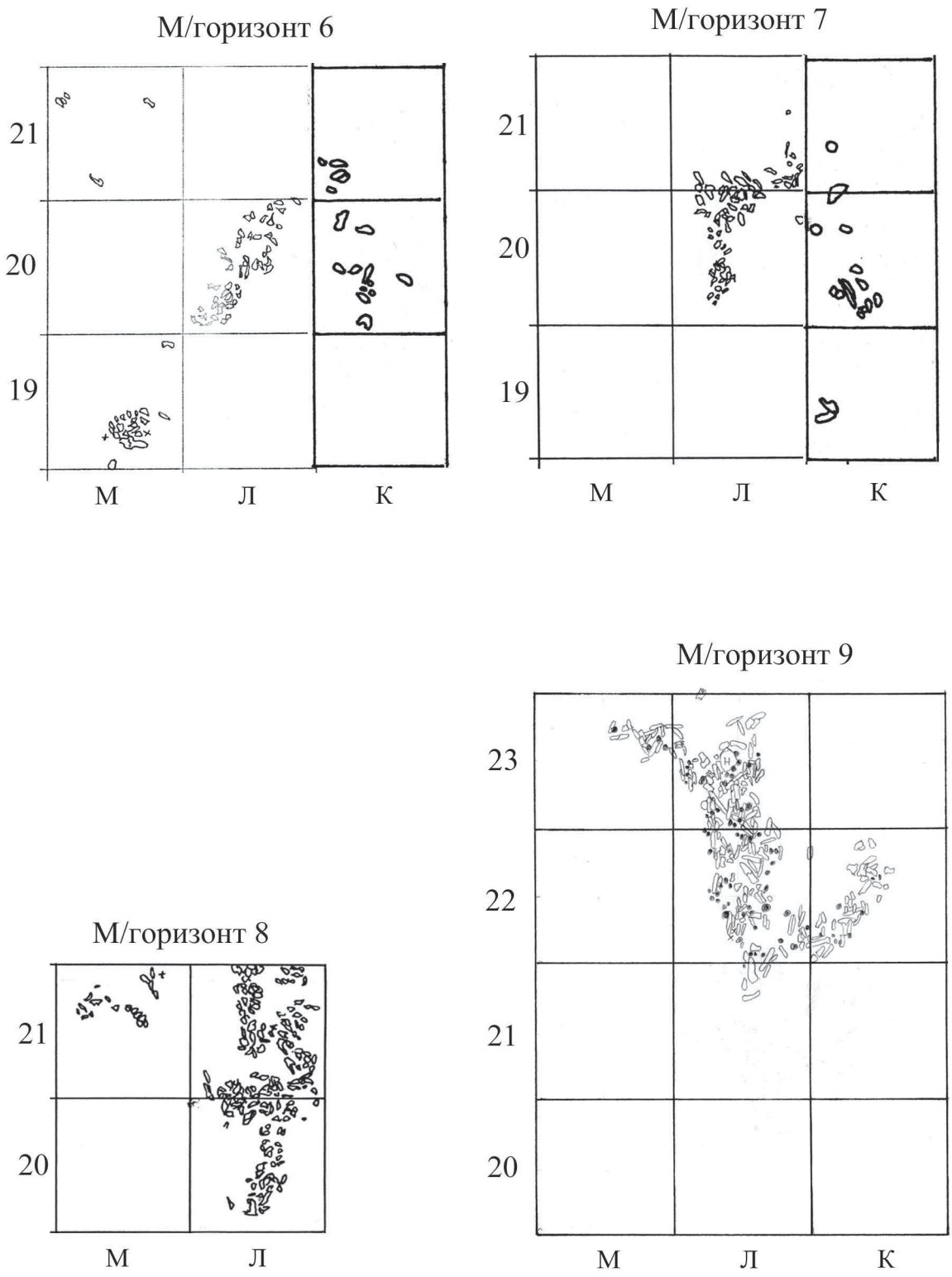

Рис.3. Характер залягання фауністичних знахідок в скупченні на квадратах КМ/19-23 в різних мікрогоризонтах зняття.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 149-157.

Леонова А.О.

СИРОВИННА БАЗА КІСТЯНОЇ ІНДУСТРІЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА ІІ

Leonova A.O.

RAW MATERIALS FOR THE BONE INDUSTRY OF THE UPPER PALAEOLITHIC SITE OF ANETOVKA II

У статті порушується питання виробництва знарядь із кістки та рогу на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка ІІ. Дається опис сировинної бази – рогових штанг північного оленя. Наводяться дані кількісного та морфологічного аналізу фрагментів рогу, а також визначається ступінь утилізації та планіграфічний розподіл досліджуваного матеріалу.

Знахідки кістяних артефактів зі слідами цілеспрямованої діяльності нерідко присутні на пам'ятках мустьє та ашелю. Але масове використання кістки у якості виробничого матеріалу в господарській та культурній життєдіяльності стародавніх спільнот починається тільки в пізньому палеоліті. Вироби з кістки цього часу є вже повноцінним археологічним джерелом.

На жаль, у зв'язку з різними тафономічними особливостями і поганою збереженістю фауністичного матеріалу, ми не завжди маємо змогу належно оцінити цей елемент матеріальної культури. У більшості випадків на пізньопалеолітичних поселеннях дослідник має справу передусім з кістяними предметами мисливського озброєння (наконечники списів, дротиків, стріл) та з крем'яними знаряддями, необхідними для полювання чи виготовлення кістяних або дерев'яних виробів, а також з інструментами для розбирання мисливської здобичі.

На сьогодні ми маємо вже значну кількість пам'яток, матеріали яких засвідчують досить високий рівень косторізної майстерності пізньопалеолітичного населення. Однак для степової зони півдня Східної Європи Анетівка ІІ є одним із небагатьох поселень, у виробничій структурі якого вдалося зафіксувати таку кісткообробну індустрію. Археологічний матеріал отримано у ході багаторічних розкопок пам'ятки.

Поселення Анетівка ІІ пов'язане з мисом 2-ї надзаплавної тераси річки Бакшали на південно-західній околиці с.Анетівка Доманівського району Миколаївської області. Відкрите воно у 1978 р. Причорноморською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.Н.Станко.

Колекція виробів із кістки велика й різноманітна. На жаль, до цього часу вона повністю не опрацьована і опублікована лише частково. Інформація про характер і склад мисливського інвентарю, а також знарядь праці з рогу північного оленя подається в монографії «Позднепалеолитическое поселение Анетовка ІІ» (Станко и др. 1989) лише в загальних рисах. Матеріал було розподілено на мисливський інвентар (наконечники стріл, списів, гарпуни) та знаряддя праці (лощила, вістря, проколки, муфти тощо) (рис.1).

Один із співавторів зазначеної монографії, Г.В.Григор'єва, згадувала кістяний анетівський матеріал і в одній із пізніших своїх робіт, але тільки в межах досліджень, присвячених систематизації та узагальненню інформації про кістяну індустрію пізнього палеоліту. Аналізуючи вироби різнокультурних і різночасових у межах пізнього палеоліту пам'яток південного заходу Східної Європи, вона виділила кілька груп стоянок зі схожими типами кістяних виробів (Григорьева 1989, с.59-61).

Зокрема, аналізуючи наконечники, Г.В.Григор'єва відзначає подібність цілої низки анетівських наконечників списів до виробів цього призначення з інших пам'яток. Так, виділяючи безпазовий тип наконечників, вона об'єднує в одну групу вироби «з обома загостреними кінцями» з Анетівки ІІ, Косоуц і Молодівських стоянок і вироби «зі скошеною основою» з Анетівки ІІ та Косоуц. Наступний тип – пазові наконечники, де анетівські вироби представлені в групі «чотирьохпазових». Тут вони знаходять аналогії серед виробів Молодового V (3-й культурний шар). Так само автор відзначає відсутність в Анетівці ІІ однопазових та двохпазових наконечників, які часто зустрічаються в Рашково VII, Амвросіївці,

Косоуцах, Молодівских стоянках, Кормань IV (5а культурний шар).

Як уже зазначалося, унікальність Анетівки II полягає не тільки в присутності серед її артефактів виробів із кістки – матеріалу, який так рідко зберігається на пам'ятках перегляціальних степів, але й у наявності на поселенні свідоцтв кістяного виробництва. Цей факт підтверджується не так наявністю готових виробів, як великою кількістю кістяного матеріалу – сировинної бази для майстрів-косторізів. Ці артефакти становлять важливу складову кістяної індустрії пам'ятки.

Отож, у дослідженні колись функціонуючої на пам'ятці індустрії, пов'язаної з обробкою кістки, ми відштовхувалися саме від аналізу сировинної бази. У цьому контексті першочерговим завданням було вивчення такої групи артефактів, як «відходи виробництва» кістяної індустрії. Адже більшість дослідників, які звертаються до теми виробів із кістки, вивчають, як правило, готові вироби, рідко звертаючи увагу на відходи виробництва та утилізовані фрагменти сировини. А саме ця група артефактів дає можливість реконструювати різні стадії процесу виготовлення виробів. Аналіз розподілу цих фрагментів на пам'ятці може допомогти відтворенню структури поселення. Це визначається тим фактом, що готові вироби просторово розташовані в зонах, пов'язаних з їх використанням. Планіграфія ж утилізованих фрагментів та відходів виробництва фіксує ті зони на пам'ятці, які були або місцями роботи майстрів-косторізів, або місцем складування відходів для їх подальшого вторинного використання.

Сировинною основою для кістяної індустрії Анетівки II був ріг північного оленя Rangifer tarandus L. Майже всі артефакти анетівської колекції кістяних виробів виконані з цього матеріалу. Виняток становлять лише наконечник із метоподія коня (Equus latipes Grom.) та підвіска з зуба ведмедя (Ursus sp.) (Станко и др. 1989). Отже, використання у якості сировинного матеріалу кісток скелету різних тварин не було характерним для анетівських косторізів, попри те, що фауна поселення представлена 23 ссавцями, зокрема 5 видами копитних (Старкин 2001).

Основним об'єктом полювання для жителів Анетівки II був бізон (Bison priscus deminutus Grom.). Планіграфічна структура пам'ятки фіксує локальні зони розбирання туш бізонів, представлених великою кількістю кістяного матеріалу (Станко 1989, с.216-218; Станко 1989, 54 с.). Втім, у кістяній індустрії цей матеріал не використовувався. Це, а також наявність на стоянці численних скинутих рогів північного оленя, свідчить про вузьку спрямованість у виборі сировинної основи.

Форма і структура рогу північного оленя ідеально підходить для обробки і виготовлення всіляких знарядь та інших виробів. Анатомічно ріг північного оленя це кістяне утворення, яке є продовженням апофізів лобових кісток черепа. Рогові штанги скидаються оленями щороку, проте період скидання ріг самцями і самками не збігається. Дорослі самці північного оленя скидають роги після закінчення гону, зазвичай у листопаді – грудні. Самки ж носять роги всю зиму і втрачають їх у травні – червні, у перші дні після отелення. У молодих оленят ріжки починають з'являтися приблизно на третьому тижні життя. До кінця вересня – жовтня вони очищаються від шкіри і мають вигляд прямих, трохи зігнутих спиць. Тільки через 4-5 років, щорічно ускладнюючись, роги досягають повного розвитку (Флеров 1952).

Ріг північного оленя не однорідний за будовою. Найбільш потовщений і монолітний біля основи, він, по мірі віддалення від стовбура, стає все більш пористим. Роги північного оленя великі і складні, з довгим головним стовбуром – штангою. В основі ріг має невеликий виступ – пасок, а на кінці – пласку вертикальну лопатку з короткими відростками. Від основи рогу відходить відросток першого рівня, так званий очний відросток. Трохи вище розташований другий, льодовий відросток. Він не завжди встигає сформуватися і може бути відсутнім на роговій штанзі. Відростки спрямовані вперед, перпендикулярно роговій штанзі, і зазвичай утворюють вертикально поставлену лопатку з невеликими відростками. Стовбур і відростки рогу північного оленя в перетині мають овальну форму. Лопатки з кінцевими відростками пласкі. Колір рогової штанги зазвичай білий або світло-коричневий, поверхня – гладка. Однак, в залежності від умов залягання рогу в культурному шарі, відтінки кольору і поверхня можуть змінюватися.

Північний олень вважається тайгово-тундровою твариною, однак його походження пов'язане з особливостями ландшафту, що носить характер відкритих степових просторів. Як вид північний олень сформувався на початку плейстоцену, в помірній смузі Північної Америки, де набув специфічних, адаптивних для

життя в арктичних умовах властивостей. Приблизно в цей же час він розселяється і в Західній Європі, а дещо пізніше – у Східній Європі та Азії (Белан 1983, с.20-26).

У господарсько-побутовій структурі пам'ятника виокремлюються такі складові кісткообробної індустрії, як сировина для виготовлення знарядь та власне самі вироби. Місця локалізації артефактів дозволили виділити робочі ділянки, пов'язані з процесом обробки рогу північного оленя та виготовленням виробів.

За даними палеозоолога А.В.Старкіна, північний олень Rangifer tarandus L., представлений на Анетівці ІІ головним чином скинутими роговими штангами різного ступеня збереженості, а також кількома рогами з фрагментами черепа. Наявні на поселенні й частини посткраніального скелета, які належали 8 особинам північного оленя (Старкин 2008, с. 54-70). Загалом на поселенні Анетівка ІІ виявлено понад 800 фрагментів рогу північного оленя. Вони мають різну довжину і різний ступінь збереженості. Оскільки в процесі обробки колекції проводився ремонтаж рогів, на даний час їх кількість скоротилася до 638.

Морфологічно ріг північного оленя поділяється на такі складові: 1) основа рогу – зона від «розетки» до відростка другого рівня, або льодового відростка (ця частина рога належить до так званої групи «пеньок»); 2) центральна частина рогової штанги; 3) кінцеві фрагменти рогу. Ця група включає в себе лопатки з кінцевими відростками, що завершують основний роговий стовбур і перший очний відросток (рис. 2).

Сировинна цінність складових частин рогу різна. Так, його основа могла слугувати матеріалом для виготовлення молоткоподібних виробів, широко відомих на пам'ятках палеоліту. Центральна частина рогової штанги була придатна для виготовлення практично будь-якого виробу – як із циклу мисливського озброєння, так і господарсько-побутової спрямованості. Кінцеві фрагменти рогу – найменш міцний матеріал. З них можна було виготовляти тільки якісь дрібні вироби.

У колекції Анетівки ІІ наявні всі морфологічні частини рогу північного оленя. Це дає підстави стверджувати, що процес його обробки і всі етапи виготовлення кістяного інвентарю відбувалися в межах поселення. Кількісне співвідношення морфологічних частин рогу виглядає наступним чином.

Складові частини рогу

	Кількість	**Відсоток**
Група «пеньок»	105 шт.	16%
Група «центральна частина рогової штанги»	362 шт.	57%
Група «кінцеві фрагменти»	171 шт.	27%
Разом ідентифіковано за групами	**638шт.**	**100%**

Відзначимо, що 195 фрагментів рогу з групи «центральна частина рогової штанги» – це дрібні, дуже спрацьовані уламки довжиною до 4 см, шириною до 2 см, часто невизначеної форми. За своїми метричними якостями ці фрагменти навряд чи могли розцінюватися майстрами-косторізами як потенційна сировина для виготовлення знарядь чи інших виробів. Скоріше за все ці дрібні частинки рогу є відходами виробництва, що несуть на собі сліди максимальної утилізації. Відзначимо, що в тих випадках, коли основа рогу не була відділена від стовбура рогової штанги, ми відносили ріг до групи «центральна частина».

Для визначення загальної кількості рогових штанг було враховано лише ті фрагменти, які мали основу рогу. Отже, можна з упевненістю говорити, що на пам'ятці було знайдено щонайменше 105 рогових штанг. Однак у дійсності кількість принесеного на поселення сировинного матеріалу мала була більшою.

У колекції наявні практично цілі рогові штанги і рогові штанги з відчленованими надочноямковими відростками. Є також рогові штанги з пропилами та заготовки для вирізання одного, двох і більше наконечників. Таким чином, в археологічному матеріалі відбилися різні стадії виготовлення виробів (рис. 3, 4, *1, 2*). Зафіксовані різні техніки підготовки рогової штанги до обробки – із збереженням чи відділенням основи рогу, або у який спосіб відділялися відростки. Різними були й прийоми, застосовані для відчленування основи рогу. У ряді випадків край зламу основи рогу має нерівний, «рваний» торець. Ми припускаємо, що це виходило випадково, в ході процесу вирізання та видовбування виробів, виконаних на центральній частині рогової штанги (рис.4, *1, 2, 6*, 2, *13- 15*). В інших випадках основа рогу акуратно відділялася від стовбура шляхом нанесення дрібних зустрічних ударів. У такий спосіб створювалося заглиблення, яке оперізувало

рогову штангу в обраному для зламу місці. Цей прийом фіксується найчастіше (рис.4, *3-5*). Виявити якусь закономірність у виборі місця «запланованого зламу» на роговій штанзі не вдалося. Скоріше за все, місце відчленування основи рогу визначалося конфігурацією конкретної заготовки.

Ступінь утилізації фрагментів рогу різна. Деякі рогові штанги використані лише частково – значна частина їхньої поверхні не несе на собі слідів якоїсь підготовки для подальшого використання. Інші ж фрагменти максимально спрацьовані. Наявність на поселенні рогових штанг без слідів обробки свідчить про існування традиції заготівлі сировини і складування її «про запас».

Співвідношення ступеню утилізації складових частин рогу показав, що найбільш затребуваною виявилися основа і центральна частина рогу. Високий відсоток «додаткової утилізації» підтверджує їх сировинну цінність. Виходячи з цих особливостей матеріалу, доходимо висновку, що розподіл і співвідношення морфологічних частин рога на площі розкопу вказує на відповідну виробничу динаміку. Але поки-що автор не ставить за мету дати вичерпний аналіз планіграфічного розподілу фрагментів рога на території поселення. Це питання буде розглянуте в окремій статті. У даній роботі дається лише загальна характеристика просторового розміщення частин оленячого рогу на пам'ятці.

Примітною особливістю поселення Анетівка II В.М.Станко вважав наявність потужного скупчення кременю й фауни на східній ділянці і досить невисокий відсоток знахідок у «мікроскупченнях» західної ділянки (Станко 1993, с 4-8). Усього на західній ділянці розкопу було виділено 23 скупчень кременю й фауни. Виняток становить одне з них, представлене виключно крем'яними артефактами. Дані скупчення були вивчені та опубліковані В.М. Станко, О.В.Старкіним та Г.Є.Краснокутським (Станко и др. 1992, с.10-23).

Різна інтенсивність накопичення культурних залишків на двох ділянках – західній і східній – простежується для всіх груп артефактів. Не становлять винятку й фрагменти рогу північного оленя. Слід відмітити, що розглядаючи питання планіграфічного розміщення фрагментів рогу, ми аналізували всю товщу культурного шару, без поділу на умовні горизонти. По площі розкопу вони розподілені нерівномірно. Якщо на західній ділянці пам'ятки виявлено 85 фрагментів рогу, то на східній – 532 фрагменти. Принципово різним є й просторовий розподіл артефактів у межах кожної з двох ділянок. На західній ділянці вони залягають невеликими чітко вираженими скупченнями, на східній – єдиною масивною плямою з невеликим розрідженням у північно-східному напрямку (рис.5). Якихось закономірностей у вертикально-планіграфічному (мікрогоризонтальному) розподілі не виявлено.

Кожна локальна зона на західній ділянці поселення говорить про певну виробничу активність. У кожному з локальних скупчень, розташованих на певній віддалі одне від одного, присутні основи рогу і фрагменти центральної рогової штанги. Аналіз ступеню утилізації сировини показав переважання на західній ділянці фрагментів з високим ступенем обробки. Так, сліди інтенсивної обробки несе на собі 41 фрагмент, сліди мінімальної обробки – 29, решту становлять 15 дрібних фрагментів. Процес виготовлення знарядь із рогу включав обробку основи та центральної частини рогу. Це підтверджує їх схоже кількісне співвідношення. Морфологічні групи чітко помітні. Практично всі відроги відсічені від центральної рогової штанги (рис.6, *1, 2*). Усе зазначене свідчить, що виробничий процес був пов'язаний з цією частиною поселення, що саме тут здійснювалися обробка рогу та виготовлення кістяного інвентарю.

Для східної ділянки поселення отримано зовсім інші дані. У структурі цієї зони не виділилося окремих скупчень фрагментів рогу. Кількісне співвідношення його морфологічних частин представлене відносно рівними частками: основа рогу – 23%, фрагменти центральної рогової штанги – 33%, кінцеві фрагменти – 44% (рис.6, *1, 3*). На нашу думку, це говорить про складний і неоднозначний процес життєдіяльності на східній ділянці поселення. Можливо, виробнича специфіка цієї зони кілька разів змінювалася. Не виключено, що комплекс кістяної індустрії, який відноситься до цієї частини поселення, був тісно пов'язаний з іншими господарськими або культурно-сакральними сферами.

Одним із головних питань, яке постає в контексті здійсненого аналізу просторового розподілу фрагментів рогу північного є питання взаємозв'язку західної та східної ділянок поселення Анетівка II. На нашу думку, вони становлять єдиний комплекс кістяного виробництва. Але вичерпну відповідь на це питання ми, ймовірно, отримаємо, після проведення більш детального аналізу в цьому напрямі, який включатиме й дані щодо просторового розподілу інших груп артефактів.

ЛІТЕРАТУРА

Белан Н.Г. Позднеплейстоценовый северный олень Поднепровья // Вестник зоологии. – 1983. – №5. – С.20-26.

Григорьева Г.В. Костяные индустрии познепалеолитических памятников Юго-Запада Восточной Европы // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита (по материалам Восточной Европы и США): тезисы докладов советско-американского симпозиума / Ленинград, июль 1989 г. / АН СССР, Институт археологии. – Л.: Наука, 1989. – С.59-61.

Станко В.Н. О дискретном характере орудийного производства в ранней родовой общине // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К.: Наукова думка, 1989а. – С. 216-218.

Станко В.Н. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка2) // Первобытная археология. – К.; Наукова думка, 1989б. – 54 с.

Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Древности Причерноморских стезей. – К.: Наукова думка, 1993. – С.4-8.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – 140 с.

Станко В.Н., Краснокутський Г.Є., Старкін О.В. Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки II) // Археологія південного заходу України. – К.: Наукова думка, 1992. – С.10-23.

Старкин А.В. Позднеплейстоценовые териофауны степной зоны Юга Украины. – Автореф. дис… канд. биол. наук. – К., 2001. – 20 с.

Старкин А.В. Некоторые аспекты проблемы и методики изучения истории формирования позднеплейстоценовых териофаун // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. — К.: Корвін Пресс, 2008. – С.54-70

Флеров К.К. Кабарги и олени // Фауна СССР. Млекопитающие. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Вып. 2. – 256 с.

Leonova A.O.

Raw materials for the bone industry of the upper palaeolithic site of Anetovka II

Article discusses the manufacture of bone and antler tools on the Upper Paleolithic site of Anetovka II. Description of used raw materials - namely reindeer antler rods - is presented in the paper. Data concerning statistics and morphology of antler fragments are also presented and accompanied by the evaluation of degree of utilization and spatial distribution of the material under discussion

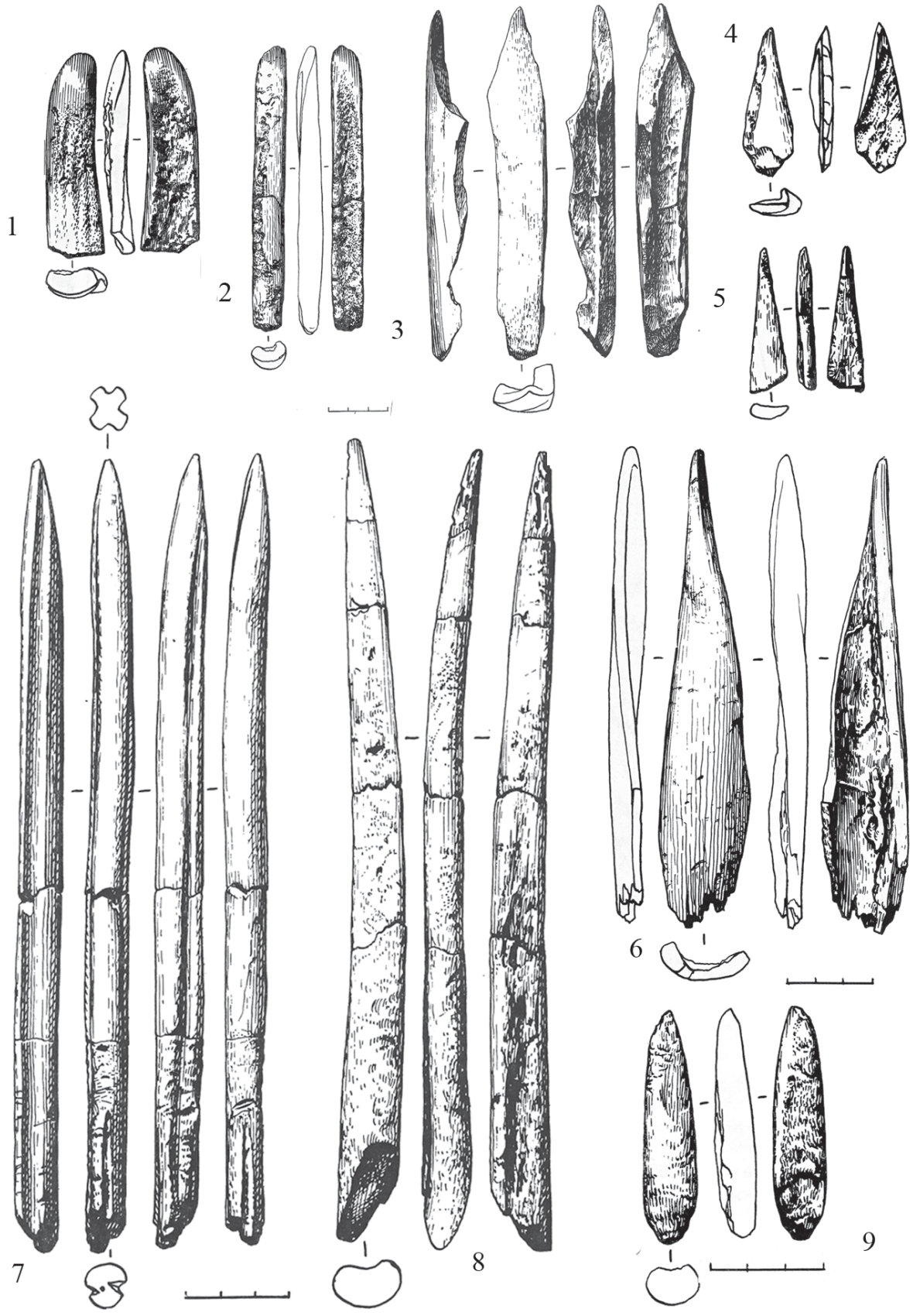

Рис.1. Кістяні вироби Анетівки II: 1-6 – знаряддя праці (1, 2 – лощила; 3 – проколки; 4, 5 – вістря); 7-9 – мисливський інвентар (9 – наконечник стріли, 7, 8 – наконечники списів).

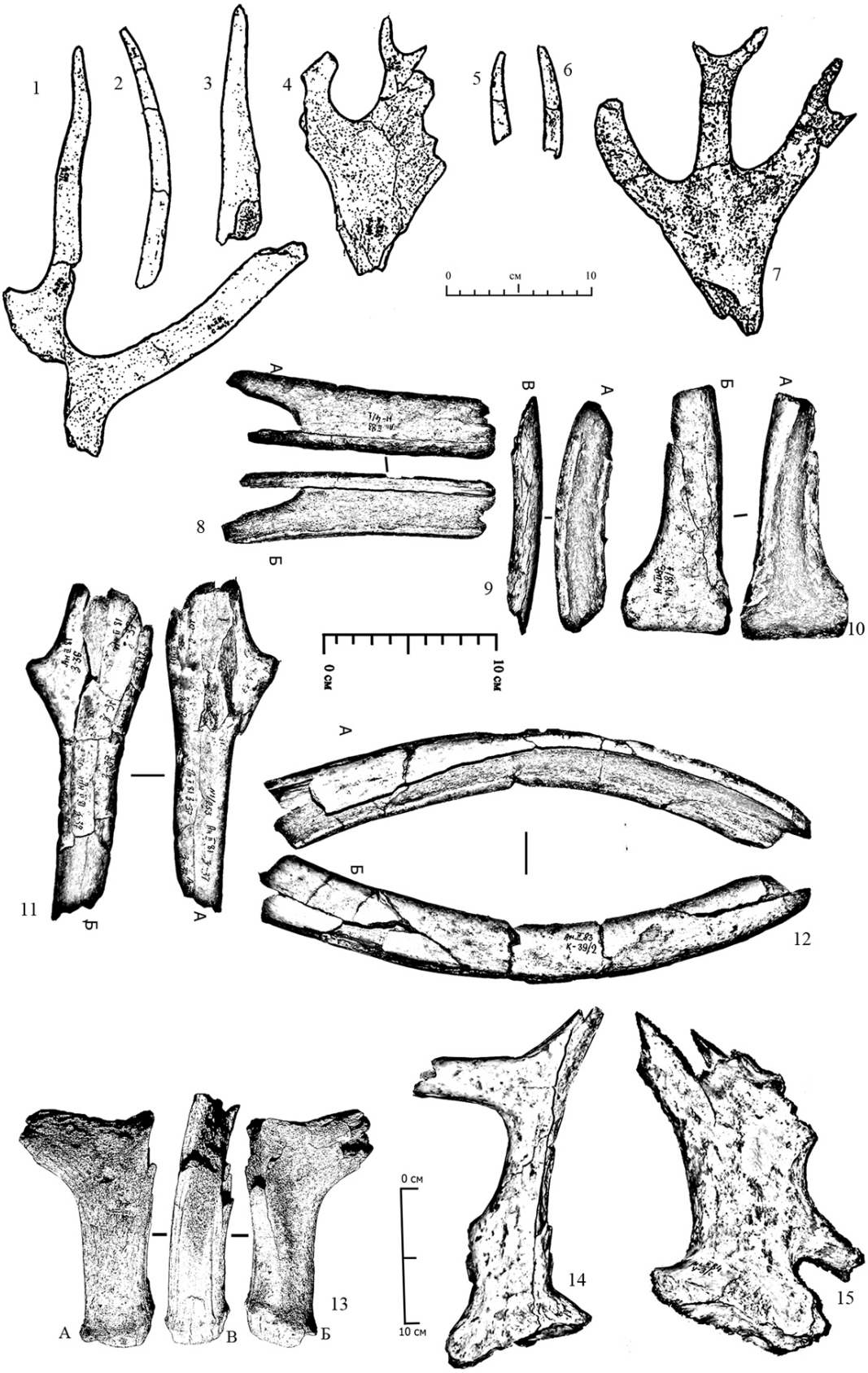

Рис.2. Морфологічні частини рогу північного оленя: 1-7 – кінцеві фрагменти рогу; 8-12 – центральна частина рогової штанги; 13-15 – основа рога («пеньок»).

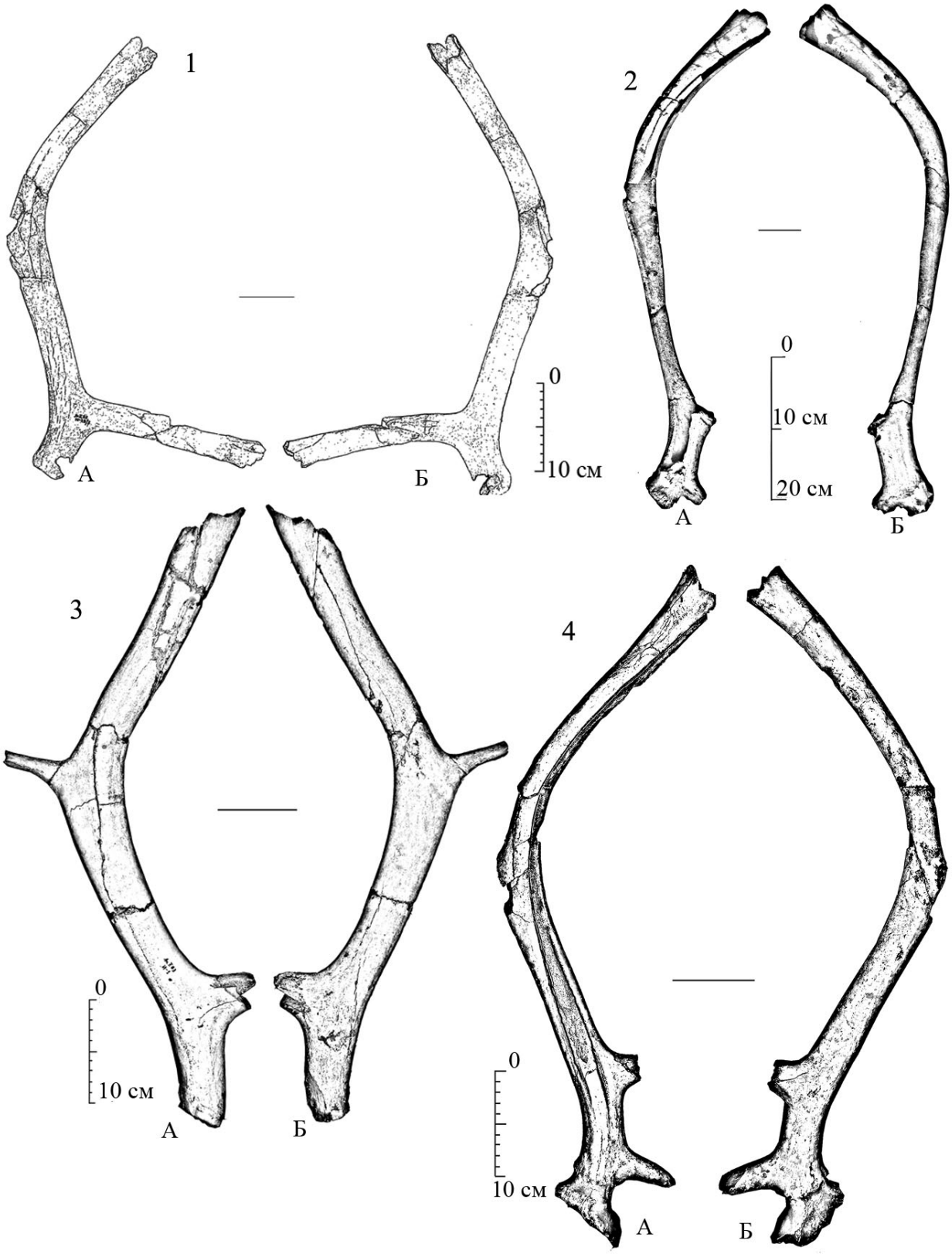

Рис.3. Рогові штанги північного оленя: 1 – ціла рогова штанга; 2, 4 – рогові штанги з пропилами, заготовки для вирізки одного, двох і більше наконечників; 3 – рогова штанга з від членованим надочноямковим відростком (відросток 1-го порядку).

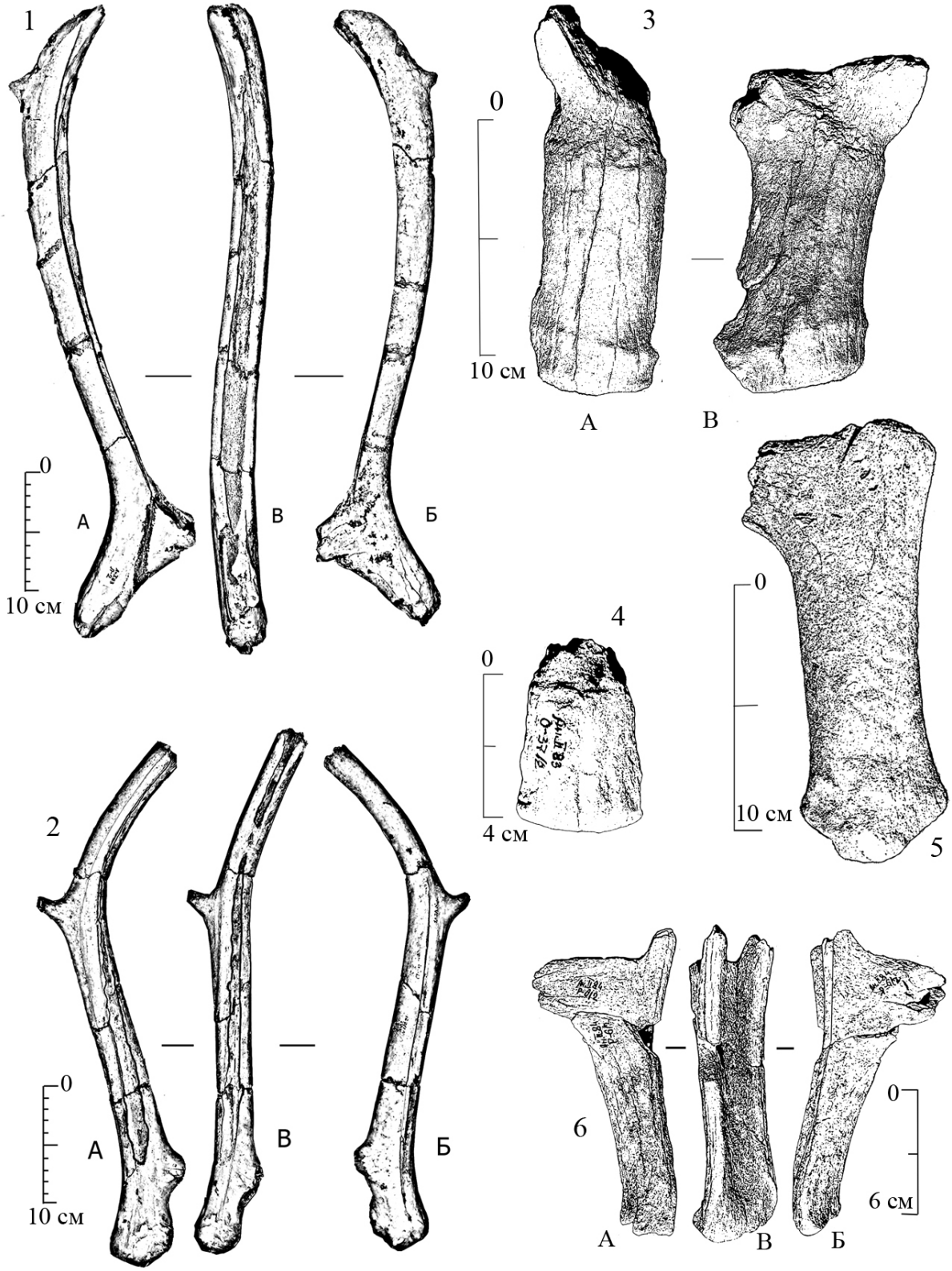

Рис.4. Техніка обробки та відділення фрагментів рогу: 1-2 – рогові штанги з пропилами, заготовки для вирізки одного та двох наконечників (зі збереженням основи рогу); 3-5 – основа рогу з оформленим заглибленням «запланований злам»; 6 – «випадково» відламана основа рогу.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 158-161.

Сніжко І. А.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОЇ ФАУНИ НА ХАРКІВЩИНІ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Snizhko I. A.

THE SITE OF THE PLEISTOCENIOUS FAUNA IN THE KHARKIV REGION: ARCHAEOLOGICAL ASPECT

Серед джерел, що дають можливість вивчати спосіб життя пізньопалеолітичного населення, є категорія пам'яток, які містить інформацію про природне оточення, об'єкти полювання давнього населення тощо, але до виникнення яких людина не мала безпосереднього відношення. Це фауністичні місцезнаходження плейстоценового часу.

На території Харківської області пам'ятки пізнього палеоліту відомі лише на невеликій ділянці вздовж течії Сіверського Дінця від, м. Балаклея до с. Яремівка. Майже всі вони функціонально визначені як майстерні з обробки кременю, і лише на кількох зафіксовані дрібні фрагменти кісток. Для реконструкції природного оточення поселень та способу життя їхніх мешканців необхідне залучення інформації про фауністичні пам'ятки плейстоценового часу даного регіону. До того ж район середньої течії Сіверського Дінця цікавий тим, що в пізньопалеолітичний час тут перетиналися ареали розповсюдження тварин мамонтового та степового фауністичних комплексів.

Перелік фауністичних місцезнаходжень Харківської області наведено у відомій роботі І.Г.Підоплічка «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР» (1956). Доцільно нагадати, які з них віднесено до плейстоценових пам'яток. Біля с. Білий Колодязь Вовчанського району знайдено зуб мамонта *Elephas primigenius*. На лівому березі р.Чепель, поблизу с. Гусарівка Балаклійського району, в алювіальних відкладах знайдено зуб бика *Bos sp.* плейстоценового віку. В м.Ізюм на вул..Пушкінській, 41 знайдено зуби мамонта *Elephas primigenius*; у 1951 р. в околицях цього міста, у проваллі, на глибині 5 м в суглинку знайдено кістки черепа (в тому числі бивні) мамонта *Elephas primigenius*. У яру біля с.Крамарівка Ізюмського району знайдено зуб мамонта *Elephas primigenius*. Біля с.Петрівське Балаклійського району на стоянці разом з мікролітами М.В.Сібільов знайшов зуб молодого мамонта *Elephas primigenius*. На території м.Харків у 1938 р. в урочищі Глибокий Яр, у кар'єрі, на глибині 5-7 м знайдено кістки мамонта *Elephas primigenius*, які залягали у вторинному уложенні в балковому алювії. Також в 1938 р на території Харківського зоологічного саду знайдено уламок плечової кістки, суглобової кістки, хребці (в тому числі чотири хвостових), тазову кістку і уламки бивня мамонта *Elephas primigenius*. Залягали кістки на глибині 1-2 м. Невеликі розкопки на місці знаходження решток мамонта провели працівники Харківського краєзнавчого музею. Біля с. Щурівка Балаклійського району знайдено плечову кістку молодого носорога *Rhinoceros antiquitatis* палеолітичного типу з погризами. В 1938 р. біля с. Яремівка Ізюмського району на глибині 3,5 м у лесоподібному суглинку знайдено рештки первісного зубра *Bison priscus*. Частина з цих кісток зберігається у фондах відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР (Підоплічко 1956, с.133-135).

Краєзнавець і відомий дослідник старожитностей Харківщини та Донеччини М.В.Сібільов наводить наступні дані про фауністичні місцезнаходження. Біля с.Синичине Ізюмського району у верхів'ях яру Киянського він знайшов зуб мамонта (Сибилев И.А/а.ф№13, с.82-83), а навесні 1941 р. провів у цьому місці невеликі розкопки, що дали кілька крем'яних відщепів (Сибилев И.А/ а.ф.№16, с.4-5). Дослідник повідомляє також про наявність кісток викопних тварин у шахті з видобування вохри в с.Суха Кам'янка та випадки знахідки зубів і кісток мамонта в околицях цього села (Сибилев И.А/ а.ф.№15, с.8-10). Від нього ж дізнаємося, що у 1920 р. біля с.Щурівка Балаклійського району, зі стінки яру поблизу слободи Ольховий Ріг під час видобування глини були знайдені нижня щелепа, фрагмент бивня, хребець та фрагмент фаланги мамонта. У 1923 р. експедиція проф. О.С.Федоровського знайшла тут кілька крем'яних відщепів та пластин (Сибилев 1926, с.26).

В «Справочнику по археологии Украины. Харьковская область» (1977) наведено перелік пам'яток, на яких були зафіксовані фауністичні рештки. Біля с.Нижній Салтів Вовчанського району знайдено кістки мамонта. Біля селища Печеніги Печенізького району знайдено кістки викопних тварин. Обидва місцезнаходження О.С.Федоровський пов'язував з відкладами палеолітичного часу (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с.69, 136). І.Ф.Левицький провів дослідження місцезнаходжень кісток викопних тварин біля с.Андріївка Балаклійського району та м.Богодухів (там само, с.37, 51].

На двох останніх об'єктах варто зупинитись детальніше.

Місцезнаходження біля м.Богодухів згадується в деяких публікаціях оглядового характеру як палеолітична пам'ятка, хоча жодних свідчень про участь людини у її формуванні немає. Першоджерелом є публікація автора досліджень І.Ф.Левицького, в якій ідеться про розкопки у 1935-36 рр. на околиці м.Богодухів, біля цегельного заводу фауністичної пам'ятки. У кар'єрі на глибині 5 м в шарі щільного жовтувато-бурого суглинку було виявлено кістки мамонта, носорога, бика та дрібних тварин. Фауністичні рештки знаходились у вимивині завширшки 22 м, простеженої в довжину на 70 м. Показово, що пам'ятка розташована в балці, яка гирлом виходить у заплаву р. Мерла, з правого боку. Автор досліджень чітко й вичерпно описав геологічні умови залягання кісток, зазначивши: «Крем'яних або кістяних знарядь знайдено не було» (Левицький, 1949). Отже, йдеться про фауністичну пам'ятку плейстоценового часу, що виникла внаслідок перевідкладення кісток загиблих тварин річковою течією. Факти, що вказували б на участь людини у формуванні цих відкладів, відсутні.

Місцезнаходження викопних кісток біля с.Андріївка було досліджено І.Ф.Левицьким, та опублікувати результати автор не встиг, хоча ці свідчення доповнюють інформацію про фауністичні пам'ятки плейстоценового часу на Харківщині, тому варті уваги.

2 серпня 1948 р. мешканець с. Андріївка М. І. Бовт привіз до Харківського історичного музею кістки, що були викопані ним під час риття ями для погреба. Обстежити місце знахідки були відряджені І.Ф.Левицький, що на той час був науковим співробітником Інституту археології, та науковий співробітник музею П.Є.Піхур. Роботи тривали 4-10 серпня 1948 р., їх результати були викладені І.Ф.Левицьким у повідомленні, що в друкованому варіанті зберігається в фондах Наукового архіву Інституту археології (Левицький 1948). У відділі археології Харківського історичного музею зберігається лист міліметрівки з оригіналами креслень. На підставі цих двох документів є можливість узагальнити і опублікувати результати досліджень.

За повідомленням І.Ф.Левицького, місце, де були знайдені кісткові рештки, розташоване не відстані 600 м на південь від залізничної станції Шебелинка, на північно-східній околиці с.Андріївка. Садиба М.І.Бовт виходить до невеликої улоговини, яку добре видно в рельєфі низького лівого берега р. Сіверський Донець. Улоговина проходить розширеною частиною тераси, що відкривається до широкої замкненої низини, яка розділяє високий та низький рівні першої надзаплавної тераси. Верхня частина завширшки 1200-1300 м, заввишки 7-8 м, нижня має висоту 4-5 м. Улоговина в низький звуженій частині мала ширину 60-65 м, глибину 0,8 м. Її лівий схил, на якому розташована садиба М.І.Бовт, повільно переходить на рівень першої надзаплавної тераси.

Яму для погреба було викопано поруч із будинком, з північно-західного боку. Її розміри 2,1 х 1,6 м, глибина 2,35 м. Після вилучення кісток в західному куті ями залишилось заглиблення у вигляді підбою, що знижувався порівняно з центром ями на 0,25-0,3 м.

Згідно з повідомленням М.І.Бовт, знахідки розміщувалися в заглибині у наведеному нижче порядку. На захід від центру ями лежала стегнова кістка. Її верхній кінець знаходився на рівні 2,3 м, нижній навскіс спускався до глибини 2,5 м. Ближче до північно-західної стінки ями, безпосередньо під стегновою кісткою знаходились ребра, орієнтовані з північного сходу на південний захід та з південного сходу на північний захід. У їх розміщенні спостерігалася певна симетричність: ребра лежали по 2-3 разом, майже паралельно одне одному. Ребра, що були орієнтовані з південного сходу на північний захід, дистальними кінцями виходили за межі ями. Після їх вилучення було знайдено нижню щелепу. Щоб розкрити її повністю довелося збільшувати підбій. Її гілки проходили вздовж стінок ями, підборіддя звернуто на північний захід. При подовженні підбою з південно-західної сторони щелепи знайдені кістки правого передпліччя та ліві велика і мала гомілкові. Кістки знаходилися в анатомічному порядку з незначним відхиленням від вісі стегна на північ. Відстань між дистальним

кінцем стегнової та проксимальною суглобовою частиною гомілкових кісток становила 20-25 см. Трохи вище та західніше гомілкових кісток знаходилася ліва лопатка мамонта, що лежала внутрішньою стороною догори (рис.1, *2*).

Ребра, як і інші кістки, мали неоднаковий ступінь збереженості. Серед них відмічено 5 правих і 4 лівих, із різних частин грудної клітини. Два правих передніх ребра мали сліди давніх зламів, від одного ребра зберігся верхній кінець, інше було зламане на нижньому кінці. Серед лівих ребер не було жодного цілого. Під час вилучення залишків ребер було знайдено ще кілька уламків ребер, а також фрагмент під'язикової кістки та два фрагменти трубчастих кісток дрібних тварин.

Для визначення умов залягання кісток та встановлення можливого напрямку їх розповсюдження, західніше, впритул до ями, було закладено невеликий розкоп 3 х 2,5 м.

Будова тераси характеризується в межах розкопу наступним розрізом:

1. Чорнозем	0,6 м
2. Сіро-жовтуватий шар підґрунтя (перехідний шар)	0,25 м
3. Лесоподібний суглинок палево-жовтого кольору з поодинокими кротовинами	0,65 м
4. Світлий бурувато-жовтий суглинок з ледь помітною шаруватістю	0,95 м
5. Пісок з прошарками намитого суглинку та лесоподібного супіску	0,5-0,8 м
6. Дрібний пісок з незначним вмістом глинистого домішку (алювій)	0,2 м
7. Буруватий суглинок	

У розрізі ями та розкопу чітко вимальовується схил улоговини, що знижується сходами під кутом 15-20є. В шарі піску (5) помітні контури вимивини, що розширюється за схилом (рис.3). У плані та розрізах (рис.4) були простежені послідовні нашарування, що перекривали схил улоговини та вимивину і відповідали часу її утворення. Нижня частина вимивини замита піском та лесоподібним супіском, верхня та середня заповнені суглинком, що перекриває шар 5. У західній частині вимивини знаходилося невелике заглиблення, утворене стоком води. Його довжина 1,9 м, ширина 1,3 м. Саме в цьому заглибленні були знайдені кісткові рештки. У межах частини заглиблення, що збереглась, на північ та захід від нього, в напрямку вимивини під час розчистки були зафіксовані дрібні фрагменти кісток, що залягали на різних рівнях. Про їх відкладення у різний час свідчать прошарки піску, що розділяють товщу заповнення вимивини.

До початкового періоду заповнення вимивини відноситься суглобова кістка мамонта, що лежала на дні заглиблення, у лінзоподібному прошарку кварцового піску (2,7-2,75 м). Найбільша кількість кісткових решток залягала в середній частині заповнення (2,4-2,52 м). Кістки передпліччя та гомілка мамонта знаходились над пониженою центральною частиною заглиблення і були відділені від дна стерильним прошарком у 22-25 см завтовшки. На цьому ж рівні знаходилась нижня щелепа та проксимальний кінець стегнової кістки мамонта.

У верхній частині заповнення, на глибині 2,36-2,42 м, переважали фрагменти кісток черепа. Лопатка мамонта за своїм положенням відповідала найвищому горизонту заповнення, що перекривав західну та східну частини вимивини (2,27-2,28 м). На рівні цього горизонту навколо заглиблення знайдені дрібні скалки кісток мамонта та гризунів, а також проксимальний кінець розколотої трубчастої кістки бика.

З найпізнішими відкладами схилу улоговини пов'язані знахідки ребер мамонта в нижній частині делювіального суглинку шару 4 (2,15 м та 1,95 м). Розташування останніх відповідає загальному напрямку, в якому відбувалося розмивання та перевідкладення кісткових решток, що спочатку знаходилися на підвищеній частині тераси, біля схилу улоговини.

Виходячи з розміщення та характеру кісткового матеріалу можна вважати, що знайдене в ямі скупчення має зв'язок з більш значним комплексом залишків культурного шару.

Культурний шар, з якого були вимиті кісткові рештки, за складом фауни та стратиграфією, відповідає часу верхнього палеоліту.

Загальна кількість знахідок – 71.

м.Харків, 12.09.1948 р.

Наведений вище текст є перекладом з російської повідомлення І.Ф.Левицького про проведені дослідження, з нашими посиланнями на ілюстрації, скопійовані з оригінального креслення.

Отже, місцезнаходження біля с. Андріївка розташоване на лівому низькому березі р. Сіверський Донець. Скоріш за все, кістки загиблої тварини чи тварин були перевідкладені річковою течією. Свідчень про знаходження артефактів або певну відсортованість кісткового матеріалу немає. Зараз ця територія знаходиться під суцільною забудовою (рис. 9), відомості про ще якісь палеонтологічні чи археологічні знахідки відсутні.

Таким чином, зазначене місцезнаходження плейстоценової фауни є важливим джерелом, що дає можливість висвітлити широке коло питань стосовно природного оточення та способу життя давнього населення. Водночас не можна ототожнювати місця знахідок плейстоценової фауни з археологічними об'єктами палеолітичного часу через різну природу їх виникнення.

ЛІТЕРАТУРА

Левицкий И. Ф. Археологические исследования в Харьковской области в 1948 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України – И.А/ 1948/17. Ф. Експ. №828.

Левицький І. Ф. Сліди палеоліту коло Богодухова. І. Ф. Левицький // Палеоліт і неоліт України. – Том І. – Вип. V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С.289-295.

Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 236 с.

Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. – Вып.2. – Изюм, 1926. – 26 с.

Сибилев Н. В. Дневник 1938-1939 гг. – НА ІА НАНУ – И.А/ а.ф. №13.

Сибилев Н. В. Разведки 1940 г. Дневник. – НА ІА НАНУ – И.А/ а.ф.№15.

Сибилев Н. В. Экскурсии 1941 г. Дневник. – НА ІА НАНУ – И.А/ а.ф.№16.

Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977 – 155 с.

Snizhko I. A.

The site of the pleistocenious fauna in the Kharkiv region: archaeological aspect

The article deals with the sites of the pleistocenious fauna situated in the Kharkiv region. Special attention is given to the sites studied by Levytsky I. F. near the Bohoduhiv town in 1935-36 and the Andriyivka village in 1948. The information concerning the latter is published in full for the first time.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 162-171.

Манько В.О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ КРИМСЬКОГО СВІДЕРУ ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ

Manko V.O.

TO THE QUESTION ABOUT THE CHRONOLOGY OF CRIMEAN SWIDERIAN AND IT'S ORIGIN

У статті наводяться аргументи на користь голоценового віку кримського свідеру та про неможливість його походження від свідеру Польщі й півночі України.

Територія поширення. Основні риси

Кримський свідер є індустрією, яка відома тільки у Гірському Криму. Вперше знахідки свідерських вістер на території Криму стали відомими після досліджень Г.А. Бонч-Осмоловського на стоянці Сюрень 2 (Бонч-Осмоловский 1934). Пізніше цю ж стоянку досліджувала О.А. Векілова (Векилова 1957; 1961; 1966). Найбільш інформативним комплексом свідерської індустрії Криму став комплекс 4 шару стоянки Буран-Кая 3, досліджений О.О. Яневичем (Janevic 1999). Свідерський комплекс відомий також за матеріалами стоянки Су-Ат 3. Окремі знахідки вістер, подібних свідерським, відомі за матеріалами верхніх шарів Мурзак-Коби, майже всіх шарів Фатьма-Коби, 4 шару Шан-Коби, 3 і 2 шарів Шпан-Коби, а також на стоянках Ала-Чук і Буран-Кая навіс.

Свідерська індустрія Криму є унікальним явищем, яке неможливо сплутати ні з яким іншим. Перш за все, її особливістю є техніка розщеплення, орієнтована на отримання пластинчастих заготовок для верболистих вістер. Отримання заготовок відбувалося шляхом розщеплення двоплощинних монофронтальних біповздовжних нуклеусів, які мали, як правило, човноподібні форми (рис.1.1-6). Тильні сторони таких нуклеусів зазвичай оформлювалися поперечними сколами і лише іноді залишалися неоформленими і мали залишки кірки. Розщеплення таких нуклеусів відбувалося за принципом постійного відновлення площадок, що призводило до суттєвого зменшення розмірів нуклеусів. В комплексах кримського свідеру частка подібних нуклеусів доходить до 82%. Інші типи нуклеусів – це одноплощинні підконічні і одноплощинні сплощені підконічні в повздовжньому перетині (рис.1.7). Схоже, що подібні типи нуклеусів ілюструють кінцеву стадію розщеплення біповздовжних нуклеусів, коли оформлення другої площадки стає вже неможливим. Незвичним, як для кримського свідеру, є наявність у комплексі нижнього шару Сюрені одноплощинних олівцеподібних нуклеусів, які більш природними були б для кукрекських комплексів (рис.1.8-9). Про їх роль у свідерських комплексах ми напишемо нижче.

Метою розщеплення, як вже зазначалося, було отримання верболистих пластин, більшість яких за напрямком ударної хвилі на дорсальній поверхні очевидно пов'язані з розщепленням біповздовжних нуклеусів.

Комплекси, пов'язані з мисливським озброєнням, як правило, є найчисленнішими, порівняно з іншими категоріями знарядь. У нижньому шарі Сюрені 2 (Janevic 1999, p.37) їх 47 проти 41 скребка і 19 різців, у 4 шарі Буран-Каї III їх 312 проти 44 скребків і 58 різців. Типологія елементів метального озброєння досить багата. Вістря «свідерського» типу (рис.2.1-6,8-9,11-13,15-17) насправді зовсім не є типологічно уніфікованими. Присутні верболисті вістря з одним краєм, заретушованим повністю або по більшій частині, причому останні мають не заретушованою середню частину краю пластини; другий край заретушований тільки на частині, яка стикується з областю горбка. Описані вістря завжди мають фасетки плаского ретуші на вентральній стороні на проксимальних, а часто і на дистальних частинах. Є також серії вістер, у яких крайова ретуш розташовується симетрично на проксимальних частинах заготовок і ніколи не піднімається вище, ніж на третину краю заготовки. На подібних вістрях зазвичай ретушувалися плаского ретушшю тільки проксимальні частини, причому ретуш часто не утворювала суцільно ретушованого поля. Таким чином, на більшості вістер черешки є ледве наміченими, лише поодинокі екземпляри мали реально виділені ретушшю черешки. Вістря «свідерського» типу супроводжуються й іншими типами вістер: це тронковані пластинки, в тому числі й діагонально тронковані; це вістря з

арочними спинками (федермессер); вістря з конвергентною ретушшю. Перелічені типи, можливо, не вичерпують розмаїття комплексу вістер, адже чимало з них представлено уламками, тому їх неможливо віднести до жодного з описаних типів.

У свідерських комплексах завжди присутні геометричні мікроліти (рис.2.7,10,14). Це, як правило, низькі й середньовисокі трапеції та низькі сегменти. Усі геометричні мікроліти мають аналоги в шан-кобинських комплексах. Їх наявність в усіх без винятку свідерських комплексах свідчить, що кримський свідер і шан-кобинська індустрія розвивалися одночасно.

Більшість скребків – кінцеві на пластинках (рис.1.14-15), в тому числі й подвійні. Є кінцеві віялоподібні скребки на відщепах. Серед різців зустрічаються бічні (рис.1.16), в тому числі білатеральні; двогранні, серед яких є кутові (рис.1.11) і серединні (рис.1.10). Присутні також перфоратори, пластинки та відщепи з ретушшю. В комплексі Су-Ат III присутня траншеподібна сокира. Також відзначимо, що в комплексі Су-Ат III наявні шпанські мікроліти, але чи є вони органічною частиною свідерського комплексу, чи механічною домішкою, встановити неможливо. Враховуючи наявність комплексів, де шпанські мікроліти відсутні, я схиляюся до останнього.

У комплексі нижнього шару Сюрені 2 присутні мікропластини з притупленими краями (рис.1.12-13), перфоратор (рис.2.18).

Слід звернути також увагу на кілька комплексів, у яких вістря, подібні свідерським, присутні у невеликій кількості. Це Фатьма-Коба (3 і 2 шари), Шан-Коба (шар 3) і Мурзак-Коба (шар 3). Особливістю свідероїдних вістер цих комплексів є їх виготовлення на заготовках, знятих з одноплощинних нуклеусів. Тобто, за аналогією з кримським свідером, те явище, яке вони репрезентують, слід було б назвати кримським постсвідером. Така кримська постсвідерська індустрія могла існувати в Криму як окреме явище, досі ще не виявлене. Але міг мати місце такий хід подій, коли окремі речі свідерського комплексу просто продовжували виготовляти після зникнення самої свідерської індустрії носії інших культурних традицій; при цьому такий процес супроводжувався трансформацією традиційних технологій виготовлення вістер.

Таким чином, кримський свідер був суто гірським кримським явищем, яке суттєво відрізняється від всіх без винятку синхронних індустрій, а таким, як ми побачимо, були шан-кобинська, тау-бодракська, шпан-кобинська, кукрекська індустрії, а також мурзак-кобинська і таш-аїрська – на заключному, «постсвідерському, етапі.

Наявні відомості про абсолютну і відносну хронологію

Тільки два свідерських комплекси Криму мають чітку стратиграфію. Це Сюрень II (нижній шар) і Буран-Кая III (шар 4).

Унікальність свідерського шару Сюрені II полягає в тому, що він перекритий шаром шан-кобинської індустрії (Векилова 1961). На жаль, розкопки були проведені таким чином, що свідерські горизонти, які залягали у верхній частині крупних кам'яних плит, були взяті як 1 культурний шар. Не виключено, враховуючи наявність шан-кобинських мікролітів не тільки над свідерським шаром, але й безпосередньо в ньому, більш ретельні дослідження виявили б інтерстратифікацію свідерських и шан-кобинських шарів.

Свідерський комплекс Сюрені II унікальний ще й тим, що містить конічні і олівцеподібні нуклеуси, які не можуть не асоціюватися з кукрекською індустрією. Як здається, такі речі у комплексі Сюрені II є важливим хронологічним репером. Незалежно від того, чи є вказані речі механічними домішками, чи ні, вони знайдені в одному стратиграфічному горизонті, а тому можуть надійно свідчити, що комплекс Сюрені II є не молодшим початку бореалу і не старшим другої половини бореалу. Такий висновок обумовлений визначеними рамками зникнення шан-кобинської (кінець бореалу) і початку розвитку кукрекської індустрії (початок пребореалу).

Комплекс 4 шару Буран-Каї III показує, на відміну від Сюрені II, зворотню послідовність кам'яних індустрій. Тут шан-кобинський шар 5 перекривається свідерськими шарами 4а і 4. На жаль, зараз важко визначити як було насправді. Справа в тому, що в початкових публікаціях О.О. Яневич згадував тільки шар 4, який стосувався свідерського комплексу (Janevic 1999, p.45). Саме так описана позиція свідерського комплексу 1999 року. Те саме ми знаходимо і в рукописі планової теми, закінченої у 2004 році. Але у публікаціях Н.П. Герасименко, погоджених з О.О. Яневичем, з'являється загадковий шар 4а, який, за даними палінології, має бути датований пізнім дріасом (Gerasimenko 2003). При цьому, шар 4, який корелюється з бореалом, пов'язується також з свідерським комплексом. Можливо це й так, але у працях О.О. Яневича ніде не вказується

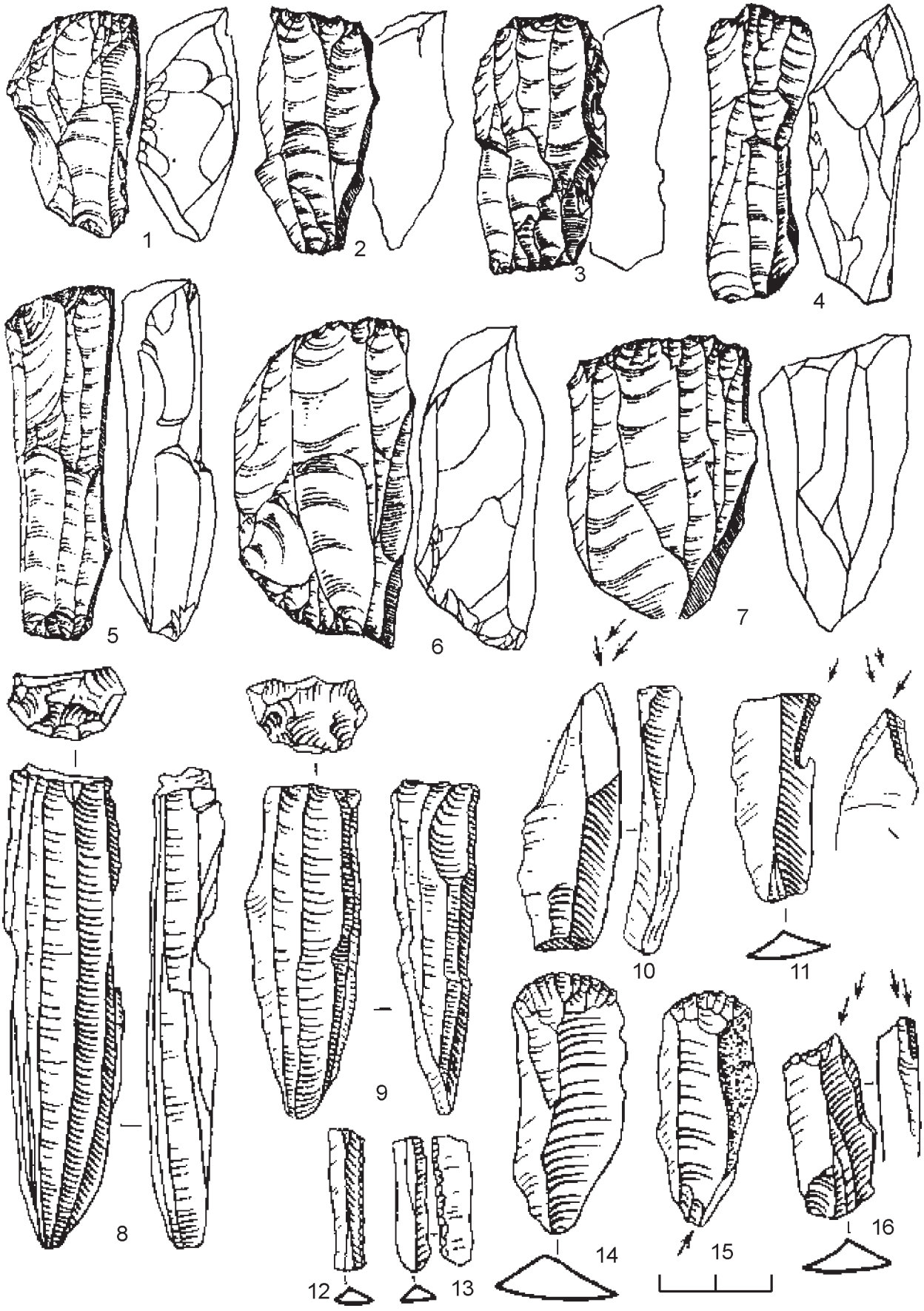

Рис.1. Сюрень II. Свідерський комплекс (за О.О.Яневичем, 1999 і О.А.Векіловою, 1957).

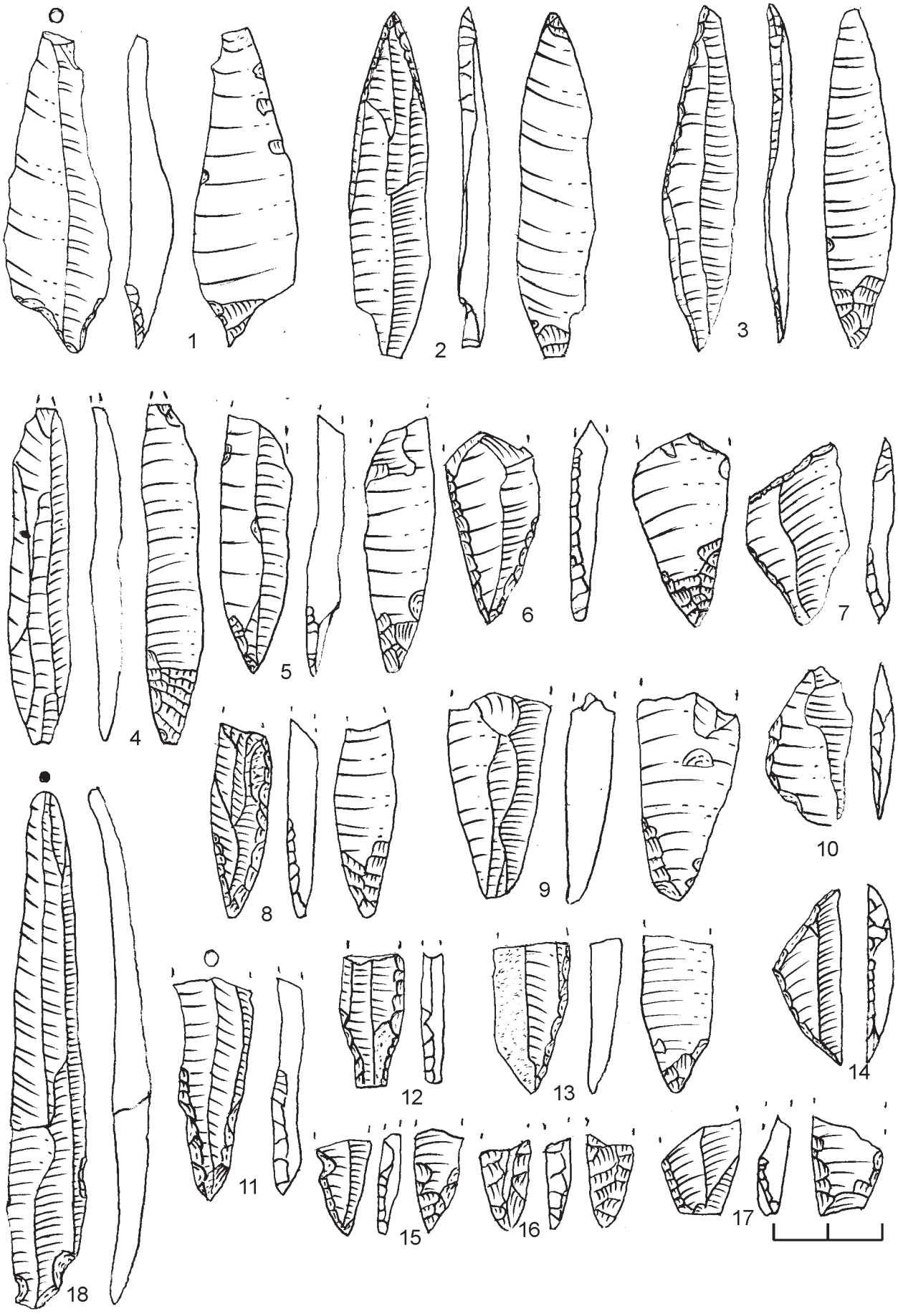

Рис.2. Сюрень II. Свідерський комплекс.

на наявність двох свідерських шарів, шар свідерської індустрії розглядається як монолітний, до того ж такий, що датується пізнім дріасом.

У мене є всі підстави вважати, що таке датування є некоректним і не відповідає дійсності. Я вимушений процитувати О.О. Яневича. «У Буран-Каї 3 свідерський культурний шар потужністю біля 20 см добре представлений під скельним навісом, та на площадці перед ним. Він пов'язаний з літологічним шаром 4, відклади якого складались під навісом з темно-сірого (гумусованого?) глинисто-пісчанистого седименту з високим вмістом середнього та дрібного кутоватого щебеню…» «Яма розкопана лише частково і простягалась далі в нерозкопану карстову порожнину в північній скельній стінці навісу. Вона була викопана в світліших відкладах епіграветських культурних шарів 5-2 та 6-1 і добре простежувалась по темно-темно-сірому заповненню. Яма, безумовно, призначалась не для вогнища, найменші ознаки якого, зокрема вуглисто-зольна домішка та пропечення седименту, відсутні» (Яневич 2004, с.70).

Як ми бачимо, О.О. Яневич чітко фіксує такі факти:

1. Шар зі свідерськими знахідками має сіре забарвлення, що може свідчити про початок процесу гумусації.
2. Яма, впущена з шару, не могла потемніти від попелу. Законсервовані у ямі седименти є навіть більш темними, ніж колір відкладів культурного шару. Можливо, що заповнення ями передавало колір культурного шару під час його утворення, захистивши вміст ями від певних трансформацій, яки могли мати місце у відкладах культурного шару, розташованого ближче до поверхні.

Виходячи з цих висновків, ми можемо констатувати характер культурного шару як такий, що пов'язаний з голоценом, причому з голоценом відносно пізнім. За аналогією з стратиграфією Гроту Скелястого, ми можемо з певністю стверджувати: у період дріасу 3, з яким, скоріше за все, пов'язаний шар III-3-1, ми не спостерігаємо жодних ознак гумусації, потемнення відкладів. Розташована над шаром III-3-1 пачка шарів II з 5 літологічних горизонтів, які можуть датуватися тільки ранньоголоценовим часом, також не має жодних ознак гумусації, фіксується забарвлення від світло-палевого до померанчового. Слід також згадати, що ознаки гумусації відсутні і у свідерському шарі Сюрені II. Виходячи зі сказаного, я вважаю за можливе стверджувати, що комплекс Сюрені II є старшим за комплекс Буран-Каї III, а також, що відклади 4 шару гн можуть бути пізньодріасовими, тобто вони не могли утворитися під час сильного похолодання.

Отже, дати, отримані для свідерського комплексу Буран-Каї III я вважаю сумнівними. Як показано в табл.1, дати часу дріасу 3 отримані і для шан-кобинського, і для свідерського шарів. Близькість датувань дозволяє нам вважати всі без винятку дати такими, що відповідають шан-кобинському шару 5.

На жаль, невдачею закінчилася й спроба датування кісток безпосередньо з ями, яка була дослідженою у свідерському шарі. Обидва зразки виявилися такими, що потрапили до ями з епіграветського шару, давши дати в межах дріасу 1 і старше.

Таким чином, отримані для свідерського шару Буран-Каї III дати вступають у протиріччя з палінологічною колонкою пам'ятки і, відповідно, повинні бути піддані серйозному сумніву.

Як здається, немає інших підстав для датування кримського свідеру часом пізнього дріасу, крім мислення за аналогією. Я маю на увазі традицію співставлення індустрій північного (поліського) свідеру і свідеру кримського. Ця традиція виникає майже з часу першовідкриття свідерської індустрії в Криму (Векилова 1961) і сприймається й зараз як аксіоматична (Залізняк, Яневич 1987). Відповідно, присутнє й яскраво виражене бажання розглядати хронологію двох свідерів як єдину систему.

У той же час, як було сказано, ми не маємо жодних підстав розглядати кримський свідер як плейстоценове явище, жоден із стратифікованих комплексів не дає нам для цього ніяких підстав або, навпаки, дає нам підстави для інших висновків.

Моє враження про те, що традиційне сприйняття віку кримського свідеру є неправильним, посилюється при аналізі тих стратифікованих комплексів, які містять окремі свідерські речі.

Перш за все, ми повинні згадати комплекс 3 шару Шпан-Коби. О.О. Яневич стверджує, що горизонт 2 шару 3 є свідерським. Отримані дати не дозволяють говорити про плейстоценовий вік горизонту, але дають також досить давній вік у межах першої половини пребореалу. Можливо, варто було б говорити про найдавніший з відомих нині свідерських комплексів, але для цього немає

Табл.1. Дати кримських комплексів, пов'язаних з розвитком свідерської індустрії

Пам'ятка, матеріал для датування	Культура	Лаб. №	BP	BC (cal, 1y)
Буран-Кая-3				
Гор.7. Кістка	Свідер	Кі-6268	10730±60	10770-10650
Гор.7. Кістка	Свідер	Кі-6269	10580±60	10625-10459
Гор.13. Кістка	Шан-Коба	Кі-6267	10920±65	
Гор.13. Кістка	Шан-Коба	Кі-6267а	11460±70	11500-11350
Шар 4, гор.3 низ. Кістка	Епігравет (?)	Кі-10393	13450±200	
Шар 4, гор.3а. Кістка	Епігравет (?)	Кі-10394	12900±120	
Шпан-Коба				
Шар 3, гор.2. Кістка.	Свідер *	KIA-3686	9760±60	9048-8984
Шар 3, гор.2. Кістка.	Свідер *	Кі-5824	9890±80	9376-9030
Шар 2, гор.1. Кістка.	Шпан-Коба	KIA-3689	9560±50	8926-8538
Шар 2, гор.3. Кістка.	Шпан-Коба	ГИН-6276	9150±150	8340-8030
Шар 2, гор.4. Кістка.	Шпан-Коба	KIA-3688	9790±50	9046-9014
Шар 2, гор.5. Кістка.	Шпан-Коба	KIA-3687	9730±50	9040-8970
Фатьма-Коба				
Шар 5/6, кістка	Шан-Коба	Кі-10396	8520±150	7745-7355
Шар 5/6, кістка	Шан-Коба	Кі-10395	8770±140	8160-7605
Шан-Коба				
Шар 3. Кістка	Мурзак-Коба	Кі-11082	6520±120	5610-5370
Шар 6.1. Кістка	Шан-Коба	Кі-11085	9910±180	9745-9215
Шар 6.1. Кістка	Шан-Коба	Кі-11086	11260±190	11480-11085

* çà О.О. Яневичем.

жодних підстав. По-перше, комплекс є просто мізерним за числом знахідок. По-друге, в комплексі відсутні нуклеуси взагалі, відповідно – й біполярні, які є надійними маркерами свідерських пам'яток. По-третє, єдиний знайдений уламок «свідерського», за О.О. Яневичем (1993, с.6-16), вістря, таким не є. Не можна не звернути уваги на те, що це «вістря» виготовлене на реберчастому сколі, а не на пластині, сколотій з біполярного нуклеуса. Це є нонсенсом. Слід також відзначити, що фрагментація виробу є такою, що не дозволяє нам ідентифікувати його як вістря. З таким же успіхом це може бути свердло. Останнє є найбільш вірогідним, якщо врахувати, що ретуш з черевця тут не утворює поля і складається з дрібних фасеток, більш притаманних для перфораторів, ніж для дійсних вістер. Таким чином, ми не можемо користуватися і цими датами. Скоріше за все, 2 горизонт шару 3 Шпан-Коби був залишений носіями шан-кобинської індустрії, як і всі інші горизонти цього шару.

Інша річ, коли мова йде про знахідку свідерського вістря у шарі 2 Шпан-Коби (Janevic 1999, p.43). Це вістря має всі ознаки свідерського, виготовлене на пластинчастій заготовці, яка була знятою з біповздовжного нуклеуса, має на черевці справжню «свідерську» лускову ретуш. Більшість дат 2 шару пов'язані з другою половиною пребореалу або навіть з початком бореалу. Це чи не єдиний випадок реального датування свідерської індустрії. У цілому ж, знахідка свідерського наконечника пов'язана з шпан-кобинським культурним шаром, що дозволяє синхронізувати розвиток двох індустрій.

Останній висновок підтверджується матеріалами 4 шару Шан-Коби, який містить одночасно артефакти цілого букету індустрій: шан-кобинської, тау-бодракської, шпан-кобинської, кукрекської і свідерської. Дати для цього шару відсутні, але дати шару 3 є такими, що пов'язують його з атлантикумом, а серед дат шару 6-1 є ранньопребореальна. Відповідно, скоріше за все, шар 4 слід пов'язувати з бореалом.

Бореальну дату має шар 5/6 Фатьма-Коби, де поруч із шан-кобинськими і тау-бодракськими артефактами знайдені й свідерські вістря. Свідерські вістря також знайдені і в 4 шарі Фатьма-Коби, який, скоріше за все, пов'язаний або з кінцем бореалу, або з атлантикумом.

Знахідки вістер «постсвідерського» типу більш докладно буде написано в окремій статті, присвяченій мурзак-кобинській індустрії. Зараз же відзначимо, що знахідки таких вістер

пов'язані виключно з шарами, які датуються атлантичним часом.

Генеза свідерської індустрії і питання хронології

Питання походження кримського свідеру від свідеру північного має величезну історіографію. Але тут я відзначу лише кілька останніх версій.

У 1987 році Л.Л. Залізняк і О.О. Яневич (1987) зробили висновок про походження кримського свідеру від північного. У якості аргументів вони використовували наступні: подібність індустрій, подібність господарства, наявність свідерських пам'яток між двома регіонами. Усі ці аргументи, як на мене, є малопереконливими. Про хронологічну синхронність висновок, як на мене, був передчасним, не мав відповідної аргументації, що вже аналізувалося вище. Подібність господарства є ефемерною, адже полювання на північного оленя у лісовій зоні і полювання на благородного оленя у гірській місцевості не можуть бути подібними. Не дуже переконують і аргументи про наявність свідерських пам'яток між Кримом і Поліссям.

Найпотужнішим аргументом є наявність у Карпатах пам'ятки Скауне зі свідерськими наконечниками (Nicolrescu-Plophor, p.5-34). Допустимо. Але ми не знаємо дати Скауне навіть приблизно. Навіть якщо припустити, що Скауне, в якому присутні і епіграветські риси, дійсно має відношення до поліського свідеру, то виникає питання: яким же був шлях мисливців на північного оленя з Полісся до Криму? Через Північно-Західне Причорномор'я? Тут ми маємо царинківську індустрію, яка є складовою частиною осокорівсько-рогалицької, а також Білолісся, яке пов'язане з шан-кобинською індустрією. Можливо, з Карпат свідерці помандрували на Південний Буг і Дніпро? І це є маловірогідним, оскільки тут нам відомі тільки осокорівсько-рогалицькі і зимівниківські пам'ятки. Немає свідерських пам'яток і у Присивашші, яке обстежене дуже ретельно М.П. Оленковським (Оленковский 1991). Яким же чином ще могли потрапити свідерці до Криму? Моя фантазія вичерпана. Мені здається, що подальші спроби накреслити шляхи міграції північного населення до Криму є приреченими на невдачу. Слід визнати, що ми маємо справу з випадком конвергентного розвитку. Відповідно, ми повинні відмовитися від синхронізації двох індустрій як очевидного факту, який не може бути підданим ревізії.

Для розуміння можливості свідерської міграції в Крим дуже корисно подивитися на область розповсюдження постсвідеру, яка є набагато більшою за площею, ніж площа, яку займали носії свідерської традиції. Розширення зони постсвідеру відбувалося лише в межах лісової зони. Магістральним напрямком при цьому був північний, внаслідок чого постсвідерське населення заселило навіть Кольський півострів. Розповсюдження постсвідеру в степову зону не зафіксовано. Це все характеризує носіїв постсвідерських традицій, прямих нащадків традиційного свідеру, як суспільство, орієнтоване на використання ресурсів лісової зони. Як на мене, їх міграція до Криму є такою ж маловірогідною подією, як міграція в Каракуми чи Сахару. За Л.Л. Залізняком поширення свідерських традицій у Криму (Залізняк 1998, с.138) було пов'язане з переходом частини свідерського населення до полювання на гірський різновид північного оленя. Не буду заперечувати, але чого б, у такому випадку, свідерцям було йти в Крим, де північних оленів не було ні у фінальному плейстоцені, ні, тим більше, в голоцені?

Слід також відзначити, що відомості про необхідність віднесення Скауне до кола свідерських пам'яток – також ненадійні. Свого часу цей комплекс аналізував П.І. Борисковський (Борисковский 1966, с.135-137). За його спостереженнями, провідним типом нуклеусу у Скауне є одноплощинний призматичний. Досить вже цього спостереження, щоб визначити, що комплекс Скауне не є свідерським. Можливо, класичні біповздовжні свідерські нуклеуси просто не були знайдені? Я відкидаю таку думку, адже неможливо не звернути увагу на те, що огранка вістер зі Скауне (рис.3) повністю виключає можливість припущення про те, що для їх виробництва могла застосовуватись свідерська технологія: дуже часто ми тут спостерігаємо наявність безсистемних поперечних сколів. верболисті заготовки повністю відсутні, далеко не всі вістря мають підправку з черевця. Так що ж свідерського у комплексі Скауне? Відповідь очевидна: нічого.

Таким чином, всі посилання на Скауне як на можливий місточок між поліським і кримським свідером є безпідставними.

У 1992 році Д.Ю. Нужний (1992, с.154) написав про абсолютну подібність північного і кримського свідеру. В той же час Д.Ю. Нужний зараз не впевнений що міграція в Крим з Півночі мала місце. Він вважає, що підстав для зворотного висновку – не менше. На жаль, остання думка не знайшла відображення у

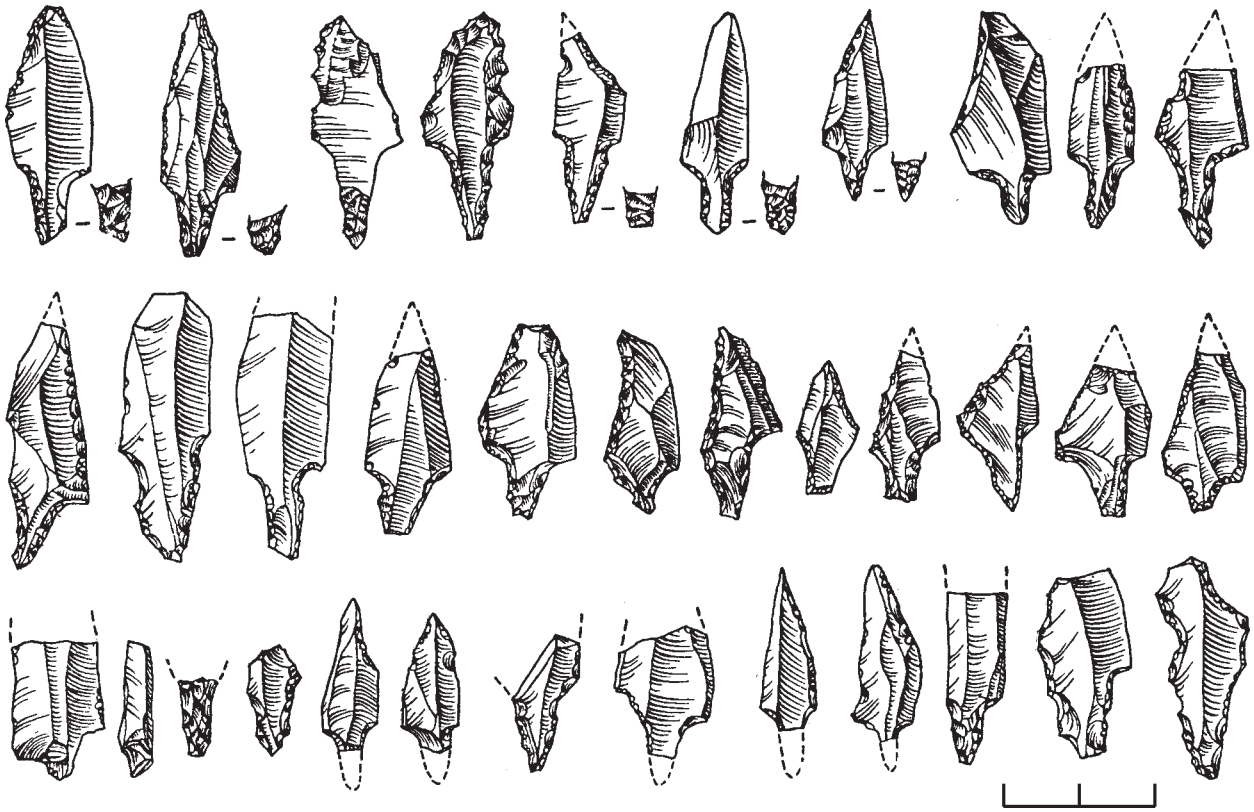

Рис.3. Скауне (за П.І.Борисковським,1966).

публікаціях, була висловленою у приватній розмові. З висновком про цілковиту подібність північного і південного свідеру не можна не погодитись. Але з думками про генетичний зв'язок двох індустрій погодитись можливо лише при наявності доказів про існування двох індустрій в один час. Як я вже показав, такої впевненості у нас нема і не може бути. Якщо хронологія північного свідеру досить чітко визначена в межах пізнього дріасу – початку пребореалу, то з упевненістю можна говорити про існування свідеру лише в межах бореалу. Все це робить ненадійними спроби пов'язати дві подібні індустрії між собою.

В.Ю. Коєн у колективній монографії, присвяченій фінальному палеоліту і мезоліту Криму (Бибиков и др. 1994, с.133-144) також показав, що зв'язок кримського і поліського свідеру є необов'язковим. Тим не менш, запропонована їм теорія страждає невизначеністю. Він пише про два шляхи розвитку культуротворення у період тардигляціалу: середземноморський і північноєвропейський. Виникнення кримського ж свідеру ілюструє третій шлях, який призводив до формування гетерогенних культур. Хиби теорії знаходяться на поверхні. Не вказано, в чому полягає гетерогенність кримського свідеру, а також не вказані витоки такої гетерогенності. Яка індустрія, пов'язана з «північноєвропейським» шляхом розвитку брала участь у створенні кримського свідеру? Свідерська культура Полісся? Навіщо ж тоді було наводити аргументи проти цієї тези? Про середземноморські шляхи витоків свідеру ми можемо тільки здогадуватися: не вказана жодна з таких індустрій.

Водночас, ідея В.Ю. Коєна про середземноморські корені кримського свідеру заслуговує на увагу, адже у регіоні Східного Середземномор'я відомі численні типи індустрій з черешковими вістрями, які розвивалися в проміжок часу від фінального плейстоцену до початку атлантикуму. До кола таких індустрій належать в тому числі й індустрії докерамічного неоліту В (область PPNB) (Мелларт 1982, с.41). У цьому зв'язку ми можемо дослідити історію розвитку таких індустрій і їх можливу кореляцію в часі з розвитком кримського свідеру.

Історична доля кримського свідеру

Усі без винятку індустрії PPNB припинили своє існування на межі бореалу-атланитикуму. На зміну PPNB прийшли або індустрії докерамічного неоліту С (PPNC), або керамічні індустрії ярмук'єн і прехалаф. Не вдаючись у подробиці, зазначу спільну рису цих індустрій – зникнення технології біповздовжного

розщеплення. Звичайно, цей процес не був абсолютним, двоплощинні біповздовжні нуклеуси продовжують зустрічатись аж до епохи бронзи, але їх використання вже ніколи не набувало глобальних масштабів. Дивно, але за інших обставин і в інший спосіб цей процес був повторений і в Криму. Класичне біповздовжне розщеплення зникло, домінуючим стало розщеплення за допомогою відтискних технологій. За цих умов у деяких кримських комплексах збереглися наконечники, інколи подібні наконечникам фінальної PPNB і PPNC. Це явище я називаю «кримським постсвідером». Я вже зазначав, що такі наконечники зустрічаються у верхніх шарах Фатьма-Коби і Шан-Коби, які зазвичай асоціюються з мурзак-кобинською індустрією. У цілому ж, на відміну від Східного Середземномор'я, прямого продовження свідерської індустрії ми не бачимо.

Усе це не означає, що кримський свідер зник абсолютно без сліду. Не виключено, що прямим продовженням свідерської технології розщеплення є система розщеплення індустрії Таш-Аїр. Таш-аїрські нуклеуси розщеплювалися відтискним способом. Тим не менше, система розщеплення залишається цілком свідерською. Нуклеуси залишаються сплощеними, двоплощинними, зняття заготовок нагадує біповздовжне. Єдина відмінність – у послідовності біповздовжного зняття. Якщо свідерські нуклеуси були двополюсними, то у більшості неолітичних біповздовжних нуклеусів Криму і нуклеусів інших культур Східної Європи – переважно перемінна полюсність, тобто поперемінний серійний відтиск пластин з двох площадок. Таких індустрій у Східній Європі досить багато: це, крім індустрій Таш-Аїр, гребениківська, буго-дністровська, матвієвокурганська, платовоставська індустрії, які існували в першій половині атлантикуму. Не зникає ця технологія і в пізньому атлантикумі, коли носії ранніх традицій просунулись далі на північ і обумовили технологію розщеплення тубинської і києво-черкаської культур дніпро-донецької КІО. Не дивно, що вістря, подібні свідерським, знайдені за межами Криму: такі знахідки відомі у Подніпров'ї на стоянках Василівка-Прогон, Гирло Вороної, Шулаїв Острів, Ігрінь 8, Острів Сурський 5 (Nuzhnyi 1999, p.198). Хронологія цих знахідок може бути пов'язаною з часом існування кримського свідеру, але у випадках зі знахідками на Ігрені 8 і Шулаєвиму Острові, здається, ці знахідки слід пов'язувати вже з атлантичним часом, коли кримський свідер вже не існував. Подібний свідерському наконечник знайдений і на Сіверському Дінці на стоянці Рубці (Телегін 1982, с.180).

Таким чином, імпульс кримського свідеру відчувався протягом усього атлантикуму. Все сказане свідчить, з одного боку, про вплив свідеру на процеси неолітизації Східної Європи, а з іншого – дає нам привід для твердження, що свідер Криму продовжував повноцінне існування як мінімум до кінця бореалу.

Висновки

Розвиток кримського свідеру за даними радіовуглецевого аналізу і даних прямої стратиграфії відбувався синхронно з пізніми шан-кобинською і тау-бодрацькою індустріями і майже повністю синхронно з шпан-кобинською і кукрекською індустріями.

Існування кримського свідеру до межі бореалу-атлантикуму обумовило його вплив на формування індустрії Таш-Аїр, а також на формування низки індустрій степової зони України.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. – Одесса: Весть, 1994. – 240 с.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II междунар. конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. –Вып. V. – М.-Л.-Новосибирск: Гос. Научн.-техн. горно-геолого-нефтяное изд-во, 1934.– С. 114–183.

Борисковский П.И. Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии // МИА. – № 126. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 132–137.

Векилова Е.А. Мезолитическая стоянка Сюрень II (раскопки 1954-1955 гг.) // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып.7. – С.7,8.

Векилова Е.А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (стоянка Сюрень II) // КСИА АН СССР. – 1961. – Вып.82. – С.143-149.

Векилова Е.А. К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита // МИА. – 1966. - №126. – С.144-154.

Залізняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. - №60. – 1987. – С.6-16.

Залізняк Л.Л. Передісторія України. X-V тис. до н.е. – Київ: Бібліотека українця, 1998. – 305с.

Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Наука, 1982. – 149с.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 188с.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра/Н. П. Оленковский. – Херсон, 1991. – 202с.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VI тис. до н.е.). – К.: Наукова думка, 1982. – 252с.

Яневич О.О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 3–15.

Яневич О.О. Культурно-історичний розвиток населення Криму доби пізнього палеоліту, мезоліту та неоліту. – Київ: Інститут археології НАН України, 2004. – На правах рукопису.

Gerasimenko N. Vegetational history of Buran-Kaya III // The Middle Paleolithic of Crimea. – ERAUL. – 2003. – 91. – P.65-84.

Nicolãescu-Plofor C.S. Sur la presence du Swiderian en Roumanie // Dacia. – V.5. – P.5-34.

Nuzhnyi D. Technology of projectile points on blades: some aspects of origin and fate // Tanged points cultures in Europe. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska university press, 1999. – P.194-201.

Yanevic A. Das Swiderien der Krim // Tanged points cultures in Europe. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska university press, 1999. – P.36-46.

Manko V.O.

The question about the chronology of Crimean Swiderian and it's origin

The basic sites of Crimean Swiderian are Sjuren II, the Buran-Kaya III (layer 4). Crimean Swiderian is characterised by the technics of flake percussion based on application two-platform naviform cores. The blades which have been chopped off with such cores were used for manufacture tanged points which often had a flat retouch on ventral surface.

The Crimean Swiderian is the industry with the least studied chronology. Usually, by analogy with Swiderian of Poland and Ukrainian Polesye this industry is dated in frameworks Late Drias - Preboreal. However, actually so early age Crimean Swiderian not confirm on stratigrafy data. In a layer of 4 of site Shan-Koba similar pointss are found together with Shpankobian artifacts, on site Sjuren 2 - together with Kukrekian artifacts. The given facts can testify to age within Boreal.

The given circumstance has induced to searches of other analogies of Crimean Swiderian, except its northern analogues. Development of technology of using of naviform cores is known in the region of PPNB, and also for the several industries existing on the eve of addition of this cultural area.

All it allows us to consider region in which developed Crimean Swiderian the most northern part of area of PPNB. As a whole, age Crimean Swiderian is dated by second half of Preboreal - Boreal.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 172-181.

Піструіл І.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ КАТАРЖИНО 1 ТА КАТАРЖИНО 2 НА ОДЕЩИНІ

Pistruil I.V.

THE INVESTIGATION OF STONE AGE SITES OF KATARZHINO I AND KATARZHINO II OF ODESSA REGION

Статтю присвячено дослідженню двох пам'яток, відкритих поблизу с.Червонознам'янка Одеської обл., з мікролітичним крем'яним інвентарем, який має риси гребениківських і кукрекських комплексів, Добута колекція містить також нечисленні дрібні уламки керамічної тари, яка, скоріше за все, синхронна крем'яним виробам.

Улітку 2007 р. автор на чолі групи студентів-практикантів історичного факультету Одеського Національного університету імені І.І.Мечникова проводив археологічні розвідки в Іванівському та Ширяєвському районах Одеської області (Пиструил 2009а, с.65-71). Були обстежені долини рік Малий та Середній Куяльник, які зливаються на території с.Червонознам'янка, а також прилегла до цих водойм балочна система.

Уріз долини р.Малий Куяльник складає близько 100 м. Надзаплавні тераси практично не відбилися в рельєфі. Ліві борти долини річки пологі, плавно переходять у вододіл. Праві крутіші, подекуди стрімкі. Уздовж правого борту тягнеться тераса (по В.І. Красковському – терасоподібний уступ: Красковский 1971, с.172). Ширина тераси варіює від 50 до 200 й більше метрів, при висоті від 10 до 20/40 м (величини визначені візуально). В основі тераси залягають зелені глини з карбонатними стяжіннями або вапняки. Їх перекриває товща лесоподібних суглинків і чорнозему (нерідко відклади лесоподібних суглинків відсутні).

Відклади високої тераси дещо відрізняються від нашарувань низької тераси. Обстеження високої тераси правого берега р.Малий Куяльник показало, що основа тераси (зелені глини з карбонатними стяжіннями чи вапняки) перекрита шаром чорнозему потужністю до 1-1,5/2 м. Лесоподібні суглинки тут практично відсутні, або їх присутність вгадується по забарвленості чорнозему в більш світлий, з жовтуватим відтінком колір у нижній частині відкладів. Потужність лесових відкладів поступово збільшується до вододілу. Очевидно лесові відклади високої тераси зазнавали розмиву і перевідкладалися на нижчі терасові рівні десь на рубежі плейстоцену й голоцену.

Незначна потужність відкладів, що перекривають основу високої тераси на її перегині і прилеглих до нього ділянках шириною до 200 м, певно стала стимулом до влаштування тут численних кар'єрів, які майже суцільним ланцюгом тягнуться від с.Червонознам'янка до с.Поліно-Осипенкове. Ґрунт і вапняковий щебінь із кар'єрів транспортувалися вниз, на побудову залізничної гілки Роздільна – Іванівка та на спорудження відстійників у заплаві р.Малий Куяльник, за 1,5 км на північний захід від с.Червонознам'янка. У 60-70-х рр. Ширяєвський лісгосп з метою убезпечення схилу від зсувів здійснив їх терасування схилів і висадив сосну та акацію.

Розвідками 2007 року на мисах правого берега р.Малий Куяльник зафіксовано 5 пунктів знахідок крем'яного інвентарю (Катаржино 1 – 5). На 4-х місцезнаходженнях виявлена невелика кількість крем'яних виробів (Катаржино 2 – 20 екз., Катаржино 3 – 9 екз., Катаржино 4 – 7 екз., Катаржино 5 – 5 екз.) – нуклеуси, сколи оновлення, відщепи, пластини й мікропластинки, скребачки, відщепи та пластини з ретушшю, трапеція (Пиструил 2009а, с.67-70). У 2007 р. виявити культурні шари шурфуванням мисів не вдалося, однак схожа стратиграфія відкладів на цих мисах (чорнозем, сірий суглинок, нижче – лесоподібний суглинок) і відсутність видимого втручання землерийної техніки в процеси рельєфоутворення передбачають їх існування у відносно не потривоженому стані.

Стоянка Катаржино 1.

Основні роботи в 2007-2010 рр. були зосереджені на стоянці Катаржино 1, обстеження якої дало численний підйомний матеріал. Пункт розташований на мису низької тераси (терасоподібного уступу) правого берега ріки Малий Куяльник, який починається приблизно

за 80 м від нинішнього початку підсипки дамби, вище по течії (рис.1). Мис розташований навпроти устя балки (яру) і утворився внаслідок винесення уламкового матеріалу (конус виносу) з балки, яка має довжину кілька кілометрів і прорізає всі терасові рівні. У місцях найбільшої концентрації археологічного матеріалу були закладені 3 шурфи (1 х 1 м).

Шурф № 1 дав повний профіль відкладів цього мису (розріз по західній стінці): а) чорнозем потужністю до 40 см; б) сірий суглинок – до 20 см; в) лесоподібний суглинок - до 25-30 см; г) глинисті відклади з карбонатними стяжіннями – потужність невідома. Основна маса матеріалу залягала в чорноземі на глибині 15-30 см, хоча окремі знахідки зустрічалися від дернового шару до глибини 70 см. Туди вони потрапляли ходами землерийних тварин.

Шурфи 2 і 3 були прокопані до глибини 30 см і 40 см. На цих рівнях були виявлені плитки вапняку товщиною до 1 см, що залягали практично суцільним шаром (в шурфі 3 вони залягали менш щільно). Над і між цими платками й концентрувалася основна маса знахідок. Не виключено, що конструкція з плиток має штучне походження, і вони були принесені на мис із розташованих неподалік балок та ярів, які місцями розрізають основу терас, оголюючи при потужний шар вапняку (видима потужність іноді досягає 3-х і більше метрів). Шар вапняку не є монолітним, а розшаровується по горизонталі на окремі «блоки» від 1-го до 4-х см товщиною (саме такі блоки й були знайдені в шурфах) (Пиструил 2009б, с. 67-70; 2011, с.1-10).

У 2008-2010 рр. на південь та схід від шурфу 2 був розбитий розкоп площею 40 кв. м (8 х 5 м). Оскільки археологічний матеріал зустрічався починаючи з дернового шару (що свідчить про перевідкладеність матеріалу по вертикалі), розкопки велися умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5-6 см. Розкоп доведено до глибини 60 см: (дерновий шар, 6 мікрогоризонтів зняття і прокопка). Таким чином, пройдено весь чорнозем, горизонт сірих суглинків і верхня частина товщі лесоподібних суглинків жовтуватого кольору. На площі 35 кв. м розчищено розвал вапнякових плиток, які по тріщинах «збираються» в одну велику вапнякову плиту товщиною до 10-20 см, що лежить під кутом 30-35° до горизонталі. Розвал вапнякових плиток «заходить» у західний борт розкопу і в нижні горизонти. Таким чином, присутність вапнякової плити, або плит на даному мису досить чітко пов'язується з природними факторами, які призводили до руйнації верхньої тераси, найвірогідніше, в доісторичні часи. Розмив берега сприяв руйнуванню верхніх терас і спричиняв переміщення різних за розмірами вапнякових плит на нижчі терасові рівні. Люди поселились на мису коли плити вже були практично цілком захоронені лесоподібним суглинком та чорноземом. Надалі ці плити перешкоджали розмиву відкладів, що сприяло збереженню решток людської життєдіяльності in situ.

Основна маса археологічного матеріалу залягала трохи вище плиток вапняку, на глибині 20-30 см від сучасної денної поверхні. Культурний шар дуже потривожений ходами землерийних тварин, що призвело до розпорошення крем'яного інвентарю і фауністичних решток по вертикалі. За всі роки дослідження пам'ятки знайдено 5900 кам'яних виробів та 52 фрагменти кераміки (табл.1; рис.2).

Крем'яний інвентар однотипний в усіх мікрогоризонтах зняття. Первинне розщеплення кременю і виготовлення виробів з вторинною обробкою проходило на території пам'ятки, про що свідчить достатньо велика кількість осколків, сколів оновлення нуклеусів, лусочок і т.п. Техніка розщеплення – призматична. Судячи з вигляду нуклеусів та сколів, для обробки використовувались крем'яні гальки невеликих розмірів (максимум – до 8 см). Найближчі виходи подібного кременю, відомі автору, знаходяться на р. Кучурган, де в піщаних відкладеннях спостерігаються різної потужності прошарки крем'яних гальок. Нуклеуси в основному - одноплощадкові, сплощені, присутні також конічні і циліндричні форми.

Відщепи – найбільш численна категорія крем'яного інвентарю (до 50% від загальної кількості). За розмірами вони розділені на три групи: великі (більше 3-х см), середні (1,5-3 см) і дрібні (менше 1,5 см). До дрібних відщепів додані лусочки – сколи менші 0,5 см. Пластини, друга за чисельністю категорія виробів (більше 37% від загальної кількості колекції пам'ятки), представлені в основному перетинами, дистальними і проксимальними кінцями. Цілі пластини поодинокі. За розмірами (ширина) також розділені на три групи: великі (більше 2-х см), середні (0,9-2 см) і мікропластини (менше 0,9 см). Серед мікропластин виділяється серія виробів (до 20% від загальної кількості мікропластин) шириною 0,3-0,4 см. Виходячи з ширини даних сколів, можна припустити, що вони зняті з олівцеподібних нуклеусів, які в даний

Табл. 1. Катаржино 1. Типологічний склад колекції.

№	Найменування виробу	Кількість	%
1	Розколоті гальки, осколки	109	1,8
2	Нуклеуси 1-площадкові	28	0,5
3	Нуклеуси 2-площадкові	7	0,1
4	Уламок нуклеуса	1	0,02
5	Сколи оновлення	130	2,2
6	Відщепи великі	20	0,3
7	Відщепи середні	405	6,8
8	Відщепи дрібні (лусочки)	2451	41,2
9	Пластини великі	2	0,03
10	Пластини середні	413	6,9
11	Мікропластини	1808	30,4
12	Скребачки	65	1,1
13	Різці	5	0,1
14	Різці атипові	4	0,1
15	Трапеції	41	0,7
16	Вістря, свердла	5	0,1
17	Мікровістря	3	0,1
18	Скребачка-вістря	1	0,02
19	Уламки виробів з вторинною обробкою	6	0,1
20	Пластини та м/пластинки з ретушшю	65	1,1
21	М/пластинки з ретушшю	10	0,2
22	М/пластинки з притупленим краєм	15	0,3
23	Вироби (пластини) з різцевим сколом	23	0,4
24	Пластини і м/пластинки з ретушованою виїмкою	4	0,1
25	Тронковані пластини	7	0,1
26	Відщепи з ретушшю	5	0,1
27	Скалка з ретушшю	1	0,01
28	Пластини з підтескою	12	0,2
29	Відщепи з підтескою	1	0,01
30	Пластини та м/пластинки з ретушшю використання	202	3,4
31	Відщепи з ретушшю використання	32	0,5
32	Фрагменти кераміки	52	0,9
33	Відщеп (пісковик) з ретушшю	5	0,1
34	Відщеп (пісковик)	3	0,05

момент відсутні в колекції крем'яного інвентарю пам'ятки.

В окремі категорії виділені пластини, мікропластини і відщепи з ретушшю використання, які складають до 4% від загальної кількості інвентарю. По краях цих сколів, на дорсальній і/або вентральній поверхнях, зафіксована дрібна регулярна і нерегулярна, різновелика ретуш, яка утворилась в результаті роботи даними предметами.

Вироби з вторинною обробкою складають біля 4% від загальної кількості крем'яного інвентарю. Серед них переважають сколи (в більшості - пластини) з ретушшю. По краях сколів-заготовок нанесена регулярна ретуш по дорсальній та іноді вентральній площині виробу. Можливо, що регулярна ретуш на даних виробах утворилась в результаті довгого і/або інтенсивного їх використання в ході різних виробничих процесів (напр.: скобління, стругання, пиляння і т.п.). В цю групу також включена невелика кількість фрагментів пластин і мікропластин з ретушованими виїмками. Однозначна наявність мікрорізцевої техніки не зафіксовано.

Скребачки займають друге місце серед виробів з вторинною обробкою. Представлені вони, переважно, округлими і підокруглими формами, а також скребачками кінцевого типу на відщепах.

Трапецій та їх уламків (0,7%) майже в два рази менше скребачок. Вони різноманітні за розмірами і технікою виготовлення. У декількох – ретушована верхня основа. Ретушована верхня основа однієї з трапецій робить її схожою на сегмент. Дві трапеції виготовлені за допомогою альтернативної ретуші.

За розмірами (ширина скола-заготовки) серед трапецій можна виділити три групи: 1) низькі – висота менше 1 см, як правило, симетричні, представлені кількома екземплярами; 2) середні – висота 1,1-1,3 см, симетричні або злегка асиметричні переважають; 3) високі - висота 1,6-1,8 см, як правило, симетричні. Трапецій другої групи трохи більше, чим трапецій третьої групи.

Вироби з різцевим сколом (0,4%) виділені по наявності різцевого сколу. Різцеві сколи, відмічені на даних виробах – випадкові, утворились в результаті фрагментації заготовок. В основному тонкий різцевий скол утворювався в момент фрагментації пластин (тип – на куті зламаної пластини). Таким чином, не всі вироби з різцевим сколом являлись різцями.

В колекції присутні три різця – двогранний і два кутових на пластинах.

Невеликою кількістю представлені мікропластини з притупленим краєм і пластини з підтескою (0,3 і 0,2%). Серед мікропластин з притупленим краєм переважають мікропластини (фрагменти) з одним притупленим краєм. Присутні в колекції мікропластини з 2-ма притупленими краями і мікропластини з одним притупленим і одним ретушованим краями. Пластини з підтескою також різноманітні по своєму оформленню. Три вироби можна віднести до вкладишів кукрекського типу. У кількох пластин пласкими сколами підправлена базальна частина виробу. У 4-х знарядь пласкі сколи розташовані на вентральній площині вздовж одного або обох країв заготовки.

Одиничними екземплярами представлені вістря, мікровістря, свердла, а також один комбінований виріб – скребачка-вістря.

Вироби з інших порід каменю представлені відщепами, відщепами з ретушшю, трапецією з пісковику, ковадлами з плиток вапняку, на яких візуально визначаються різного роду забитості, а також відбійники і ретушери з пісковику і вапняку.

Фрагменти ліпної кераміки - невеликих розмірів (до 1 см) і не орнаментовані, присутні в усіх мікрогоризонтах зняття. В зв'язку з невеликими розмірами фрагментів реконструювати типи керамічної тари на даний момент не уявляється можливим. Крім одного фрагменту вінчика, всі інші – уламки стінок. Кераміка досить однотипна – червонуватого і чорного кольору, злегка окатана. В якості отощителя використовувався пісок, товчена мушля і, можливо, рослинні добавки. Крім цього, фрагменти кераміки чорного кольору мають жирний блиск і справляють враження «жирних» на дотик. Зовнішньо, фрагменти кераміки виглядають архаїчно і, найвірогідніше, складають єдиний комплекс з кам'яним інвентарем.

Окрім кам'яного інвентарю, в ході розкопок зібрана велика кількість фауністичних решток, які представлені фрагментами зубів і кісток припустимо крупних копитних тварин, фрагментами панцира черепахи. Фауністичний матеріал сильно фрагментований, деякі кістки - зі слідами перебування у вогні.

Стоянка Катаржино 2.

Пам'ятка розташована на мису низької тераси (терасоподібного уступу) правого берега ріки М. Куяльник, приблизно в 200 м від пункту

Таблиця № 2. Катаржино 2. Типологічний склад колекції.

№	Найменування виробу	Шурф 1	Шурф 2	Шурф 3
1	Осколки	-	-	1
2	Нуклеус 1-площадковий	-	-	1
3	Пренуклеус	-	-	1
4	Сколи оновлення	-	-	2
5	Відщепи середні	6	-	15
6	Відщепи дрібні, лусочки	16	-	47
7	Пластини середні	14	-	24
8	Мікропластини	2	-	24
9	Скребачки	-	8	1
10	М/пластини з ретушшю використання	-	-	1
11	М/вістря с притупленим краєм	-	-	1
12	Пластини з ретушшю	-	-	1
13	Пластини з ретушшю використання	-	-	4
14	Тронковані пластини	3	-	-
15	Відщепи з ретушшю використання	2	-	-
16	Фрагменти кераміки	3	-	5
Всього		**46**	**8**	**128**

Катаржино 1, вище по течії, біля трансформатора. Даний мис розташований навпроти залізничного знака 7/8 22/23 км (рис. 3). В 2007 році, в ході археологічної розвідки під керівництвом автора, в зрізах дороги, що проходить через нижню частину мису, знайдені 20 екз. крем'яних виробів (Пиструил 2009-а, с. 65-71). Культурний шар тоді виявлено не було, але передбачалось, що його рештки могли зберегтись вище по схилу. Мис в теперішній час, практично до самої залізниці повністю заріс деревно-кущовою рослинністю.

В 2008 році, в зв'язку з спробою передати в оренду для сільськогосподарської діяльності 10 га землі в даному районі, було вирішено провести додаткову шурфовку за лінією залізничного полотна.

Шурф №1 (1х1) закладений в 20 м до югу від залізничного полотна між знаками 6/7-7/8 22-го км залізниці Роздільна-Іванівка. Прокопаний на глибину 0,9 м. Відкладення – чорнозем, з 0,7 м поступово набуває жовтуватого відтінку. Археологічний матеріал (кремінь, кістка, кераміка) залягав на глибині 0,5-0,6 м. Судячи по загальному вигляду, крем'яний інвентар ідентичний інвентарю стоянки Катаржино 1. Дрібні фрагменти кераміки за зовнішнім виглядом і складом також ідентичні фрагментам кераміки, знайденим на стоянці Катаржино 1. В шурфі 1 також знайдені 20 дрібних невизначуваних фрагментів кістки.

Шурф 2 (1х1) закладений в 20 м на південь від шурфу 1. Прокопаний до глибини 1 м. Пройдений цілком шар чорнозему, який з глибини 0,8 м плавно переходить в шар жовтих суглинків. На глибині приблизно 0,7-0,8 м були виявлені 8 скребачок (підокруглих і кінцевих на відщепах типів). В порівнянні з матеріалом, одержаним на пам'ятках Катаржино 1 і Катаржино 2 дані скребачки достатньо великі (рис. 4, 1-8), однак виготовлені з кременю, аналогічного кременю з шурфу 1 стоянки Катаржино 2.

Шурф 3 (2х2) закладений в 2-х м на північний схід від шурфу 1. Максимально прокопаний до глибини 0,7 м. До глибини 0,6 м залягав шар чорнозему; з 0,6 м відмічена поява жовтуватого відтінку, який пов'язаний з присутністю в чорноземі лесоподібного суглинку.

Археологічний матеріал залягав, починаючи з дернового шару до глибини 0,5 м, але основна його маса (до 50%) виявлена на глибині 0,3-0,4 м. В шурфі 3 також знайдені 10 невизначуваних фрагментів кістки. В цілому, крем'яний інвентар, одержаний з шурфу 3 аналогічний матеріалу з шурфу 1 стоянки Катаржино 2 і крем'яному інвентарю стоянки Катаржино 1.

Таким чином, в районі с. Червонознам'янка виявлені дві пам'ятки з мікролітичним інвентарем, який має риси гребениковських і кукрекських комплексів. Разом з крем'яним інвентарем в колекції присутня невелика кількість дрібних уламків керамічної тари, яка, за зовнішнім виглядом, синхронна зібраним колекціям крем'яних виробів. У той же час на території Одеської області відомі місцезнаходження з кременем мікролітичного обрису, датовані пізнім мезолітом (тарденуазські пам'ятки) – Орловка, Довжанка, Познанка, Скосарівка та ін. (Борисковский 1964, с. 14-17; Григорьева 1964, с. 20-24; Красковский 1962, с. 133-135; Красковский 1978 і др.), серед колекцій яких фрагменти кераміки відсутні. На розкопаних пам'ятках з мікролітичним гребениківсько-кукрекським типологічним складом колекцій (Мирне, Залізничне), кераміка також відсутня (Станко 1982; Смынтына 2001-2002, с. 452-463). Ця проблема пов'язана з процесами неолітизації Північно-Західного Причорномор'я і потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. Разведки памятников каменного века в Одесской области в 1962 году // КС ОГАМ. – 1964. – С.12-17.

Григорьева Г.В. Новые памятники каменного века в нижнем Поднестровье // КС ОГАМ. - 1964. – С.17-24.

Красковский В.И. Эпипалеолитическое местонахождение Скосаревка // МАСП. - 1962. - Вып.4. - С. 133-135.

Красковский В.И. Памятники мезолитического времени в долине реки Малый Куяльник // МАСП. - 1971. - Вып.7. - С. 172-179.

Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита северо-западного Причерноморья. - К., 1978. - 70 с.

Пиструил И.В. Памятники каменного века среднего течения р.Малый Куяльник// Лукомор'я: археологія, етнологія, історія північно-західного Причорномор'я. – Одеса: Видавничий дім «Паллада», 2009-а. – Вип.3. – С. 65-71.

Пиструил И.В. Стоянка Катаржино 1 и ее место среди памятников позднего каменного века Северно-Западного Причерноморья // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы. Материалы Международной научной конференции посвященной 100-летию Н.Н. Гуриной. – С.-Пб., 2009-б. – С.67-70.

Пиструил И.В. Стоянка Катаржино 1 и проблема идентификации памятников неолита в степях северо-западного Причерноморья // Stratum plus - №2. - 2011. – С.1-10.

Смынтына Е.В. Поселение Зализничное и проблема сложения позднемезолитической культуры в нижнедунайском регионе // Stratum plus - №1. – 2001-2002. – С.452-463.

Станко В.Н. Периодизация памятников мезолита Северного Причерноморья // МАСП. – 1976. - Вып.8. – С.15-21.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982. – 175 с.

Pistruil I.V.

The investigation of Stone Age sites of Katarzhino I and Katarzhino II of Odessa region.

The sites are located on the capes of the right bank of the river Kuyal'nik Minor, 2 km north to v. Chervonoznamenka (Ivanoka district of Odessa region). The investigation of Katarzhino I during 2007-2010 (40 sq.m of excavated area) revealed the vertical shift and re-deposition of cultural layer caused by animal activity (shrews, moles etc.). Flint inventory of the site is typical for Grebeniki and Kukrek complexes. The presence of a small collection of pottery fragments gives the possibility to attribute this complex to Neolithic epoch. The investigation of the site Katarzhino II (5 sq.m of excavated area as the result of sondage) indicates on probable presence of *in situ* cultural layer. The excavated material (including flint implements and pottery) is identical to Katarzhino I archaeological material.

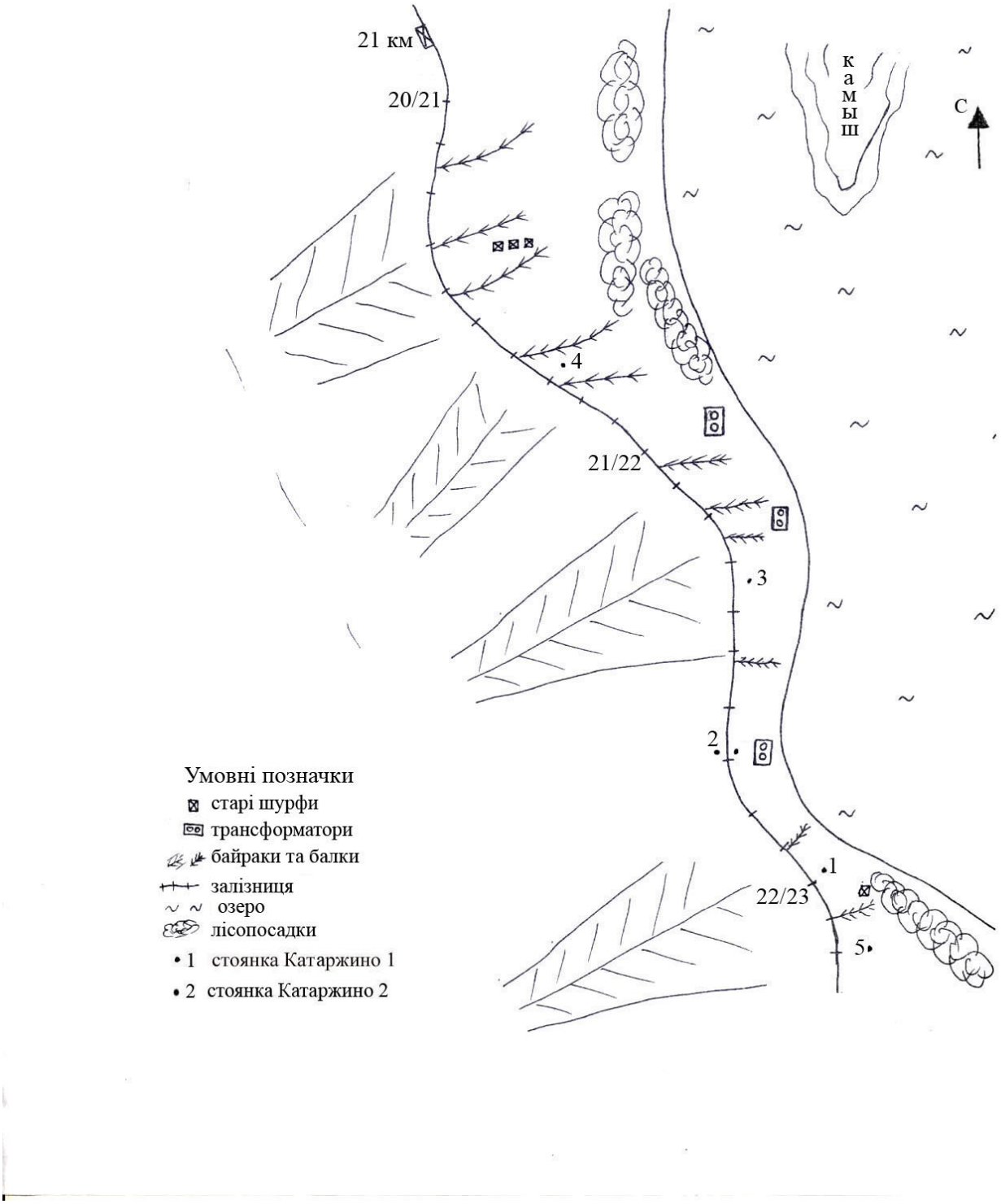

Рис. 1. Схема розташування пам’яток кам’яного віку біля с. Червонознаменка.

Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянки Катаржино 1.

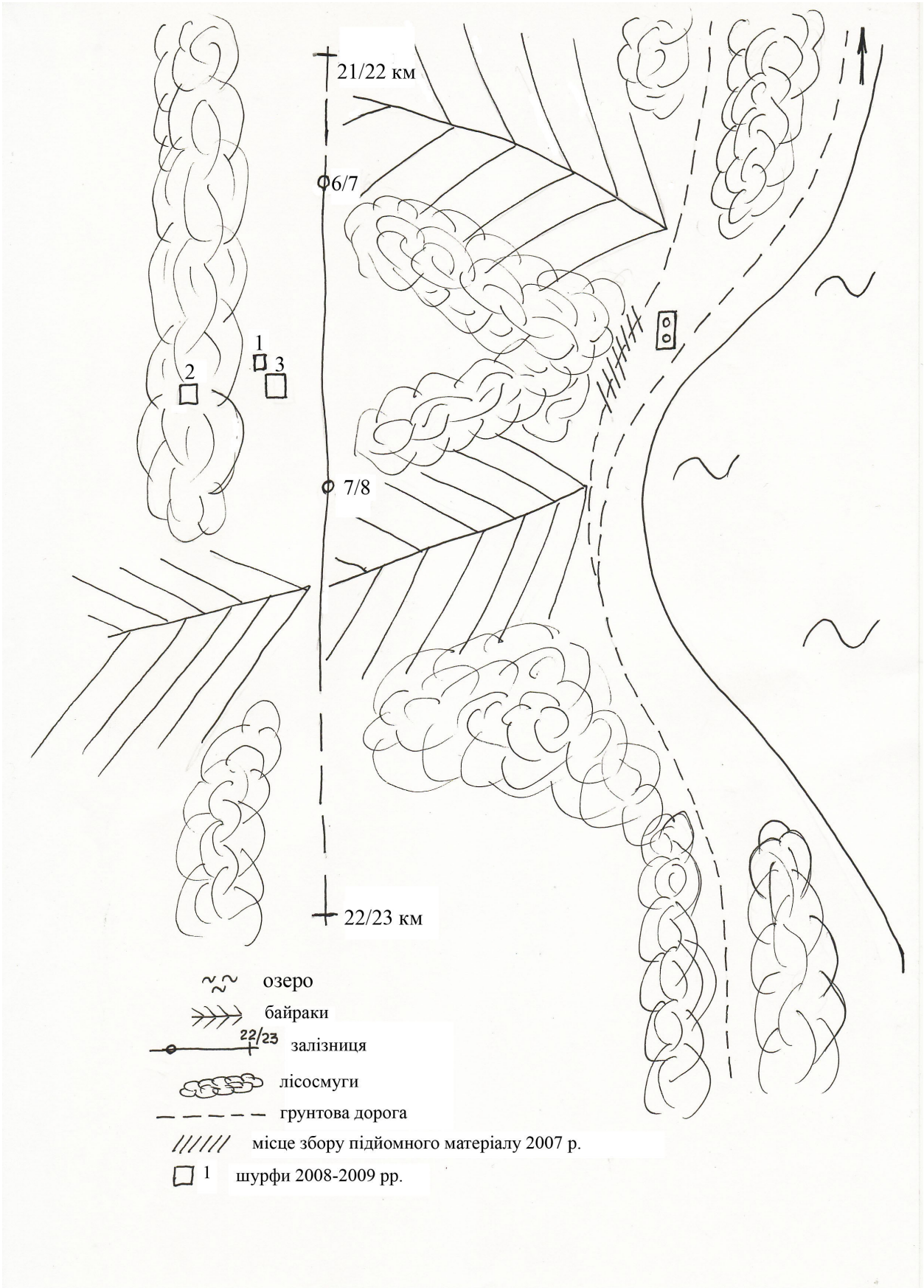

Рис. 3. Схема розташування стоянки Катаржино 2.

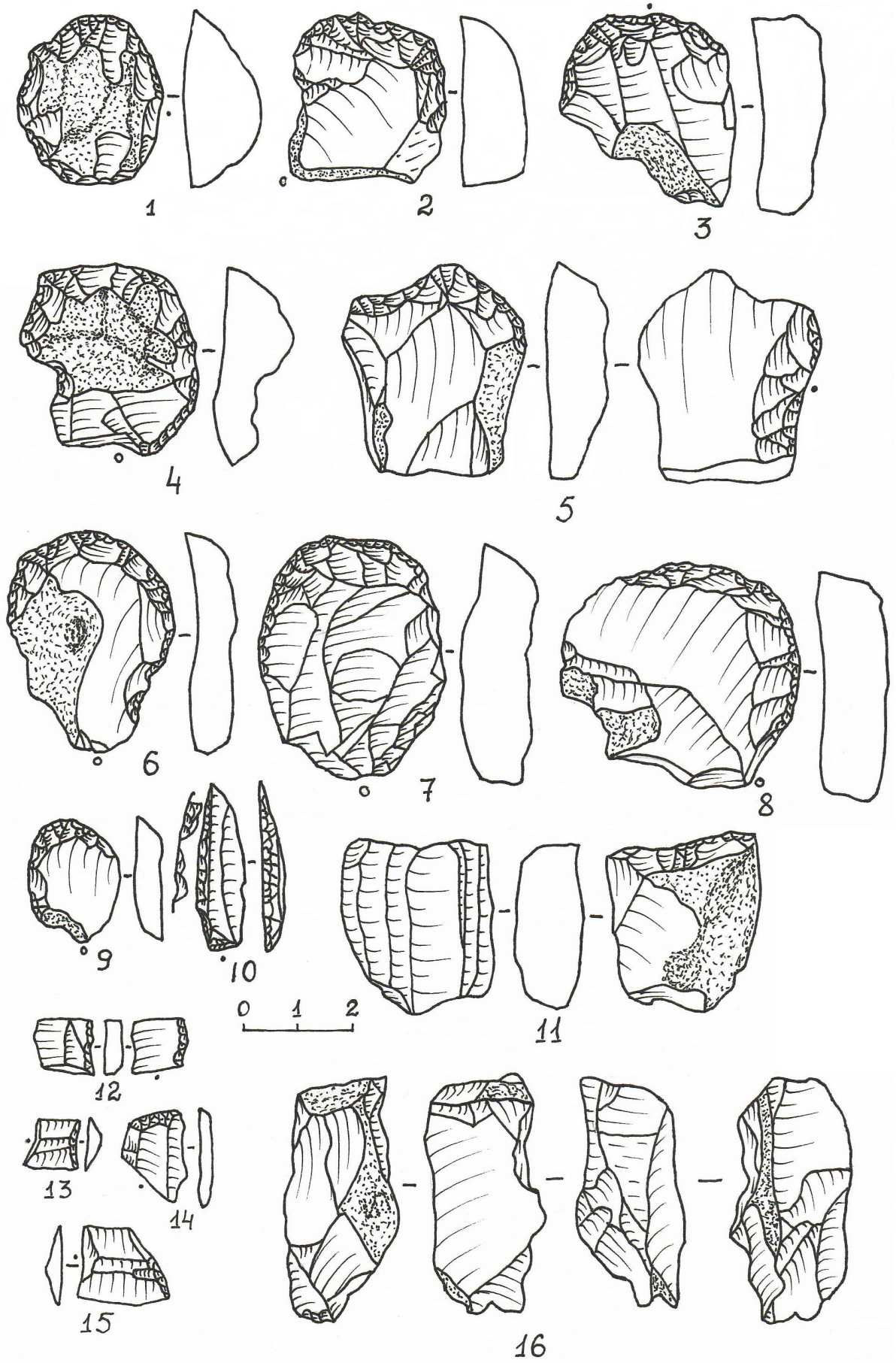

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянки Катаржино 2.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 182-188.

Теліженко С.А.

ПІЗНІЙ МЕЗОЛІТ ЧИ НЕОЛІТ? ДО ПИТАННЯ НЕОЛІТИЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Telizhenko S.A.

THE LATE MESOLITHIC OR NEOLITHIC? TO THE QUESTION OF NEOLITHISATION OF MIDDLE STREAM OF SEVERSKY DONETC RIVER BASIN

Статтю присвячено дослідженню питання неолітизації середньої течії басейну Сіверського Дінця.

Введений в обіг у 1865 році в книзі «Prehistoric Times» Джоном Леббоком термін «неоліт» (Colin Renfrew, Paul Bahn 2004, p.26; Брей, Трамп 1990, с. 174), протягом тривалого часу доповнювався та збагачувався в результаті розвитку наукової думки. Так, наприклад, Гордоном Чайлдом в книзі «Man Makes Himself» (1936) для підкреслення важливості в історії людства переходу від мисливства до осілості та землеробства, були введені визначення «урбаністична революція» та «неолітична революція» (Colin Renfrew, Paul Bahn 2004, p.37). У сучасній західній археології, в якій починаючи з кінця 80-х років XX сторіччя акцентується увага на природничих дослідженнях (насамперед археоботанічних та археозоологічних) (Uzdogan 1997, p.6), термін «неоліт» розглядається переважно як період «дуже повільних всеохоплюючих соціальних змін, які для кожного регіону є різноманітними та унікальними» (Motuzaite Matuzeviciute 2010, p.18-19) і який продовжувався близько 3000 років (M.Zvelebil & K.Zvelebil 1988, p.578). Головними факторами, які вирізняють неолітичну епоху серед інших є «певні зміни в матеріальній культурі та в економічній базі» (Larsson 2007, p.595), а перехід до землеробства відбувався через «зміни в природному середовищі, демографічний тиск, культурний вплив та еволюцію навчання» (Olsson 2003, p.22), «зміни у кліматі та зростання населення» (Bar-Yosef 1998, p.167-168), «зростанні демографічного тиску на природне оточення» (Davis 2005, p.1408) та за наявності так званого «неолітичного пакету», який складається з демографічної дифузії, культурної дифузії та незалежного розвитку землеробства (Larson et al. 2007, p.15276). Останнім часом у західній науці поширилися і генетичні дослідження, результати яких дозволять встановити не тільки місце первинної доместикації але й шляхи її розповсюдження. Наведені приклади далеко не останні і охоплюють лише частку наукової думки, але попри це, більшість поглядів стосовно критеріїв неоліту узагальнюються у висновок про перехід від мобільних та напівосілих груп мисливців-збирачів до осілих *«food-producing»* землеробів, доместикації тварин та виробництва керамічного посуду.

Одним із перших хто звернув увагу на можливість існування відтворювального господарства в середній течії басейну Сіверського Дінця був С.О.Локтюшев. У звітах про дослідження в межах м.Старобільськ Сергій Олександрович висунув припущення, що населення Старобільських пізньонеолітичних стоянок було «мисливсько-збиральницьким і, мабуть, риболовецьким, з зачатками землеробства…» (Локтюшев 1939, с. 428)

Критерії неолітичної епохи та етапність неоліту України були розглянуті вперше В.М.Даниленком. Запропонований цим автором термін «архаїчний неоліт» не набув поширення у вітчизняній науковій літературі. Археозоологічні дослідження фауністичного комплексу з поселення поблизу Кам'яної Могили, проведенні І.Г.Підоплічком, та його кореляція з культурними горизонтами пам'ятки дозволили В.М.Даниленку виділити два періоди у розвитку скотарства, перший із яких пов'язаний з «докерамічними та керамічними шарами» (Даниленко 1969, с.7).

Після проведення археологічних досліджень у басейні Сіверського Дінця експедицією під керівництвом Д.Я.Телегіна (1951, Гирло Осколу 1, 2, Бондариха 2; 1956-57, Олександрія), постало питання про виокремлення нової культури, яка в 1956 році отримала назву дніпро-донецька (Даниленко 1969, с.30). Головною ж ознакою дніпро-донецького неоліту в середній течії басейну Сіверського Дінця вважалася гребінцево-накольчаста кераміка (Телегин 1961, с.34), яка була найбільш наближеною «до посуду

ранніх землеробів» (Телегин 1968, с.166). Жодних інших свідчень про наявність відтворювальних форм господарства не наводилося (там само, с.207-211). Походження дніпро-донецького неоліту Д.Я.Телегін пов'язував з місцевими мезолітичними племенами (волинсько-донецька група) (Телегін 1968, с.34). Пізніше, дніпро-донецька культура переросла в дніпро-донецьку етнокультурну спільноту, одним із локальних варіантів якої стала донецька культура (Телегин, Титова 1998, с.34-35), виділена свого часу О.Я.Брюсовим. Таким чином, ідея про автохтонне походження неоліту у басейні Сіверського Дінця автоматично стала асоціюватися з донецькою культурою. Ідея автохтонності була підтримана О.Ф.Гореліком, який виокремив у межах донецької культури три фази – мезолітичну, ранньонеолітичну та розвинуту неолітичну (Горелик 1986, с.10). Важливо додати, що за матеріалами ранньонеолітичної фази О.Ф.Горелік відзначив співіснування «відмираючої» мікрорізцевої техніки виготовлення вістер яніславицького типу з керамічним комплексом (Горелик 1997, с.34), а характерними рисами неолітизації басейну Сіверського Дінця він назвав наступні фактори: ріст кількості пам'яток, освоєння басейну Сіверського Дінця, перехід до човново-сіткової риболовлі, подальший розвиток мисливства, поява кераміки, однорідність матеріальної культури та виокремлення пам'яток за господарською специфікою (там само, с.36).

Л.Л.Залізняк проблему неолітизації розглядав через призму міграціоністської теорії, за якою новації, притаманні неолітичним культурам південного заходу (або сходу), привносилися мігрантами на місцевий мезолітичний ґрунт. При цьому автор справедливо вказав на існуючі протиріччя, коли один крем'яний комплекс міг супроводжуватися різними керамічними комплексами (Залізняк 2005, с.151-154).

На протиріччях у матеріальній культурі пам'яток донецької культури також зосередив увагу і В.О.Манько, який, на наш погляд, абсолютно вірно відзначив «механічне поєднання під назвою «донецька культура» пам'яток з різним типологічним складом крем'яних комплексів» та поставив під сумнів мезо-неолітичний характер донецької культури (Манько 2006, с.8). У своїй монографії В.О.Манько розглядає неоліт як епоху поширення відтворювальних форм господарства, утворення культурно-історичних областей, які, у свою чергу, виконували функцію «інформаційного простору», в межах якого відбувалося розповсюдження інновацій, характерних для нової епохи (Манько 2006, с.13). У більш розгорнутому вигляді цю тезу подано і в нещодавно опублікованій роботі (Манько 2010, с.229-253). Вважаючи запропоновані висновки автора в цілому досить слушними, не можемо залишити поза увагою те, що він знову піднімає питання коректності аналізу крем'яних комплексів у прив'язці до керамічних комплексів. У підсумку В.О.Манько, в принципі, повторює висновки Л.Л. Залізняка про те, що традиційною формою матеріальної культури слід вважати крем'яний комплекс, а інноваційним (привнесеним) – кераміку (Манько 2010, с.251).

Найбільш докладно критерії неоліту аналізує Н.С.Котова, яка у своїй монографії (2002) розглядає такі аспекти нової епохи, як керамічне виробництво, скотарство та землеробство. Але на відміну від Л.Л. Залізняка та В.О. Манька, вона майже повністю ігнорує такий важливий компонент матеріальної культури неолітичної епохи, як крем'яний комплекс. На думку авторки, процес неолітизації регіону пов'язаний з виникненням керамічного виробництва у першому періоді підперіоду 1а донецької культури (Котова, 2002, с.35). Відомості про скотарство та землеробство наведені в таблицях, і в цьому аспекті привертає увагу інформація про відбиток плівчастого жита на стінці посудини з поселення Серебрянське (розкопки С.М.Санжарова) (Котова 2002, с.107). Ці самі відомості фігурують і в пізнішій спільній праці (Левковская и др. 2003, с.300), що, без сумніву, заслуговує на увагу. Але дивує відсутність даних про те з якого шару походить зразок посудини, у якому контексті її було виявлено, до якого періоду донецької культури вона відноситься та результати яких аналізів дозволяють датувати цю кераміку в таких широких межах 4000-2800 (5850-3650) р. до н.е. (Котова 2002, с.37).

Як уже зазначалося вище, в археології мезоліту-неоліту середньої течії басейну Сіверського Дінця спостерігаються певні протиріччя, викликані невідповідністю деяких крем'яних комплексів «донецької культури», що супроводжуються керамікою. О.Ф.Горелік у цьому жодних протиріч та проблем не вбачає і, більше того, вважає, що ранньонеолітична фаза характеризується наявністю крем'яного комплексу з архаїчними рисами та появою керамічного посуду (Горелик 1997, с.35, рис.2). В.О.Манько, навпаки, вказує на змішаний характер матеріальної культури пам'яток, де

зафіксовані подібні випадки і пропонує власний погляд на розвиток донецької культури (Манько 2006, с.8).

Не заглиблюючись у процеси виділення культур та ґенези культурно-історичних областей, звернемо увагу на те, що вказана проблема повинна мати альтернативне вирішення. Приміром, нікого вже не дивує той факт, що крем'яні комплекси Клішні 2, Зеленої Горниці 1-5, Ольхової 5, Ольхової 2 та інших пам'яток не є гомогенними – на це вказують і самі їх дослідники (Горелик 1995, с.111; Манько 2006, с.21; с.39-40 с.45). Але не можна не помітити й того, що кераміку, яка супроводжує згадані негомогенні крем'яні комплекси, автори намагалися пов'язувати саме з більш «архаїчними» крем'яиими індустріями. Візьмемо, наприклад, керамічний комплекс стоянки Ольхова 5, в якому виділено архаїчну та розвинену групи (Горелик 1995, с.107). Відповідно перша група пов'язується з ранньонеолітичною фазою донецької культури, а розвинена – з пізньонеолітичною (Горелик 1997, с.35, рис.2). Приводом для подібного розподілу керамічного комплексу стали незначні відмінності в технології виготовлення посуду та їх планіграфічна віддаленість, хоча всі фрагменти посуду були зафіксовані в одному літологічному шарі та в одному горизонті. Очевидно, що комплекс було розділено штучно**.** При цьому в крем'яній індустрії «у порівнянні з мезолітом, зміни мало помітні – відмирає «мікрорізцева» техніка у виготовленні яніславицьких вістер, збільшуються розміри пластинчастих заготовок, рубальних знарядь, поширюється полога ретуш в обробці пластин, скребків и пласка – в оформленні трапецій» (Горелик 1997, с.34). Таким чином, О.Ф.Горелік був за крок від висновку про неможливість співіснування в одному комплексі яниславицьких вістер із керамікою та трапеціями з пласкою ретушшю, що заходить на поверхню.

Якщо звернутися до матеріалів першого етапу донецької культури, який, на думку В.О.Манька, датується другою половиною 7 тис. до н.е., то одразу виникає питання: як така давня кераміка (виявлена, наприклад, на стоянці Клішня 2) знаходить майже стовідсоткові аналогії в керамічному комплексі пам'ятки тубинської (за В.О.Маньком) культури другого етапу Туба 2, яка датується останньою чвертю 6 тис. до н.е.? Гадаємо, аналіз матеріальної культури Клішні 2 має бути більш стриманим та критичним. Не можна обійти увагою й те, за яким принципом кераміка зі стоянки Велика Перерва 1 була також віднесена до першого етапу ДК (Манько 2006, с.38) – адже жодних посилань на склад крем'яного комплексу, та й взагалі характеристики пам'ятки у монографії нема.

Керамічний комплекс стоянки другого етапу донецької культури Зелена Горниця 1, представлений однією гостродонною посудиною та ще двома уламками від інших посудин, супроводжується трапеціями та вістрям, виготовленими із застосуванням мікрорізцевої техніки, а також пізніми трапеціями зі струганою спинкою. В.О.Манько звертає увагу на те, що в крем'яному комплексі пам'ятки були виявлені й трапеції зі струганими спинками, які він, абсолютно справедливо відніс до більш пізнього часу (там само, с.41). Разом з тим, кераміку, виявлену на цій стоянці, автор не спромігся віднести до більш пізнього часу.

Фактори, які спонукали вітчизняних дослідників співвіднести керамічний посуд з ранніми комплексами метального оснащення, мало чим відрізняються один від одного, але виглядають вони, на наш погляд, непереконливо. Не можна не відзначити, що посуд, подібний до кераміки як першого, так і другого (за В.О.Маньком) етапів донецької культури, масово представлений у керамічному комплексі групи 1 пам'ятки Туба 2 (другий етап тубинської культури (там само, с.66), середній керамічний етап, матвієвокурганської культури (Манько 2010, с.246, рис.3.2,3), у той час як комплекс мікролітів цієї ж пам'ятки характеризується трапеціями з ретушшю, «яка заходить на спинку, трапеціями з круторетушованими сторонами та трапеціями зі «струганою» спинкою» (Манько 2006, с.53).

Траплялося, що кераміка відносилася до раннього неоліту, як у прикладі з посудом із Великої Перерви. Нагадаємо, що згаданий посуд пов'язується з першим етапом донецької культури, (Манько 2006, с.38). Керамічний комплекс стоянки другого етапу донецької культури Зелена Горниця-1, представлений однією гостродонною посудиною та ще двома уламками від інших посудин, супроводжується трапеціями та вістрям, виготовленими із застосуванням мікрорізцевої техніки, а також пізніми трапеціями зі струганою спинкою. Фактори які спонукали вітчизняних дослідників до співвіднесення керамічного посуду з ранніми комплексами метального оснащення мало чим відрізняються один від одного, але виглядають вони, на наш погляд, непереконливо. Не можна

не відзначити, що посуд подібний до кераміки як першого, так і другого (за В.О.Маньком) етапів донецької культури, масово представлений у керамічному комплексі групи 1 пам'ятки Туба 2 (матвієвокурганська культура, середній керамічний етап) (Манько 2006, с.223, рис.103.*1*), тоді як комплекс мікролітів цієї ж пам'ятки характеризується трапеціями з ретушшю, «яка заходить на спинку, трапеціями з круторетушованими сторонами та трапеціями зі «струганою» спинкою» (Манько 2006, с.53). Цей факт В.О.Манько пояснює засвоєнням кількома носіями традиційних культур «інновацію з одного джерела» (у даному конкретному випадку мова йшла про донецькі та матвієвокурганські культури) (Манько 2010, с.242).

Який ж інший шлях можна знайти до пояснення цього феномену? На нашу думку, коли йдеться про співіснування ранніх крем'яних комплексів з керамікою, то це свідчить лише про змішаний характер різночасових матеріалів, виявлених у межах однієї пам'ятки (стоянки, поселення). Очевидно, що мусить бути більш критичний підхід до археологічних артефактів стоянок, пов'язаних із піщаними надзаплавними терасами – адже загальний аналіз матеріалів з перевідкладених комплексів може призвести тільки до некоректних висновків, які надалі будуть тільки доповнюватися та уточнюватися, все більше віддаляючи дослідників від вірної інтерпретації.

У ході подальшого аналізу матеріалів пам'яток лівобережжя Сіверського Дінця постає питання можливості існування відтворювальних форм господарства у межах донецької культури. Припустимо, що така інновація, як кераміка дійсно відсутня в комплексах донецької культури (одразу спадає на думку, чи можуть такі комплекси розглядатися в межах неолітичної епохи?) Враховуючи зазначений вище змішаний характер крем'яних комплексів, що супроводжуються керамікою, а також зважаючи на відсутність доказів суттєвих змін в економічній базі стоянок середньої течії басейну Сіверського Дінця, залишимо дане питання без відповіді, оскільки вона є очевидною. У цьому випадку виникає нова проблема – з якою пам'яткою, культурою або з яким періодом слід пов'язувати первинні ознаки процесу неолітизації в сіверськодонецькому регіоні? За попередніми спостереженнями, які ґрунтуються на останніх дослідженнях на лівобережжі Сіверського Дінця, можна зробити припущення, що після зникнення пам'яток із крем'яною індустрією притаманною донецькій мезолітичній культурі з'являється абсолютно інше культурне утворення, представники якого вели свою господарську діяльність фактично в тій же природній ніші, хоча не виключено, що обидві групи населення могли деякий час і співіснувати.

Нове культурне утворення пов'язується з традиціями матвієвокурганської культури, вузловими пам'ятками якої є стоянки Матвіїв Курган 1, 2 та Роздорська 2, які датуються в межах другої-третьої чверті сьомого тис. до н.е. Однією з пам'яток цієї культури на лівобережжі Сіверського Дінця є Туба 5 (Теліженко 2005), матеріальна культура та специфіка господарської діяльності якої подібні до Роздорської 2 (Цыбрий 2008), але має важливі відмінності від пам'ятки, яка дала назву культурі. Аналіз крем'яного комплексу, виробів з кісток, фауністичного комплексу (готується до друку), дає підстави стверджувати, що характер господарства, яким займалося населення Туби-5, за суттю був мезолітичним.

Стоянка розташована на піщаній терасі і належала напівосілим мисливцям-збирачам, які не знали керамічного посуду, не займалися землеробством і не були знайомі з розведенням домашніх тварин. Єдина коричневоглиняна ліпна посудина, орнаментована діагонально прокресленими лініями у сполученні з відбитками накольчастого штампу, фрагменти якої були виявлені в різних горизонтах стоянки, у тому числі і в черепашкових скупченнях (тема для окремої публікації), за технологією виготовлення та орнаментацією подібна кераміці зі стоянок басейну Сіверського Дінця – Туба 2, Вільхова 2, Зелена Горниця 1, 5, Клішня 2, Зелена Горниця 5, Новоселівка 1, 2, Кайдащино 8 та ін. Цю посудину, без сумніву, слід розглядати в одному комплексі з кількома трапеціями зі струганими спинками, які також були виявлені на даній стоянці, переважно у верхніх шарах і навіть у черепашкових скупченнях (привід для окремого наукового дослідження).

Перші ж свідчення керамічного виробництва в басейні Сіверського Дінця, безперечно, пов'язуються з матеріалами ранньонеолітичної пам'ятки Старобільськ 1, яка за радіовуглецевими аналізами фрагментів кераміки датується першою чвертю 6-го тис. до н.е (Манько, Телиженко 2002, с.12). Під час останніх досліджень (у 2007 році), в ранньонеолітичному горизонті було зафіксовано 11 вогнищ, навколо яких концентрувалася основна маса знахідок – кістки тварин, крем'яні вироби, кераміка. Для

встановлення наявності/відсутності археоботанічних свідчень землеробства з 1704 літрів промитого ґрунту було відібрано 37 зразків. Результати лабораторних досліджень не дають нам жодних підстав вважати, що на даному поселенні було розвинуте землеробство (Мотузайте Матузевичуте, Телиженко 2009, с.145). З зазначеного можна зробити висновок, що Старобільськ 1 є унікальною пам'яткою, де чітко простежується змішана мезо-неолітична форма господарства, у якому відсутні ознаки землеробства, але розвинуте керамічне виробництво, що підтверджує висновки Л.Л.Залізняка та В.О.Манька про поширення інновацій (кераміки) в матеріальній культурі окремих пізньомезолітичних пам'яток. На жаль, фауністичний комплекс Старобільська 1 повністю не проаналізований і тому не може бути коректно використаний в даній роботі. Дані ж по фауністичному комплексу, наведені Ю.Г.Гуріним у монографії (Гурин 1998, с.153), здається, потребують додаткових досліджень.

Нижче за течією, за 3 км на південь від Старобільська 1 розташована багатошарова пам'ятка Новоселівка 3, яка досліджується протягом 4 років. Пізньонеолітичний шар пам'ятки, за попередніми даними, датується кінцем 6-го – початком 5-го тис. до н.е. Підставою для подібних припущень являються серійно представлені трапеції зі струганою спинкою, а також керамічний комплекс, який знаходить деякі аналогії в Тубі 2. У результаті флотації ґрунту (1060 літрів) було отримано 13 зразків, лабораторний аналіз яких також не підтвердив наявність ознак землеробства на даному етапі неолітичної епохи (Мотузайте Матузевичуте, Телиженко 2009, с. 145).

Таким чином, навіть наявність керамічного посуду в матеріальній культурі пам'яток першої чверті – кінця 6-го тис. до н.е. не є ознакою кардинальних змін в економіці. У цьому сенсі абсолютно вірною видається думка тих західних та вітчизняних спеціалістів, котрі вважають, що неоліт – це тривалий процес змін в економічній базі та матеріальній культурі, який не має певної суми ознак, оскільки даний процес не завжди проходив в однакових кліматичних та демографічних умовах. Яскравим прикладом переходу до осілості та зростання населення може слугувати виникнення крупних поселень на кшталт Матвієва Кургану 1, 2 або Роздорської 2, а на більш пізніх етапах – Старобільська 1 та Новоселівки 1, 2, 3.

З усього викладеного вище можна зробити наступні висновки.

1. Крем'яні комплекси ранньонеолітичної фази донецької культури (за О.Ф.Гореліком), першого-другого етапів донецької культури (за В.О.Маньком) або першого періоду, підперіоду 1а донецької культури дніпро-донецької культурно-історичної області (за Н.С.Котовою) не супроводжуються керамікою, оскільки остання має більш пізнє походження. Наявність же кераміки та крем'яних виробів «раннього або архаїчного» вигляду слід розглядати як результат змішаності кількох різночасових культурних шарів. «Піщана стратиграфія» майже всіх пам'яток лівобережжя не дає жодних підстав для коректних висновків. Навіть така, здавалося б, унікальна ситуація, яку зафіксовано на стоянці Зелена Горниця 6, де разом із нечисленним крем'яним комплексом мезолітичного вигляду виявлено гостродонну посудину, потребує якщо не перегляду, то проведення додаткових досліджень. Мабуть для вирішення цієї проблеми головну увагу слід зосередити на пам'ятках, розташованих в умовах, які не пов'язані з піщаними відкладами, – на кшталт хутора Шевченка (Горелик 1987).

2. У межах фінального мезоліту слід розглядати пам'ятки матвієвокурганської культури, одна з яких – Туба 5. Матеріали стоянки свідчать про те, що її населення займалося полюванням та збиральництвом. Про економіку іншої, найцікавішої пам'ятки цієї культури – Роздорської 2 на даний момент маємо досить суперечливе уявлення, оскільки ознаки землеробства та виробництва кераміки там відсутні, а статистичні дані по великій рогатій худобі свідчать про наявність скотарства. У будь якому разі матеріали даної пам'ятки заслуговують на більш ретельні природничі дослідження. Водночас не виключаємо, що специфіка господарської діяльності Роздорської 2 та Туби 5, яка досить суттєво відрізняється від господарства населення Матвієва Кургану 1, 2, пояснюється особливостями їх розташування поблизу великих водних артерій.

3. Процес неолітизації середньої течії басейну Сіверського Дінця уперше фіксується в першій чверті 6-го тис. до н.е. За відсутності будь-яких ознак землеробства тут виникає керамічне виробництво, ознаки якого масово представлені на багатошаровій пам'ятці Старобільськ 1. У більш широких проявах воно фіксується пізніше, в останній чверті 6-го тис. до н.е. (Новоселівка 1,

2, 3, Туба 2). Питання наявності чи відсутності скотарства у зазначений період потребує додаткових досліджень.

Очевидно, що висловлені вище припущення носять дискусійний характер. Передбачаючи можливі критичні зауваження, дуже хотілося б вірити в те, що вони будуть ґрунтуватися на чітких та прозорих аргументах, підкріплених результатами нових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

Горелик А.Ф. Новые мезолитические памятники с янославицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА. – 1987. – №3. – С.146-159.

Горелик А.Ф., Выборный Ю.В. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой // Археологический альманах. – №4. – Донецк, 1995. – С. 105-124.

Горелик А.Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцовья. – Луганск: Изд-во «Осирис», 1997. – С. 32-37.

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. – Луганск: Осирис, 1998. – 160 с.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 260 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Левковская Г.М., Тимофеев В.И., Степанов Ю.В., Боголюбова А.Н., Котова Н.С., Ларина О.В., Волонтир Н.Н., Климанов В.А. О неолитическом земледелии на Западе Евразийской степной зоны (по результатам новых исследований на Украине и в Молдавии и материалам археолого-палеоботанико-палинологического банка данных) //Неолит-энеолит Юга и неолит Севера Восточной Европы (новые материалы, исследования, проблемы неолитизации регионов). – СПб: ИИМК РАН, 2003. – С. 298-314.

Локтюшев С.А. Отчет об археологических раскопках в окрестностях г.Старобельска от 26/X-2/XI-1939 г. // Краєзнавчі записки. Випуск V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). Наукова збірка / Автор-упорядник І.М. Ключнєва. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. – 480 с.

Манько В.А., Телиженко С.А. Мезолит, неолит и энеолит Подонечья: Каталог радиокарбонных дат. – Луганск: Шлях, 2002. – 40 с.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Манько В.О. Проблеми дослідження неоліту в Україні // Кам'яна доба України. – Вип.13. – К.: Шлях, 2010. – С. 229-253.

Матузайте-Матузевичюте Г., Телиженко С.А. Керамика и земледелие или только керамика? Особенности неолита бассейна Северского Донца (по материалам неолитических поселений Восточной Украины Старобельск 1 и Новоселовк III // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы. СПб.: ИИМК РАН/МАЭ РАН, 2009. – С.143-146.

Телегин Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // СА. – 1961. – №3. – С. 26-40.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. До історії населення епохи неоліту-раннього металу півдня Східної Європи. К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. – К.: Наукова думка, 1998. – 144 с.

Теліженко С.А. Туба-5, Туба-6 – неолітичні пам'ятки в Середньому Подінців'ї // Кам'яна доба України – Вип.7. – К.: Шлях, 2005. – С.133-142.

Цыбрий В.В. Неолит Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья. – Ростов н/Д: Изд-во АПСН СКНЦ ВШ ЮФУ, 2008. – 205 с.

Bar-Yosef O. The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture // Evolutionary Anthropology: Issues, News and Rewiews. – Vol. 6, Issue 5, 1998. – P. 159-177.

Davis J.M. Why domesticate food animals? Some zoo-archaeological evidence from the Levant // Journal of Archaeological Science. – Vol. 32, 2005. – P. 1408-1416.

Larson G., Albarella U., Dobney K., Rowley-Conwy P., Schibber J., Tresset A., Vigne J-D., Edwards C.J., Shlumbaum A., Dinu A., Balacsescu A., Dolman G., Tagliacozzo A., Manaseryan N., Miracle P., Van Wijngaarden-Bakker L., Masseti M., Bradley D.G., Cooper A. Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe // PNAS. – Vol. 104, No.39, 2007. – P. 15276-15281.

Larsson L. Mistrust traditions, consider innovations? The Mesolithic-Neolithic transition in southern Sweden // Proceedings of The British Academy. – Vol. 144. – The British Academy, 2007. – P. 596-616.

Motuzaite-Matuzeviciute G. An Archaeobotanical approach to the earliest appearance of domesticated plant species in Ukraine // Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, 2010. – 360 p.

Olsson O. The Rise of Neolithic Agriculture // paper presented at the Long Run Growth Workshop in Copenhagen, 2003. – P. 1-26.

Ozdogan M. The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: an Anatolian perspective // Journal of European Archaeology, 1997. – P. 1-33.

Renfrew C., Bahn P. Archaeology. Theories, Methods and Practice. London, Thames&Hudson, 2004. – 656 p.

Zvelebil M., Zvelebil K. Agricultural transition and Indo-European dispersals // Antiquty. – Vol.62, 1988. – P. 574-583.

Telizhenko S.A.

The Late Mesolithic or Neolithic? To the question of Neolithisation of Middle stream of Seversky Donetc river basin

The transition processes from the Mesolithic to the Neolithic in the Mid Stream of the Siversky Donets River are discussed in this paper. The process of Neolithisation in this region is connected with widespread use of ceramic production at first on Starobilsk-1 site (first quarter of 6 millennium BC). Any evidence of farming on this site is absent and animal domestication needs to be confirmed. There is no mention of ceramics in the Early Neolithic layers of Donetsk culture used with “archaic” flint complexes and it is doubtful ceramics were used there.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 189-197.

Ногін Є.В.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛИСОГУБІВСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ (до питання хронології та культурної приналежності неолітичних пам'яток Північної України)

Nogin E.V.

NEW STUDIES ON LISOGUBIVKA SETTLEMENT (On the question of chronology and cultural affiliations of neolithic sites of the Northern Ukraine)

На основі нових досліджень неолітичного поселення Лисогубівка на Сеймі по-новому інтерпретуються матеріали лисогубівської культури та вводяться до наукового обігу дані абсолютної хронології, вперше отримані для неолітичних пам'яток Північної України.

Проблема вивчення неолітичних культур Північної України досить специфічна й складна. Зумовлено це низкою факторів, насамперед географічним розташуванням на кордоні лісової та лісостепової зон, розгалуженою гідрографічною системою річок басейну Дніпра та Десни, які зв'язували регіон із сусідніми територіями і, як наслідок, стимулювали приток сюди різнокультурних груп населення ще за часів мезоліту. Ці процеси фіксуються також і за матеріалами численних археологічних пам'яток доби неоліту. Однак їх культурний розподіл та інтерпретація – процес досить складний, через механічне змішання артефактів, що належать до різних культур, які в різні часи оселялися на одних і тих самих місцях.

У 60-ті рр. XX ст. Д.Я.Телегін та В.М.Даниленко встановили, що за неолітичної доби на Півночі України існували, послідовно змінюючи одна одну, дві культури – дніпро-донецька культурна спільнота (ДДКС) та культура ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК). Ранній етап пов'язувався ними зі струмельським типом пам'яток у рамках ДДКС. Однак дещо пізніше обидва дослідники дійшли висновку, що струмельські матеріали не є генетичним підґрунтям пам'яток ДДКС, хоча й мають з ними чимало спільних рис у матеріальній культурі (Даниленко 1969, с. 35; Телегин 1966).

У 1974 р. В.І.Непріною після досліджень епонімного поселення була виділена ранньонеолітична лисогубівська культура (ЛК) (Неприна, Беляев 1974, с.144–156). Дослідниця інтерпретувала її як самостійне культурне явище, що відрізнялося від сусідніх культур ДДКС та пам'яток типу Струміль, а появу ЛК віднесла до V тис. до н.е. (Неприна 1984, с.122).

За В.І.Непріною, схема розвитку Північної України доби неоліту виглядала так. На ранньому етапі (V тис. до н.е. – перша половина IV тис. до н.е.) тут мешкає населення ЛК, яке займає переважно долину Сейму та лівий берег Десни. На Правобережжі Десни в цей час існують поселення ДДКС. Носії цих двох культур знаходяться в тісному контакті. Приблизно в другій чверті IV тис. до н.е з'являються поселення типу Погорілівки-Вирчища та Погорілівки-Есмань культурного кола КЯГК, які існують до кінця IV тис. до н.е. Перші є подальшим розвитком племен ДДКС, другі – результатом просування до цього регіону культури з накольчастою керамікою басейну Дону та їх взаємодії з населенням лисогубівської культури. Наприкінці IV тис. до н.е., внаслідок появи в межиріччі Десни та Сейму племен долговської культури Верхнього Дону, з'являються пам'ятки типу Скуносове і верхнього шару поселення Гришівка, що відносяться також до КЯГК та існують тут до кінця неолітичної доби, тобто до середини III тис. до н.е. (Неприна 1982, 1986). У своїх хронологічних побудовах дослідниця спиралася переважно на дані відносної хронології, отримані за матеріалами трипільської культури, невелика кількість яких наявна в неолітичних шарах поселень Північної України, у меншій мірі – у відповідних матеріалах середньостогівської культури (Неприна 1984, с.122–123)

Факти існування лисогубівської культури як окремого явища, її ранній вік та розвиток на її основі пам'яток КЯГК Північної України неодноразово ставилися під сумнів як вітчизняними, так і російськими археологами. Так, Д.Я.Телегін та О.М.Титова вказували на

велику схожість найдавнішої лисогубівської кераміки 1-ї групи з ранньою керамікою ДДКС Середнього Подніпров'я (Телегин, Титова 1998 с.7, 9). В.П.Третьяков на основі аналізу стратиграфічної колонки Лисогубівського поселення, характеру розміщення в ній артефактів та порівняння цих даних із матеріалами поселення Погорілівка-Вирчище, поставив під сумнів ранній вік лисогубівської культури та її участь у формуванні КЯГК (Третьяков 1978, с.282-284). О.С.Смирнов відзначив велику подібність 3-ї групи лисогубівської кераміки і кераміки нижньодонської культури, пам'ятки якої відомі й на території лісової смуги Росії і датуються межею IV-III тис. до н.е. – початком III тис. до н.е. (Смирнов 1982, с.118; 1991, с.79-80).

З метою уточнення культурного розподілу неолітичних пам'яток Північної України та їх хронології, автор упродовж 2006-2008 рр. вивчав фондові колекції поселення Лисогубівка та провадив на ньому стаціонарні польові дослідження. Коротко викладемо найбільш важливі, на наш погляд, результати.

Лисогубівське поселення займає підвищення в урочищі Грудок на правому березі невеличкої р. Єзуч, за кілометр вище від місця її впадіння в р. Сейм. Площадка поселення розмірами 150х50 м витягнута уздовж берега р.Єзуч і підноситься над літнім рівнем водойми на 2,0-2,5 м. В її північній частині є невеличке піщане підвищення 2,5-3,0 м заввишки.

Пам'ятка відкрита краєзнавцем Б.П.Филипенком. У період з 1971 по 1974 рр. експедицією під керівництвом В.І.Непріної тут було розкопано площу 648 кв.м, на якій зафіксовано залишки трьох наземних будівель житлового призначення з вогнищами, декілька господарських ям та рештки двох поховань поблизу, ймовірно, святилища.

У 2008 р. на Лисогубівському поселенні до старих розкопів з південно-західного боку був прирізаний невеликий розкоп розміром 5 х 5 м. На цій площі досліджено культурний шар потужністю 0,7-0,8 м. Стратиграфія цієї ділянки поселення в цілому співпадає зі стратиграфією, яку отримала під час своїх досліджень В.І.Непріна (Неприна 1984, с.107-109). Вона досить дрібна, культурні шари містять включення річкового піску та зеленого наносного суглинку, що вказує на активну діяльність річки, яка неодноразово міняла русло й заливала місце поселення. Під сучасним ґрунтом залягав шар похованого ґрунту що складався з чорного гумусованого суглинку. Нижче йшов шар темно-сірого суглинку, який перекривався прошарком річкового піску та темно-сірим плямистим суглинком. Далі стратиграфічна ситуація була ще складнішою. Нижній шар сірого суглинку на різних ділянках був прорізаний включеннями сіро-зеленого та біло-жовтого суглинків і підстилався материковим шаром зеленого суглинку з ортзандом, без знахідок (рис.1). Непорушеним лишився тільки верхній шар похованого ґрунту. Підстилаючий його горизонт з темно-сірого суглинку і нижчі шари демонструють явні риси перевідкладення внаслідок, ймовірно, активної діяльності річок Єзуч та Сейм. Спостереження за розташуванням артефактів, зокрема керамічного матеріалу, показало його значну змішаність по всій товщі культурного шару, починаючи з самого верхнього. Була знайдена велика кількість обкатаних черепків, які тривалий час знаходилися під впливом води, причому ці фрагменти залягали поряд із такими, що подібного впливу не зазнали. Така картина спостерігалася по всій товщі культурного шару – від материкового зеленого суглинку до сучасного ґрунту.

Під час досліджень 2008 р. було знайдено 409 фрагментів кераміки, 86 виробів із кременю (в тому числі 27 знарядь), 2 вироби з кварциту (в тому числі 1 фрагмент скребачки) та 400 фрагментів кісток тварин (з них 6 фрагментів знарядь із кістки та рогу).

Статистичні дані по керамічному матеріалу наведені в таблиці:

Кераміку ранньонеолітичного часу, виготовлено з грудкуватої глини з домішками рослинності і кривавику в тісті і прикрашена горизонтальними й вертикальними рядками дрібної гребінки та прокресленими лініями (рис.2, *1-4*), в розкопі відсутня. Це означає, що вона була локалізована В.І.Непріною лише в центральній частині поселення, біля піщаного підвищення, у перевідкладеному стані (Неприна 1984, с.108) і пов'язана з першим етапом заселення поселення. Слід також зазначити, що кераміка, подібна цій, в аналогічних стратиграфічних умовах була виявлена С.С.Березанською на поселенні Гришівка на Середній Десні і, на наш погляд справедливо, визначена авторкою досліджень як кераміка раннього етапу ДДКС (Березанская 1975, с.150). В.П.Левенок подібну кераміку зі стоянок лісостепової території басейну Дону також відносив до ДДКС, наголошуючи на поширенні

Горизонт	Орнамент (од/%)									Всього в горизонті (100%)
	Ямковий	Гребінцевий	Накольчастий	Ямково-гребінцевийий	Лінійний	Ямково-лінійний	Лопатка	Лінійно-накольчастий	Без орнаменту	
1.	108 (50,9)	18 (8,5)	13 (6,1)	5 (2,4)	2 (0,94)	-	2 (0,94)	-	64 (30,1)	212
2.	29 (46)	5 (7,94)	7 (11,1)	-	-	-	1 (1,6)	1 (1,6)	20 (31,7)	63
3.	20 (45,5)	4 (9,1)	3 (6,8)	-	-	-	-	1 (2,3)	16 (36,3)	44
4.	25 (39,7)	5 (7,9)	6 (9,5)	-	-	2 (3,2)	-	-	25 (39,7)	63
5.	13 (48,1)	3 (11,1)	-	-	-	-	-	-	11 (40,7)	27
Всього по розкопу	**195 (47,7)**	**35 (8,5)**	**29 (7,1)**	**5 (1,2)**	**2 (0,5)**	**2 (0,5)**	**3 (0,7)**	**2 (0,5)**	**136 (33,2)**	**409**

її культурних традицій далеко за межі басейну Дніпра (Левенок 1971, с.108–114).

Кераміка, прикрашена ямковим орнаментом домінує в усіх горизонтах. Нами вона розподіляється на 4 групи. Перша, найчисленніша, представлена фрагментами, прикрашеними округлими, невеликими в діаметрі, глибокими ямками правильної форми, від яких на внутрішній поверхні черепка утворилися негативні горбочки. Іноді ці ямки формують геометричні фігури (рис.3, *1-3*). Тісто щільне, з домішками дрібнозернистого піску, іноді – й трави. Товщина черепків 0,5-0,6 см, колір помаранчевий, рідше – сірий. Половина черепків цієї групи мають розчоси дрібною гребінкою. Кераміка другої групи прикрашена ямками овальної форми, нанесеними під кутом. Ямки глибокі, на внутрішній поверхні черепка від них помітні не дуже виразні негативні горбочки. Тісто щільне, з великою домішкою дрібнозернистого піску, іноді кривавику, завтовшки 0,6-0,8 см. Ямки розташовані досить густо, іноді вони формують рядки (рис.3, *4-6*). Частина кераміки має сліди розчосів дрібнозубчастою гребінкою. До третьої групи віднесена кераміка, прикрашена великими в діаметрі нанесеними розрізнено неглибокими ямками, що не утворюють негативних горбочків на внутрішній поверхні. Тісто черепків щільне, з великою кількістю крупнозернистого кварцового піску, іноді – кривавику, розчоси трапляються рідко, товщина 0,5-0,7 см (рис.3, *7*). Четверта група кераміки прикрашена неглибокими поверхневими ямками округлої та ромбоподібної форми, які утворюють «комірчастий» орнамент. Кераміка тонкостінна – 0,4 см, тісто дуже щільне, з домішкою дрібнозернистого піску (рис.3, *8-9*).

Кераміка 1-ї та 2-ї груп відноситься до „вирчищенського" типу і зустрічається тут в усіх 5-ти горизонтах у переважаючій кількості. Кераміка 3-ї групи належіть ДДКС часів її контакту з культурою ЯГК. Зафіксована у 1, 2 та 3-му горизонтах. Кераміка 4-ї групи (аналогічна знайдена також у незначній кількості у верхньому культурному шарі поселення Погорілівка-Вирчище) присутня лише в 1-му горизонті лисогубівського поселення.

Кераміка, прикрашена гребінцевим орнаментом, ділиться на 2 групи: Перша з них представлена керамікою з відбитками дрібнозубчастої, невеликої гребінки, що утворюють горизонтальні або вертикальні рядки. Майже вся вона сильно обкатана. Товщина стінок від 0,4 до 0,6 см, тісто щільне, з домішками піску, іноді – рослинності (рис.3, *10-11,13*). Розчоси відсутні. Кераміка другої групи за щільністю тіста тотожна кераміці 1 ї групи, однак у домішках наявна велика кількість кварцового

піску, товщина стінок 0,6–0,8 см. Ця кераміка прикрашена відбитками крупної, багатозубчастої гребінки (рис.3, *12*). Кераміка першої групи присутня в невеликій кількості в усіх горизонтах, кераміка другої групи – у 1, 2, 3-му та 4-му горизонтах.

Кераміка з накольчатим орнаментом розподіляється на дві групи. Перша група складається з черепків, прикрашених неглибокими, дрібними, округлими наколами, які утворюють метопічні або геометричні фігури. Тісто їх щільне з великою домішкою піску, іноді кривавику. Товщина стінок від 0,5 до 0,8 см (рис.4). Друга група цієї кераміки прикрашена глибокими наколами овальної форми, нанесеними під кутом і розташованими досить щільно. Тісто – з домішками кварцового піску. Ця кераміка у незначній кількості присутня на більшості неолітичних пам'яток регіону. Кераміка першої групи зустрічається в усіх горизонтах поселення, другої групи – тільки у двох верхніх.

Саме кераміка виділеної нами 1 ї групи з гребінцевим орнаментом та 1 ї групи з накольчастим віднесена В.І.Непріною до розвинутого етапу лисогубівської культури (Неприна 1984, с.116-120). Нам видається більш доречним віднести кераміку з гребінцевим орнаментом до матеріалів культурного кола ДДКС Середнього та Верхнього Подніпров'я розвинутого періоду (гомельско-чернігівська група пам'яток, за Д.Я.Телегіним), оскільки форми посуду, орнаментація відбитками дрібнозубчастого штампу, прийоми оздоблення горизонтальними та вертикальними рядками гребінчастих відбитків та технологічні домішки свідчать саме про це.

Кераміка з накольчастим орнаментом 1-ї групи виглядає в керамічному комплексі пам'ятки чужорідною, у першу чергу завдяки орнаменту та його композиціям. Пошук аналогій цьому матеріалу привів нас до матеріалів нижньодонської культури, яка була відкрита А.Т.Синюком і віднесена ним до культур маріупільской культурно-історичної області (Синюк 1985, с.17; Васильев 1980, с.30). Керамічний комплекс цієї культури складається з гостродонних посудин видовжених пропорцій із потовщеним тулубом та звуженою верхньою частиною. Вінця округлі, прямі або відігнуті назовні. Тісто щільне, з домішками піску та кривавику. Посуд прикрашений гребінцевим, накольчастим, ямковим орнаментом, або прогладженими лініями. Орнамент компонується в геометричні (метопічні) зони, які обмежуються циліндричними ямками або лініями. Під вінцями іноді наносився рядок ямок або перлин. Аналогічні матеріали також знайдені в складі неолітичних комплексів сусідніх регіонів Росії, близьких до зони лісостепу: Боровичські стоянки, Вітховка, Жерено III на Десні, та у верхів'ях Оки (Красне X) (Смирнов 1982, с.114 рис.9; с.118). Схожість їх з лисогубівською керамікою не викликає сумнівів, на чому свого часу наголошував і О.С.Смирнов (Смирнов 1991, с.79–80).

Звернемо увагу також на невелику кількість вищезгаданої кераміки в цілому на поселенні, а також її присутність майже у рівній кількості в усіх горизонтах. На нашу думку, такі показники навряд чи можуть використовуватися в якості індикатора зміни матеріальної культури, який би вказував на існування тут іншого культурного явища. Натомість переважаюча кількість матеріалів КЯГК в усій культурній товщі поселення, свідчить про його належність саме до цієї культури.

На користь цього вказують і характеристики основних рис техніки обробки кременю та типологія знарядь, виготовлених з нього. Колекція, отримана нами під час досліджень 2008 р. досить нечисленна – всього 86 виробів, серед яких 23 вироби, тобто 27%, мають вторинну обробку та використовувалися в якості знарядь; відщепів – 73 од. (85%), пластин та їх перетинів – 13 од. (15%). Серед знарядь маємо 7 скребачок, 5 різців і 6 ріжучих знарядь та їх фрагментів. Цієї кількості знарядь достатньо лише для проведення поверхневого аналізу (рис. 2, *5-13*).

Крем'яний комплекс, добутий під час досліджень 1971-1973 рр. В.І.Непріною, характеризується високим відсотком відщепових заготовок (55% проти 20% пластин та їх перетинів), домінуванням таких типів, як обушкові ножі на відщепах та пластинах, різці та різчики нуклеподібного та пластинчастого типів, високі трапеції, вузьколезові скребачки та струги типу «рабо», що свідчить про його подібність до крем'яного комплексу поселення Погорілівка Вирчище та зв'язок з пізньомезолітичними пам'ятками Подесення типу Студенка. Треба також відзначити і наявність на лисогубівському поселенні невеликої кількості клиноподібних, пірамідальних та призматичних нуклеусів, різців із плоскими сколами, пластинчастих ножів з асиметричними черешками, скребачок на відщепах із знятими ударними горбками, пластин

з виїмками та підтесаним черевцем, які свідчать про певні зв'язки з сусіднім лісостеповим регіоном Посулля, Псла та Ворскли. Неолітичні пам'ятки цього регіоду формувалися на мезолітичному підґрунті донецької культури за участю кукрекського населення (Гаскевич, Гавриленко 2000, с.90-91).

У великій кількості на лисогубівському поселенні знайдені кістки тварин і деякі знаряддя з них (рис.2, *14-15*). В.І. Непріна порівнює кістяний інвентар з виробами, знайденими на поселенні Погорілівка-Коса, які, в свою чергу, дуже подібні до аналогічних знарядь півночі лісової смуги Східної Європи – Шингір, Кунда, Нижнє Вереття та Довгівське поселення (Неприна 1976, с.39; Левенок 1965, с.235–237).

Остеологічний матеріал верхнього (1 горизонту) та нижнього (5 горизонту) з розкопу 2008 р. був направлений на аналіз до Київської радіовуглецевої лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України, за результатами якого були отримані такі значення:

- зразок Кі – 16775, горизонт 1 – 2830 ВР±70 – 1220 820 ВС;

- зразок Кі – 16777, горизонт 5 – 3950 ВР±90 – 2700 2100 ВС.

Як бачимо, за даними абсолютної хронології основний період існування Лисогубівського поселення припадає на добу пізнього неоліту – енеоліту і продовжується до часів бронзового віку. Ці дані певною мірою збігаються і з датуванням нижньодонської культури, матеріали якої присутні серед інших, знайдених тут. Знайдені в шарах неолітичних поселень суміжних районів Брянщини, вони датуються рубежем IV-III – початком III тис. до н.е. (Смирнов 1982, с.118).

Не суперечить такому датуванню і знахідка у нижній частині верхнього культурного шару фрагментів трипільської шоломоподібної кришки та ножа, які характерні для культури розвинутого трипілля, а саме для пам'яток типу Верем'я в Київському Подніпров'ї. Цей етап в історії трипільської культури датується серединою – кінцем IV тис. до н.е.

Отже, матеріали з поселення Лисогубівка дозволяють говорити про первинне заселення площадки над р.Єзуч у V – на початку IV тис. до н.е. ранньонеолітичним населенням ДДКС, спорідненого з населенням району Середнього Подніпров'я та Східної Білорусі. Пізніше, після певної перерви, що утворилася через підтоплення місцевості річковими водами, приблизно в другій половині IV тис. до н.е., тут з'явилося населення гомельсько-чернігівської культури ДДКС, яке пізніше, наприкінці IV – на початку III тис. до н.е. –змішалося з людністю КЯГК та групою населення з басейну Дону. Своє існування поселення припиняє в період бронзового віку. Однак достовірних матеріалів культур цього часу на пам'ятці не знайдено.

Як бачимо, основний період існування Лисогубівського поселення припадає на добу пізнього неоліту – енеоліту і триває до часів бронзового віку. Ці дані збігаються і з датуванням матеріалів нижньодонської культури, матеріали якої присутні на поселенні. Не будемо стверджувати, що отримані нами значення є беззаперечними. Безумовно, ці дати потребують підтвердження на матеріалах інших поселень регіону, і це справа майбутніх досліджень. Однак вони, на нашу думку, певною мірою прояснюють деякі питання заключного етапу історії неолітичної людності Північної України, скажімо складання на основі КЯГК мар'янівської культури доби ранньої бронзи, яка датується XVIII – XII ст. до н.е. (Березанская 1985, с. 402). Припущення про досить пізній вік північноукраїнського неоліту з ямково гребінцевою керамікою (рубіж IV – III тис. до н.е.) висловлювали різні дослідники (Левенок 1965, с.243–250; Березанская 1975, с.166; Третьяков 1972, с.49–50), однак їхні хронологічні побудови спиралися тільки на дані відносної хронології та стратиграфії.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне // СА. – 1975. – № 2. – С.148-167.

Березанская С.С. Пам'ятники марьяновского типа // Археология УССР. – Т. І. – К.: Наукова думка, 1985. – С.397-403.

Васильев И.Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы. – Куйбышев, 1980. – 145 с.

ГаскевичД.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія, 2000. – № 1. – С.81-93.

Левенок В.П. Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону // МИА. – № 131. – М.-Л.: Наука, 1965. – С.242-283.

Левенок В.П. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР // КСИА. - Вып.126. – М., 1971. – С.108-114.

Неприна В.И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 97-106.

Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С.107-123.

Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.

Неприна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Памятники каменного века Левобережной Укаины. – К.: Наукова думка, 1986. – С.143-222.

Неприна В.И. Неолитические традиции в культуре ранней бронзы на северо-востоке Украины // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С.17-28.

Неприна В.И., Беляев А.С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине // СА. – 1974. – №2. – С.144-156.

Непріна В.І. До вивчення неолітичної доби в Північно-Східній Україні // Археологія. – 1982. – №41. – С.3-15.

Синюк А.Т. История населения Донской лесостепи в V-II тыс. до н.э. // Автореферат докторской диссертации. – М., 1985. – 23 с.

Смирнов А.С. Неолит верхней и средней Десны. – М., 1991. – 145 с.

Смирнов А.С. Неолитические стоянки Жеренских озер // СА. – 1982. – №3. – С.103 121.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Свод археологических источников. – К.: Наукова думка, 1998. – 142 с.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968. – 258 с.

Третьяков В.П. Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе Европейской части СССР. – Ленинград, 1972.

Третьяков В.П. Рецензия на книгу: Неприна В.И. Неолит ямочно гребенчатой керамики на Украине // СА. – 1978. – №3.– С.282 288.

Nogin E.V.

New studies on Lysogubivka settlement. On the question of chronology and cultural affiliations of neolithic sites of the Northern Ukraine

On the basis of new studies of Lisogubivka, the key Neolithic settlement of Desna-Seim interfluve, new interpretation of s.c. Lysogubivka Neolithic culture is proposed. The data on absolute chronology of Neolithic settlements of the region is proposed for the first time.

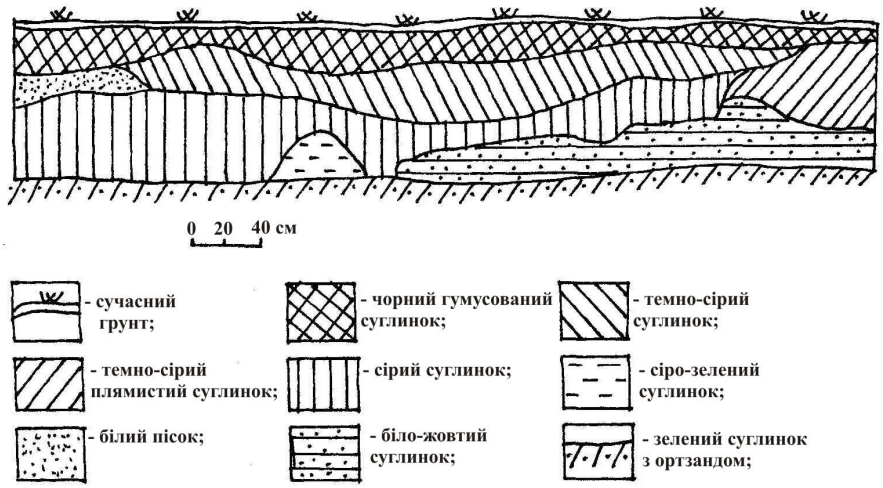

Рис. 1. Профіль західної стінки розкопу 2008 р.

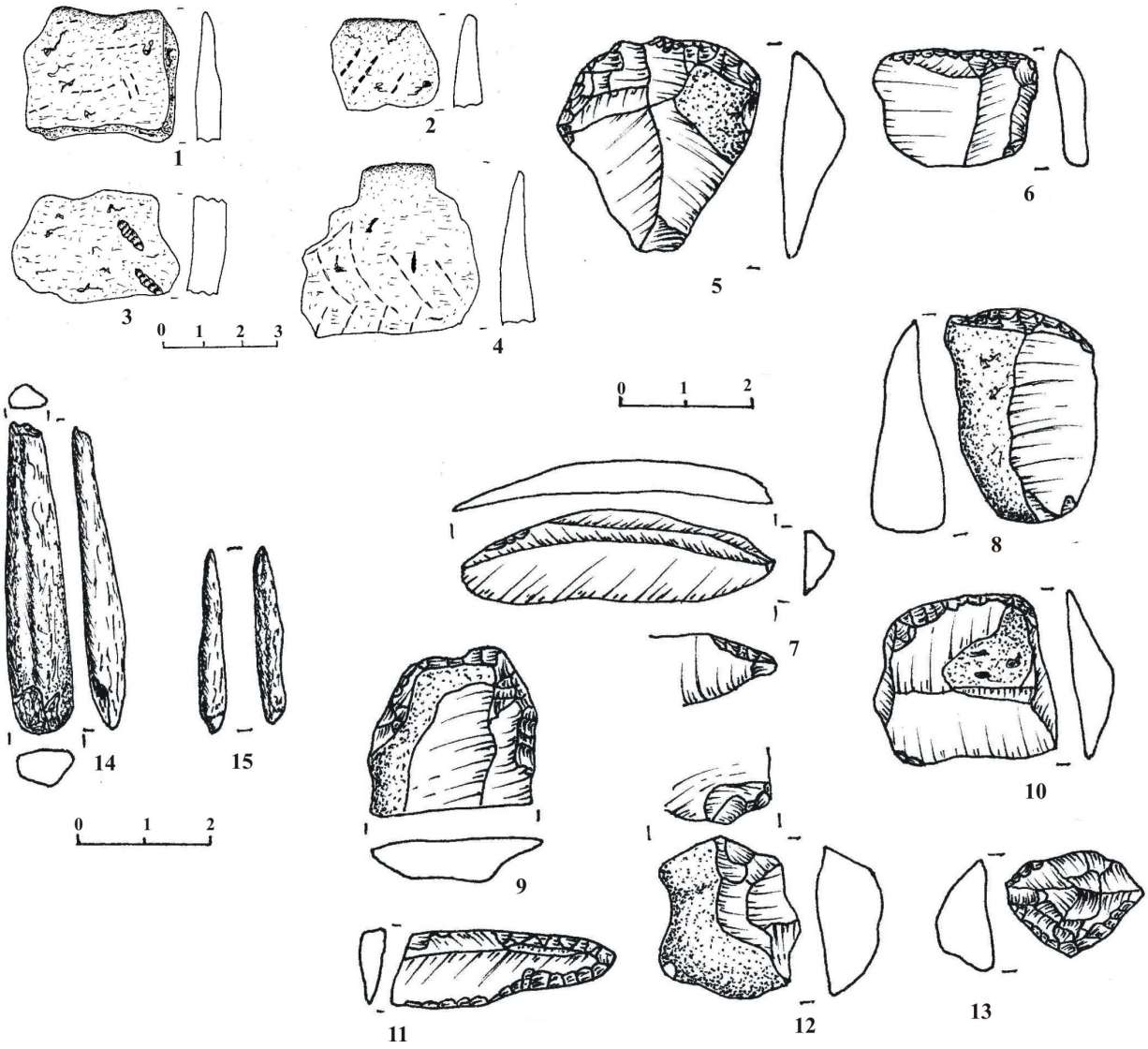

Рис. 2. 1 - 4 – кераміка за (Неприна, 1982); 5 – 13 – крем'яні знаряддя; 14 – 15 – фрагменти знарядь з кістки.

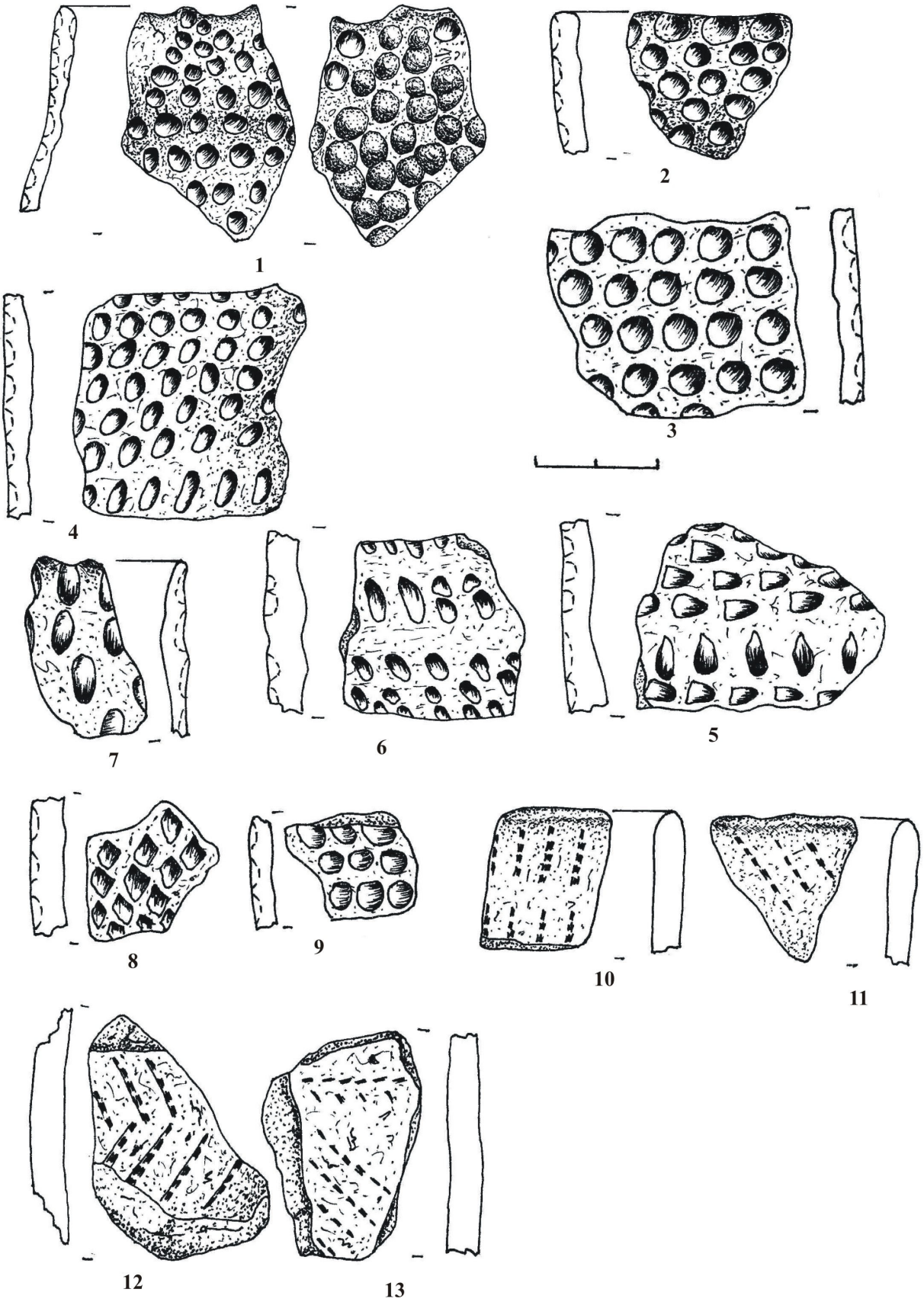

Рис. 3. Групи кераміки з ямковим та гребінцевим орнаментом. Ямковий орнамент: 1-3 – група 1; 4-6 – група 2; 7 – група 3; 8-9 – група 4; Гребінцевий орнамент: 10-11,13 – група 1; 12 – група 2.

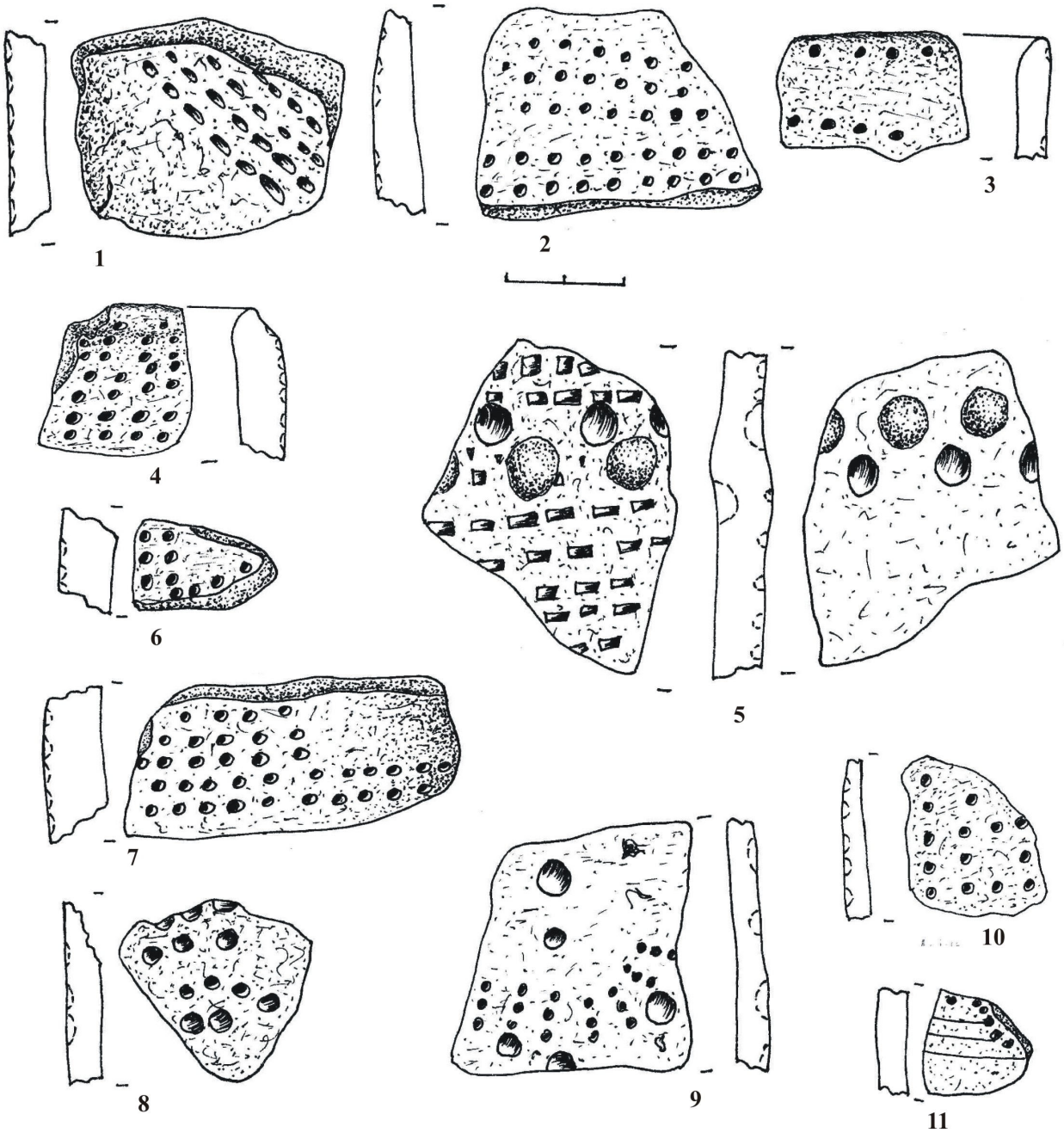

Рис. 4. Кераміка з накольчатим та ямково-накольчатим орнаментом.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 198-207.

Гаскевич Д.Л., Кіосак Д.В.

НЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ МЕЛЬНИЧНОЇ КРУЧІ З ДОСЛІДЖЕНЬ А.В.ДОБРОВОЛЬСЬКОГО ТА КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАМ'ЯТКИ

Gaskevych D.L., Kiosak D.V.

NEOLITHIC FINDS OF THE MELNYCHNA KRUCHA FROM INVESTIGATIONS BY A.V.DOBROVOLSKY AND CULTURAL-CHRONOLOGICAL INTERPRETATION OF THE SITE

Статтю присвячено неолітичному поселенню Мельнична Круча, дослідженому у лісостеповому Побужжі в 1930–1940-их рр. Уперше детально публікуються матеріали, зібрані тут А.В.Добровольським у 1938 р. Зроблено висновок про іншу локалізацію цих знахідок щодо місця розкопок В.М.Даниленка та різну культурно-хронологічну належність матеріалів зі зборів на поверхні і добутих розкопками 1949 р.

Вступ

Дослідження неоліту Побужжя триває вже понад 80 років. Однією з перших виявлених у регіоні неолітичних пам'яток було поселення Мельнична Круча, що знаходиться неподалік с.Сабатинівка Уляновського р-ну Кіровоградської обл. У різні роки воно не раз ставало об'єктом вивчення різних археологів, а його матеріали, що зберігаються у фондах наукових установ Києва та Одеси, були частково опубліковані (Даниленко, 1957, с. 37–43; 1969, с. 107–111). Нещодавнє виявлення у фондах Одеського археологічного музею НАН України (далі – ОАМ) польової документації та знахідок Мельничної Кручі з досліджень 1930-их років, які тривалий час вважалися втраченими, дало поштовх до нового вивчення як самого поселення, так і його колекцій. Зокрема автори цієї статті детально дослідили питання історії дослідження та локалізації пунктів з первісними знахідками між селами Сабатинівка та Луполове, а також підняли питання про відмінний характер крем'яного інвентаря виявленого А.В.Добровольським у 1938 р. та В.М.Даниленком у 1949 р. (Кіосак, Гаскевич 2011). Ретельне вивчення колекції матеріалів досліджень 1949 р. (Гаскевич, у друці) та віднайдення кількох керамічних знахідок і шліфованих кам'яних виробів із колекції 1938 р. дозволяє більш аргументовано розглянути питання їх культурно-хронологічної інтерпретації і здійснити певну ревізію усталених поглядів щодо Мельничної Кручі як чітко стратифікованої багатошарової неолітичної пам'ятки.

Історія дослідження

Перші знахідки археологічних матеріалів первісної доби на лівому березі р.П.Буг в околицях с.Сабатинівка були зроблені місцевим мешканцем С.І.Чубом. У серпні 1931 р. серед інших виявлених ним поселень він показав К.П.Полікарповичу місцезнаходження в ур. «Мелницьке». Тут на розмитій поверхні краю надзаплави П.Бугу ними були зібрані численні кістки тварин, поодинокі фрагменти кераміки та 27 крем'яних виробів: невеличкий нуклеус, 2 скребки, 12 уламків пластин (у т.ч. 1 ретушована) та 12 відщепів. Зібрана на пункті кераміка визначена як «цілком аналогічна» до посуду поселення Сабатинівка I (Козубовський 1933, с. 64). Останнє містить матеріали етапу BI трипільської культури енеоліту та сабатинівської культури доби бронзи (Козубовський 1933, с.63; Добровольський 1952).

Внаслідок політичних репресій 1933-1938 рр. співробітників БоГЕСівської експедиції (Товкайло 2007, с.225) зібраний ними археологічний матеріал не було належним чином опрацьовано та опубліковано. За даними В.М.Даниленка, він «потрапив у провінційні музеї і переважно загинув під час війни» (Даниленко 1969, с.46).

У 1936 р. на дні П.Бугу біля берега ур. «Мельнична Круча» було виявлено човен-однодеревку, який нині експонується в Центральному військово-морському музеї (м.Санкт-Петербург, Російська Федерація). Співробітник Одеського історико-археологічного музею (нині – ОАМ) В.І.Селінов, який 1937 р. прибув до села для підняття човна, у своєму

щоденнику відмітив наявність залишків «давнього становища», зафіксованого «у пологій частині лівого берега р. Буг на відстані 150 м угору вздовж течії, тобто на W від місцезнаходження вищезгаданого човна» (Селинов 1937). Тут серед численних кісток тварин та мушель річкових молюсків він зібрав 3 фрагменти грубої кераміки, 1 невеликий нуклеус та 2 скребки. У 1938 р. в урочищі працювали співробітники археологічної експедиції ОАМ на чолі з А.В.Добровольським. В музеї зібрані ними знахідки утворили колекцію № 52320, яка, за даними інвентарної картки, нараховувала 157 речей: 9 уламків кераміки, 3 шліфованих кам'яних знаряддя, 131 крем'яний виріб, 11 кісток тварин та 3 мушлі.

У 1947 р. Середньобузька експедиція ІА АН УРСР під керівництвом А.В.Добровольського відновила дослідження в урочищі. На розмитому повінню березі П.Бугу було зібрано 5 фрагментів керамічного посуду, 11 крем'яних виробів та 2 уламки кальцинованих кісток, а також «у різних місцях зачищено ґрунт, в декількох прокопано від берега до бровки тераси». У ході цих земляних робіт було знайдено ще 3 фрагменти кераміки, 1 крем'яний виріб, 5 мушель, 12 кісток тварин та 1 фрагмент щитка черепахи. Через нечисленність здобутих матеріалів А.В.Добровольський охарактеризував Мельничну Кручу як «залишки майже повністю знищеної неолітичної стоянки» (Добровольський 1947/3, ф. експ. № 501, с. 2, № 687, с.156, 174, 175). Це враження дослідника тільки зміцнилося після відвідин ним пам'ятки в 1948 р., про що свідчить запис у польовому щоденнику: «…проти минулого 1947 г. тут сталися берегові зміни у зв'язку з повінню П.Буга. Стоянка остаточно знесена водою і зараз не вдалося на ній хоч щось знайти. Ця стоянка вже не існує і на ній більше робити нічого» (Добровольский, Макаревич, Оболдуева 1948/1, № 980, с.5).

Попри категоричність заяви А.В.Добровольського, наступного 1949 р. під керівництвом нового начальника Середньобузької експедиції – В.М.Даниленка роботи на пункті відновилися. Вони тривали лише 6 днів, упродовж яких було зібрано підйомний матеріал і 2 зачистками, 3 розкопамии, 1 траншеєю та 1 шурфом розкрито загальну площу 242 кв. м (рис.4) (Даниленко 1949/5, ф. експ. № 2034, 2037; 1957, с. 37–43). За даними інвентарного опису, в ході дослідження було виявлено 287 знахідок: 234 крем'яних виробів, 14 виробів із рогу та кістки, 1 кам'яне знаряддя та 38 уламків кераміки різних археологічних періодів (Даниленко 1949/5, ф. експ. № 1738, кн. І, с. 2–10).

Колекція досліджень А.В.Добровольського 1938 р.

Частина колекції 1938 р., яка давно вважалася втраченою, нещодавно була виявлена під час планової звірки у фондах ОАМ серед матеріалів розкопок першого Сабатинівського поселення[1]. Зі 157 знахідок, згаданих у інвентарній картці колекції, наразі вдалося віднайти 91. На щастя, серед них – усі найпоказовіші речі, зокрема, більшість крем'яних знарядь, орнаментовані фрагменти кераміки, всі шліфовані вироби з каменю.

Крем'яні вироби представлені 83 знахідками. При їх виготовленні найчастіше використовувалися два типи кременю: один темно-сірого та чорного кольору з білими вкрапленнями, другий нерівномірного забарвлення – світло-сірий та жовтий, з темно-жовтою та червонуватою підкіркою і білими вкрапленнями. У меншій кількості представлені вироби з високоякісного темного, прозорого у тонких сколах кременю з гладенькою сіруватою кіркою, з непрозорого кременю світло-сірого до білого та кремового кольору, а також із сіро-жовтої крупнозернистої крем'янистої сировини.

Характер первинного розщеплення визначається за знахідками 1 одноплощадкового одноплощинного плаского нуклеусу з негативами пластинок та мікропластин (рис.1, *15*), 1 сколу з верхньої частини підциліндричного нуклеусу з негативами пластинок, 1 нуклеусу для відщепів, та за морфологією сколів. Реберчасті сколи представлені 2 невеликими фрагментами. Пластинчасті сколи поступаються відщепам: 35% проти 56% відносно загальної кількості виробів. Вони представлені переважно видовженими фрагментами з обламаним кінцем/ями. Довжина таких фрагментів перевищує ширину у 2 та більше разів (*corps*) (Rozoy 1968, p.372). Переважають досить широкі пластини. На них же виготовлено й більшість виробів із вторинною обробкою. Дещо менше пластинок. Мікропластини представлені лише двома середніми частинами. У цілому пластинчаті сколи мають правильну геометричну форму та регулярне огранення.

Серед виробів із вторинною обробкою переважають скребки (7 екз.). Усі вони на відщепах. Представлені кінцеві, бокові, кінцево-бокові вироби, а також підокруглий та кінцевий скребок із ретушованими краями (рис.1, *3-9*).

Ретуш переважно крута, і лише в одному випадку – похила. Відщепи з ретушшю (3 екз.) мають частково чи повністю ретушовані краї. Різців 2 – двогранний асиметричний на пластині (рис. 1, *10*) та простий на зламі тонкого (до 2 мм) сколу.

Ретушовані пластинчаті сколи представлені 2 екземплярами з регулярною ретушшю та 1 пластинкою, на якій зворотною ретушшю сформовано виїмку, а також кількома видовженими фрагментами з нерегулярною ретушшю, можливо, слідами використання (рис.1, *11-13*).

У колекції присутні дві симетричні трапеції, сформовані крутим ретушуванням зламів медіальних фрагментів пластин (рис.1, *1, 2*). Одна бокова сторона однієї з трапецій повністю знята сколом, що за морфологією нагадує різцевий (макроімпакт?).

Шліфовані сокири представлені 3 екз. З них 2 цілі, зроблені з некрем'яних порід каменю, ймовірно відносяться до неолітичної доби. Одну виготовлено з дрібнокристалічної породи пістрявого сіро-зеленого кольору (рис.2, *4*), другу – з ізотропної породи, що має поверхню світло-сірого кольору (патина?), але у свіжому сколі вона темно-коричнева (рис.2, *5*). Уламок третьої сокири, зробленої з чорного якісного кременю, досить упевнено пов'язується з трипільськими матеріалами пам'ятки.

Кераміка неолітичної доби репрезентована в колекції 3 фрагментами від 3 посудин.

Перша представлена уламком прямих дещо зведених досередини вінець діаметром близько 8 см з потоншеним краєм та заокругленим зрізом. Товщина – 0.6 см. Поверхні загладжені, зовнішня – плямиста коричнево-чорна, внутрішня – темно-сіра. Злам чорний. У керамічній масі є домішки піску та незначної кількості неволокнистої органіки. Під самим зрізом зовні помітні сліди зв'язування краю. Орнамент – кутаста композиція, виконана діагональними глибокими прокресленими лініями шириною 2-3 мм (рис.2, *1*).

Друга представлена уламком стінки товщиною 0.7-0.8 см. Поверхні загладжені, підлисковані, світло-сіро-бурі. Злам пістрявий. У керамічній масі є домішки піску, жорстви, каміння (уламки вапняку з максимальним зафіксованим розміром 4 мм) та тонких органічних волокон. Орнамент – паралельні прогладжені лінії шириною 3-4 мм (рис.2, *2*).

Третя представлена уламком стінки товщиною 0.8-0.9 см. Зовнішня поверхня загладжена, підлискована, буро-світло-бура, внутрішня – з грубими розчосами, чорна. Злам чорний. У керамічній масі є домішки шамоту, жорстви, гравію, каміння (максимальний зафіксований розмір 6 мм) та тонких органічних волокон. Орнамент – горизонтальні ряди вертикальних відбитків прямого 7-зубого штампу (найчастіше помітні відбитки лише 5 зубців). Довжина штампу – 13 мм (рис.2, *3*).

Крім неолітичної у колекції є 2 неорнаментовані фрагменти стінок посудин кінця доби бронзи – початку раннього залізного віку.

Колекція досліджень А.В.Добровольського 1947 р.

Матеріали, виявлені у Мельничній Кручі в 1947 р., наразі зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ. З 40 знахідок, згаданих у польовій документації, на початок 2011 р. вдалося віднайти лише 27. Також у колекції присутні 3 вироби з рогу, не згадані ні в щоденнику, ні у польовому описі А.В.Добровольського.

Крем'яні вироби представлені 1 дистальним та 1 медіальним уламками пластин, 2 відщепами, 1 нуклеподібним уламком.

Кераміка неолітичної доби представлена 4 фрагментами, що реконструювалися в уламок вінець посудини. Вінця прямі, зведені досередини. Їх край зсередини дещо потоншений, зріз сплощений. Товщина – 0.7-0.8 см. Глина містить значну домішку піску та жорстви, а також меншу кількість каміння (максимальний зафіксований розмір – 4 мм), графіту, органічних волокон та уламків мушель. Орнамент – складна композиція з діагонально заштрихованих прямими прогладженими лініями шириною 0.2 см зон, відмежованих одна від одної аналогічно виконаними подвійними кривими лініями (рис.3, *15*).

Ще один наразі відсутній у колекції орнаментований фрагмент стінки був опублікований В.М.Даниленком як уламок щойно охарактеризованої посудини (Даниленко 1969, с. 110, рис. 77, *2*). Другий відсутній у колекції і не згаданий у польовому описі неолітичний фрагмент В.М.Даниленко описує у своєму польовому щоденнику як «крупний фрагмент прямих вінець, прикрашених ялинковим лінійно-прогладженим орнаментом» (Даниленко 1949/25, № 1740, с.2).

Кераміка трипільської культури представлена 1 орнаментованим уламком вінець та шийки і 2 неорнаментованими уламками стінок кухонних посудин.

Проблеми інтерпретації неолітичних матеріалів пам'ятки

Першим дотрипільський неолітичний вік більшості знахідок Мельничної Кручі визначив А.В.Добровольський, який порівняв їх із матеріалами надпорізького поселення Собачки (НА ІА НАНУ, Ф.А., Д22а, № 14). Згодом аналогічне визначення опублікував Є.Ю.Кричевський, щоправда, називаючи пам'ятку «Млиновим Полем» (Кричевський 1941, с.394). Одразу після проведення власних досліджень пам'ятки В.М.Даниленко відніс всі її неолітичні матеріали до найранішого неоліту Побужжя (Даниленко 1949/25, ф. експ. № 2034, с.4). Пізніше пам'ятка була включена ним до «південнобузької» культури, згодом перейменованої на «буго-дністровську». У монографії 1969 р. він поділив їх на більш ранні – «печерські» та пізніші – «самчинські» знахідки. Виділення цих двох комплексів було обґрунтоване типологічною відмінністю різних керамічних посудин та стратиграфічними спостереженнями (Даниленко 1969, с. 107), згадки про які відсутні як у польовій документації, так і в публікації 1957 р. При цьому до самчинських матеріалів дослідник відніс дві трапеції та уламок кераміки з гребінцевим орнаментом із зібрань ОАМ, а до печерських – крем'яний комплекс з яскраво вираженими кукрекськими рисами та фрагменти кераміки із власних розкопок 1949 р., а також фрагмент кераміки, виявлений А.В.Добровольським у 1947 р. (Даниленко 1969, с.108-110). Отже, виникає підозра, що реальне залягання «самчинського» горизонту над «печерським» він спостерігати не міг, адже перший представлений підйомним матеріалом 1938 р., а другий – підйомним матеріалом та знахідками із зачисток і розкопів 1947 та 1949 рр. Відповідно, твердження про наявність двох неолітичних горизонтів Мельничної Кручі виглядає необґрунтованим.

Таким чином, постає питання про реальне співвідношення колекцій підйомного матеріалу та знахідок із розкопів Мельничної Кручі, добутих різними дослідниками у різні роки.

Уважне вивчення опису умов виявлення знахідок на поверхні та розташування розкопів свідчить про походження відповідних колекцій з різних частин урочища. Це підтверджується згадуванням у різних джерелах трьох різних топонімів: «Мельницьке», «Мельнична Круча» та «Млинове Поле», а також різних відстаней від пам'ятки до с.Сабатинівка. Отже, у різні роки збирання підйомного матеріалу могло проводитися на приблизно 800-метровій ділянці лівого берегу П.Бугу, що починається за 1.6 км, а закінчується за 2.4 км вниз за течією ріки від греблі водяного млина, розташованого на південно-західній околиці с.Сабатинівка (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 183).

Згадана ділянка являє собою частину витягнутого з північного заходу на південний схід великого заплавного лугу, обмеженого на заході та півдні вигином річища П.Бугу, а на сході та півночі – бортом долини ріки висотою 10-15 м (рис.1, *А*). Наразі максимальна довжина лугу становить близько 1200 м, а ширина у його найширшій, центральній частині – близько 300 м. Висота заплави у прибережній частині цієї центральної ділянки лугу в середині XX ст. трохи перевищувала 3 м над рівнем води в річці. Як випливає з архівних джерел, цей так званий «прирічищний вал» наприкінці 30-их років мав ширину близько 50 м. Він плавно знижувався з півдня на північ, переходячи в заболочений діл завширшки близько 100 м. Під час повеней діл заповнювався водою, а «вал» утворював витягнутий уздовж течії ріки острів розміром 500 х 50 м. Його найвища, південна частина мала на той час мисоподібний виступ шириною 100 м і довжиною 10-15 м. За свідченнями місцевих мешканців, записаними В.І.Селіновим у 1937 р., раніше «мис» ще далі виступав у ріку, але впродовж попередніх 23 років швидко зменшився на 25 м внаслідок підмивання рікою (Селинов 1937). Саме цей крутий підмитий водою берег і називався «Мельничною Кручею». Наразі жодних виступів на згаданій ділянці берега не спостерігається (рис.1, *А*).

Більша частина площі високої центральної прирічкової ділянки «Мельничної Кручі» була розкопана В.М.Даниленком у 1949 р. Але в описах робіт 1930-их та 1947 років чітко зазначено, що підйомний матеріал збирався на похилому, сильно розмитому березі ріки. Цьому опису більше відповідає західна, ближча до Сабатинівки частина лугу. Напевно, цим пояснюється й менша – лише 1.5 км – відстань від пам'ятки до села, зазначена у працях 1930-их років, порівняно з відстанню 2-2.5 км, наведеною у пізніших роботах В.М.Даниленка.

Відтак, існують усі підстави для окремого розгляду, з одного боку, матеріалів 1938 та 1947 рр., зібраних А.В.Добровольським на поверхні, переважно в пониженій західній ділянці лугу, з іншого – знахідок 1949 р., виявлених В.М. Даниленком у його найвищій центральній частині.

Цей висновок підтверджується і порівнянням відповідних колекцій. Так, щойно розглянуті матеріали 1938 та 1947 рр. характеризуються т.зв. «неолітичним» крем'яним інвентарем, специфіку якого визначають 2 симетричні трапеції, виготовлені на пластинах з паралельною огранкою спинки, серії видовжених перетинів та уламків таких пластин, поодинокість різців, один із яких також на пластині. З поверхні походять і обидва неолітичні шліфовані вироби.

Інакше виглядає колекція з розкопів і зачисток 1949 р. Її крем'яний комплекс відзначається виразними ознаками, притаманними кукрекській мезолітичній культурі – олівцеподібними нуклеусами, мікропластинами з притупленим краєм, вкладнями кукрекського типу, відщеповими багатолезовими різцями з пласкими та широкими різцевими сколами, масивними циркулярними та ретушованими на 3/4 периметру скребками (Даниленко 1957, с.39-41, табл. I; 1969, с.109, 110, рис.76; Гаскевич, у друці). Цікаво, що кілька виробів, які дисонують із цим комплексом (трапеція, різець на уламку пластини, плаский нуклеус), походять із Зачистки I та Розкопу I, тобто з найбільш західної і найнижчої відносно рівня ріки ділянки розкопаної частини урочища. Звідси ж походять і всі уламки неолітичної кераміки, виявлені в розкопах і зачистках 1949 р. (рис.4).

Підйомний матеріал 1949 р. займає ніби проміжне становище між двома охарактеризованими комплексами (рис.3). За наявності виразних «неолітичних» виробів (2 симетричні трапеції, кінцевий скребок на пластинці) він містить і окремі кукрекські елементи (пластинка з притупленим краєм, боковий подвійний виямчасто-ретушний різець на відщепі). Це може пояснюватися як збиранням підйомного матеріалу і у західній, і у центральній частинах лугу, так і потраплянням до його складу досить численних знахідок із Траншеї, що відділяє Розкоп I від Розкопу II (детальніше див. Гаскевич, у друці).

Висновки

Вивчення та порівняння неолітичних колекцій Мельничної Кручі, добутих у різні роки досліджень, дозволяє зробити такі висновки.

1. У межах пам'ятки існують зони поширення двох типів крем'яного матеріалу – «неолітичного» на заході урочища і «кукрекського» в його центральній частині.

2. Ці зони частково перекриваються лише в районі Розкопу I та Зачистки I 1949 р. Натомість опубліковані стратиграфічні спостереження В.М.Даниленка стосуються крайніх північних квадратів Розкопу III та крайніх східних квадратів Розкопу II. Відповідно, ситуації перекривання знахідок одного комплексу знахідками іншого він спостерігати не міг.

3. Неолітична кераміка та шліфовані кам'яні знаряддя виявлені лише на ділянках урочища, де є кремінь «неолітичного» типу. У зоні поширення виключно кукрекського кременю відповідні знахідки відсутні. Відтак є підстави поставити під сумнів зв'язок виробів кукрекської культурної традиції з неолітичною керамікою та кам'яними шліфованими знаряддями представлених на пам'ятці типів.

Зроблені висновки потребують подальшої перевірки ретельним вивченням колекцій інших буго-дністровських поселень регіону та новими польовими дослідженнями самої Мельничної Кручі.

[1] *Автори щиро вдячні зав. відділу зберігання та наукової обробки ОАМ Л.Ю. Поліщук за допомогу у розшуках колекції та її документації.*

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д.Л. Мельнична Круча – багатошарова пам'ятка первісної доби на півдні лісостепового Побужжя // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. – Археологія та давня історія України. – Вип. 7. (У друці).

Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. – Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – Спр. 1949/25.

Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. – Т. X. – К., 1957. – С.36-49.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.

Добровольський А.В. Середньобузька експедиція 1947 р. – Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – Спр. 1947/3.

Добровольський А.В., Макаревич М.Л., Оболдуева Т.Г. Середньобузька експедиція 1948 р. – Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – Спр. 1948/1.

Добровольський А.В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. – 1952. – Т.4. – С. 78-83.

Кіосак Д.В., Гаскевич Д.Л. Неолітична стоянка Мельнична Круча: Історія дослідження та проблеми інтерпретації крем'яної колекції // Стародавнє Причорномор'я. Вип. IX. – Одеса: ФОП «Фрідман О.С.», 2011. – С. 181-188.

Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. – Т. І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 323-407.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930-1932 рр.). – К., 1933. – 180 с.

Селинов В.И. Археологическая разведка в с.Сабатиновке Грушковского района Одесской обл. – 1937. – ОАМ, інв. № 59378/4.

Товкайло М.Т. Репресована стаття П.В.Харламповича 1931 року – перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К.: Шлях, 2007. – С. 222–234.

Rozoy J.G. L'étude du matériel brut et des microburins dans l'Epipaléolithique («Mésolithique») franco-belge // Bulletin de la Société Préhistorique Française. Etudes et travaux. – 1968. – 65 (1). – P. 365-390.

Gaskevych D.L., Kiosak D.V.

Neolithic finds of the Melnychna Krucha from investigations by A.V.Dobrovolsky and cultural-chronological interpretation of the site

The article treats Melnichna Krucha Neolithic site investigated in the forest-steppe part of the Southern Buh river valley in 1930-1940s. The materials which were collected here by A.V.Dobrovolsky in 1938 are published in details for the first time. Authors argue for separate localization 1949 and various cultural-chronological interpretation of the finds collected on a surface in 1938 and obtained by excavation of V.N. Danilenko in 1949.

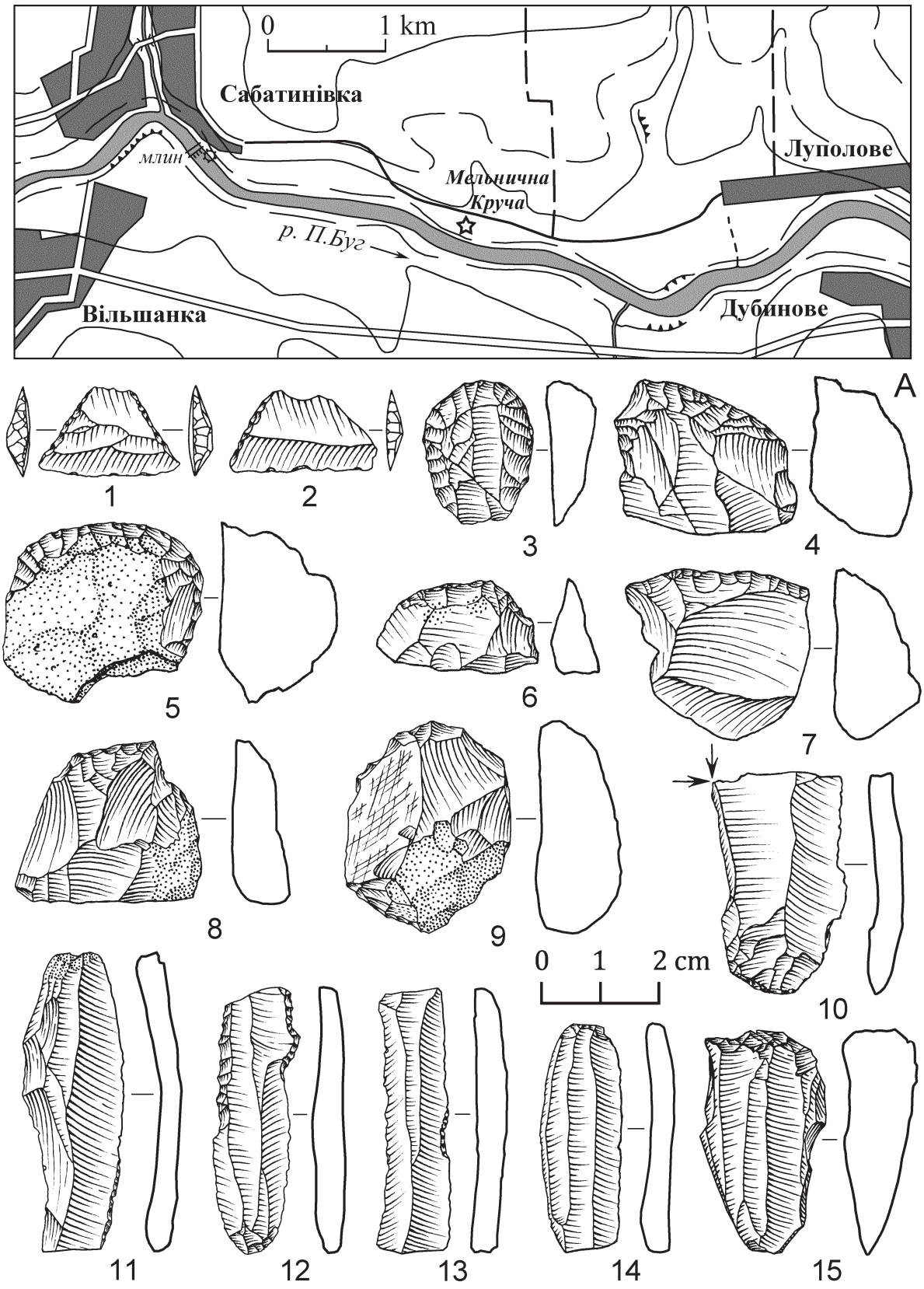

Рис. 1. Мельнична Круча. Місце знаходження пам’ятки (А) та крем’яні вироби (1-15) із колекції знахідок 1938 р.

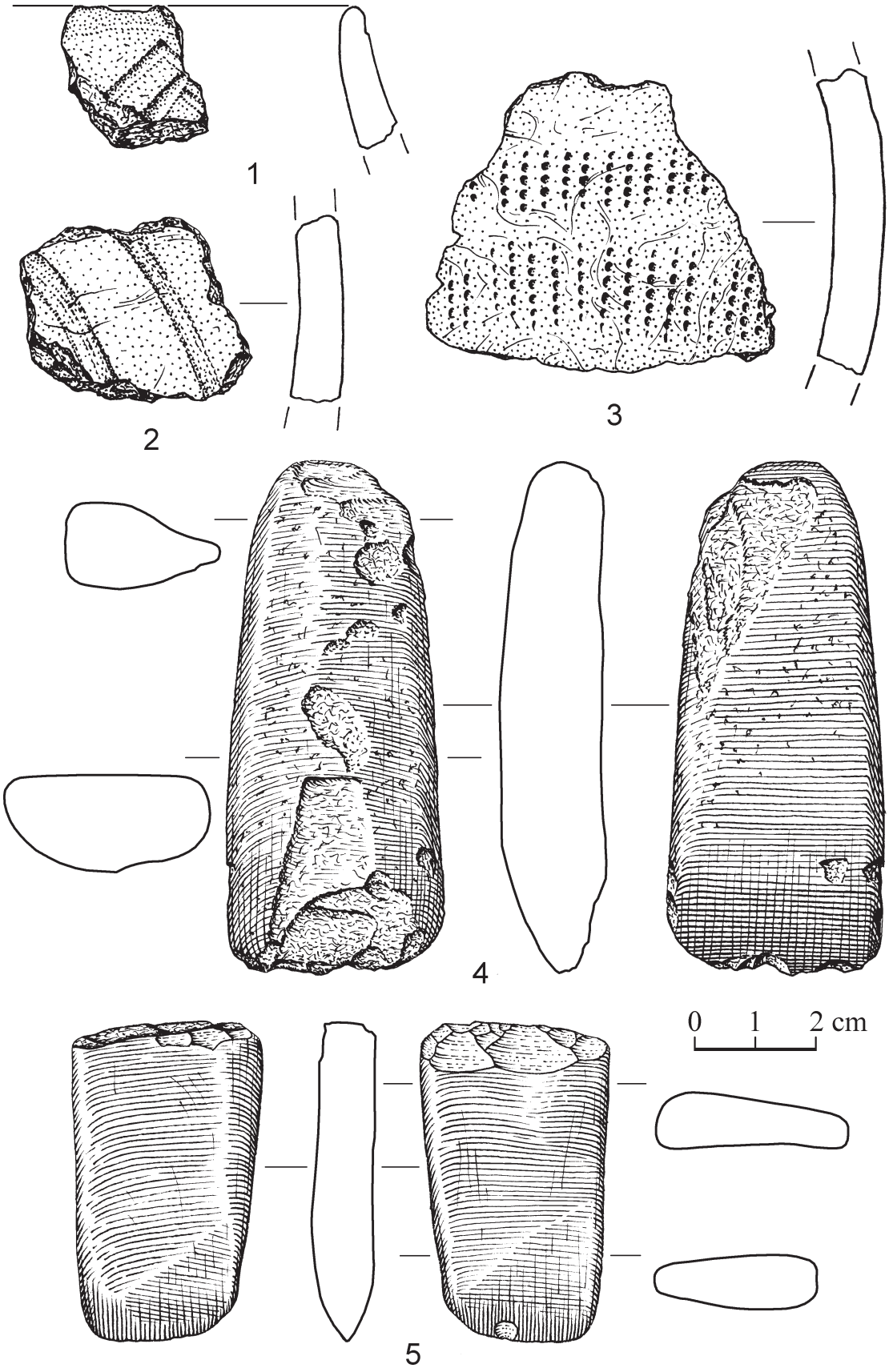

Рис. 2. Мельнична Круча. Неолітична кераміка (1–3) та кам'яні сокири (4, 5) із колекції знахідок 1938 р.

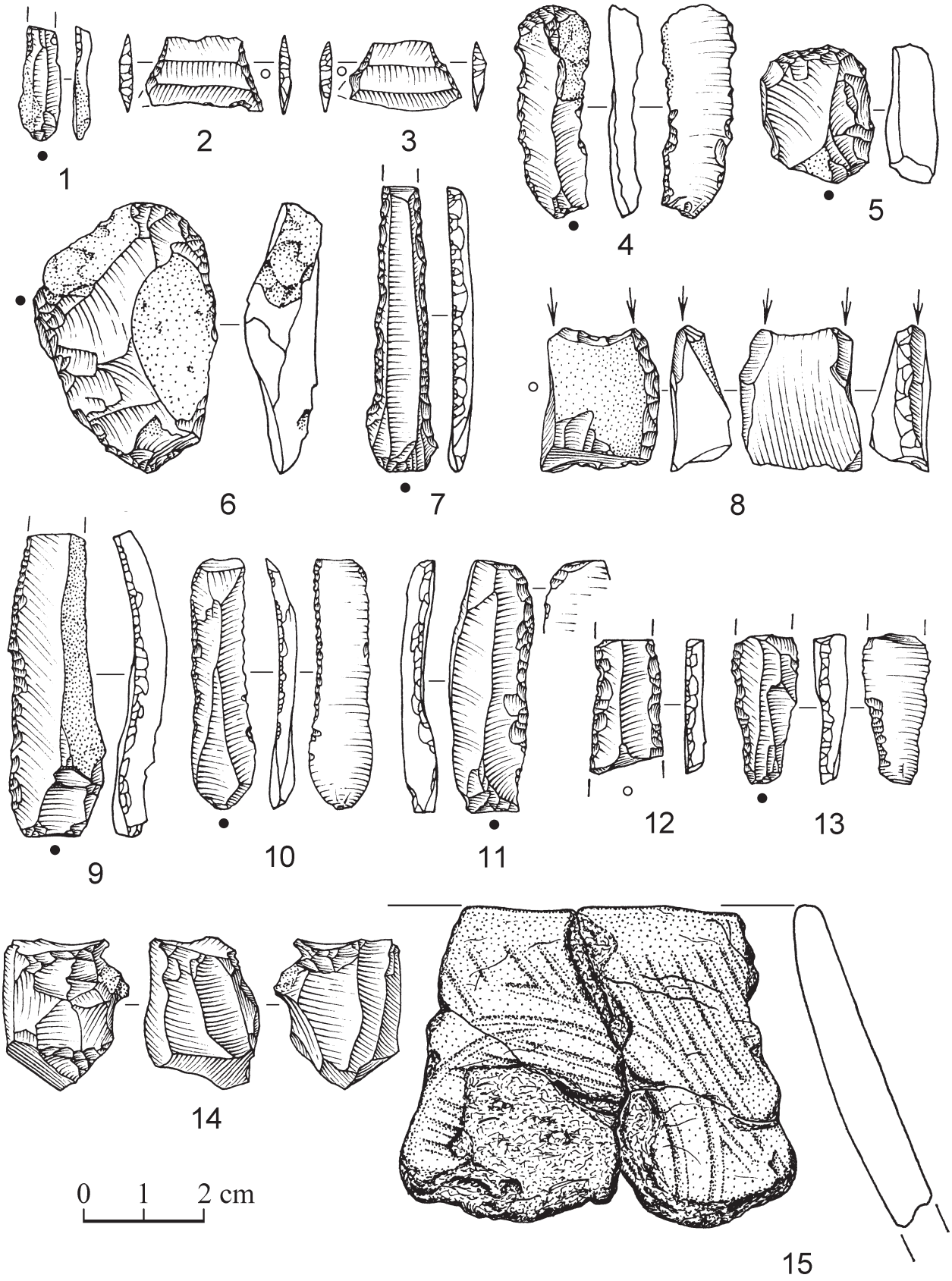

Рис. 3. Мельнична Круча. Крем'яні вироби (1–14), зібрані на поверхні у 1949 р., та фрагмент неолітичної кераміки (15) із зачистки 1947 р.

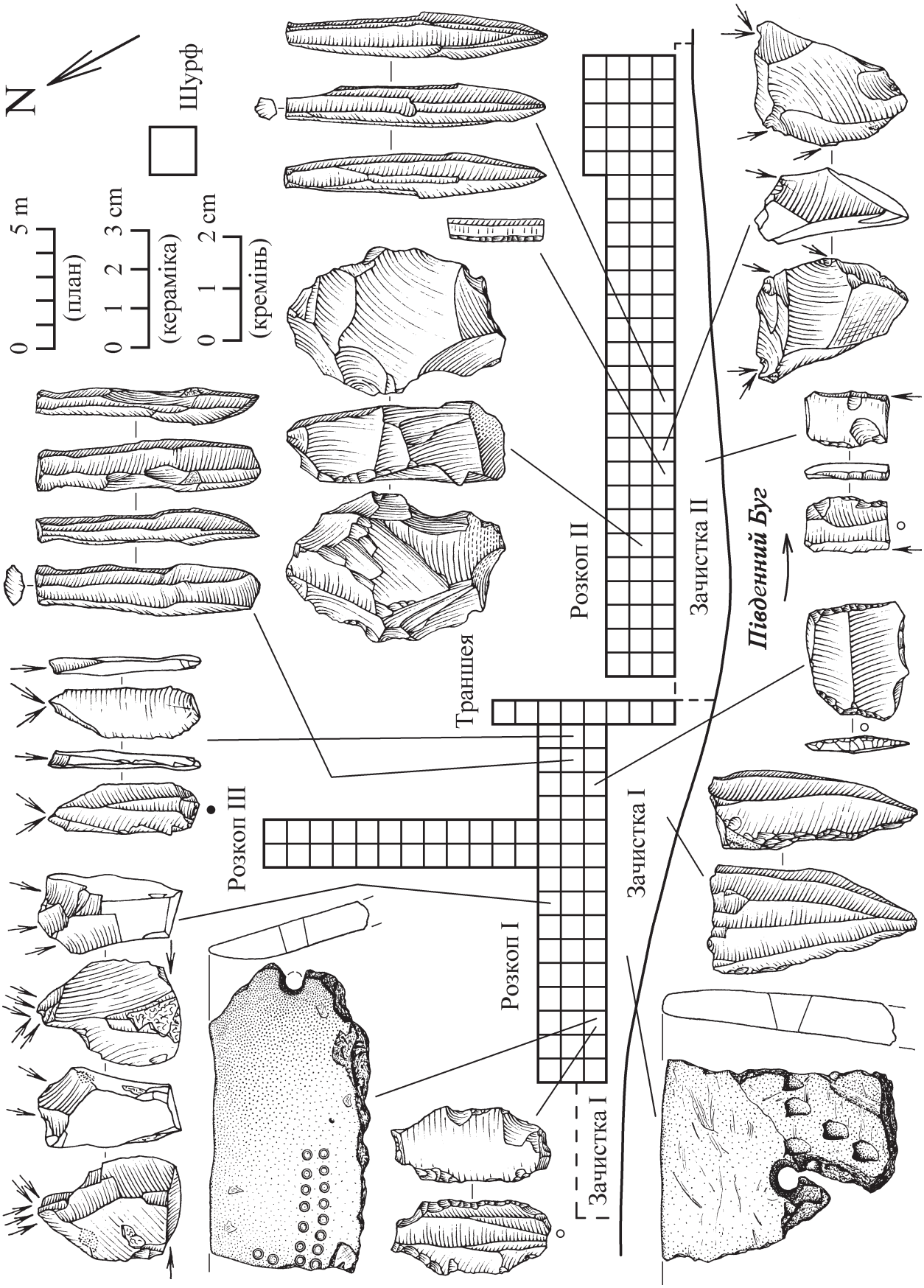

Рис. 4. Мельнична Круча. Розташування розкопів, зачисток, траншеї та шурфу 1949 р. (за Даниленко, 1949/25, ф. експ. № 2038, кресл. 1) із зазначенням місця виявлення знахідок визначальних для культурно-хронологічної інтерпретації пам'ятки.

Кам'яна доба України. – Вип.14. – Київ: Шлях, 2011. – С. 208-220.

Переверзєв С.В., Сорокун А.А.

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ РОМАНКІВ 3 У 2009 РОЦІ

Pereversev S.V. , Sorokun A.A.

THE RESEARCH OF THE NEOLITHIC SITE ROMANKIV 3

У статті розглядаються попередні результати дослідження у 2009 році неолітичного поселення Романків 3.

Вступ

Навесні 2009 року під час експертизи земельної ділянки було виявлено багатошарову (мезоліт – пізнє середньовіччя) стоянку Романків 3. Стоянка розташована за 12 км південніше Києва в правобережній заплаві Дніпра, на східному березі болота Клопотовське, яке за неолітичної доби, скоріше за все, являло собою одну з дніпровських проток. Верхня частина пам'ятки була частково знівельована земельними роботами, проте можна з певністю сказати, що вона займає першу та частину другої надзаплавних терас. Навпроти поселення, на протилежному березі болота знаходиться стоянка Романків 1 (Телегін 1995, с.110-120; Переверзєв, Сорокун 2010, с.254-269).

Влітку 2009 року експедицією ОАСУ Інституту археології НАН України були проведені науково-рятівні археологічні розкопки поселення на площі 48 кв. м. Крім того закладено два шурфи: 2 х 2 м та 1 х 1 м. Таким чином, загальна площа дослідженої ділянки поселення складає 53 кв. м. Встановлено таку стратиграфію (рис. 1):

- світло-сірий супісок (до 25 см);
- темно-сірий супісок (до 25 см);
- світлий супісок з темними прожилками (до 20 см). Зникає за 4-5 м від урізу води, де змінюється шаром торфу;
- темний супісок зі значними включеннями органіки (до 50 см);
- світло-жовтий (до білого) супісок, у верхній частині з темними прожилками. Материк (простежений до 70 см).

У світло-сірому та темно-сірому супісках знайдені поодинокі фрагменти ранньослов'янської та пізньосередньовічної кераміки. Основна кількість матеріалу доби бронзи та пізньотрипільського часу знаходилися в темно-сірому супіску та в світлому супіску, а також частково в темному супіску. Неолітичні знахідки були сконцентровані в нижній частині світлого та темного супісків і в білому супіску. У білому ж супіску знайдені й поодинокі артефакти, віднесені до таценкі-кудлаївської культури.

1. Коротка характеристика матеріалів доби бронзи, енеоліту та мезолітичного часу.

Доба бронзи представлена 74 фрагментами кераміки, більшість яких, схоже, є фрагментами одного й того ж тюльпаноподібного горщика східно-тшинецької культури київської групи пам'яток.

У ході дослідження було отримано також 694 фрагменти керамічного посуду пізньотрипільського часу, яким притаманні риси фінальної фази лукашівського типу пам'яток

Крем'яний інвентар енеолітичного комплексу представлений 16 знахідками: вкладенем серпа на пластині (рис.4, *2*), трьома ретушованими відщепами (рис.4, *1*), чотирма перетинами пластин та сімома вторинними відщепами. Вкладень серпа має широкі аналогії на трипільських пам'ятках етапів В І-С ІІ, зокрема в Буго-Дніпровському межиріччі. Пласкою лусковою ретушшю оформлений один із країв спинки, робочий же край сформований на протилежній стороні – зубчастим ретушуванням. Він має характерний люстр, який утворюється від використання виробу для зрізання трави або злаків.

Знахідки з кременю трипільського шару виготовлені з якісного напівпрозорого кременю сірого та коричневого відтінків з мінімальним включенням різних вкраплень. Така сировина характерна для туронського геологічного ярусу і представлена в Україні на території Волині та Донбасу. Вона пластична, легко піддається розщепленню; розквіт експлуатації цієї сировини припадає на енеолітичну добу. Зокрема, трипільці активно експлуатували крем'яні родовища Волині, а степові енеолітичні культури широко використовували кремінь з Донбасу. Характерним є те, що віднесені вище до трипільської культури знаряддя, виготовлені саме з «волинської» сировини.

Таблиця 1. Крем'яний інвентар неолітичного шару поселення Романків-3.

Категорія	К-сть	Загальна к-сть в категорії	%
ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА			
Нуклеуси		4	
безсистемного сколювання для відщепів	*1*		
призматичний одноплощадковий двосторонній	*1*		
торцевий біповздовжнього зняття	*1*		
нуклеподібний уламок	*1*		
Відщепи		25	
вторинні	*24*		
авіважі	*1*		
Пластинчасті вироби (включно з фрагментами)		12	
пластини	*5*		
пластинки	*3*		
пластинки реберчасті	*2*		
мікропластина	*1*		
мікропластина реберчаста	*1*		
Уламки		2	
Осколки		3	
ВСЬОГО ВІДХОДІВ		**46**	**64,0%**
ВИРОБИ З ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ			
Пластини з ретушшю (включно з фрагментами)		5	
пластини ретушовані	*2*		
пластинки ретушовані	*3*		
Відщепи з ретушшю		7	
Скребки		8	
на відщепах	7		
бокові	*1*		
кінцево-бокові	*6*		
на пластинах	*1*		
подвійні	*1*		
Скобелі		2	
Вкладень серпа		1	
Перфоратор		1	
Різець		1	
Долото		1	
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		**26**	**36,0%**
ВСЬОГО		**72**	**100%**

Крім виробів з кременю в комплексі присутній фрагмент шліфованої сокири (без обуха), виготовленої з пісковику (рис.4, *17*). У плані вона підтрикутна, випукла, у профілі – трапецієподібна; лезо, у вигляді «носика», має заокруглені краї. Отвір просвердлений з двох сторін почергово, його діаметр близько 2,0 см. За морфологічними та стилістичними особливостями виріб наближається до сокир т. зв. «софіївського» типу, притаманних пізньому трипіллю. Знайдено уламок виробу з пісковику із заокругленими кутами, який, можливо, є фрагментом кам'яного розтирача.

Знахідки мезолітичного часу представлені двома відщепами та вістрям (останнє – у вигляді пластинки з притупленим краєм (рис.4, *3*) – є характерним для таценки-кудлаївської культури.

2.Неолітичний шар

2.1. ***Характеристика крем'яного комплексу***

Крем'яний інвентар неолітичного шару поселення Романків 3 представлений 72 виробами (таблиця 1). Техніку розщеплення характеризують три нуклеуси, нуклеподібний уламок та технологічні сколи: два авіважі та три реберчасті пластини. Крім того знайдено один уламок з негативами від експериментальних сколів. Один нуклеус з негативами безсистемного

сколювання відщепів, перебував, судячи з усього, на остаточній стадії утилізації; другий – торцевий, біповздовжнього зняття, оформлений на уламку призматичного нуклеуса (рис.4, *11*). Ще один нуклеус – призматичний одноплощадковий двосторонній – сильно пошкоджений вогнем.

Відщепів знайдено 25. Усі вони вторинні, деякі мають залишки кірки. Пластинчастих сколів 8 – це типові сколи-заготовки з паралельною огранкою спинки. За розмірами розподіляються так: 3 пластини, 1 пластинка, 1 мікропластина.

Виробів із вторинною обробкою та явними слідами утилізації знайдено 26, що складає 36% від загальної кількості. Скребків 8, з них 7 виготовлені на відщепах. 5 скребків – підокруглої та округлої форми, з ретушшю на дистальному кінці та бічних гранях, що вкриває до $^3/_4$ периметра виробу (рис.4 , *7-8*), один боковий та 2 кінцевих, один з яких подвійний (рис.4, *9*). Скребки низьких форм, оформлені напівкрутою та крутою регулярною ретушшю. Знайдено один кутовий різець (рис.4, *5*), один перфоратор на пластині (рис.4, *16*), одне долото (рис.4, *12*) та два скобелі на відщепах (рис.4, *10*). У комплексі наявні відщепи з ретушшю та 5 ретушованих пластин. Цікавими знахідками є пластина з ретушшю, що має значний люстр по спинці (рис.4, *15*) і очевидно є вкладенем серпа, та перетин мікропластини, теж люстрований по спинці. Понад 20% кременю мають сліди перебування у вогні.

Вироби неолітичного комплексу, на відміну від трипільських, виготовлені з моренного та галькового кременю місцевого походження. Він, як правило, дуже низької якості – непрозорий матовий, від коричневого до чорного відтінків (з безліччю кольорових варіацій), з великою кількістю вкраплень. Такий різновид сировини дуже поширений у Подніпров'ї та Побужжі. Крім того знайдено два вироби з пісковику. Найближчий аналог цьому крем'яному комплексу знаходимо на поселенні Романків 1.

2.2. Характеристика керамічного комплексу

Під час досліджень поселення було виявлено близько 750 фрагментів кераміки доби неоліту (49 % від усієї знайденої кераміки), котрі належать щонайменше 18-тьом різним посудинам. Увесь цей матеріал можна розподілити на 4 групи, кожній із яких притаманні свої технологічні та стилістичні особливості.

Група 1. Сюди віднесено 12 посудин – 67 % усього комплексу (рис.5,*II*; 6,*1-16*; 7,*1-4*). Серед них одна миска (рис.6,*9*) та розвал, що не піддається реконструкції (рис.5,*II).* У більшості випадків така кераміка позбавлена орнаменту – 9 посудин, решта мають горизонтальний ряд відтисків 4-х– 5-тизубчастого штампу, нанесеного під різними кутами. Підставою для об'єднання останніх в одну групу з неорнаментованою керамікою слугує повна відповідність за технологічними показниками (домішки, профіль, обробка поверхонь тощо). Середня товщина стінок – у межах 0,5-0,8 см. Основними домішками в тісті є органіка та пісок у різних кількостях. Доповнювати основні домішки можуть миті зерна кварцу, шамот та товчений пісковик. В одному випадку відмічено зв'язування вінець рослинним пасмом для запобігання утворенню тріщин під час висихання (рис.6,*6*). Поверхні спочатку згладжувались широкими гребінцевими розчосами, а потім оббивались дощечкою. Посуд був гостродонним (рис.6,*16*; 5,*2*) та слабкопрофільованим. Слід вказати на присутність у колекції фрагмента, що має ззовні вдавлення по зрізу вінця (рис.6,*2*). Сім фрагментів мають конічні отвори, що слід пов'язувати з ремонтом горщиків. Зрізи вінець різноманітні – округлі, конічні, підпрямокутні тощо.

Розвал II. Складається з 45-ти неорнаментованих фрагментів поганої збереженості. Попри значну кількість фрагментів графічно реконструювати форму складно (рис.5,*II*) . Горщик слабко профільований, ймовірно відкритого типу, вінце дещо відігнуте назовні, шийка та ребро не виражене, денце гостродонне, навіть округле. Має середні розміри зі вмістом 5-6 літрів. Один фрагмент стінки має конічний отвір, нанесений іззовні. Товщина стінок 0,5-1,0 см, денця – понад 1,5 см. Поверхні мають кірку з рідкої глини без домішок подібну до ангобу. Основними домішками виступають органіка, пісок та шамот. Розташований компактно, в квадратах Б/9 – Б/10, за 5 метрів від будівлі.

Розвал IV. Нараховує щонайменше 10 фрагментів, які віднесені до першої групи. Орнамент складається з горизонтального ряду прямих 5-тизубчастих гребінчастих відтисків (рис.5, *IV*). Має пряме конічне вінце з отвором ремонту. Розмір середній – у межах 5-ти літрів. Товщина стінок 0,5-0,6 см. Поверхня згладжена. Основними домішками є органіка та пісок. Скупчення цілковито відповідає першому

Таблиця 2. Радіокарбонні дати стоянок Романківського вузла пам'яток.

№	Пам'ятка, матеріал для датування	Лабораторний номер	Вік С14	
			ВР	ВС
1	2	3	4	5
1.	Романків 1, кераміка	Ki – 16697	4810 ± 110	1σ 3710-3550 2σ 3950-3350
2.	Романків 1, кераміка	Ki – 16698	4970 ± 120	1σ 3940-3850 2σ 4050-3550
3.	Романків 1, кераміка	Ki – 17145	4400 ± 90	1σ 3310-3230 2σ 3350-2880
4.	Романків 3, кераміка	Ki – 17144	4550 ± 100	1σ 3380-3090 2σ 3550-2900
5.	Романків 3, кераміка	Ki – 17146	4730 ± 90	1σ 3640-3490 2σ 3750-3300

розвалу – квадрат Б/10. Аналогії такій формі відомі чи не на кожній пам'ятці регіону, найближчі наявні у Романкові 1 (Переверзєв, Сорокун 2010, с.255) та Ходосівка-Заплава (Готун та ін., с.117). Водночас, вона відповідає основним характеристикам кераміки струмілегастятинського типу (Телегин 1966, с.63). Керамічні матеріали першої групи вказують, на нашу думку, також на те, що ремонт є характерним для такого типу посуду. Подібне явище простежується і на більш численних матеріалах поселення Романків 1 (Переверзєв, Сорокун 2010, с.257). Це дає додаткові підстави припустити, що струмель-гастятинський тип кераміки не несе культуровизначального навантаження. Він може бути окремим господарчим типом посуду, наприклад тарним.

Група 2. До другої групи віднесено кераміку, орнаментовану косими прокресленими лініями та округлими вдавленнями. Їй відповідають рештки 4-х горщиків, що складає 22 % загального комплексу (рис.5,*I,III*; 6,*5-7*). Два горщики орнаментовані круглими трубчастими відтисками діаметром 0,3 см (рис.5,*I*; 6,*5*). Середня товщина стінок в межах 0,5-1,3 см. Основною домішкою в тісті є пісок. Значна кількість органіки помітна в складі тільки одного розвалу (рис.5,*III*). Про особливості профілювання піде мова нижче. Поверхня добре згладжена, часом помітні гребінчасті розчоси.

Розвал I. Представлений 20-ма фрагментами поганої збереженості (рис.5,*I*). Орнаментований він по всій зовнішній поверхні горизонтальними рядами трубчастих відтисків, що чергуються з косими прокресленими лініями. Не знайдено жодного фрагменту з різким вигином профілю, вінце пряме конічне, шийка дещо звужена. Розмір реконструювати складно, ймовірно, що об'єм не перевищував 5 літрів. Товщина стінок 0,5-0,7 см. Основними домішками виступають пісок та миті зерна кварцу. Основні скупчення такої кераміки виявлені навколо наземної будівлі (рис.5). Повних відповідників серед опублікованих матеріалів немає.

Розвал III. Представлений 72-ма фрагментами. Зроблено часткову графічну реконструкцію (рис.5,*III*). Орнаментом прикрашено тільки верхню частину посудини. Складається він із прямих вертикальних прокреслених ліній, що нанесені по шість смуг з інтервалом у дві такі ж лінії. Під вінцями нанесено ряд конічних глибоких округлих ямок. По зрізу нанесені округлі вдавлення. Сама посудина гостродонна, з вираженим ребром у другій верхній третині, та відносно прямим підпрямокутним вінцем. Має значні розміри з об'ємом 12-15 літрів. Товщина стінок 0,9-1,3 см. Поверхня добре згладжена та оббита, зі слідами ледь помітних гребінчастих розчосів. Основними домішками є органіка та пісок. З поміж інших посудин комплексу вирізняється не тільки значними розмірами, а й дещо кращим опалом.

Прямі аналогії окремим посудинам даної групи можна знайти серед матеріалів поселення Бузьки (Телегін 1968, с.60), Романків 1 і Вишеньки 11 (Переверзєв, Сорокун 2010, с.265; Сорокун 2010, с.34). Для даного регіону цей елемент є досить рідкісним явищем, проте зустрічається серед матеріалів Сіверського Дінця (Манько 2005, с.229).

Група 3. Представлена рештками однієї непрофільованої форми (рис.6,*8*). Орнаментована вона горизонтальними прямими та вертикальними косими рядами насічок. Товщина стінок 0,5-0,6 см. Основною домішкою є пісок. Подібна кераміка наявна серед матеріалів поселення Вишеньки 2 (Телегин, Титова 1998, с.141, рис.3).

Група 4. Одна посудина орнаментована горизонтальними рядами подвійних пальцевих

защипів (рис.6,*9*). Походить вона з шурфу, закладеного дещо південніше основного розкопу. Товщина стінок у межах 0,8 см. Зріз вінця підпрямокутний, горло звужене. Подібна кераміка присутня серед матеріалів поселення Грині (Даниленко 1969, с.167) і є характерною для пам'яток буго-дністровської культури (Даниленко 1969, с.167; Товкайло 2010 с.227).

Цікавим є скупчення в одному місці трьох розвалів – другого, третього та четвертого (рис.5). (залишки третього виявлені також навколо будівлі). Ці обставини дають підстави провести зв'язок між виявленим виробничим або господарчим місцем та наземним житлом, розташованим за 5 метрів вище. З його функціонуванням, без сумніву, пов'язані керамічні вироби перших двох груп. Водночас можна говорити про синхронність першої та другої груп посуду. Виходячи з цього, здається беззаперечним, що близько 90 % кераміки, разом із зафіксованим житлом, мають відповідати одному епізоду заселення.

Що стосується третьої та четвертої груп кераміки (близько 10 %), то їх місце в комплексі може бути визначене тільки після проведення подальших досліджень на пам'ятці.

2.3. Об'єкти

При дослідженні кв. В,Г,Д,Е-1-5 у світло-жовтому суписку було виявлено систему стовпових ям та ямок діаметром від 5 до 50 см та глибиною до 20 см, що утворювали овал довгими сторонами витягнутий уздовж берега, розміром приблизно 2,0х3,5 м. У межах цього об'єкту та по його периметру було виявлено значну кількість згорілої деревини (стовпів) товщиною 5-15 см., рештки якої залягали на рівні зафіксованого впуску ям (рис. 2).

Загалом конструкція мала 8 стовпових ям по овальному контуру. У перерізі ями досить прямі, це є свідченням того, що основні несучі жердини були встановлені горизонтально, і будівля мала перекриття. Східна стінка утворена з поставлених у ряд трьох жердин. Північна та південна стінки мають найглибші ями, що, певно, позначають положення основних елементів, які тримали конструкцію по осі. З західної сторони між двома жердинами простежується прохід розміром дещо більше 1 м. Східна та західна стінки були розташовані паралельно одна одній. Усередині будівлі помітно кілька ямок, що, певно, слугували опорою даху. На відстані 1,5 м на захід від будівлі зафіксовано вогнище. З боку берега, можливо, знаходився паркан, проте зафіксоване розташування горілих жердин може бути пов'язане і з природнім схилом тераси.

Цікавим різновидом об'єктів є неглибокі (до 10 см глибиною) конічні ямки. Вони концентрувалися головним чином у трьох місцях. Перша компактна група ямок знаходилася праворуч від входу до будівлі (там же був виявлений і єдиний фрагмент миски та кістяний штамп). Друга – на відстані 1 м перед входом (також з правого боку). Третя – з лівого боку перед входом, навколо вогнища. Особливості розташування цих об'єктів, їх форма та розміри дають підстави припустити, що вони є місцями для зберігання горщиків. Якщо їх розташування навколо вогнища є зрозумілим, то розташування у правій частині будівлі може вказувати на жіночу частину помешкання.

Планіграфічно місце розташування будівлі фіксується значним зменшенням концентрації матеріалу, а єдина знайдена неолітична миска та кістяний штамп (рис. 4, *14*) походять, як уже зазначалося саме звідти.

Усе зазначене є достатньою підставою для попереднього висновку, що виявлений об'єкт є залишком згорілої наземної, недовготривалої (напевно літньої) житлової будівлі (рис. 3). Два об'єкти подібної форми та розмірів виявлені й на протилежному березі б.Клопотовське, на поселенні Романків 1 (Переверзєв, Сорокун 2011, 17-23).

2.4. Остеологічні матеріали

Кісток виявлено небагато, більшість із них не піддаються визначенню. О.П.Журавльовим ідентифіковано одну особину оленя звичайного та одну особину бобра річкового. Найцікавішою кістяною знахідкою є 6-тизубчастий штамп, знайдений на території житла. Він має механічні пошкодження та пошкоджений вогнем, проте його автентичність не викликає ніяких сумнівів.

Висновки

Аналіз крем'яного комплексу ускладнює його нечисленність (що, власне, є показовим для розвиненого неоліту регіону). Ще більше запитань ставить відсутність таких важливих складових, як мікроліти та незначна кількість матеріалу, що характеризував би характер розщеплення. Проте крем'яна колекція поселення Романків 1 за своїми типолого-статистичними показниками по всім параметрам, за винятком досить представницького мікролітичного комплексу, майже ідентична крем'яним знахідкам на поселенні Романків 3 (до речі, на Романкові 1 на 550 кв. м. знайдено всього 382 кремені). У попередній публікації поселення

Романків 1 було синхронізовано з розвиненим періодом київського варіанту києво-черкаської культури дніпро-донецької культурно-історичної області (Переверзєв, Сорокун 2011). Припущення щодо належності матеріалів Романкова 1 та 3 на підставі аналізу крем'яного комплексу до другого періоду києво-черкаської культури підтверджується і особливостями орнаментації керамічної колекції. У 2005 році В.О.Маньком була отримана дата існування стоянки Романків 1 в межах останньої чверті 6 тис. – поч.. 5 тис. до н. е (6130 ± 150) (Манько 2005, с.17). Серія радіокарбонних дат, отримана авторами в Київській лабораторії за зразками кераміки зі значною домішкою органіки, які були відібрані з різних груп, показали час функціонування стоянки в межах кінця 5 – першої половини 4 тис. до н. е. (табл..2). Навіть з урахуванням можливої похибки датування за зразками кераміки, ці дати виглядають дивно, бо ілюструють час існування населення трипілля С І. Проте, якщо й припустити співіснування неолітичних і енеолітичних спільнот на суміжних територіях, незрозумілим залишається цілковита відсутність взаємних культурних впливів. Дисонує з отриманими датами і досить архаїчний (як для такої досить пізньої неолітичної пам'ятки) вигляд крем'яного комплексу. Тому, можливо, більш коректною датою є все ж таки межа 6-5 тис. до н.е.

Метод датування за керамічними зразками є відносно інноваційним, тому справедливо викликає багато запитань. Водночас слід констатувати, що на сьогодні в київському регіоні невідомі інші повністю досліджені та датовані стратифіковані пам'ятки цього періоду. Більш ґрунтовні відповіді на дискусійні питання можуть дати подальші дослідження мікрорегіону та більш детальне вивчення вже наявних матеріалів поселень Романків 1 та 2, що може внести зміни в хронологічну шкалу неоліту Київського Подніпров'я.

По аналогії з комплексом поселення Романків 1 (сплощені призматичні нуклеуси, значний відсоток скребків при наявності поодиноких різців, присутність характерних трапецій та мікролітів) можна говорити про південне коріння мешканців поселення Романків 3 (Станко 1967, с.166-167; Гаскевич 2005, с.29-32). Окремі елементи буго-дністровської орнаментації на кераміці з Романкова та характер крем'яного інвентарю свідчать про участь буго-дністровських переселенців у неолітизації Середнього Подніпров'я.

ЛІТЕРАТУРА

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003р. / Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали та дослідження. – Київ: Стилос, 2007. – 264 с.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1969. – 257 с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск : Шлях, 2002. – 268 с.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Переверзєв С.В., Сорокун А.А. Дослідження неолітичної стоянки Романків 1 на Київщині // Кам'яна доба України. – Вип.13. – Київ: Шлях, 2010. – С.254-269.

Переверзєв С.В., Сорокун А.А. Неолітичні наземні конструкції поселень Романків 1 та Романків 3 (за матеріалами досліджень 2009 року) // Археологія і давня історія України. – Вип.5. Археологія: від джерел до реконструкцій. – К.: ІА НАНУ, 2011. – С.17-23.

Сорокун А.А. Нове поселення Вишеньки 11 в контексті проблем дослідження неоліту Києво-Поліського регіону // Матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених. – К.: 2010. – Ч.4. – С. 32-36.

Телегин Д.Я. Неолитические стоянки Струмеля-Гастятина Северной Киевщины // Древности Белоруссии. – Минск: 1966. – С. 63 – 67.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наукова думка, 1998. – 144 с.

Титова Е.Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 28-39.

Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип.13. – Київ: Шлях, 2010. – С.208-228.

Pereversev S.V.

The investigation of Neolithic site Romankiv 3 in 2009

The multilayer site Romankiv 3 was found and partly discovered at spring 2009 during the plot expertise. The site is situated 12 km on the south from Kiev in the right bank of the Dniper floodplain of the Klopotovske swamp. During the excavation they got a few flint products and a huge amount of ceramic collection of the Neolithic times. Besides that, the system of pole sockets and burned wood were found and presented as a summer living building. The type of ceramic and flint collections of the Neolithic layer allow to include it to the Kievo-Cherkassky variant Dniper-Donetskaya cultural-historical area and to previously date it as the end of V – the beginning of IV millennium BC (cal). The fact is confirmed by the series of ceramic dates, which were obtainted in Kiev Radiocarbon laboratory.

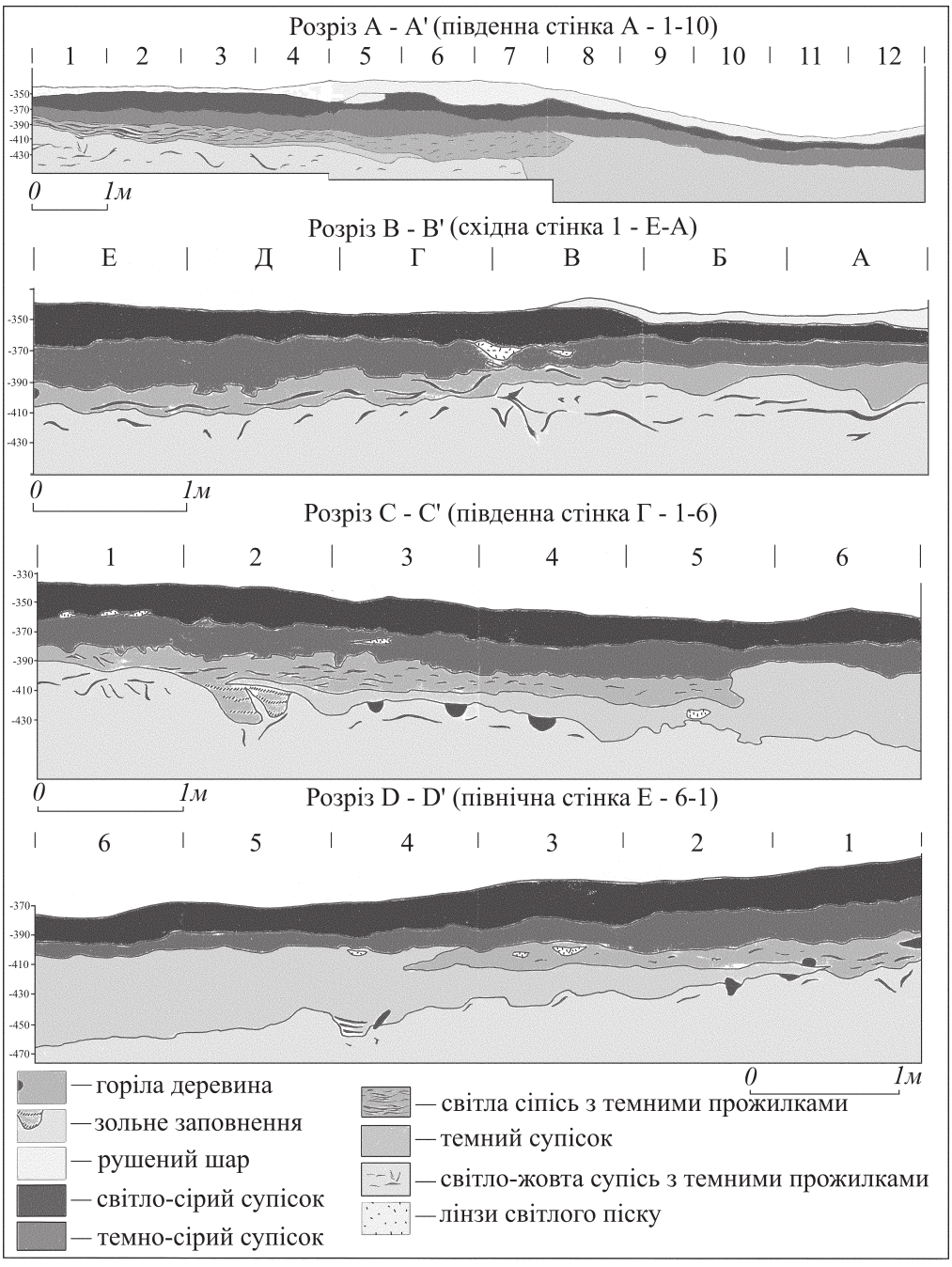

Рис.1. Романків 3. Стратиграфія.

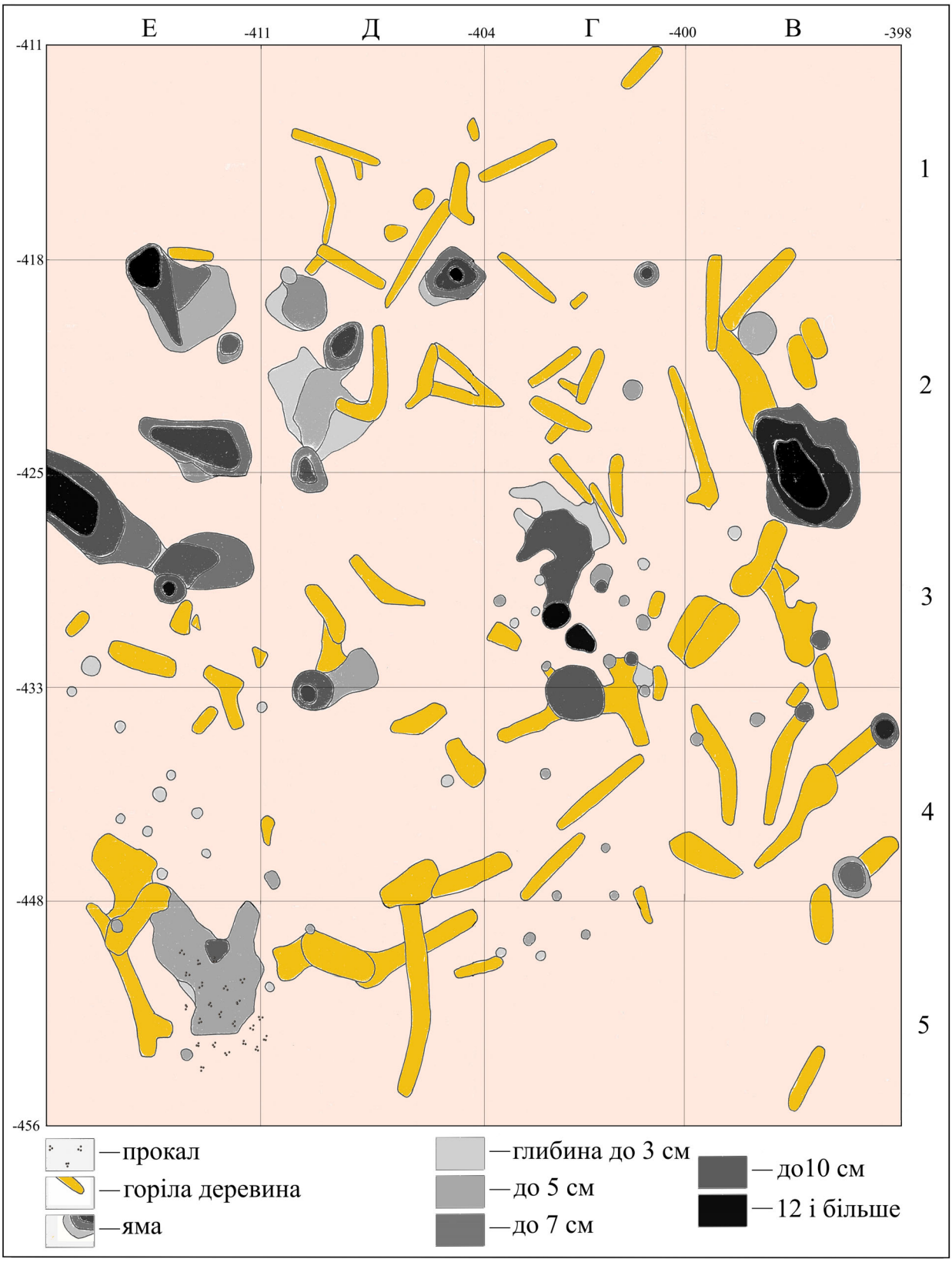

Рис.2. Романків 3. Рештки наземної конструкції.

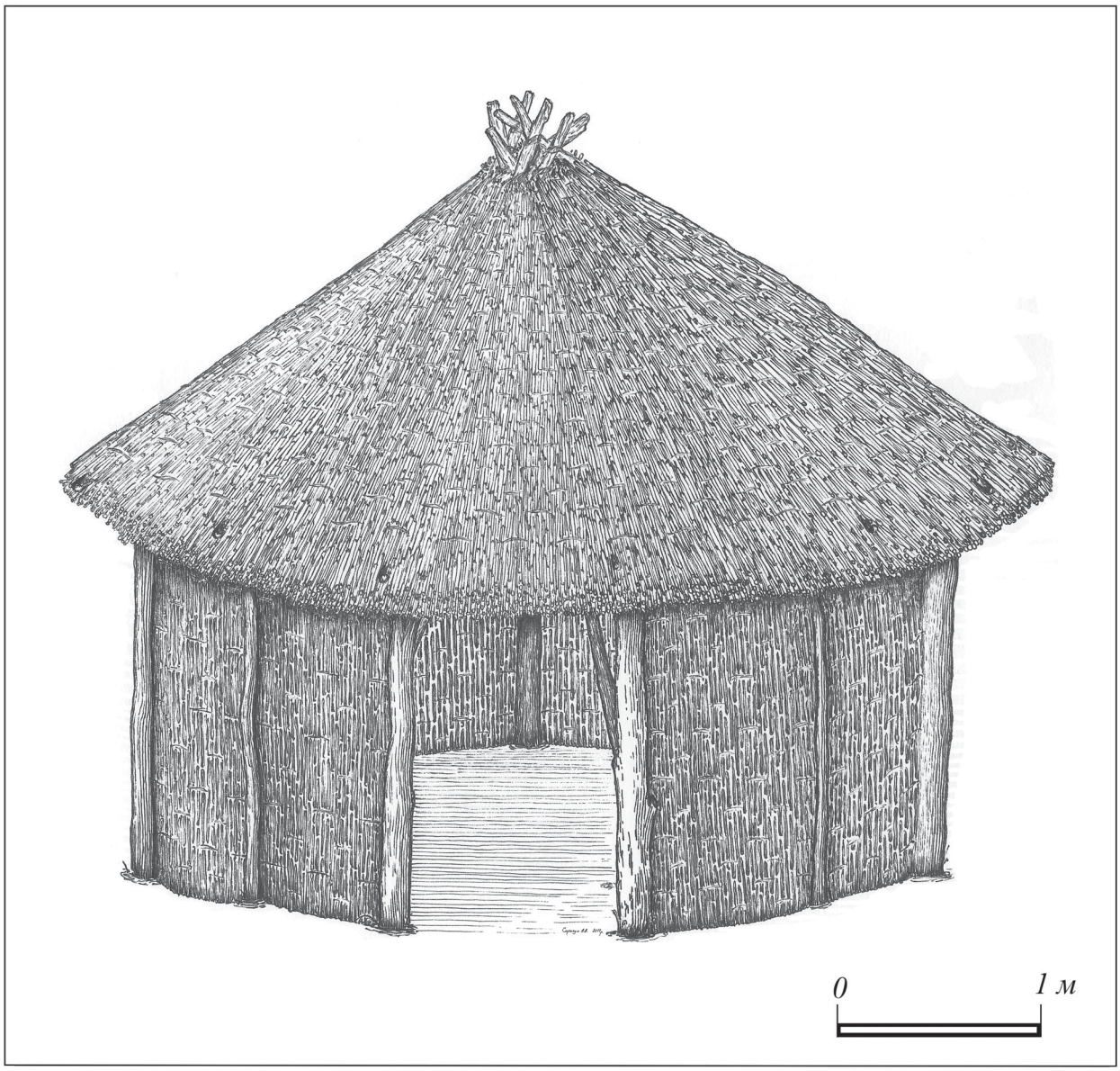

Рис.3. Романків 3. Графічна реконструкція житла.

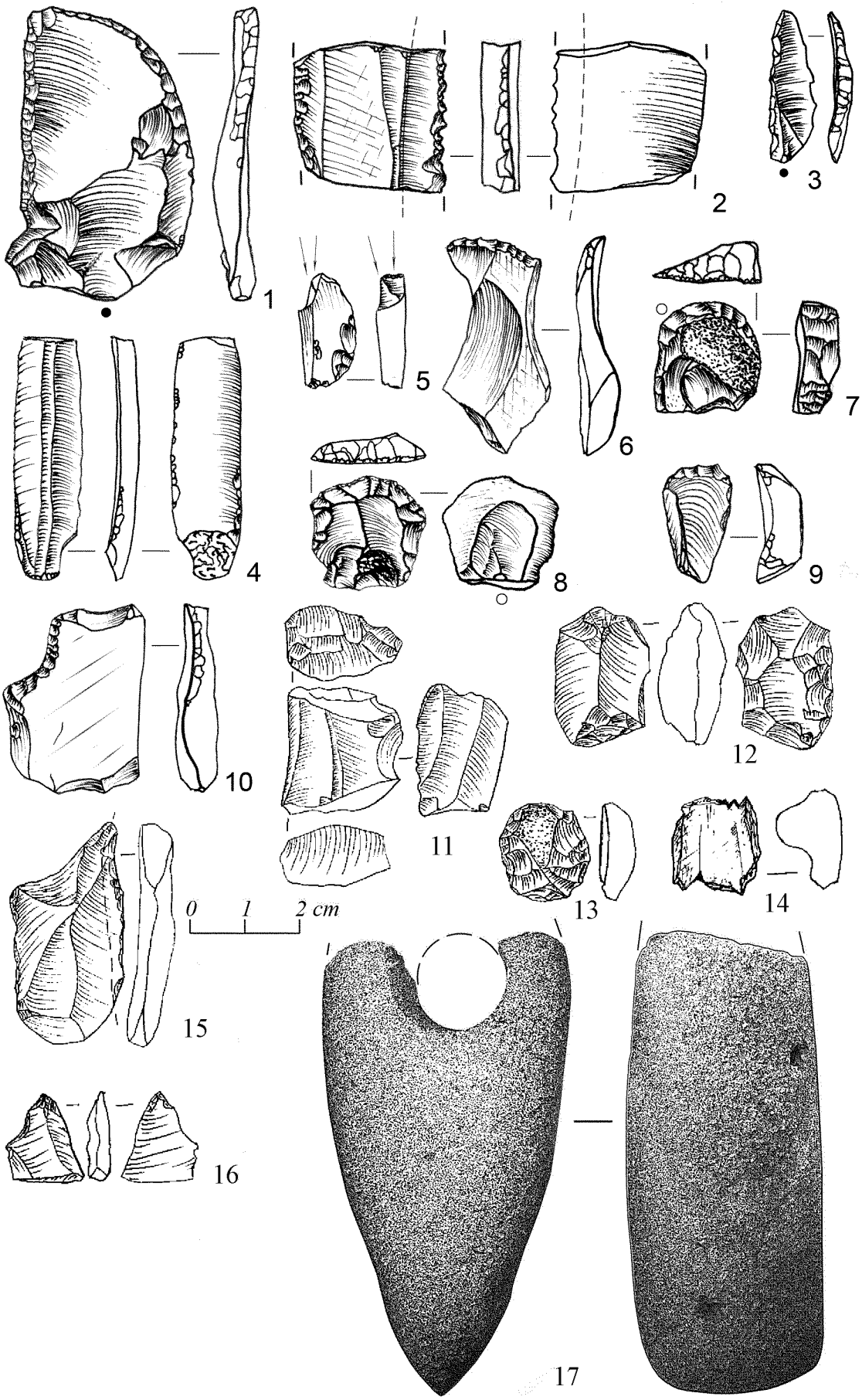

Рис.4. Романків 3. 1-13, 15-16. Крем'яні вироби. 14. Кістяний штамп. 17. Кам'яна сокира.

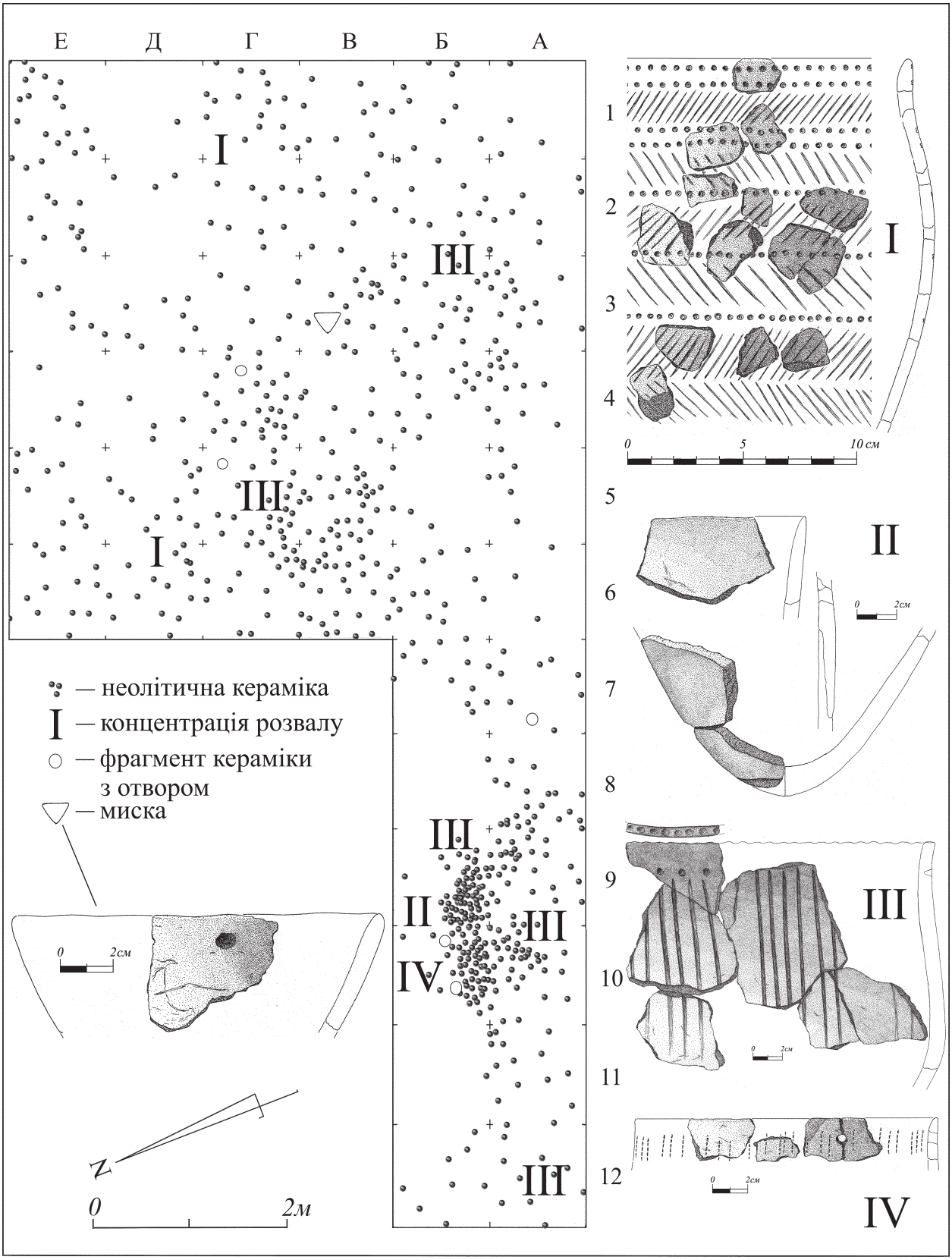

Рис.5. Романків 3. План розкопу з позначками місць знахідок неолітичної кераміки.

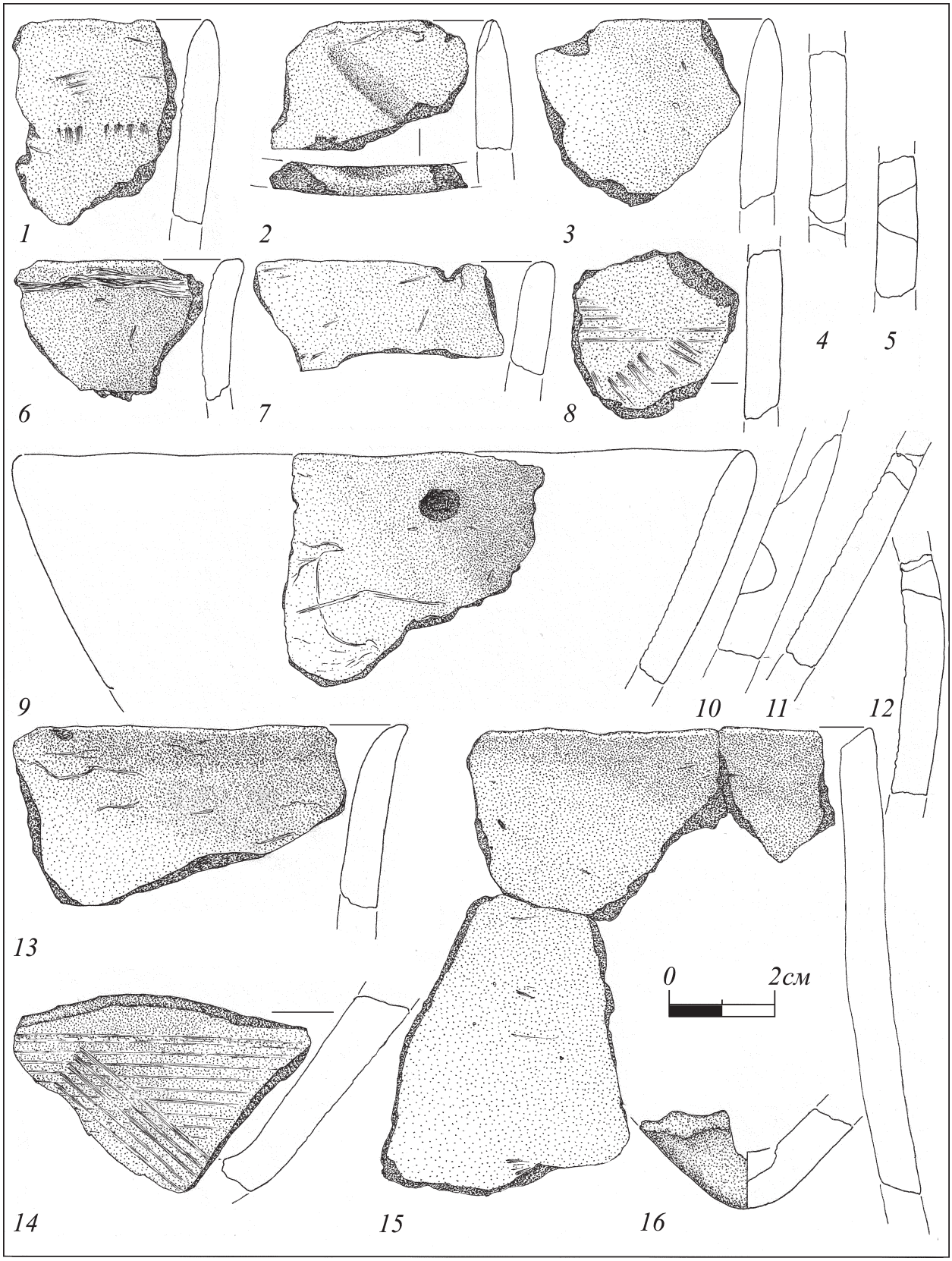

Рис.6. Романків 3. Кераміка.

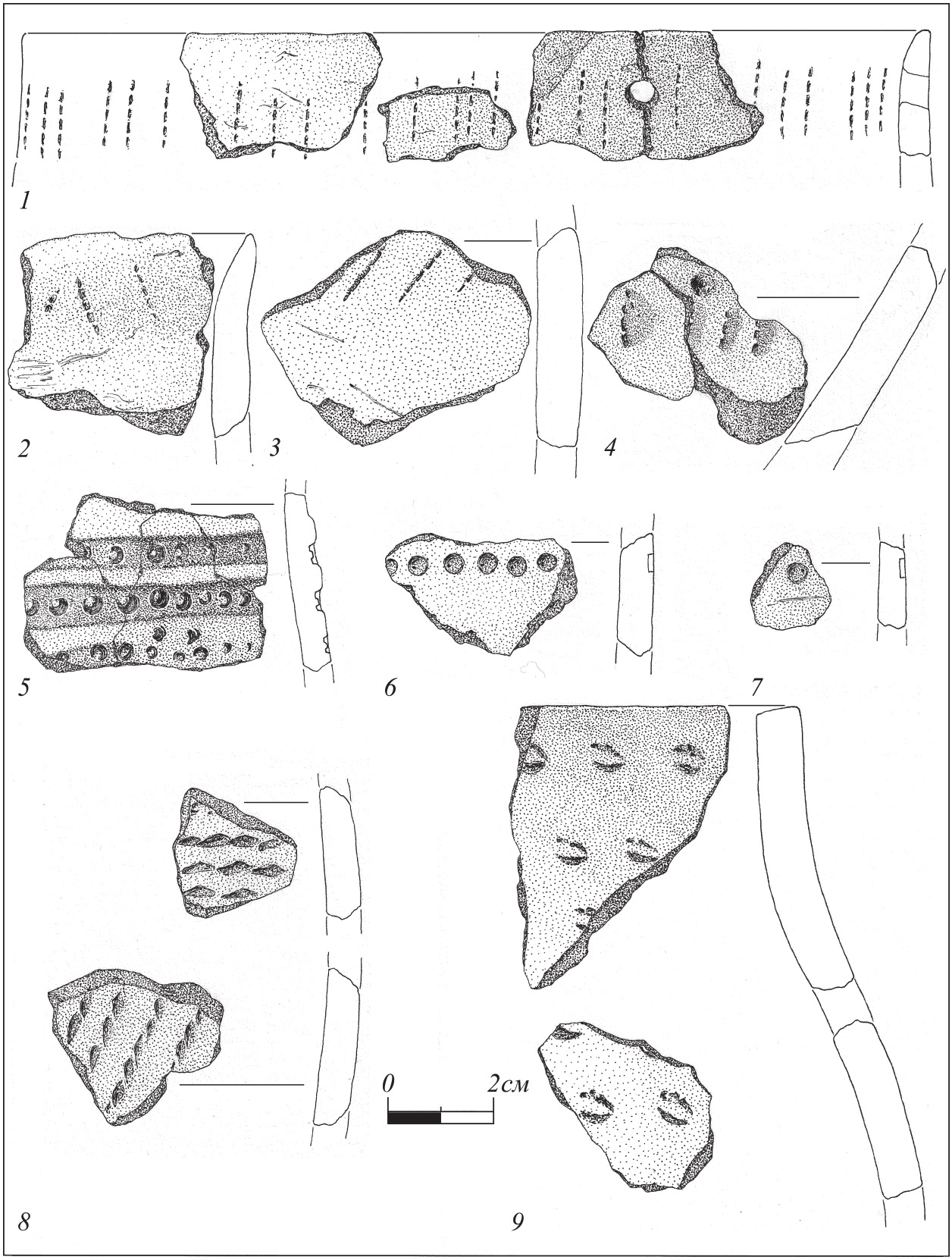

Рис.7. Романків 3. Кераміка.